AHMED CEVDET PAŞA

19. YÜZYILDA

OSMANLI DEVLET YÖNETİMİ

Hazırlayan
SEYİT ALİ KAHRAMAN

YEDİTEPE

ON DOKUZUNCU YÜZYILDA
OSMANLI DEVLET YÖNETİMİ

4. Cilt: (40)
Ahmed Cevdet Paşa

Hazırlayan
Seyit Ali Kahraman

Editör
Sahure Ergüzel

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı
Sertifika No: 16427

ISBN: 978-605-2070-93-2 (Tk)
ISBN: 978-605-2070-96-3 (4.c)
Yeditepe Yayınevi: 426
Araştırma-İnceleme: 329

1. Baskı: Eylül 2019

Sayfa Düzeni
Adem Şenel

Kapak Tasarımı
Sercan Arslan

Baskı-Cilt
Şenyıldız Yay. Matbaacılık Ltd.Şti.
Gümüşsuyu Cad. Işık Sanayi Sitesi C Blok No:102 - Topkapı / İstanbul
Tel: 0212 483 47 91-92 (Sertifika No: 11964)

YEDİTEPE YAYINEVİ
Çatalçeşme Sok. No: 52/1 34410 Cağaloğlu-İstanbul
Tel: (0212) 528 47 53 Faks: (0212) 512 33 78
www.yeditepeyayinevi.com / bilgi@yeditepeyayinevi.com

4. CİLT

Tezkire no: 40

Ahmed Cevdet Paşa

ON DOKUZUNCU YÜZYILDA

OSMANLI DEVLET YÖNETİMİ

Hazırlayan
Seyit Ali Kahraman

YEDİTEPE

İÇİNDEKİLER

TEZKİRE NO: 40

Vak'anüvisi olduğum zamanın önemli olaylarıyla bazı ayrıntılara ait olayları kısaca anlatmak için zat-ı fezâil-simât-ı semûhîlerine otuz dokuz adet tezkire takdim ettim.

Demem o ki selefin halefe borçlu olduğu üzerindeki görev fikir potasından güzel yorum kalıbına dökülen halis ayar ibarelerle eda eyledim. Ben itiraf ederim ki borcumu eksik ayar kısa ifadelerle ifa eyledim. Lâkin bunca karışık durumlar arasında böyle bir eli boşluk zamanında yazı yazma sevdalıları mazur tutulur. Borçlunun darlık vaktinde verdiği züyuf olsa dahi kabul edilir.

Şimdi de âcizane tercüme-i hâlime dair bir tezkire ile erbaini tamamlamak isterim. İbarelerimde zorunluluktan dolayı ortaya çıkan kusurumun af buyrulmasını rica ederim.

Hayat hikâyem, ailem ve atalarım

Bin iki yüz otuz sekiz hicri senesinde Hızır Günü'ne kırk gün kalarak [27 Mart 1822] Lofça kasabasında doğmuşum. On dördüncü Tezkire'de beyan olunduğu üzere babam Lofça ileri gelenlerinden, meclis azasından ve Istabl-ı âmire payelilerinden Hacı İsmail Ağa'dır. Onun babası da *Tarih-i Cevdet*'in dokuzuncu cildinin 234. sayfasında geçen Hacı Ali Efendi'dir ki fakiri küçük çocuk iken terbiyesi altına alıp büyük babasının mesleği olan ilmiye yoluna teşvik eden odur. Kendisinin babası

olan Ahmed Ağa, Lofça Müftüsü İsmail Efendi'nin oğlu olup Yularkıranoğlu Ahmed Ağa diye bilinir. Çünkü İsmail Efendi'nin babası aslen Kırkkilise kazası ahalisinden Yularkıran Ahmed Ağa adlı bir serkerde imiş, Baltacı Vezir ile Prut Savaşı'nda bulunmuş ve o sırada Lofça'da yerleşerek çocukları ve torunları Yularkıranoğulları diye lakap almıştır.

Yularkıran Ahmed Ağa, oğlu İsmail Efendi'ye epeyce servet bırakmış, o da üste koymakla oğlu Ahmed Ağa'ya haylice nakit kalmış ise de mirasyedilik yolunda hepsini harcayıp bitirmekle babasının toprağına hürmeten kendisine memlcketçe Lofça kazasının kile ve kantar rüsumu [vergisi] yemeklik olarak tahsis edilmiştir. Hayli uzun yaşayarak fakirin doğumundan üç ay önce vefat ettiğinde zikri geçen vergi, oğlu Hacı Ali Efendi'ye intikal etmiş ise de Hacı Ali Efendi uzun müddet Lofça ayanlarının kâh muhasebe kâtibi ve kâh işlerinin idarecisi olarak devlet sayesinde ihtiyaçtan vareste bulunduğundan bu vergi babam İsmail Ağa'nın idaresine yetmekte idi. Tanzimat-ı Hayriye'nin icrasında diğer vergilerle birlikte bu kile ve kantar vergisi de devlet tarafından zapt olunmuştur. Fakat babam zaten kendi âleminde yaşamayı sever bir adam olduğundan vaktiyle bir çiftlik edinip geçimini onun gelirine uydurmuş idi. Hâlbuki Tanzimat-ı Hayriye'nin icrasında tekel usulü kaldırılmakla birden emlâkin kıymeti yükseldi ve gelirleri arttı. Bu cihetle babam asla hükumete muhtaç olmaksızın kendi geliriyle öncekinden daha rahat bir hâlde geçinir oldu. Babası ise öteden beri memleket sırtından geçinmeye alışık olduğundan Tanzimat'tan sonra geçim kaynakları mevcut nakde münhasır kaldı. Bundan dolayı Tanzimat-ı Hayriye'den babam memnun ve müteşekkir ve babası üzgün ve mütehayyir idi. Âlem bu ya hangi rüzgâr esse nâhudâların kimine uygun olur, kimine aykırı düşer.

Hacı Ali Efendi'nin teşvik ve gayreti ile küçük iken Lofça Müftüsü Hâfız Ömer Efendi'den Arapça ilimler okumaya başladım.

Fevkalade gayret ve çalışmayla az vakit içinde Arapça fenlerde haylice ilerledim. Şer'i ilimlerde de biraz yatkınlık kazandım. *Halebî* ve *Mülteka* okur iken henüz buluğ yaşına varmamış olduğumdan ihtilâm meselesini zihnimde tasavvur edemezdim. Daha sonra mantık ve beyan ilmi gibi ilimlerin başlangıcı ile meşgul oldum. Hafız Ömer Efendi'nin yerine müftü olan Hafız Mehmed Efendi'den de bir miktar ders okudum. Artık âli ilimler tahsili için İstanbul'a gitmem gerekli göründü. Yaşım ise henüz on beş-on altı sıralarında bulunduğundan vatan kucağından ayrılmak bana göre zor idi.

O sırada İstanbul'da Mekteb-i Harbiye'nin tanzimine özen gösterilmekteydi. Burasının bir feyz ve yükselme mektebi olacağı anlaşıldığından Mekteb-i Harbiye'ye girmek üzere Dersaadet'e gitmemizi bazı zatlar hatırlatmış ise de terbiyesi altında bulunduğum dedem Hacı Ali Efendi, büyük babasının mesleğine girmemi arzu edegeldiğinden buna muvafakat etmeyip ancak âlî ilimler tahsili için Dersaadet'e gitmem arzusunda bulundu. Babam ve annem, gerçi bir tarafa gitmeme razı olmuyorlardı, ancak bence de gençlik günlerini boş yere kaybetmemek için Dersaadet'e gitmek gerekli idi.

Gerçi o vakit Deli Müftü diye bilinen eski Lofça müftüsü hayatta ve her bilimde mahir ve mütebahhir bir zat olarak pek çok vakitler bizi okutabilirdi. Lakin gayet laubali ve kayıtsız bir adam idi. Nasreddin Hoca gibi tuhaf hikâyeleri olup diğer fıkralar gibi insanların dilinde dolaşırdı. Her gün belirli bir vakitte fakiri okutmak için büyük babam ona aylık bir miktar maaş tahsis edecek oldu ise de âlemde hiç bir şey ile kayıtlı olmadığı gibi zaman ve mekân ile de bağlı olamayacağını bildirerek ret cevabı verdi. Fakir yine onun dersinden istifade edebilmek emelinde bulunduğumdan etrafında dolaşır idim. Hâlbuki Lofça'nın talebesinden ve ulemasından bazı zatlar birlikte ondan *Kadı Beyzavî Tefsiri* okumaya karar verip her gün toplanarak onu kâh camide ve kâh kahvehanede

bulup ders okurlardı. Bir gün sokakta rast gelmişler. Hemen yere oturup ve arkasını duvara verip *Kadı Tefsiri* okutur iken gördüm. Haşiye okumaya muhtaç değildi, *Kadı Tefsiri*'nin neresinden açılsa okutmaya ve anlatmaya muktedir idi. Ancak etrafında halka olan dinleyenler içinde kır sakallı hoca efendiler olduğu hâlde hepsi toz toprak içinde oturuyorlardı. Artık ondan istifade mümkün olamayacağı belli oldu ve İstanbul'a gitmekten başka çare olmadığı açığa çıktı. Babam ve annem de fevkalâde hırs ve isteğimi görüp çaresiz muvafakat eylediler.

İstanbul'a geliş ve medreseye yerleşme

Bunun üzerine büyük babam beni İstanbul'a gönderdi. Bin iki yüz elli beş senesi [1839] başlarında Dersaadet'e geldim. Çarşambapazarı'nda bulunan Papazoğlu Medresesi'nde bir oda bulup sakin olarak Fâtih Camii'nde âlî ilimler tahsili ile meşgul oldum.

Birkaç ay sonra Sultan II. Mahmud Han cennete yolcu oldu ve oğlu Sultan Abdülmecid Han tahta oturdu. Ardından Tanzimat-ı Hayriye ilan edildi. Büyük babam evvelki kadar akçe gönderemez olduğundan babamızın yardımına muhtaç olduk ve daha sonra geçimim babamın gönderdiği meblağa münhasır kaldı. Fakat medreseler kanaat âlemi olup talebe pek az masrafla yaşar olduklarından medresede diğerlerine nispetle ben beyler gibi geçinirdim.

Daima talebeden biri yemek pişirir ve diğerleri hizmetleri görür idi. Ben yalnız masrafını verirdim ve vakitlerimi okumakta geçirirdim. Medreselerde daima böyle boğazı tokluğuna hizmetkâr bulunur ve insan pek az masrafla idare olunur.

Dersaadet'e gelişimizden sonra arası çok geçmeyip Hamidiye Medresesi imtihanı açıldı. Bu medresenin her odası için iki adam sayılır, şöyle ki birisi dahil itibarıyla orada kalır ve diğeri hariç itibarıyla diğer medreselerde kalarak her sabah

Sultan Abdülhamid Han hazretlerinin türbesine gidip cüz okumak şartıyla mürettebatını alır. Fakat bu medreseye imtihansız talebe kabul olunmaz. O sırada bu medrese için bir imtihan açıldı. Biz de henüz İstanbul'un imtihan usulüne alışmamış olduğumuz hâlde imtihana dahil ve sonra hariç itibarıyla bir odanın tahsisatına nail olduk ki maaş ve tayinatı kanaat şartıyla bir suhteyi idare edebilir. Fakat derslerimiz Fatih civarında bulunduğu cihetle dahil itibarıyla Hamidiye Medresesi'nde ikamet etmek, bence güç olduğu gibi Çarşambapazarı'ndan her sabah Yeni Camiye gidip gelmek zor olduğundan cüz okumak üzere kapıcıyı vekil edip hissemize ait olan geliri de ona terk ederek yalnız şerefiyle yetindik. Zira babamın gönderdiği para beni idare ediyordu.

O sırada kadılık yoluna imtihansız kimsenin kabul olunmaması kural seçilmiş idiğinden ilerisi için elde bir sermaye bulunmak üzere Rumeli Kazaskerliği dairesinde düzenlenen imtihan meclisine girip kaza yoluna girdim. Medresede kalan talebenin maaşca sıkıntıları pek fazla ise de hepsi başına buyruk âzâde-ser ve âlemin değişiminden habersiz olup Zeyd ve Amr'ın mücadelesi onları incitmez. Zamanın haberleri onların efkârını perişan etmez. Kulakları ilmi konulardan başka bir şey işitmez. Şu kadar ki, medreselerin bu hâli iki yüz altmış [1844] tarihine kadar uzadı. Ondan sonra medreseler âleminde de büyük değişiklikler oldu. Medreselerin eğitim ve kuruluş usulü bozuldu. O vakte kadar medreselerde tatil gecelerinde toplanan sohbet encümenlerinde ilmi konulardan başka bir söz işitilmezdi. Ondan sonra her ne vakit bu encümenlere gittim ise amiyane ülfet ve sohbetlere tesadüf ederek ilmi konular işitmedim. Ben de ondan sonra bu encümenlere gitmedim.

Medreselerin ders günlerinde düzenlenmiş olan derslerden başka tatil günlerinde küçük konulara dair pek çok risaleler ve eski tarz üzere hesap, cebir, geometri, astronomi ve diğer

felsefi konulara dair pek çok kitaplar okudum. Şimdi ise medreselerce bu dersler terk edilmiş ve unutulmuştur.

Okuduğu ve okuttuğu dersler

Üç aylarda (Recep, Şaban, Ramazan) talebeler rızıklarını çıkarmak [kısmetini aramak] için taşraya gitmeye mecbur idiler. Öğrenim günleri, senenin neredeyse yarısı kadar idi. Ben ise yalnız bir defa Ramazanda sıla-i rahim için Lofça'ya gittim ve bir defa da münasip bir vesile ile Selanik, Serez ve Drama taraflarını dolaştım. Diğer vakitler hep İstanbúl'da kalıp gece gündüz ilim tahsili ile meşgul olarak tatil günlerinde ders günlerinden fazla bilgi öğrenirdim. Bu yüzden diğer talebenin on senede tahsil edemediği ilim ve fenleri beş-altı sene içinde tamamladım ve Hendesehane-i Berriye hocası Miralay Nuri Bey'e *Muhtasar Meânî* ve *Kadı Mîr* gibi kitaplar okuttum. Karşılık olarak ben de ondan hesap, cebir, hendese, logaritma, hendese usulü, *Mecmuatü'l-mühendisîn* ve *Oktant Risalesi,* İshak Efendi'nin *Ulûm-ı Riyaziyyûn* gibi yeni usul üzere riyazi ilimleri okudum. Riyaziyatta ortaya çıkan bazı müşküllerimi Müneccimbaşı Osman Saib Efendi'den hallederdim. Bu şekilde âlî ilimler tahsiline çok çalıştığım hâlde boş vakitlerde de (*el-ilm bi'rün ve.... İlim kuyudur, müzakere ise kova*) sözü uyarında müzakere ve ders vermekle meşgul olurdum. Hatta Papazoğlu Medresesi'nde iken *Şâfiye-i İbn Hâcib'i* okuttum ve üzerine talikat yazıp *Gâyetü'l-beyân* ismini verdim. Kitapların hutbe dibacelerine [mukaddimelerine] dair öğrenciler arasında yürürlükte olan konuları ihtiva eden *Beyânü'l-unvân* adıyla Türkçe bir risalecik de kaleme aldım ve bu cihetle öğrenciler arasında epeyce tanındım. Öğrenciler içinde riyaziye ile meşgul olanlar az olup çoğu irtifa almak için rub' risalelerini okumakla yetinirdi. Bu da ancak taşralarda bulundukları beldelerde, Ramazan'da iftar saatlerini düzeltmek için idi. Bu maksatlarını kolaylaştırmak için rub-ı mukantarat ve rub-ı müceyyeb ile

kolaylıkla irtifa almak için bir risalecik yazdım ve *Ta'rîfu'l-irtifâ* diye isimlendirdim. Sonra Fatih Camii'nin Sahn-ı Semân medreselerinden Akdeniz tarafındaki Baş-Kurşunlu Medresesi'ne çıktım ve bir yoluyla Cami avlusuna köşe odayı müstakilen zapt ederek orada sakin oldum ki *Mutavvel* muhaşşîsi Hasan Çelebi'nin odası olduğu medrese rivayetlerindendir.

İstanbul'un âlimleri

Burada da genellikle müzakere ile meşgul olup bu vesile ile *Emsile, Bina ve Netâyicü'l-efkâr* üzerine ve daha sonra *Mutavvel'in* baş tarafına birer adet talikat yazdım. O vakit İstanbul'da hayli ulemâ-yı a'lâm olup birinci tabakada bulunanların en meşhurları Akşehirli Ömer Efendi, İmamzâde Esad Efendi, Antakyalı Said Efendi ve Denizlili Yahya Efendi, ikinci tabakada bulunanların en meşhurları Vidinli ve Giritli Hoca efendiler ile Şehrî Hafız Efendi idi. Bu tabaka ricalinden Hekim Hamid Efendi adında Fatih'te ders okutur bir hoca vardı. Gayet zeki idi, ancak tıpla meşgul olduğundan uzun uzadıya derse bakamazdı. Bunun yanında kuvvetli zekası dolayısıyla okumadan ders verirdi. Bedava talebeye bakar ve çaresizleri görüp gözetir, hayır sahibi bir zat idi. Üçüncü tabakada Hafız Seyyid Efendi ile Birgivî Şakir Efendi olup Hafız Seyyid Efendi'nin Arapça ilimlerde üstün bilgisi ve Şakir Efendi'nin felsefi ilimlerde ve özellikle mantıkta tam melekesi vardı. Onlardan sonra dördüncü tabakada, onların seviyesine ulaşabilecek zevatın bulunmaması ilmin gerilemesine belirti sayılıyordu. Akşehirli Ömer Efendi emekli müderrislerden idi. Ancak Ders vekili ve Hâce-i şehriyarî olup ders vermeye vakti yok idi. İmamzâde Esad Efendi, iki defa icazet verdikten sonra üçüncü defa olarak Şehzâde Camii civarında bulunan İbrahim Paşa Camii'nde derse çıkıp *Şerh-i Akaid* okuturken bir müddet dersini dinledim. Antakyalı Said Efendi Süleymaniye Cami-i şerifinde *Mutavvel* okutur iken bir müddetcik dersine devam eyledim.

İmamzâde, meslekçe ilerleyerek kazasker olmuştur. Said Efendi'nin ömrü ona müsait olmamıştır. Giritli, ders vermeye dahil olmayıp katar şeyhlerinden idi. Fakat Fatih Camii'nde ders okutur idi. *Mutavvel* okutur iken bazen gidip dersini dinler idim. Hoca Yahya Efendi de vaktiyle meslekçe emekliliği tercih edip her şeyden el çekerek kendi mütalaaları ve ibadet ile meşgul olurdu. Fakat pek çok uzun yaşadı.

Birinci tabaka ricali hep vefat edip eskilerden yalnız o kaldı. İkinci tabaka ricalinden de yalnız Vidinli kalıp sonra Yahya Efendi onun da arkasını aldı ve en sonra cennet yolcusu oldu. Bundan dolayı faziletli meclisleriyle pek çok seneler müşerref ve müstefid olduk.

Hafız Seyyid Efendi, Çarşambapazarı'nda İsmail Efendi Medresesi'nde münzevi olup kimse ile karışmazdı. Akşam sabah derse çıkıp diğer vakitler odasına kapanır ve daima kitap okumakla meşgul olur idi. Tatil günleri demeyip talebe mevcut oldukça ders okuturdu. Üç aylar yaklaştığında dersler kesildiği gibi tatil derslerine başlardı. Fakat Şaban ayı girdiğinde talebe hep taşraya gitmekle okutacak adam bulamazdı. Ben de ondan başka hoca bulamazdım. Bundan dolayı yalnız başıma ondan ta bayram akşamına kadar ders okurdum. Bence tatil günleri bayram günlerinden ibaret idi. Bu cihetle İstanbul'da öğrendiğim bilgilerin çoğu ondandır. Gayet zeki ve zorlukları çözen güzel sıfatlı bir zat idi. Ancak ders okutması gayet süratli olup dersi müntehilere mahsus idi. Yeni başlayanlar ondan kolayca istifade edemezdi.

Vidinli Hoca ise üç dereceye riayet edip dersinden iyi, orta ve aşağı derecelerine göre yararlanılırdı. Bundan dolayı asrımızda en fazla talebe yetiştirmiş hoca odur ki her diyarda onun talebesinden bir müftü, müderris veya naip bulunurdu. İcazetine yakın vakitlerde dersine hazır olanlar içinde Amasyalı Kara Halil Efendi, Eski Zağralı Şerif Efendi, Kezubî Hasan Efendi ve Nasuh Efendi meşhur olmuşlardı. Bunlar icazet

almamış oldukları hâlde dördüncü tabakada bulunan hocalara üstünlük davasında olarak daima müzakere ile meşgul idiler. Çünkü o vakit derse çıkacak olanlar öncelikle bir müddet müzakere ile meşgul olup talebe arasında şöhret kazanmaya ve bilinmeye mecbur idiler. Bilinmeyen bir hoca derse çıkacak olsa başına talebe toplanmaz idi. Daha önce vefat eden Giritli'nin mezunlarından Arnavut Ali Efendi -ki dördüncü tabaka ricaline tercih edilirdi- o sırada derse çıkmıştı. Biz de kendisinden tatil günlerinde âdab fenni ve aruz ilmi okumuş idik. Fazıl ve bilgili bir zat idi.

İlk İstanbul'a geldiğim vakit Fatih Camii'nde sabahleyin Toyranlı Mehmed Efendi'nin dersine devam eyledim. Dördüncü tabakada bulunan diğer hocaların derslerini de dinledim. Bunlardan istediğim şekilde yararlanıp zorlukları halledemeyeceğimi anladım. O vakit bu tabakada bulunan hocaların derslerinde hayli yetenekli, yetişmiş ve hocalarının çapına erişmiş talebe olup hocaları onlara ders vermeye muktedir olamıyorlardı. Bunların birçoğu derslerini terk ederek boşta dolaşıyorlardı. Bazıları da isteksiz olarak derse gidip gerçekten yararlanacak hoca arıyorlardı. O sırada Vidinli Hoca icazet verdi. Bu talebeler de derslerinden kalkıp birtakımı Vidinli Hoca'yı Fatih tarafındaki Nişancı Camii'nde ve birtakımı da Birgivî Şâkir Efendi'yi Saraçhane yakınında bulunan Dülgeroğlu Camii'nde derse çıkardılar. Bunlar muhtelif derslerden kalkmış hep davalı bir güruh olup bazı zarifler tarafından onlara *ehl-i kıyam* denilmiş idi.

Evvelce mantık okumuş isem de Şakir Efendi'nin mantık ilmindeki bilinen ustalığı ve kıyas tertibinde tam melekesi olduğundan ondan tekrar mantık ilmi okumaya heves ettim ve sabahleyin onun dersine oturdum. İkindiden sonra da Vidinli'den *Mutavvel* okudum.

O vakit talebe içinde Harputlu İsmail Seyfeddin Efendi ile Amasyalı Abdülkerim Efendi de meşhur idiler. Fakat onlar

İmamzâde Esad Efendi'nin dersine devam ediyorlardı. Seyfeddin Efendi, bazen bizimle beraber Vidinli'nin tatil derslerinde bulunurdu. Vidinli Hoca bu defa Fatih Camii'nde *Mutavvel* dersine başladı. Üç yüzden fazla talebe toplandı. Önce Hoca Efendi ile bahse girişenler çok idi. Sonra birer birer kırıldı. Ehl-i kıyamın çoğu ses çıkarmaz oldu. Daima Hoca Efendi ile soru-cevap ile tartışan bir kaç kişi kaldık ve daima böyle bahse girişenlere kendi yanında yer gösterilirdi. Lakin uzakta kalanlar layıkıyla Hoca'nın konuşmalarını duyamaz olduklarından kendi medresesinin dershanesine naklolundu. Dershane de bu kalabalığı almayıp talebenin birçoğu kapının dışında kaldı ve bir haylisi de pencerelerden dinlerdi. Ancak burada başka ses olmadığından Hoca'nın takriri anlaşılırdı. Vidinli Hoca gayet kibirli ve kendini beğenmiş bir zat idi. Fakat insafı da pek çok olup kibri hakkaniyetine engel olamazdı. Hatta bir gün bir bahiste çok ısrar edip dayandım. Canı sıkıldı, beni fena azarladı. Bu azarı bana güç geldi. Bir kaç derste ağzımı açıp bahse girişmedim. Sonra bir gün derse çıktı. Aramızda tartıştığımız konuyu açtı. Pek güzel anlattı ve,

"Hak Lofçalının elinde imiş" dedi. Evvelki azarlamasından ne kadar üzüldüm ise bu davranışından da o kadar memnun ve müftehir oldum. Bu durum bir kat daha derse devam etmeme ve gayretime sebep oldu. Bu zatın gerek ikindi dersinden ve gerek tatil günlerindeki derslerinden pek çok faydalandım. Fakat icazet, mutat olduğu gibi sabah dersine ait olduğundan icazetim Şâkir Efendi'dendir.

O sırada zikri geçen Kara Halil Efendi Fâtih Camii'nde *Vaz'iyye-i İsâm'ı* okutmaya başladı. Hep ehl-i kıyam başına toplandı. Pek şiddetli tartışmalar cereyan eyledi. Tartışma meydanında en ileri at sürenlerden biri de bendim. Kara Halil hepimize dayandı ve bu cihetle pek çok şöhret ve şan kazandı. Bunca talebe içinden seçilmiş bir güruha hakkıyla ders vermesiyle Kara Halil insanların gözünde büyük göründü ve

yeni derse çıkan hocalar içinde birinci sayıldı. Bu zat sonra Fatih'te ders okutmakta olduğu hâlde bir müddet Fetvahane'ye devam ederek fıkıh ilminde de maharet kazandı. Bir müddet Fetva Emaneti'nde ve Mecelle Cemiyeti azalığında bulundu ve sonunda şeyhülislâm oldu. Daha evvel Kezubî Hasan Efendi de bir aralık böyle bir tatil dersine çıkmış idi. Hatta fakir de gittim ve soru ve cevaba giriştim. Ancak üç ders okuttuktan sonra bazı işlerinden dolayı özür bildirerek dersi terk etti. Bu cihetle Halil Efendi gibi şöhret ve itibar kazanamadı. Lakin zamanın mizacına uyar ve herkesin nabzına göre şerbet verir bir adam olduğundan bir aralık ders vekili ve hâce-i şehriyarî oldu, Halil Efendi'den evvel iki defa Meşihat makamına geldi.

Vidinli Hoca, bu kere *Tehzîb'den* derse çıkmıştı. Hâlbuki onun dersine oturanların kimi *Tasdîkât'dan,* kimi *Tasavvurât'dan* ve birazı da *Fenârî*'den kalkmış ve layıkıyla mantık ilmi okumamış olduklarından eksiklerinin tamamlanması için onlara bir *Burhân-ı Gelenbevî* okutmak üzere Şerif Efendi'ye teklif edilince Şerif Efendi,

"Ben böyle anasının ipliğini pazarda satarak meydan-ı bahse çıkmış olan bir güruh ile uğraşıp da şöhretimi kıramam" diye kabul etmeyince Nasuh Efendi'ye teklif edildi. O da kabul ederek tatil günlerinde Fâtih Camii'nde derse çıktı. Ben bulunmadım, ancak ehl-i kıyamın bir haylisi etrafını aldılar. Zavallıyı berbat eylediler ve beş-on gün sonra,

"Biz de bu kadar ders okutabiliriz" diyerek dersinden kalkıp dağıldılar. Vidinli Hoca bunlardan bazılarını azarladığında,

"Biz eğer vakit kaybedecek olsak kendi hocalarımızın dersinden kalkmaz idik" diye cevap verdiler. Daha sonra *Gelenbevî Burhanı* okutmak üzere fakire ısrar ettiler. Bunlar benim akran ve emsalim ve bazıları benden daha yaşlı olduklarından onlara hocalık etmek manasına olmayıp fakat müzakereci başı olmayı kabul ettim ve Fatih'te *Burhan-ı Gelenbevî* okuttum. Bu da adi yolda ders okutuş olmayıp belki tartışma

meydanına çıkarak yarış ve güreş etmek gibi bir durum idi. Yirmi dört saat bu derse vakit ayırarak mantık ilminde derlenmiş olan değerli kitaplara başvurarak dersi özetlemeye mecbur olurdum. Allah'ın hikmeti sonra İstanbul'da ulemaya o kadar inkıraz geldi ki o vakit ehl-i kıyamın beğenmediği hocalar zamanın allâmesi oldular.

Yukarıda geçtiği üzere *Burhan* okuturken geçen önemli bahislerden en önemli olanlarını toparlayarak *Burhan* üzerine bir şerh yazmayı arkadaşlardan bazıları teklif ettiler. Ben de bu arzuda bulundum. Lâkin okutur iken vaktim yok idi. Sonra da yine o gibi arkadaşların ısrarıyla Dülgeroğlu Camii'nde *Kadı Mîr* okuttum. Bu da öyle mübahaseli bir ders idi. Mutavvelât'ı okumaya mecbur idim. Sonra da aşağıda anlatılacak durumlardan dolayı öyle bir şerh yazmaya vakit bulamadım.

Yukarıda işaret olunduğu üzere âlî ilimler tahsiline çok istekli ve düşkün olduğumdan gençlik yıllarında geceleri yatağa yatmayıp kitap okurken uyuklar ve kitap üzerinde uyur ve uyanıp yine kitaba sarılır idim. Tatil günlerinde olsun dinlenmez idim. Bu suretle vücuduma zaaf geldi. Hoca Hamid Efendi duyunca beni bu derece çalışmaktan men eyledi ve sağlığı korumak için ders verir gibi bana talimat verdi. İşte o vakit medrese odasında yatak tedarik eyledim. Vaktiyle yatıp kalkmaya başladım. Tembihlerinden biri de tatil günlerinde bir miktar gezinmek, hava almak ve dolaşmak hususu idi. Bir kaç defa Cuma günleri mesirelere gittim. Bundan hoşlanmadım. Fakat hem teneffüs etmek ve hem de Farsça öğrenmek üzere tatil günlerinde Çarşambapazarı civarında bulunan Murad Molla Tekkesi'ne devama başladım.

O vakit İstanbul'da iki meşhur Mesnevi-hân var idi. Biri Hoca Hüsameddin Efendi olup Küçük Mustafa Paşa'da *Mesnevî-i şerif* okuturdu. Halkın hüsn-i zannına mazhar, gönlü aydınlık bir pîr olup rical ve kibardan pek çok zatlar ona inanırdı. Her taraftan ve her sınıftan nice zat onun dersine devam

ederek konuşmasını nimet ve öğütlerini ganimet bilirlerdi. Bazen biz de gidip takrir-i dil-pezirini dinlerdik. Sonra Eyyub-ı Ensarî semtine ikametgâhını nakledip ömrünün sonuna kadar orada oturdu. Yenikapı Mevlevîhanesi şeyhi Osman Efendi onun öğrencilerindendir.

Murad Molla Tekkesi ve şeyhi

Diğeri Çarşamba yakınında Murad Molla Tekkesi postnişîni Mehmed Murad Efendi olup belirli günlerde *Mesnevî-i şerif* okutur ve diğer günlerde sabahtan akşama kadar çeşitli dersler verirdi. Tekkesi bayağı bir dârü'l-fünun idi. Burada her tür ilim ve fen okunurdu. Kendisinin kıdemli öğrencilerinden olan Hafız Tevfik Efendi de burada odada kalıp başvuranlara Farsça öğretirdi. Bu dergâha rical ve kibardan nice zatlar gelip gider ve yakın uzak yerlerden pek çok öğrenci gelip istifade ederdi. Ben de boş vakitlerimi burada ilim öğrenmeye harcardım. Bazen de Şevket ve Örfî divanlarını okumak üzere meşhur şair Fehim Efendi'nin Karagümrük'teki konağına giderdim.

Fehim Efendi *Tefsîr-i Mevâkib* sahibi Ferruh Efendi'nin yetiştirmelerinden olup Arapçada pek kuvveti yok ise de iyi Farsça bilirdi ve güzel şiir söylerdi. Zariflerden feylesof-meşrep, yüksek meziyetli bir zat idi. Giderlerini gelirlerine uydurmuş, hanesine çekilmiş, kendi âleminde yaşar, gelip giden ziyaretçilerle görüşür ve Farsça divanlar okutur idi. Bu cihetle dairesi âriflerin ve zariflerin toplantı yeri idi. Daha önce memuriyetle taşralarda pek çok dolaşmış olduğundan dahili işlere vakıf olduğu gibi Ferruh Efendi'nin dairesinde büyümüş olduğundan yabancı işlere de aşina olduğundan meclisinde kâh eğitime dair sözler söylenir ve kâh politik konular konuşulurdu. Vaktiyle Fehim Efendi'den Farsça okumuş olan meşhur şair Safvet Efendi o sırada Fatih civarında bir hanede oturduğundan onunla da görüşüp şiir ve inşaya dair sohbetler olurdu. Bu vesilelerle şiir ve inşaya da heves ve rağbet edip katipler güruhuyla

üns ü ülfet eyledim. Bu cihetle ara sıra şiir söylerdim. Ancak söylediğim şiiri kendim de beğenmezdim. Sülüs ve nesih yazılarından izin aldığımda verilen *Vehbi* mahlasını kullanırdım.

Lofça'da iken yazıdan izin aldığımda *Vehbi* mahlasını almış idim. Hâlbuki eskilerden iki büyük şairin mahlasları Vehbi olduğundan onların eserleri arasında insanın adı ve şöhreti kaybolur diyerek Fehim Efendi elli dokuz tarihinde *Cevdet* mahlasını verdi. Ondan sonra bunu mahlas edindim. O vakit nev-heveslik âleminde iken en başta ediplere arz eylediğim âcizane eserim *şarâb* gazelidir ki eski Fehim *şarâb* lafzını terdif ile bir gazel söylemiş ve İzzet Molla onu tanzir eylemiştir. Arkadaşlarımız olan yeni hevesliler ile bazı maymun iştahlılar onları tanzire kalkıştıklarında ben de onlara uyarak bir gazel söylemiş idim. Tabiatımdan damlamış olan gazel şair meclisine arz olundukta beğenildi. Şairlerin gazellerine tercih edildi. Nev-heveslik bu ya, bana da hoş göründü. Eksiklerine hayli vakit sonra vâkıf oldum. Matlaı budur:

Cevher-i mir'ât-ı feyz-i subh-ı âlemdir şarâb
Nûr-bahş-i şeb-çerâg-ı meclis-i gamdır şarâb

Bu mısra ilk bakışta ne kadar fasih görünür. Hâlbuki bu kadar izafetlerle fesahat bir yere gelmez. Gerçi o vakit meanî ilmi okumuş olduğum cihetle zincirleme izafetin fesahat bozduğunu bilirdim. Ancak bunun Arapçaya mahsus olduğunu sanırdım. Hâlbuki dilimizde de bunun fesahati bozduğunu sonradan anladım. O gazelin matlaını:

Cevher-î mir'ât-ı subh u şâm âlemdir şarâb
Şeb-çirâg-ı nûr-bahş-i meclis-i gamdır şarâb

diye düzelttim. Şiir ve inşada zincirleme izafetten kaçınılmasını benim gibi yeni heveslilere tavsiye eylerim. Yine o nev-heveslik âleminde söylemiş olduğum bir gazelin bir beyti kıyasa aykırı olmakla fesahat derecesinden düşmüş olduğunu

sonradan hatırlayarak onu da şiir divanımdan çıkardım. Zikri geçen beyt budur:

Hat değil mir'ât-ı ruhsârında belki sevdiğim
Mün'akis müsevvede-i baht-ı siyâhın sûretî

İzahı budur ki *müsvedde* kelimesi *tesvid olunmuş kağıt* yerinde kullanıla geldiğinden vâv-ı müşeddede ile [müsevvede şeklinde] okunmak gerekirken çoğu katip yanlış olarak dâl-i müşeddede ile [müsvedde şeklinde] okurlar. Bu hâlde isvidâd'dan türemiş olması gereki. Bu ise *kapkara olmak* manasına olmakla maksada uygun olmaz. Bundan dolayı *tesvid olunmuş* manasına olarak dâl-i müşeddede ile (iki d'li) okumak dil kuralların aykırıdır. Gerçi 'galat-ı meşhûre lûgat-ı fasîhden evlâdır' derler, ancak âlimler arasında bu şekilde meşhur olmayıp dikkatliler vâv-ı müşeddede (iki v ile) ile okuduklarından bunun öyle galat olarak şiirde kullanılmasını uygun görmedim.

Kuşadalı İbrahim Efendi

O vakit Fatih civarında pek çok âlim ve fazıl olduğu gibi Fatih'ten Sultan Selim'e ve bir taraftan Karagümrük'e kadar bu arada pek çok şiir ve inşa erbabı var idi. Çarşambapazarı'nda Papazoğlu Medresesi'nin karşısında bulunan konağında oturan Kuşadalı İbrahim Efendi o asrın en büyük adamlarından, zahir ve batını mamur bir zat idi. Büyük küçük pek çok kimseler kendisinden inabet eli alarak ona mürid olmuşlar idi. Vezirlerden ve ricalden pek çok zevat konağına gelip huzuruna girmek üzere sofada nöbet beklerler idi. Sufiyye mesleğine girmediğimiz hâlde biz de komşuluk hasebiyle gidip görüşürdük ve en büyük hoca efendilerden halledemediğimiz şüpheleri ondan sorarak hallederdik. Âlî ilimler ve özellikle tefsirlerden hangi konu açılsa fevkalade tetkik eyler ve hatırlara gelmedik nükte ve incelikler söyler idi. Murad Molla şeyhinin küçük ve

büyükten pek çok müridi olup ancak kendisi insaflı bir zat olduğundan müridleri arasında ciddi bir sâlik çıktığında,

"Bu bizim işimiz değildir" diye onu Hafız Tevfik Efendi vasıtasıyla Kuşadalı'ya gönderirdi.

Yukarıda ulemâ sırasında ismi geçen Hafız Seyyid Efendi de gayet âbid ve zâhid bir zat olduğundan ona da nice zatlar inanıp önemli işlerde istihare ettirirlerdi. Hatta Damad-ı şehriyarî Said Paşa'nın ettirdiği istihare yakın zamanda aynıyla çıkmış olduğundan Hoca Efendi'ye pek çok ikram etti ve Çarşambapazarı civarında kendisine birde hane alıverdi ve kendisini evlendirdi. Hafız Seyyid Efendi ise sufiyye mesleğini inkarda çok tutucu idi. Hatta Kuşadalı gibi sufiyye şeyhlerinin müridlerine telkin eylediği rabıta, şeyhin suretini zihnine alarak ona yönelmek demek olduğundan bunun açık şirk olduğunu isbat için bir risale yazdı. Murad Molla şeyhini Şii ve sapık diye kötülerdi. Şeyh Efendi de onu,

"Kaba sofu ve zâhid-i huşk (kuru zahid)" diye çekiştirirdi. Ben ikisinden de ders okuduğum cihetle böyle bir diğerine aykırı sözler işitirdim. Bununla birlikte Şeyh Efendi kadir-şinas bir zat olduğundan Hoca Efendi'ye yardımda kusur etmezdi. Çünkü Hoca Efendi pek fakir olduğundan kitap alacak akçesi yoktu. Bir derse başlayacak olsa ödünç kitap almaya muhtaçtı. Şeyh Efendi ise ona lazım olacak kitaplarını önceden hazırlayarak Hafız Tevfik Efendi aracılığıyla ona gönderirdi. Sanki aleyhinde kullanmak için Hoca Efendi'ye pek çok silah verirdi. Felsefe ve kelamın incelikleri ile meşgul olduğum sırada o türlü mücadeleler de işitilmekle tartışmaların aslını anlamak üzere sufi kitaplarını ve özellikle Muhyiddin bin Arabî hazretlerinin eserlerini okumaya da hayli vaktimi harcadım. Kısacası Fatih semtinde o vakit ilim ve kültüre dair konular konuşulduğu sırada böyle zahir ve batın mücadeleleri de eksik değildi. Şimdi ne o var, ne bu var. O zatların tamamı tartışma ve konuşma âlemini terk ettiler. Hep yerlerini boş koyup

gittiler. Keşke bir Murad Molla şeyhi olaydı da onu kötüleyecek bir de Hafız Seyyid bulunaydı.

Murad Molla şeyhi katar şeylerinden olup sırasıyla Sultan Ahmed Camii vaizi olduğundan Cuma günleri bu camide vaaz ederdi ve bin engeli çıkarsa vekil olarak Hafız Tevfik Efendi'yi ve bazen fakiri gönderirdi. Vaizlik benim mesleğim olmayıp yaşım da buna uygun olmadığı ve vaizlere mahsus bol yenli cübbe mizacıma hoş gelmediği hâlde Şeyh Efendi'nin hatırı için bazen onun cübbesini giyip Sultan Ahmed Camii kürsüsüne çıkıp insanlara vaaz ve nasihat eylerdim.

O sırada Harbiye Mektebi Farsça hocalığı boş olduğundan fakire teklif olundu ise de rağbet etmedim. Çünkü o vakit Harbiye Mektebi hocaları fes, setre ve pantolon giymek zorunlu idi. Bana da başımdan sarığı çıkarmak güç geldi. Vaiz cübbesi giymekten hoşlanmadığım gibi böyle kıyafet değiştirmek de mizacıma uygun değildi. Zira son emelim dersten icazet aldıktan sonra mesleğimde ilim yaymak ve bazı kitaplar yazarak isim bırakmaktan ibaret idi.

Murad Molla şeyhi epeyce servet sahibi olup tekkesinin havadan gelen gelirleri çoktu ve hayır sahibi bir adam olup eline geçen paraları hayır işlerine harcardı. Bu cihetle tekkesi civarında hâlâ mevcut olan Dârü'l-Mesnevî'yi yaptırdı ve bin iki yüz altmış senesi Muharreminin dokuzuncu günü açınca teberrüken Sultan Abdülmecid Han hazretleri teşrif buyurdu. O gün Şeyh Efendi eski öğrencilerine icazet verdiği sırada ben de *Mesnevî-i şerif*'ten icazet aldım ve onunla birlikte *Kasîde-i Bür'e* ve *Hizbü'l-bahr* okumaya da ondan mezun oldum. Ondan sonra her sene Muharrem'in dokuzunda Dârü'l-Mesnevî'de mersiye okunmak âdet olmuştur. Dokuzuncu gün tayin olunması da her sene Muharrem'in onuncu günü Koca Mustafa Paşa Dergâhı'nda mersiye okunmak âdet olduğundan iki mersiyenin bir güne gelmemesi içindir.

Öğrencilik âlemi ve güzel günlerim

O devirlerde ne güzel günler gördüm. Ne tatlı ömür sürdüm. Her dem ferâğ-ı hatır ile safâ-yı derun bana hem-dem idi. O âlem ne güzel âlem idi. Daima talebeden biri bir veya iki türlü yemek pişirip birlikte yedikten sonra kendi odamda yalnız kalıp tatlı tatlı kitap okur ve kitap yazmakla meşgul olurdum. Bazen tab'ımın cömertlik zamanına tesadüf ederek şiir yazardım ya münşiyane bir şey kaleme alırdım. Âlim ve ediplerden ahbap ve yaranım çoktu. Gece medreseye varmasam arayıp soranım yoktu. Akşam üstü ahbaplardan birine rast gelip de başka mahalle gidecek olsam medresedeki arkadaşım bunu canına minnet bilirdi. Zira hazırladığı yemek sadece kendisine kalırdı. Murad Molla Dergâhı'na gidip gelmemden dolayı hangi tekkeye varsam saygı görürdüm. Özellikle Mesnevî-hân olduğum cihetle Mevlevî dergâhlarında muhterem olurdum ve bazen geceleri de Galata Mevlevîhanesi'nde kalırdım. Şiir ve inşâda yatkınlığım olduğundan kalem katipleri ve bazı rical ve kibar ile tanışıklık peyda etmiştim. Bu cihetle bazen İstanbul'un kış gecelerini ediplerin ülfet toplantılarında geçirirdim. Yazın da bu vesile ile Boğaziçi'ne giderdim. Kısacası gayet yükü hafif ve yarının endişesi gamından kurtulmuş olarak her gün istediğim yerde gezerdim. Hadiseler denizi ne kadar dalgalansa ben su üzerinde saman gibi yüzerdim. Bununla birlikte gençlikte gurbet-zedelik insana tesir ediyor. Bundan dolayı ara sıra hazret şarabından yudumlardım ve bu yolda hâle uygun düşen şiir söylerdim. Vatan sevgisi beni böyle Rumeli tarafına çekerdi. İstanbul'dan ayrılmak ise bence pek müşkül idi. İki mıknatıs arasına düşmüş saman parçasına benzerdim. Hâlbuki daima babamdan para alarak İstanbul'da kalmak mümkün değildi. Zira babam ve büyük babam sayesinde yoksulluk görmemiş olduğumdan diğer öğrenciler kadar sefalete tahammül edemezdim ve onlar gibi üç aylarda cerr ve suale de alışmamış idim.

Bundan dolayı İstanbul'da medresede geçinecek kadar maaş edinmek çaresini arıyordum.

Kadılık

Bin iki yüz altmış [1844] senesinde kadılık mesleğinde Rumeli Kalemi'nde Çanat rütbesinde Premedi kazasını zapt edip geçici olarak aylık beş yüz yirmi kuruş maaşını almaya başladım. Bu maaş ise örf ve âdet olduğu üzere belirli aylara münhasır olup örfi süresi bittiğinde kesilecek idi. Ondan sonra Allah bilir kaç sene geçtiğinde diğer bir mansıp zapt edeceğim ve ne kadar maaş alacağım. Böyle müddet ve miktarı belli olmayan bir maaş ile İstanbul'da dayanıp durmak ise pek müşküldü. Ancak henüz bu mansıbın örfi süresi bitmeden altmış bir senesi Cemaziyelahirinin yirmi üçünde ibtidâ-i hariç ile İstanbul rüusu alarak müderrislik yoluna girdiğimden Premedi mansıbı tabii olarak üzerimden kaldırıldı. Müderrislikten aylık yüz elli kuruş maaş tahsis buyruldu. Pek sıkılır isem Hamidiye Medresesi'ne çekilerek bu maaş ile geçinebilirdim. Hâlbuki yukarıda geçtiği üzere rüus aldığımdan mutat üzere medresede üç gün kutlama yaptık. Yeniden elbise ve biniş yaptırdık. Bin beş yüz kuruş kadar borca girdik. O vakte kadar borç ettiğim yok idi. Rütbe aldık, daimi alınır bir miktar maaşa nail olduk diye memnun olur iken bu borcu ödemenin çaresini aramak lazım geldi ve masrafımız artmakla bu maaşın idareye yeterli olamayacağı anlaşıldı.

Reşid Paşa sadrazam ve Arif Hikmet Bey şeyhülislâm

Altmış iki senesi Şevvalinde Sadrazam Rauf Paşa azlolunup Hâriciye Nazırı meşhur Reşid Paşa Sadaret makamına geldi ve ardından Mekkîzâde Âsim Efendi vefat etmekle meşhur Arif Hikmet Beyefendi şeyhülislâm oldu. Gerek Reşid Paşa ve

gerek Arif Hikmet Beyefendi kadir-şinas ve güzel huylu zatlar idi. İkisiyle de ilişki kurdum ve sonraları Reşid Paşa'nın oğullarına ders verdiğimden ihtiyaçtan kurtuldum. Ancak son isteğim, idareme yetecek maaş ve geçim sağlamak idi. İşte bu emel ve istekle Arif Hikmet Beyefendi'ye bir kaside-i dâliyye takdim eyledim ki evveli budur:

Görmedim hacle-i dehre gireli rû-yı murâd
Bikr-i fikrime felek eyler iken arz-ı vedâd
Gonce-i matlabımı açmadı bâd-ı ikbâl
Girih-i müşkilimi etmedi eyyâm güşâd

Bu beyitler de o kasidedendir:

Enverî-natıka nihrîr-i Harîri-hâme
Muhteşem-şöhret ü ehl-i dil ü Urfi-inşâd
Yanii Arif Bey efendî-i keramet-kirdâr
Ki odur kâfile-sâlâr-ı kirâm u emcâd
Fikridir bedreka-i râh-ı yakîn ü îkân
Re'yidir râhber-i merhale-i rüşd ü sedâd
Âstîn-i keremi kâfi-i ashâb-ı emel
Âstân-ı hinemi kâfil-i feyz ü irşâd

Yine Arif Hikmet Bey'in sitayişi hakkında bir Arapça kaside söyledim ki mukaddimesi budur:

Zâtü'l-fu'âd alâ fikdânı cîrânî
Yâ medma'î bi-demânî ecîrânî...

Bu kaside ile beraber Arif Hikmet Beyefendi'ye takdim eylemiş olduğum arizanın suretidir:

Cünûd-ı mücennede-i eşbâh-ı benî âdem kâr-gâh-ı feyz-i mukaddesden ne renkde câme-i vücûd giymiş ya'ni kâmet-i kâbiliyyetleri kangı kabâ-yı tecellî ile pîrâye-pezîr-i şiihûd olmuş ise ser-kûçe-i kesret-i te'avyünâtta dahi o revişle cevelân

göstermekte belki bezm-gâh-ı feyz-i akdesden ne keyfiyyette rahîk-ı tecellî tecerru' etmişler ise bu hum-hâne-i sahvda dahi ol veçhile devr-i mehâfil-i kevn ü mekân etmekte oldukları derkâr ve bu pâzâr-ı anâsırda sermâye-i mazhariyyetleri kadar nail olacakları mineli ü atayanın husulü dahi vaktiyle istikmâl-i isti'dâda mevkuf idüği emr-i aşikâr iken 'halaka'l-insânu acûlen' müeddâsınca ekser-i nâs isü'câl-i tabiîlerinden nâşî vakitli vakitsiz tarh-ı kur'a-i suâl u iltimas etmektedirler. Bu kabilden olarak dâ'îleri dahi min-gayri haddin tarîk-ı tedrîsde bulunduğum cihetle bir miktar ma'îşet niyazında olduğumu bundan akdem bir kaside ile arz etmiş idim. Bi-hasebi'l-kader şimdiye kadar bir eser zuhur etmemiş olmağla vakt-i merhûnuna muntazu olmak lazım gelirken bu defa da bir Arapça kaside ile acizane haddimden yüz merhale uzak olan tay-yı tarîk-ı midhat-ı meşîhat-penâhîlerine cür'et ve bu münâsebetle tekrar hâl-i dara'at-meâl-i kemterânemi arz u ifâdeye cesaret etmiş isem de bu veçhile güstâhâne hareket ile hâk-i pâ-yı fetvâ-penâhîlerini tasdî' mücerredye's ile hâsıl olan mecbûriyyet-i tabiiyyeden neş'et etmiş olduğu muhât-ı ilm-i âlem - ârâ-yı veliyyii'n-ni' amîleri buyruldukta husûs-ı mezkûrda dâ'îlerini ma'zûr ve kusûr-ı çâkerânemi zeyl-i afv ü inayetleri ile örtüp acizane perişan hâlime merhameten münasip miktar maişet ile çâkerlerini çırağ ve mesrûr buyurmak babında emr ü ferman hazeret-i veliyyü'l-emrindir.

Bunun üzerine Arif Hikmet Beyefendi yüz elli kuruş maaşımıza zam olarak yüz bu kadar kuruşluk bir maişet verdi. Reşid Paşa da Babıâli'nin atâyâ tertibinden senede iki bin dört yüz kuruş tahsis ettirdi ve Hazine-i Mâliyye'den aylık iki yüz kuruş maaş daha yaptıracağını vaat buyurdu. Bu suretle medresede geçinecek kadar maaşa nail oldum. Ancak bu vaat edilen iki yüz kuruşu da bir aralık yaptırıp da ondan sonra medreseye çekilmek ve artık ilim yaymakla meşgul olmak hayalinde

idim. Hâlbuki rical ve kibar ile dostluk ve karışmayı çoğaltıp Boğaziçi'nin mesirelerinde dolaşmaya alışıp gittikçe o merkezden uzaklaşmakta idim. Sanki kıbleyi arar iken doğu ve kuzeye doğru gitmekte idim.

Münşeatımız İran tarzını taklit yolunda olup yazımız konuşmalarımıza asla uymaz. Yazdığımız söylediğimize ve söylediğimiz yazdığımıza hiç benzemez. Genellikle seci ve sözlü cinas uğrunda sözün kuvveti feda edilir. Bu tarz üzere devlet işlerine dair uzunca bir layiha veya takrir kaleme alınsa tumturaklı sözler arasında asıl maksat yok olup sözün etkisi kaybolur. Reşid Paşa ise yazıda sade ve belagatlı yeni bir meslek seçti. Yazı vadisinde yeni bir çığır açtı. Katiplerin çoğu onu taklit eyledi. Hariciye Nazırı Âlî Efendi ile Dîvân-ı Hümâyûn tercümanlığından âmedî olan Fuad Efendi -ki ikisi de sonra vezir ve sadrazam olan meşhur Âlî ve Fuad paşalardır- onlar da bu yolda Reşid Paşa'nın yolundan giderek akran ve benzerlerine faik olmuşlar idi. Ben de bu yolu beğendim ve bu tarz üzere yazmaya heves ettim, onların ülfet ve sohbet toplantılarını kendime edeb mektebi seçtim. Sanki yeniden mektebe başladım ve bu vesile ile siyasi meselelere dair haylice bilgi aldım. O sırada Fransızcayı öğrenmekle de meşgul oldum. Lakin o devirde Batı dillerini okumak ulemanın şiarına aykırı görüldüğünden bunu meslektaşlardan gizli tutardım. Bundan dolayı Fransızcaya layıkıyla çalışamadım.

Kısacası medrese ve tekke âlemlerini geçirdim. Bir başka âleme girdim. Reşid Paşa sayesinde ihtiyaçtan kurtulup genellikle onun sahilhanesinde günlerimi geçirir ve bazen Fuad Efendi'nin sahilhanesinde kalırdım. Bu da bence güzel bir âlemdi. Daima zevk ve safa bana hem-dem idi. Bununla beraber âlî ilimler ve edebiyat ile meşgul olmaktan da geri durmaz idim. İşte o sırada Reşid Paşa'nın övgüsüne dair söylemiş olduğum bir kasidenin evveli budur:

Reşid Paşa'ya medhiye kasidesi

Hamdü lillâh ki bana yaver olup baht-ı sa'îd
Eyledi cerh ile ser-nâme-i sulhu temhîd
Buryâ efgen-i günc-i esef ü hayret iken
Şîve-i hükm-i kader verdi dile şevk-ı cedîd
Feleğin cânıma geçmişti hadeng-i sitemi
Kaddim etmişdi kemân dağdağa-i dehr-i anîd
Şimdi amma bu sitemden felek oldu fâriğ
Eyleyüp bahtım ile ahd-i vifâkı tecdîd
Levhaşallâh zihî vaz'-ı dil-efrûz-ı felek
Bârekallâh zihî bârika-i baht-ı sa'îd

Kaside uzuncadır. Tamamen yazılsa sıkıntıya sebep olur. Fakat zeylinde gazel olduğundan burasını da aldık:

Bir gazel nazm edeyim bari ki her mısraı
Bahş ede encümen-i âleme bir şevk-ı cedîd
Gerden-i âşıka zülf-i siyehin habl-i verîd
Dil-i rencûra lebin feyz-i hayât-ı câvîd
Kâkül-i yâr gibi hâne-be-dûş olmadayım
Yârdan eyleyeli ta beni gerdûn teb'îd
Iyd-i adhâda firâkıyla ben oldum kurbân
Bilmem ol şûh ile kim eyledi ıyd üstüne ıyd
Etmeden gâ'ile-i dehr ile terk-i râhat
Cevdet'â devlet-i bîdâr olunmaz ümmîd
Lâfı terk eyle yeter tâ ki du'ây-ı âsaf
Ola merfû-ı der-i âtıfet-i Rabb-i Mecîd

En sonraki mısrada zincirleme izafet bulunduğundan fesahattan yoksun olduğunu itiraf eylerim. O vakit çağdaşımız olan bazı edipler bu gib zincirleme izafeti hüner sayarlardı. Ben de gaflet ile onlara uyuvermişim. Sonradan uyandım. Nev-heveslik âleminde ettiğim hatayı söylemekten maksadım, ancak şiir ve inşaya yeni başlayanlara ders vermektir. Yine bu

türden olarak dikkatsizlik ile etmiş olduğum bir hatayı bildireyim. Henüz şiire heves ettiğim sırada Fehim Efendi'nin bir gazelini tahmis etmiş idim ki matlaı budur:

Seherde bâd-ı sabâ müjde-i hezâra gider
Hezâr zâr ile bülbül de gonce-zâra gider
Birer hayâl ile herkes birer kenâra gider
Ale's-sabâh cihân halkı kâr u hâra gider
Belâ-keşân-ı mahabbet de kû-yı yâra gider

Katiplerden bazıları *der-pîş ile der-meyân ile* yazarlar. Bu ise yanlıştır. *Der-pîş ederek* veya *edip* ve *der-meyân ederek* veya *edip* diye yazmalıdır. Ben de bu türden olarak *zâr ile* demişim. Hâlbuki *zârî* ile olması gerekir. Buna da vezin müsait olmaz. Bundan dolayı bu tahmisi divanımdan çıkardım. Nev-heveslik bu ya insan bildiği şeylerde yanılır. Artık dil kurallarını bilmeyenlerin nazım ve nesirlerinde ne kadar galat ve hatalar ortaya çıkacağı kıyasla belli olur. Özellikle şiir insanın çocuğudur. Çirkin olsa da gözüne güzel görünür. Kolaylıkla kusurunu göremez. Şair kendi şiirine bigâne gözüyle bakmalı. Belki başkasına arz ile itiraz olunur ise kabul etmeli. Karışık sözler ne kadar itiraz tarağıyla taranır ise o kadar düzelir ve bu veçhile ediplerce makbul olacak dereceye gelir. İşte bu fikir ile bu mısra'ı söylemişimdir. Mısra:

Şâne-i zülf-ı suhandır i'tirâz

Reşid Paşa'nın en çok teveccühüne mazhar olan Âlî Paşa uhdesine altmış dört senesi Muharreminde vezirlik rütbesi verildi. Reşid Paşa takımının düşünceleri eğitimin yayılması ve eğitimin genelleşmesiyle devleti Avrupa'nın yeni usulüne uydurarak düzenlemek hususu idi. Eski düşünce sahipleri ise buna düşmanlık gözüyle bakarlardı. Bundan dolayı bu sene içinde serasker bulunan Damad-ı şehriyarî Said Paşa'nın hilesiyle Reşid Paşa düşüp yerine Sârım Paşa sadrazam oldu. Ben o vakit

henüz umursamazlık dünyasından bütün bütün çıkmamış olduğumdan bu gibi olaylar benim hiç hatırımın gücenmesine sebep olamazdı. Lakin Said Paşa hep Âlî Paşa ve Fuad Efendi gibi Reşid Paşa adamlarını azledip ve sürdürüp de hep eski düşünce sahiplerini iş başına getirmek ve devleti eski tutucu yoluna götürmek sevdasında idi. Buna zamanın tahammülü olmayacağına aklım ermeye başlamış olduğundan ve Reşid Paşa'nın lütuf ve inayetini görmekte olduğumdan bu değişimden dolayı üzülmüştüm. Arası çok geçmeyip Reşid Paşa yine Sadaret makamına geldi ve öncekinden çok eğitim ve öğretimin yayılmasına önem verdi. O sırada Avrupa'ca ortaya çıkan fikir heyecanları üzerine diplomatların at oynatacak zamanı geldi. Reşid Paşa ise bu meydanın en usta erlerinden olmakla bu esnada ikbâli bir mertebe daha yükseldi.

Macaristan'da isyan

Avusturya devleti Macaristan'da ortaya çıkan isyanı bastıramayıp Rusya devletinin yardımına muhtaç oldu. Hâlbuki Macaristan olaylarının serpintisi Eflâk ve Boğdan'a dokunmakla meydana gelen ihtilal üzerine öte taraftan Rusya'nın bir askeri birliği ve beri taraftan bir Osmanlı askeri fırkasının Memleketeyn'e girmesi gerekti. Bunun üzerine Âmedî-i Dîvân-ı hümâyûn Fuad Efendi olağanüstü memuriyetle Bükreş'e gönderildi.

Fehim Efendi *Dîvân-ı Sâib'i* şerh etmekte iken altmış iki senesinde vefat ederek şerhi eksik kaldığından akraba ve yakınları tarafından yapılan ısrar üzerine onu tamamlayıp sırf merhumun kız kardeşi ve kız kardeşinin çocuklarına birer miktar maaş yapılmasına vesile olmak üzere Reşid Paşa'ya takdim ettirmiş idim. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'ye havale edilerek onlara birer miktar maaş verilmesine karar verildiği sırada Meclis Müftüsü Ârif Efendi'nin uyarısıyla beş bin kuruş atiyye-i seniyye verildi. Rütbemizin yükseltilmesi hususuna da

karar verildiğinden mazbatayla arz olunduğunda yayınlanan irade gereğince beklemediğim bir nimet olarak beş bin kuruş atiyye-i seniyye aldım. Altmış beş senesi Cemaziyelevvelinde yapılan ilmiye tevcihatında ibtidâ-i hâriçden hareket-i hârice atlayarak sevindim. Yani eskilerim olan birçok ibtidâ-i hâriç müderrislerine takdim edildim. Lâkin önümde yine şu kadar yüz müderris olduğundan mesleğin gereği molla olmak pek uzun ömre bağlı idi. Bundan dolayı bu atlama ile bana mevleviyet hevesi gelmedi ve benim de emelim o değildi. Muradım yine medreseye çekilip de ilim yaymaya ömrünü hasretmek üzere kendi âlemimde olmak idi. Bundan dolayı bazı kıdemli müderrisler gibi uygun miktar bir maaş ile meslekçe tekaüt arzusunda idim.

Fi 23 Receb sene 99 ve 28 Mayıs sene 98/10 Haziran 1882

Yine o sırada *Talîmnâme-i Harîr* adlı eseri bıkkınlık içinde yazıp tamamladım. Keyfiyeti bilinmek üzere dibacesini burada yazayım.

Talîmnâme-i Harîr dîbâcesi

Nihâl-i hâme-i Cevdet-i pür-taksîr bu veçhile şükûfe-bend-i ifâde vü takrîr olur ki bahâristân-ı âlemde imâr u medeniyyetin tezâyüd ve terakkî bulması fünûn u ma'rifetin ilerilemesine mütevakkıf ve menût ve kâlâ-yı hüner ü ma'ârifin kıymet u revâc bulması ise mülûk ü selâtînin bezl-i nakdîne-i kudret ve sarf-ı sermâye-i himmet eylemesine muhtâc u merbût olduğundan her memleketin imâr u temeddünü ve ahâlîsinin fünûn-ı şettâda tefennün ve temerrünü mülûkünün ihtimâm ve himmetine göre olabildiği Rabbü'l-ibâd Taâlâ şânehû ani'l-irtidâd hazretleri bir diyârın imârını murâd ettikte evvelâ bir melik-i âdil gönderip de anın âbyârî-i i'âne ve dostyârî-i ifazasıyla ol bilâdı ma'mûr u âbâd edegeldiği bir emr-i celî ve bu ma'nâya "en-nâsü alâ dîni mülûkihim"

hadîs-i şerifi burhân-ı kavîdir. İşte bu kabilden olarak zamânında mezalle-nişîn-i emn ü emân olduğumuz ve ahd-i adâletini mevsim-i bahâr-ı a'sâr u ezmân bildiğimiz revnak-tırâz-ı hıyâbân-ı hilâfet ve taravet-bahşâ-yı çemenistân-ı nasafet ü adâlet pâdişâh-ı Cem-haşem ve hâkân-ı Dârâ-hadem Sultan Abdülmecid Han efendimiz hazretlerinin ma'mûriyyet-i bilâd ve istirâhât-i kâffe-i ibâd husûsunda der-kâr olan niyyet-i hayriyye ve tasmîmât-ı celîle-i pâdişâhâneleri âsâr-ı aliyye ve aleniyyesinden olmak üzre ehl ü erbâb olanları zülâl-i âtıfet ve inâyet-i mülûkâneleri ile sîrâb ederek ve anların terdestî-i dikkat ve gayretleri ile kâlâ-yı hüner ve marifete âb u tâb vererek evvel be-evvel imâr u medeniyyet taraflarına bu veçhile bezl-i mâ-hasal-ı himmet buyurduklarından ve vükelâ vü ümerâsı dahi bu bâbda ikdâm-ı tâm ve ihtimâm-ı mâ-lâ-kelâm gösterdiklerinden az vakit zarfında memâlik-i Devlet-i Aliyye'nin sûret-i imâr u temeddünü fevka mâ-yetesavver ilerlemiş ve hâlâ ilerlemekte bulunmuş olduğu mir'ât-ı bedâhette müşâhede edilmekde ve herkes bunu görünce re'sü'l-mâl-ı kâbiliyyeti kadar tahsîl-i hüner sevdâsına düşmekde ve az çok vâye-dâr-ı fazl u hüner bulunanlar metâ'-ı ma'arifden mâ-hazar her ne ise bâzâr-ı zuhûra getirip arz etmekde olduğu misillü hâlâ mesned-tırâz-ı Sadaret-i uzmâ bulunan âb-ı rû-yı vezâret, hâris-i hadîka-i devlet Reşid Paşa yessere lehullah mâ-yeşâ hazretleri mukaddemâ Paris sefâret-i seniyyesine me'mûr buyrulduklarında berâber götürdükleri Tercümân Hoca Agob müddet-i medîde ol taraflarda bulunarak fünûn-ı hikmete ve bâ-husûs fenn-i felâhate dâir hayli ma'lûmât tahsîl etmiş ve Avrupa'nın ekser mahallerini dolaşarak esbâb-ı i'mâr-ı memâlik ne olduğunu gereği gibi keşfeylemiş ve esbâb-ı mezkûrenin akdem ü ekemmi fenn-i zirâ'ate dikkat ü gayretten ibâret olarak fenn-i mezkûr müteferri'âtından olan san'at-ı harîre ihtimâm eyleyen milletler müntehâ-yı merâtib-i medeniyyete nâil ve memleketleri aksâ-yı medâric-i ma'mûriyyete vâsıl olduğunu görmüş ve

bilmiş ve mu'ahharan bin iki yüz elli dokuz tarihinde Bursa'ya gidip ahâlîsinin san'at-ı mezkûreye hâhişlerini ber-kemâl ve memleketin etrâfını dut ağaçlarıyla mâlâmâl gördükde Avrupa diyârında şu kadar milyon nüfûsu mâlik-i servet ü yesâr eden bu eşcâr-ı meymenet-disâr inşâallah şu bizim memleketlerimizi de ma'mâr eder hülyâsıyla mesrûr olmuş ve fi'l-vâki' san'at-ı mezkûre günden güne ilerlemekte bulunmuş ise de fenn-i mezkûrda ahâlînin acemiliklerinden nâşî anın me'mûl ettiği kadar terakkî husul bulmamış, hâlbuki memâlik-i Devlet-i Aliyye niâyet derecede münbit ve mahsûldâr olması cihetiyle âb-ı rû-yı memâlik olduğundan ahâlîsi dahi usul-i cedîdeye tatbîkan san'at-ı mezkûreye münhemik olsalar az vakit zarfında pek çok servet ü sâmâna mâlik olacakları derkâr bulunmuş olmağla anlara bir nevi hediye olarak kendi lisânınca usul-i mezkûreyi kemâ-yenbağî izhâr ü işrâb eder bir risâle te'lîf edip şerâb-ı harîr-i ifâdesiyle kendi milletini neş'e-yâb ettikten sonra nef'ini cemî-i ahâlîye ta'mîm ve kendisi Devlet-i Aliyye'nin ihsân-dîdesi belki ibtidâ-yı neş'etinden beri envâ-ı ni'am-ı bî-ihsâsının perverdesi olduğundan âcizane bir dest-âvîz-i nâçîzâne takdîm eylemek niyyetiyle risâle-i mezkûrenin lisân-ı Türkîye tercümesini murâd etmiş ve aşırı ilhâh u ibrâm ile bu husûsa fakîri dahi mecbûr eylemiş olduğundan birlikte tercümesine ikdâm olunarak işbu bin iki yüz altmış beş senesi Şevvalinde resîde-i hadd-i hitâm olmuş ve bir mukaddime ile üç cüz'e tevzi' u teczi'e edilmiştir.

Cevdet Efendi'nin Lofça seyahati

O sırada Rumeli tarafına gidip gelmiş idim. Şöyle ki annem ve babam Lofça'da evlenip oturmamı isterlerdi. Ben ise İstanbul'da yerleşmeye karar vermiş idim. Fakat bir kere sıla-i rahim edip de onların duasını almak ve büyük babam pek ihtiyar olduğundan onunla da görüşmek isterdim. Fuad Efendi'nin Bükreş'te bulunması buna uygun vesile oldu. Bükreş'e

varmak üzere İstanbul'dan çıkıp önce Lofça'ya gittim. Sıla-i rahim ettim. Fakat birkaç gün önce Hacı Ali Efendi vefat eylemiş olduğundan onu göremedim. İstanbul'da iken vatanımı özlerdim. Her hafta postasıyla oradan mektup gözlerdim. Hâlbuki İstanbul'un safa ve rahatı ve Boğaziçi'nin tatlılığı şöyle dursun Lofça'da bana göre sohbet edecek dostlar ve şiir söyleşecek edip yok. Bu cihetle sıkılmaya başladım. Meğer İstanbul bana gerçek vatan olmuş.

Artık uzunca bir müddet Lofça'da ikamet edemeyeceğimi anladım. İşte o vakit Reşid Paşazade Ali Galib Beyefendi'nin bir kıta iltifat mektubunu aldım ve nazmen ona bir cevap yazdım ki sureti budur:

Nazım

Hoş geldi kerem-nâme-i Gâlib Beyefendi
Her bendeye lûtf etmeye râgıb Beyefendi
Ol rütbe kerem-pîşe ki gâyet kereminden
Her bî-kesi şâd etmeye tâlib Beyefendi
Gam görmeye âlemde beni eyledi memnûn
Feryâd-res-i ehl-i metâ'ib Beyefendi
Mahdûm-ı Reşîdü'l-vüzerâ hayr-ı halef kim
Medhinde ne söylense münâsib Beyefendi
Hem âkil ü hem ehl-i edeb ferd-i zemâne
Akrânına emsâline gâlib Beyefendi
Nev-sâle iken fart-ı zekâsı hasebiyle
Vassâf ile Veysî gibi kâtib Beyefendi
İs'âf-ı suâl etmek ile nâsa peyâ-pey
Ed'iyye-i hayriyyeyi câlib Beyefendi
Bir vakt-i mübârekde erişdi bana Cevdet
Ferhunde peyâm-ı Ali Gâlib Beyefendi

Lofça'da kaldığım müddet sayılı günlerden ibaret olarak baba, anne, akraba ve yakınlarla ile görüştükten sonra dönerek Ruscuk'a geldim ve orada giysi değiştirip yani setri pantolon

giyip Eflâk yakasına geçtim, Bükreş'e gittim ve Fuad Paşa ile görüşüp Reşid Paşa'nın iradelerini ona tebliğ ettim. O vakit Bükreş'in bir tarafında Rusya askeri ve diğer tarafında Osmanlı askeri kondurulmuş idi. Osmanlı askerinin kumandanı Ferik Ömer Paşa idi -ki sonra Müşir ve serdâr-ı ekrem olan meşhur Ömer Paşa'dır- ve Eflâk ve Boğdan'da bey olmayıp beyliğe ait işleri Fuad Efendi görüyordu. Bir ay kadar orada kaldıktan sonra Dersaadet'e dönerek Fuad Efendi'nin sözlerini Reşid Paşa'ya arz eyledim.

Bükreş seyahati

Azıcık Bükreş'in durumundan bahsedeyim. Orada galiba hamiyet, ırz ve namus sözlerini kimse baba ve dedelerinden işitmemiş. Karı kocanın birbirini kıskanması âdet olmamış. Herkes beğendiğiyle düşüp kalkıyor, engel ve sıkıntı yok. Bir karı sevgilisi ile görüşürken kocası odaya girmiyor. Kadınların muaşereti bir adi iş hükmüne girmiş ve bu hususta kendilerince hırs ve istek kalmamış. Meğer bizlerdeki insanların kadın muaşereti hakkında olan hırs ve isteği "*İnsan yasak olan şeye karşı hırslı olur*" ifadesince yasaklığından ve zorluktan dolayı imiş. Memleket bahçeleri güzel, eğlenceleri çok. Görünüyor ki medeniyet eserleri başlamış. Ancak bu medeniyet mekteplerden çıkmamış. Belki muaşeret ve sefahat meclislerinden çıkmış. Orada rastladığım bir Fransız'dan sordum ve dedim ki:

"Fransa'da da kadın muaşereti bu mertebe serbest midir". Dedi ki,

"Ne münasebet. Bizde de gerçekte karılar serbesttir. Ama birtakım ırz ve edep kuralı perdesi arkasında gizlidirler. Burada vaktiyle perde yırtılmış. Her şey meydana çıkmış." Biz yine sadede gelelim.

Macar mültecileri meselesi

O vakit İstanbul halkından pek çok kimse Macarların Avusturya'ya galip geldikleri gibi Rusya'ya da galip gelecekleri inancında idiler. Rical ve kibardan ve hatta vükelâdan da bu görüşte hayli zatlar var idi. Hâlbuki Rusyalının Memleketeyn tarafında bir ordusu olup öte taraftan da Macaristan üzerine büyük bir ordu sevk etmiş idi ve Fuad Efendi işi yakından görmekle Rusyalının ezici kuvvetine Macarların karşı koymaya güçlerinin yetmeyeceğini anlamış ve haber vermiş idi. Gerçekte onun dediği gibi oldu. Macarlar yenilip kaçanları Devlet-i Aliyye'ye sığındılar.

Bundan dolayı bir mülteci meselesi çıktı. Rusya ve Avusturya devletleri mültecilerin reddini istediler. Fuad Efendi de bu iki komşu devletin kırılmamasını isterdi. Âlî Paşa da bu fikirde imiş. Reşid Paşa ise *"Ve eğer müşriklerden biri senden aman dilerse, Allah'ın kelamını işitip dinleyinceye kadar ona aman ver, sonra onu güven içinde bulunacağı bir yere ulaştır"*[1] âyet-i kerimesinin hükmünce mültecileri kabul ve himaye etti ve Avrupa'nın kamuoyunu kazanmak yolunu tuttu. Bundan dolayı Rusya ve Avusturya devletleri Devlet-i Aliyye'ye savaş ilan etme raddesine geldiler ise de Müslümanların Kur'an hükümlerine uyarak Hıristiyan mültecilerini kabul ve himaye etmeleri hürriyet ve serbesti iddiasında bulunan Avrupa halkına o kadar tesir eyledi ki o sırada Paris ve Londra sokaklarından Frenkler bir fesli görseler,

"Yaşasın Türkler" diyerek gelip öperler ve iltifat ederlerdi. Bu hâlde Rusya ve Avusturya devletleri Devlet-i Aliyye'ye saldırsalar bütün Avrupa halkı Müslümanların yardımına seğirtecekleri hâlin gidişinden anlaşıldı. Daha sonra meydana gelen Kırım Savaşı'nda İngilizler ile Fransızların ve onlara uyarak Sardenyalıların Devlet-i Aliyye'ye yardım etmeleri işte bu mülteci

---

1 Kur'ân-ı Kerim, Tövbe suresi, âyet: 6

meselesinde Osmanlıların Avrupa'ca kazanmış oldukları şan ve itibardan dolayıdır. Bu da Reşid Paşa'nın diplomasi meydanında kazanmış olduğu bir zafer ve başarıdır.

Kısacası mülteci meselesinde Rusya ve Avusturya imparatorları Devlet-i Aliyye'ye gücendiler ise de Avrupa'nın kamuoyuna bakıp göz yumdular ve müsamaha ile geçiştirmeye meyilli idiler. Düzgün ilişkileri bozulmaktan korumak için Devlet-i Aliyye'ce de Rusya İmparatoru'nun öfkesini dindirecek gönül alıcı bir teşebbüs gerektiğinden Fuad Efendi fevkalade elçilikle Petersburg'a memur oldu ve hemen Bükreş'ten hareket ederek altmış beş senesi Zilkadesinde [Eylül/Ekim 1849] Petersburg'a ulaştı. İmparator ile görüştü, onun gözüne girdi ve meseleye güzel bir suret verdi. Mülteci meselesinden dolayı Avrupa'ca bir genel savaş çıkmasından korkuluyordu. Fuad Efendi bu tehlikeyi bertaraf etti. Avrupa'ca şöhret kazandı. Gerek bu hususta ve gerek Memleketeyn meselesinde yaptığı güzel hizmeti devlet nezdinde de makbul oldu ve altmış altı senesi Muharreminin ortalarında uhdesine Sadaret müsteşarlığı tevcih buyuruldu ve Cemaziyelevvelin sonlarına rastlayan Şubat [1850 Şubatı] sonlarında tam bir şeref ve izzetle Dersaadet'e geldi. Fakat kış günlerinde Rusya diyarının soğukları iliğine işlemiş ve pek çok mafsalında sızılar peyda eylemiş olduğundan çokça mustarip idi. O sene ise kış uzun olup bahar günlerinin başlarında kış hükmünü sürdürüyordu. İşte o vakit bu kasideyi söyledim ve kendisine takdim eyledim.

Fuad Efendi için bahâriye

Eğerçi nâmiyenin söylenirse de nâmı
Eser görülmedi gitti bahâr eyyâmı
Midâd-ı hâme-i şâ'ir gibi aceb dondu
Nevâ-yı nâle-i bülbülde nağme hengâmı
Sebeb nedir ki bu kânûn-ı âlem olmadı germ
Takarrüb eylemiş iken bahârın encâmı

Nedir bu çehre-i zâhid gibi cihân târîk
Açılmadı feleğin cebhe-i siyeh-fâmı
Bu bir felâket-i devr-i felekdir ey sâkî
Ki koydu hayrete hayli ukûl ü evhâmı
Beni şarâb ile ser-germ-i keyf ü mest eyle
Felekle fasl edeyim bâri ben de da'vâmı
Revâ mı bekleyelim tâ ki bir bahârı dahi
Getir telâfi-i mâ-fât içün sen ol câmı
Bulup o âteş-i seyyâle ile germiyyet
Çekip sahîfe-i tahrîr-i arza aklâmı
Huzûr-ı âlî-i âlî-cenâba eyleyeyim
İfâde hâl-i dil-î bî-karâr u nâkâmı
Güşâde-baht u şeref-mend ü Müşterî-tal'at
Ki tutdu şöhreti serhadd-i Rûm u A'câmı
Huceste-re'y ü Utârid-eser ki nazm eyler
Umûr-ı devleti mânend-i satr-ı erkâmı
O Şems-i burc-i ma'arif ki hadd-i maşrıkdan
Diyâr-ı mağribe dek söylenir bütün nâmı
Cenâb-ı Sadr-ı kerem-kâr müsteşari kim
Ana sezâ vü revâdır bu pâye-i sâmî
Fuâd Efendi-i ferruh-likâ ki ehl-i dile
Ziyâdedir kerem ü iltifât u ikrâmı
O nüktedân ü dakâyık-şinâs-ı âlem kim
Peyâm-ı emn ile güldürdü rû-yı eyyâmı
Aceb mi eylese nazm-ı selîs ü inşâsı
Şikeste şöhret-ı Vassâf u İbn Hayyâm'ı
Safâ-yı tab'ına dem-beste Sâib ü Şevket
Rahîk-i re'yine hayrân u teşnedir Câmî
Sehâb-ı cûd u mürüvvet kef-i kifayetidir
Sevâd-ı sürme-i devlet gubâr-ı akdâmı
O rütbe re'yi mü'essir ki tâk-ı nisyâna
Bıraktı bârika-i rezm u seyf-i samsâmı
Yazılsa berg-i güle dâstân-ı evsâfi
Olurdu bülbülün evrâdı subh hengâmı

Şemîm-i hulkunu yahud getirse bâğa sabâ
Bulurdu şemmile murg-i çemen dilârâmı
Hudâyegân-ı kirâmî - güher hudâvendâ
Eyâ mükemmil-i nâmûs-ı mesned-i sâmî
Seyâhat ü seferin müntic-i refâh oldu
Ki silm u sulh ile buldu umûrun encâmı
Senânı eyleyemem lâyıkıyle etsem de
Ne denlü tab'ıma tîğ-i kalemle ibrâmı
Hemen kümeyt-i ney-i hâmeyi edüp tahrîk
Edem tarîk-ı tagazzülde bâri ikdâmı
Yanında olmayıcak âşıkın dilârâmı
Çemende olsa da olmaz ana dil ârâmı
Güşâd-ı verd-i emel kaldı sâl-ı âtîye
Bu yıl da sûz ile geçti bahâr eyyâmı
Havâ-yı kâkülü bir başlı derd iken serde
Getirdi kara haberler hatt-ı siyeh-fâmı
Gören sanır ki gümüş servidir o serv-kadin
Yem-i sirişkime düşdükce aks-i endâmı
Uzatma turre-i dilber gibi sözü Cevdet
Kaside vü gazelin geldi vakt-i itmâmı
Du'âya başla açıp dergeh-i Hudâ'ya elin
Hitâm-ı misk ile bulsun kelâmın encâmı
Dem-i bahârda tâ âb u tâb-ı nâmiyeden
Bu bâğ-ı dehrde serv ü semen ola nâmı
Ana kerem ede Hak tûl-i ömr ile sıhhat
Cihânı nağme-i bülbül gibî tuta nâmı

Anlatıldığı üzere bahar mevsiminin başları pek bozuk geçti. Sonra birdenbire havalar açtı. Bir güzel bahar oldu. Herkes mesirelere döküldü. Zevk ü safâya koyuldu. Ben de bir gün sabahleyin Baltalimanı çayırına gittim, gezindim. Etrafını seyrettim. Çayırlar yeşillenmiş. Yer yer renkli çiçekler ile bezenmiş. Sanki yer yüzüne yeşil zemin üzere işlemeli halılar döşenmiş. Bağlarda ağaçlar çiçeklerle donanmış.

Beyaz ve gülgûn giysiler giyip de mesirelere çıkan dilberân-ı sîm-berâna dönmüş. Dağlarda kuşlar terennüm ediyor. Gezintiye çıkanlar da bölük bölük çemenzar seyrine gidiyor. Benim de gönlüm gözüm açıldı. Tabiatıma fevkalade bir güşâyiş geldi. İşte bu neşete ve iç rahatlığıyla ile Reşid Paşa'nın sitayişi hakkında bu kasideyi söyledim.

Reşid Paşa için bahariye

Huceste vakt-i safâ kim erişdi fasl-ı bahâr
Cihânı eyledi ferhunde vü ferah-âsâr
Dem-i Mesih gibi tâze cân verir çemene
Nesîm-i subh-dem ettikçe bağ-zâra güzâr
Kudûm-ı verdi haber verdi nefha-i nefesi
Safâ-yı râyihası hâki etti anber-bâr
Bu müjdelerle gelince berâ-yı müjde-bahâ
Eder şükûfelerin pâyine nisâr eşcâr
Şükûfelerle çemen olmuş öyle rengâ-reng
Ki bâd-ı subh-dem ettikçe mevcler ızhâr
Taraf taraf döşenir hâke ferş-i bukalemûn
Döner dükkânçe-i gevher-fürûşa her kühsâr
Zemini ürd-i behişt eyledi behişte bedel
Zemâne lütf-ı hava verdi inbisât u mesâr
Gubâr-ı gussayı seyl-i safâya vermek için
Hücûm-ı şevk ile her dem akıp gelir enhâr
Dem-i hazânda neler çekdiğin hikâyet için
Şikeste beste çıkup geldi bâğa bülbül-i zâr
Dizildi sanma ki berg-i gül üzre şebnemler
Dürr-i sirişkini bülbül nesîme etti nisâr
Ale's-sabâh peyk-i sabâ-yı gâliye-sâ
Gezer gönülleri tatyîb içün diyâr diyâr
O demde kâdime-cünbân olur çemen be-çemen
Gürûh-ı ehl-i temâşâ olup katâr katâr
Cihân bu veçhile hurrem cihânyân bî-gam

Zamâne lütf-ı amîm-î Hudâ'ya şükr-güzâr
Görünce bu eser-i feyzi tab'-ı nâmiyede
Benim de tab'ıma düşdü bu gayret âhir-i kâr
Ki gül kudûm-i dem-i nev-bahâr ile hurrem
Gülün kudûmuna şükrâne-gâ hezâr hezâr
Terâne-i lebi her cûybâr fa'teberû
Zebân-ı bülbülün evrâdı yâ uli'l-ebsâr
Ya ben niçün olayım pây-bend-i kayd-ı kelâl
Niçün bu şevk ile olmam kümeyt-i tab'a süvâr
Revâ mı gonca gibi böyle beste-leb olayım
Niçün açılmaya gül gibi tab'-ı gevher-bâr
Veliy-yi ni'metimin tâ ki feyz-i medhiyle
Sabâ gibi edeyim dehre bû-yı müşk îsâr
O âsaf-ı azamet-vâye-i hümâ-sâye
Müşîr-i Cem-haşem ü hoş-likâ vü hoş-etvâr
Penâh-ı güm-şodegân-ı bevâdi-î hayret
Nizâm-ı mülk ü milel melce'-i sığâr ü kibâr
Cîhân-ı cûd u sehâ âsmân-ı rif'at ü şân
Muhît-i âlem-i ilm ü edeb kerem-kirdâr
Cenâb Sadr-ı mükerem Reşîd Paşa kim
Odur zamâneye müşkül-güşâ vü kâr-güzâr
Felek-şükûh ü melek-haslet ü zemîn-temkîn
Güşâde-baht ü bülend-i'tibâr u ehl-i vakâr
Per-i melek der-i dergâhına serâ-perde
Felek o bârgeh-i feyze köhne bir kîlâr
Ne dem ki nazm-ı umûr-ı ümem için verse
Debîr-i feyz ü füthuhâta ruhsat-i izbâr
Verir safâ-yı hıyâbânı saff-ı erkâmı
Olur sahîfe-i tesvîd sâha-i gülzâr
O rütbe âleme âsâr-ı adli sârî kim
Gazâle pençe-i şîr oldu dest-i istizhâr
Havâya etse eser lütf-ı tab'ı eylerdi
Şitâyı mevsim-i sayf ü hazânı fasl-ı bahâr
Ta tâb-ı kahr u celâli dokunsa gülzâra

Olurdu reşha-i şebnemleri şerâre-i nâr
Soğuk mu'âmele gösterse gülşene veya
Nigâh-ı germ ile etse imâle-i enzâr
Donardı yehçe gibi havf ile gül-i nesrin
Yanardı şu'le gibi şerm ile şüküfe-i nâr
Bahâr-ı ma'deletâ iftihâr-ı ehl-i dilâ
Eyâ hüner-ver ü hikmet-şinâs ü mihr-âsâr
Kemâl-i aklına hayrân olur Felâtûnlar
Fetânetin bütün ehl-i hikem eder ıkrâr
Senin isâbet-i re'y-i rehînine tahsîn
Ki etti rezm-geh-i dehri emn ile gülzâr
Kalemle eylediğin kârı Kahramân edemez
Sinâna hüsn-i beyân şimdi olmada fehhâr
Uzatma gayri yeter mâcerâyı ey Cevdet
Hemen o âsafın eyle du'âsını tekrâr
Cihânda nâ-mütevârid ola bu çâr fusul
Ola bu veçhile dergâhı mültecâ-yı kibâr
Cenâb-ı Hak ede kilki ucundaki mûyi
Arâs-ı ma'niye müjgân u çeşm-i düşmene hâr

Yine ol devirde Şeyhülislâm Arif Hikmet Beyefendi'nin medhine dair söylemiş olduğum Farsça bir kasidedir.

Arif Hikmet Bey için bahariye

Bahâr-ı bâz-ı cihân-râ be-gird-i mehbıt-ı nûr
Kenâr-ı bâğ-ı per ez nûr şod çü Vâdî-i Tûr

Meclis-i Maarif, sıbyan, rüşdiye ve dârülfünun mektepleri

Altıncı tezkiremizde belirtildiği üzere genel eğitim ve öğretimin Osmanlı topraklarında yayılıp genelleşmesi maksadıyla daha önce Dersaadet'te bir geçici Maarif Meclisi kurulmuş idi

ki o vakit Arif Hikmet Beyefendi de kazaskerlerden olduğu hâlde bu meclisin üyelerinden idi. Bu mecliste üç taslak kaleme alınmış idi. Biri sıbyan mekteplerinin durumunun ıslahına, öğretim şekillerinin tarifine, diğeri rüşdiye mektepleri adıyla ikinci derecede olarak yeniden mektepler açılması ve üçüncüsü âlî ilimlerin tahsiline mahsus olmak üzere bir dârü'l-fünun [üniversite] yapılıp açılmasına dairdir. Bu lâyihaları okudum. İlim öğreniminin üç derecesine dair pek güzel, açıklayıcı ve ayrıntılı lâyihalardır. Zikri geçen Meclis bu üç lâyihayı düzenleyerek görevini yaptıktan sonra dağıldı ve mezkur lâyihaların içeriğini görüşerek yürütmek üzere bir daimi Meclis-i Maarif-i Umumiye kuruldu. Bunun başkanlığında bir müddet kazaskerlerden Vakanüvis Esad Efendi bulundu. Daha sonra Hekimbaşı Abdülhak Efendi reis oldu. Bu meclisin azasından Kemâl Efendi'ye Mekatib-i Umumiye Nezareti görevine ilave edildi. Mecliste görüşülerek karar verilen hususlar onun vasıtasıyla yürütülürdü. Sonradan Vehbi Molla da Kemâl Efendi'ye yardımcı verildi. Kemâl Efendi bilim erbabından bir zat olup bu işin ehli idi. Vehbi Efendi ise ulemâ kılığında bulunan cahillerdendi, ancak Âlî Paşa'nın dalkavuklarından olduğundan böyle ehli olmadığı bir işe tayin olunmuş idi. Âlî Paşa değerli bir zattı, ancak işin ehlini tercih eden biri değildi. Himmeti kendisine çalışan sayılı kişilere münhasır idi. Vehbi Molla da onların başı sarıklısı ve eli bayraklısı idi.

Zikri geçen lâyihaların içindeki hükümlere göre önce sıbyan mekteplerinin eğitim usullerinin ıslahı gerekirdi. Ancak bu mektepler Evkâf-ı Hümâyûn Nezaretine bağlı olup oradan bağını koparmak o zamanın hükmünce çok zordu. Oradan koparılmadıkça bunların durumlarının düzeltilmesi imkansızdı. Kemâl Efendi ise meraklı bir zat olduğundan örnek olmak üzere Davud Paşa Mektebi'ni mekteb-i rüşdiye yaparak orada yeni usul üzere Arapça, Farsça, hesap, coğrafya okuturarak az vakit zarfında öğrencilere bazı ilimlerin girişlerini

kısa şekilde öğrettirdi ve altmış dört senesinde bunları padişah huzurunda imtihan ettirdi. Bu talim usulü herkes tarafından beğenildi ve bu mektebe başka dört mektep daha ilâve edildi. Altmış beş senesi Şabanında [Temmuz 1849] beş mektebin öğrencileri Meclis-i Vâlâ Dairesi'nde padişah huzurunda imtihan ettirildi. Kemâl Efendi'nin gayreti çok övüldü. Ertesi Mâbeyn-i Hümâyûn'a çağrılarak padişah huzuruna girdi ve iltifat buyruldu. Ondan sonra rüşdiye mektepleri çoğaldı ve taşraya da yayıldı. Zikrolunan lâyihaların hükümlerine göre sıbyan mekteplerinden çıkan öğrenciler iki sene kadar rüşdiye mekteplerinde okuduktan sonra dârülfünuna gideceklerdi. Ancak sıbyan mektepleri ıslah olunamadığından sıbyan mektebinin son senesinde okunacak dersleri Kemâl Efendi rüşdiye mekteplerinin birinci sene dersleri olmak üzere düzenledi ve dârülfünunda okunacak derslerin bazı hazırlık kısımlarını da rüşdiyenin son senesine ilâve eyledi. Bu şekilde tasarlanan rüşdiye mekteplerinden daha mükemmel surette rüşdiye mektepleri unvanıyla birtakım mektepler meydana geldi. Bunlardan her tarafça büyük faydalar sağlandığı inkâr olunamaz. Fakat genel eğitim ve öğretimin temeli sıbyan mektepleri olduğu hâlde onların ıslahlarına henüz teşebbüs olunamamış idi. O sırada rüşdiye mekteplerine hoca yetiştirmek üzere Fatih civarında bir de dârü'l-muallimin mektebi açılmış ve buraya talebe-i ulumdan hayli zatlar öğrenci sıfatıyla alınmış ve bunlara aylık otuzar kuruş maaş tahsis kılınmış idi. Ancak tahsil usulü pek de istenen derecede olmayıp bunun ilerlemesi özel gayrete bağlı idi. Kemâl Efendi, rüşdiye mekteplerinde okutmak üzere kabaca Türkçe yazılmış risaleler yazdırmak arzusunda olduğundan onun teklifi üzere o sırada *Malûmât-ı Nafia* adıyla Türkçe bir risale kaleme aldım. Sonra bu risale rüşdiye mekteplerinde okutulmak üzere basılmıştır.

Yine o sırada Valide Sultan hazretleri Sultan II. Mahmud Han'ın türbesi civarında Dârü'l-Maarif adında bir güzel mektep

yaptı. Kemâl Efendi dârü'l-fünuna hazırlık olmak üzere rüşdiye mektepleri öğrencilerinden son sınıftakileri oraya koymak üzere onu rüşdiye mekteplerinin üstünde özel bir mektep saydı. Sanki bununla Valide Sultan'a hulus çakacaktı. Valide Sultan ise sıbyan mektepleri öğrencilerle dolu olduğu hâlde kendi mektebindeki çocukların az olduğunun sebebini kethüdası Hüseyin Bey'den sormuş. O da mektep görmemiş ve mekteplerin derecelerini bilmez bir zat olduğundan Vehbi Molla'dan sormuş. O fesatçı Molla da,

"Kemâl Efendi kendisinin icadı olan rüşdiye mekteplerinin şan ve şerefine halel gelmemek için Valide Sultan efendimizin mektebine çok çocuk koymak istemiyor. Yoksa emrolunduğu hâlde ben bir günde mektebi öğrencilerle doldururum!" demiş. Hüseyin Bey de Valide Sultan'a arz edince öfkeye sebep olduğundan durum Vehbi Molla'ya havale buyrulmakla Molla derhâl civardaki sıbyan mekteplerinin çocuklarını toplayıp Valide Sultan Mektebi'ne dolduruvermiş ve öyle güzel bir mektebi sıbyan mektebi seviyesine indirmiş. Bu davranış Kemâl Efendi'ye pek çok dokundu ve meramını anlatamadığından zor bir mevkide kaldı. Bunun üzerine Avrupa'ya seyahat etmeye mecbur oldu.

Kemâl Efendi'nin gıyabında yardımcısı Vehbi Molla'nın vekâleti tabii olup bu hâlde ise henüz terakkiye yüz tutmuş olan umumi mekteplerin işleri çığırından çıkar. *"Dâire-i Nezarette Vehbi Molla'ya dayanacak bir zatın varlığı lazımdır"* diye Kemâl Efendi fakirin yardımcılık unvanıyla görevlendirilmesini bazı devlet erkânına açmış ve bazı zatlar aralarında da Dârü'l-muallimin hocaları Vehbi Molla gibi bir kalleşin dairesine alay nazarıyla bakarlar. Özellikle,

"Birinci hoca olan Yahya Efendi gibi eskiden kalan seçkin bir âlime Vehbi Molla gibi âlimler arasında kötülenen ve nefret edilen bir şahsın nezaret ettirilmesi yakışır mı" gibi sözler geçmiş. Bunun üzerine muavinlik unvanıyla memuriyetim

Meclis-i Maarif-i Umumiye Reisi Abdülhak Efendi tarafından da uygun ise de o vakit henüz Maarif-i Umumiye Nezareti kurulmamış olduğundan Meclis-i Vâlâ reisi ile Hariciye nazırlarının Maarif-i Umumiye heyetine nezaretleri vardı. Vehbi Molla ise muavinin çoğaltılmasına itiraz ederek mu'in unvanıyla kendi maiyetine memuriyetimi Hariciye Nazırı Âlî Paşa'ya söylemiş, o da bu sureti tercih etmiş. Diğer taraftan da bununla asıl maksat sağlanamayacağından başka,

"Cevdet Efendi'nin Vehbi Molla maiyetini kabul etmesi umulur değildir" denilerek iş karmaşaya düşürülmüş. Bu ayrıntıdan ve perde arkasından habersiz olduğum hâlde muavinlik ile memur olacağımı işittim. Fakir ise maaş ve geçimime birer miktar şey eklettirerek medrese âlemine çekilip de dersiâm hocalığı yolunda bulunmak emelinde olduğumdan asla memuriyet istemezdim. Bundan dolayı muavinliği mesleğime aykırı görüp kabulde tereddüt eyledim ve içimdekileri sohbet olarak Ârif Hikmet Beyefendi'ye söyledim. Hikmet Beyefendi buna cevaben dedi ki,

"Ne vakit olsa medreseye çekilmek elindedir. Şimdi zuhurat kabilinden olarak sana bir iş teklif olunuyor ki kamunun menfaatlerine dair hayırlı bir iştir. Özellikle Kemâl Efendi'nin yokluğu zamanında sizin bu işde bulunmanızı biz münasip görüyoruz. Sen bunu teşekkürle kabul et de sonra istifa edip çekilmek kolaydır. Hem de o vakit sana tekaüt yolunda bir miktar maaş verilir. İstediğin fazlasıyla husule gelir". Beyefendi'nin bu ifadesi üzerine muavinliği kabule karar verdim. İşte o vakit bu beyit kendiliğinden hatırıma doğmuştur.

Matla'

Hûbân-ı bî-vefâ gibi dehr-i desîse-bâz
Nâz ehline niyâz eder ehl-i niyâza nâz

Kısacası ben tereddüt ederek muavinliği kabule karar vermiş olduğum hâlde Vehbi Molla'nın hatırı için Âlî Paşa

tarafından mu'in unvanıyla memuriyetim uygun görülmekle arada meydana gelen karışıklığı bertaraf etmek için yine Ârif Hikmet Beyefendi'nin tensibi üzere azalıkla Meclis-i Maarif-i Umumiye'ye memuriyetim hususuna karar verilmiş ve altmış altı senesi Şevvalinin beşinde [14 Ağustos 1850] fakirin uhdesine Dârü'l-muallimîn müdürlüğü eklenmesiyle Meclis-i Maarif-i Umumiye azalığı tevcih buyrulmuştur.

İşte o gün emeller ağına tutuldum. Çabaladıkça dolaştım. Ağdan bağdan kurtulayım dedikçe türlü türlü kayıtlar içine düştüm. Daha önce bir hizmetkârım var iken at ve seyis, kayık ve kayıkçı bulmaya da mecbur oldum. Görünüşte yükseldim ve ilerledim, batınen sıkıntıyı çoğalttım. Çare yok artık genel eğitim ve öğretime hizmet yolunda memuriyet görevini yerine getirmeye gayret eylemek lazım geldi.

Bu kadar sözü uzatmaktan maksat, ancak kısaca o vaktin durumunu ve nasıl basit hasis arızalar ve asılsız engellerle önemli işlerin geri kaldığını anlatmaktır. Geçici Meclis-i Maarif işi güzel tasvir etmiş ve sağlam esaslar kurmuş iken sıbyan mekteplerinin durumunun düzeltilmesine başlanamadığından Kemâl Efendi binaya orta katından başladı ve Valide Mektebi'nin inşasını fırsat sayarak onu dârülfünuna örnek edeyim derken Vehbi Molla onun girişimlerini alt üst eyledi. Kemâl Efendi de göz önünden savuşmak üzere geçici olarak Avrupa'ya gitti. Onun yokluğunda Vehbi Molla'ya karşı durmak üzere fakiri muavin yapmak istediler. Vehbi'nin hatırı için Âlî Paşa ona karşı çıktı. Biz daha iyi şekilde kayrıldık. Ancak asıl maksat kayboldu. Genel eğitim işleri Vehbi Molla gibi sıbyan mektebinden başka mektep ve medrese görmemiş bir cahilin elinde kaldı. Âlî Paşa gibi birinci derecede önemli eğitim işine yardım edebilecek kadri yüksek bir zatın ona bu mertebe yüz vermesine ne demeli. İşte o vakit devletçe ilim ve eğitime fevkalade çalışılmakta iken umulan mertebe ilerleme kaydedilememesi bu gibi sebeplerden dolayı idi. Eski Bağdad Müftüsü

Âlûsîzâde Mahmud Efendi bu sıra Dersaadet'e geldi. Babıâli'ye varıp Sadaret Müsteşarı Fuad Efendi ve Sadrazam Reşid Paşa ile görüştüğünde ikisinden de fevkalade hürmet görüp Babıâli'den çıkarken *hâze'l-fuâd yeliku li-hâze's-sadr* demiş. Güzel bir mazmun olduğundan bunu tazmin ile bu kıtaları söyledim:

Ke-rûhı li-cismi'l-meliki sadru Reşîd
Yuhallihi re'yü'l-müsteşârı Fu'âd

...

Diğer kıta

Câe Fu'âdu müsteşâren limen
Adhâ Reşîdü'r-re'y sadru'r-Reşîd

...

Yine o devirde Mısır âlimlerinden meşhur Temimi Efendi de Dersaadet'e geldi. Gayet fazıl bir zat idi. Vefatına kadar İstanbul'da kaldı. Doğrusu kendisinden çok istifade eyledik.

Fuad ve Cevdet efendiler Bursa'da

Yukarıda işaret edildiği üzere Fuad Efendi Rusya diyarında mafsal ağrılarına yakalanıp Dersaadet'e dönüşünden beri tedavi ile meşgul olduysa da tam olarak iyileşemedi. Behemehâl kaplıcalara girmesine tabipler tarafından lüzum gösterildi. Bundan dolayı güz mevsimine tesadüf eden bu altmış altı senesi Zilkadesinde [Eylül 1850] Bursa'ya gidip fakiri de beraber götürdü. Akşam sabah tedavi için kükürtlü suya girerdi. Biz de eğlence için çeşitli kaplıcalara giderdik ve genellikle Kara Mustafa Kaplıcası'na girerdik. Bu kaplıcanın suyu kükürtlü su kadar sıcak olmayıp ılıktır, sinirlere kuvvet verir ve bazı hastalara çok hızlı bir şekilde acil şifa verir. Ancak tahlil edildiğinde kuyu suyuna denktir. Bunda bulunan mineraller kuyu suyunda da mevcuttur. Halbuki kuyu suyu o derece

ısıtılsa onun gibi faydalı olmaz. Acaba onda bazı latif maddeler olup da tahlil sırasında kayıp mı oluyor, yoksa ondaki özellikler yer altında geçtiği madenlerden hasıl eylediği bir özellik midir, burasını bilemeyiz. Şu kadar ki tahlil sanatının henüz istenen dereceye varamadığına bu da bir delildir. Bursa kaplıcaları hakkında Bernard adlı meşhur tabipin yazdığı kitapçık okumaya değer.

O vakit Bursa'nın pek güzel bir sonbaharı olup ara sıra Fuad Efendi ile birlikte seyir ve gezinti yerlerine, özellikle Teferrüc, Gümüşsüyü ve Pınarbaşı adlı mesirelere gidip gezer, temiz hava alır ve seyrederdik. Bazen de camilere, özellikle meşhur Ulu Camie giderdik. Bir gün Teferrüc Mesiresi'ne gittik ki zemini üzere sanki yeşil kadifeler döşenmiş. Her tarafı koyu yeşil yapraklı ağaçlarla bezenmiş. Bir kaç tarafındaki gözlerden turna gözü gibi saf ve berrak sular akıp çağlardı. Bu gözler sanki zevk ve safa mevsimi olan yaz günlerinin veda edip gidişine üzüntüsünü belli edip ağlardı. Hâlbuki seyir ve gezintiye çıkanları fevkalade neşe ve huzura kavuştururdu. Sanki suların akıntısı gam ve keder tozlarını safa seline verip giderdi. Fuad Efendi dedi ki,

“Akar su gam ve endişeyi giderir. Bunda hikmet nedir.” Dedim ki,

“Gam denilen şey insanın zihninde bir ilişikten ibarettir. Hep düşünceler bunun üzerine toplanır ve düşüncelerin bir nokta üzerinde yığılması insana elem verir. Suların akıntısı ve şarıltısı ise düşünceler zincirini bozar. Kuruntuyu dağıtır. Bu cihetle gamı def eder. Lakin yine bu cihetle şiir söylemeye de engel olur, derler. Gerçekte bu kadar suların akmasıyla çıkardığı hoş sesler arasında ne bir güzel şiir söylenebilir ve ne de edebi bir müsvedde kaleme alınabilir. İnsan düşünür gibi görünür de düşüncelerini bir yere toplayamaz”. Bunun üzerine Fuad Efendi:

"Öyleyse haydi şairlik tabiatımızı zorlayıp da burada tabiata karşı ortak bir gazel söyleyelim" demekle zoruna bir gazel söyledik. Sureti budur:

Müşterek gazel

Dîde fevvâre dil-î zâr suyun başıdır	Cevdet
Bu Teferrüc'de akan gözlerimin yaşıdır	Fuat
Sîm bâzûların andıkça Gümüşssuyu'nda	F
Gözlerim sanki Burusâ'da Pınarbaşıdır	C
Der-i dükkânçe-i vaslında kumaşçı beçenin	C
Bister-i râhat-ı âşık eşiği taşıdır	F
Ulu Cami'deki mihrâbı ne yapsın âşık	F
Kıble-i vahdet ana yârin iki kaşıdır	C
Kaplıca suyu gibi âteş-i seyyâle-i eşk	c
Âşıkın bak eser-i âh-ı serer-pâşıdır	F
Reh-i nâ-refte Burûsâ'da açıp kilk-i Fuâd	
Bendesi Cevdet anın pey-rev ü yoldaşıdır	

O sırada Arif Hikmet Bey'in bir gazeline nazire olarak bu gazeli söylemiş idim:

Göçüp geçmişse de ehl-i safının nâmı kalmıştır
Eğer gittiyse Cem bezm-i cihânda câmı kalmıştır
Nigâhı mest amma neş'e-i hüznü geçip şimdi
Melâhat bezminin ancak acı bâdâmı kalmıştır
Cihândan ferş-i himmet tayy olunmuştur fakat halkın
Dilinde Hâtim'in efsâne-i in'âmı kalmıştır
Safâsı kalmamış bu sayd-gâh-ı âlemin ancak
Havâ-yı câh nâmında kuru bir damı kalmıştır
Esîr-i fırsat olma kim nice bâlâ-rev-i ikbâl
Uçup hayli per-i nahvet ile encâmı kalmıştır
Gümüş servi temâşâ etsin ol meh bahr-i eşkimde
Gözümde çün hayâl-i serv-i sîm-endâmı kalmıştır
Ne Cem kaldı ne câmı neş'esi var bezm-i âlemde
Fakat sâkîlerin resmîce bir ibrâmı kalmıştır
Yemiş içmiş selef bezm-i suhanden şimdi ahlâfa

Tenekkul etmeye esmâr-ı nazmın hâmı kalmıştır
Benim nazmımda yok evvelki Cevdet ta'ımın ancak
Reh-i Hikmet'de pûyân olmaya ikdâmı kalmıştır
O fahr-i câh-ı Fetva Ârif-i Hikmet-şinâs-ı asr
Ki medhin etmedik bir ferd-i müstesâmı kalmıştır
Hüner-mendân-ı eslâfı geçip nazm ile inşâda
Yanında Sâib ü Vassâf'ın ancak nâmı kalmıştır

Yine o vakit söylediğim bir gazeldir:

Anılsın yâr ile hem-pâ-yı seyrân olduğum yerler
o lütf ettikçe ben mahsûd-ı yârân olduğum yerler
Tüter dâim gözümde haşre dek hülyâmdan çıkmaz
o şûhun âteş-i rûyiyle sûzân olduğum yerler
Akıp cûlar gibi çağlar sirişkim yâda geldikçe
Gezip ol serv-kâmet ile handân olduğum yerler
Bana sünbül gerekmez hâtıra geldikçe ey gül-rû
Senin sevdâ-yı zülfünle perîşân olduğum yerler
Tecellî-hâne-i hülyâda kaldı Cevdet'â ancak
Bakıp mir'ât-ı ruhsârına hayrân olduğum yerler

Şirket-i Hayriye'nin kuruluşu

Avrupa'ca büyük servet ve mamuriyete sebep olan ve anonim denilen itibari şirketlere bizim diyarımızda henüz heves ve rağbet olunmadığından halka bir de örnek gösterilmek ve Boğaziçi halkını geliş gidişlerine kolaylık sağlamak üzere bir vapur şirketi kurulması hususuna Bursa'da iken Fuad Efendi ile birlikte haylice zihin yorduk. Bir de dilimizin aslı Türkçe olduğu hâlde Arapça ve Farsça ile mahlut olduğundan doğruca okuyup yazabilmek için Arapça ve Farsçadan bazı kuralları öğrenmek zorunluydu. Halbuki dilimizin gramerini anlatan bir kitap henüz yazılmamış olduğundan kendi dilimiz için gereken özel kuralları öğrenmek üzere bütün Arapça sarf ve nahvi ve Farsça kuralları okumaya mecbur olduğumuzdan Osmanlı dilinin kurallarını toplayan bir kitap yapılmanın gerekliliği ediplerce

de kabul edildiğinden buna da Bursa'da iken mesai harcadık. Şöyle ki Fuad Efendi ile birlikte mesirelere ve diğer yerlere at başı beraber giderken bu iki maddeyi söyleşirdik ve durduğumuz yerde genellikle sözümüz onlara ait olurdu. Odalarımızda yalnız kaldıkça o zikri geçen şirketin lâyihasını yazardı. Ben de Osmanlı dili kurallarını toplayıp yazardım. Bursa'da bir aya yakın olan kalışımızda ikisi de tamam oldu. Altmış altı senesi Zilkadesinin son günü Bursa'dan dönüşümüzde İstanbul'a hediye olmak üzere birçok Bursa kumaşlarıyla bu iki bergüzarı da beraber getirdik. Fakat Bursa'da yaptığım kitap kaba taslak bir şey olduğundan güzelce elden geçmeye muhtaç idi. Eksiklerini İstanbul'da tamamlayarak *Kavâ'id-i Osmâniye* adını verdim. Sonra tecrübeyle *Kavâ'id-i Osmaniye*'nin yeni başlayanlara öğretiminde zorluklar görülünce onun kısaltılmışı olmak üzere *Medhal-i Kavâ'id* adlı risaleyi yazdım. Bir sene sonra o da öncelikle rüşdiye mekteplerinde okunmak üzere basılmıştır. Yine Bursa'dan dönüşümüzde zikri geçen şirket için İstanbul'da bir komisyon toplandı ve görüşmelerde verilen karar üzere Boğaziçi'nde işlemek üzere Şirket-i Hayriyye adıyla bir vapur kumpanyası yapıldı ki hâlâ bakidir.

Meclis-i Maarif-i Umumiye ve Dârü'l-muallimîn

O sırada eğitimin yayılmasına ve ilerlemesine fevkalâde önem veriliyordu. Meclis-i Maarif-i Umumiye'nin reisi kazaskerlerden Abdülhak Efendi olup azası içinde de kazaskerlerden ve devlet ricalinden hayli zatlar var idi. Bir müddetten beri zamanın usulüne uygun yolda yazı yazmakla meşgul olarak bu yolu epeyce ilerletmiş bulunduğumdan Meclis-i Maarif katiplerinin müsveddelerini tashih eylerdim ve mühim işleri bizzat kaleme alırdım. Bu Meclis-i Maarif-i Umumiye Babıâli'de daire-i hümâyûnda toplanarak devamlı genel eğitime dair görüşmelerle meşgul olurdu ve ayda bir kere vükelâdan birinin hane veya sâhilhânesinde akşam ziyafeti olup gece Meclis-i Vâlâ-yı

Ahkâm-ı Adliye reisi ile Hariciye nazırının reisliği altında olarak Meclis-i Maarif-i Umumî toplanır ve bunda Meclis-i Maarif-i Dâimi heyetiyle beraber Serasker Rüşdü Paşa gibi bazı vükelâ da aza sıfatıyla bulunur idi. Ben de bu meclis-i umumî-nin muharriri makamında bulunduğumdan Meclis-i Dâimî'ce bir ay zarfında ne yapılmış ise onun bir özetini ve gelecek ayda ne yapılması düşünülüyorsa onun da bir müzekkiresini yapıp Meclis-i Umumî'de okurdum. Görüşmelerden sonra verilen kararların yürütülme şekli verilen kararların nasıl icra edileceği Meclis-i Dâim'de görüşülüp yürürlüğe konulurdu.

Meclis-i Maarif'in işleriyle bu surette meşgul olduğum hâlde bir taraftan da Dârü'l-muallimîn'in nizamnamesi ve ıslahatı ile meşgul olurdum. Bu mektep için bir nizamname yapıp yürürlüğe koydurdum. Talebesinin imtihan usullerini yoluna koydum ve üç aylarda cerr için taşra gitmemek üzere maaşlarını yeterli bir seviyeye yükselttirdim. Az vakit içinde bunlardan haylice rüşdiye mektepleri hocaları yetişmiştir. O vakit Meclis-i Maarif azalığı pek şerefli bir memuriyet olmakla herkes buna heves eder oldu. Meclis-i Vâlâ azasından ve Rumeli beylerbeyliği payelilerinden Mısırlı Kamil Paşa ile Takvimhane-i Âmire Nazırı ve Vakanüvis-i devlet Recai Efendi'ye memuriyete ilave olmak üzere altmış yedi senesi Rebibülevvelinin ikisinde Meclis-i Maarif-i Umumiye azalığı tevcih buyruldu. Onlar da Meclis-i Umumî'de bulunur oldular. Bir kaç ay sonra Kamil Paşa'ya vezirlik verilmiştir. Meclis-i Maarif-i Umumiye azasından Mekatib-i Umumiye Nazırı Kemâl Efendi de o sırada Avrupa'dan dönerek memuriyetine devam eylemiştir.

Encümen-i Dâniş

Meclis-i umumîlerde pek tatlı sohbetler olunarak mühim işler görüşülürdü ve en mühim işlerden biri Paris'in Akademi adlı meclisi tarzında bir ilmi cemiyet kurulması idi. Buna dair yapılan görüşmelerin sonucunda dahili azası kırk ve harici

azası sayısız ve her ay başında bir gün toplanmak üzere daha önce Meclis-i Muvakkat'te de düşünüldüğü gibi Encümen-i Dâniş adıyla bir ilmi cemiyet kurulmasına karar verildi ve birinci başkanlığına kazaskerlerden Ataullah Efendizâde Şerif Efendi ve ikinci başkanlığına Meclis-i Maarif-i Umumiye azasından Abdülhak Efendi zade Hayrullah Efendi seçildi. Buna dair Meclis-i Umumî tarafından kaleme almış olduğum mazbata arz olunduktan sonra yayınlanan irade-i seniyye gereğince altmış yedi senesi recebinin yirmi beşinde Encümen-i Dâniş'in birinci başkanlığına Meclis-i Maarif-i Umumiye azalığı eklenmesiyle adı geçen Şerif Efendi ve ikinci başkanlığına Hayrullah Efendi tayin buyruldular. Zikri geçen mazbatanın sureti budur:

Meclis-i Umumî mazbatasının sureti

"... Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?.."[2] *hikmetli kelamları üzere her şeyde ilim ve kemâlin cahillik ve bilgisizliğe üstünlüğü söz ve şüphe kabul eder maddelerden değildir. Azıcık düşününce belli olur ki imar ve medeniyet heyulasının tamamlanma şekli özellikle ve özellikle türlü bilimlerin yayılması ve öğretilmesiyle sağlanacağı şüpheden varestedir. Bunun husulü ise ancak devletin devamlı olarak yüce himmetlerine muhtaçtır. Zira hüner ve marifeti teşvike gayret ve özen gösteren devletlerin her asırda hükumet şekil ve heyetleri mamurluk içinde, halkı ve reayası refah ve medeniyet merkezinde bulunarak hâkim ve galip olması bütün zamanlarda değişmeyen usullerden olduğu bilinen bir gerçektir. Hatta Osmanlı Devleti'nin haşmetli yıldızının şan ve şevket ufkundan doğuşu sırasında ilim ve fenler güneşi doğu ülkelerinde parlayıp Saltanat-ı seniyye tarafından da o vakte göre lazım olan bilimlerin usul ve kaidelerinin kurulması ve herkese yayılması ve faydaları hakkında gayret gösterilerek*

2 Kur'ân-ı Kerim, Zümer suresi, âyet: 9

çeşitli ilimlere dair yazılmış olan meşhur kitaplar, hesaba gelmez ve kütüphaneler almaz değerli eserler sonrakilere yadigâr bırakılmış ve bu cihetle Osmanlının kudreti ve büyüklüğünün ünü cihanı tutmuş olduğu hâlde geçmişimizin hünerlilerinin tatlı söylenişli Türk dilini bayağı metruk hükmünde tutup telif ettikleri eserleri ustalıklarını arz zımnında ya bütün bütün başka dillerle veya Arapça ve Farsça kelimelerden ibaret olup fakat bir sayfada bir iki kelimeyi Türkçe olarak yazmayı âdet edinmiş olmalarından ve yazılan eserlerin çoğunluğu ilimler külliyatının bir dalı olan şiir ve inşâya hasreylediklerinden ve her vakte göre muteber olan bilimler ve sanatlar başka surette olmasıyla her asırda lazım olacak eğitimin yaygınlaşması ve teşviki için önceleri Arapça kitaplardan alıntı yapılarak ve ayrıntıları çoğaltılarak bilim ve sanatlara dair yabancı dillerde yazılmış kitapların da tercüme olunması misliyle mukabele kuralı gereklerinden ve bu suret eski vakitlerde İslâm milletleri arasında yürürlükte olduğu sayısız delillerle bilinen maddelerden iken çeşitli olayların çıkmasıyla mesele değişerek ve her nasılsa olgunluk güneşine Doğu bölgesinde zeval erişerek eserlerinin nurları buralarca mahvolup gitmiş ve bir taraftan da yetki sahiplerinin kimisi hüner ve marifet süslerinden arınmış ve kimisi vatan ve millet gayreti güzel sıfatlarından uzaklaşmış olduklarından marifet güneşinin bu taraftan batıp kaybolmasını gerektirmiş ve bu cihetle insanların çoğunluğunu cahillik karanlığı sarıp sarmalamış idi.

Allah'a hamd olsun padişah hazretlerine ilahi hediye olan adalet güzel hasleti ve din ve devlet gayretkeşliği hassasiyeti yüce özelliklerince yüce tahtlarını teşrif buyurdukları kutlu günden beri şehinşahın fikirleri ülkeleri imar ve kulların durumunun refahı hayırlı yönüne matuf ve parlak görüşleri bu güzel niyetin meydana getirilmesi ve ulaşılmasının sebepleri olan halkın eğitilmesi önemli maddesinin esas kanunlarının

tamamlanmasına masruf olmasıyla hazret-i şahaneleri güzel zamanında günden güne hüner ve Maarif tanınmakta ve yayılmakta bulunmuş ve az vakit içinde ilim ve fen eserlerinden pek büyük menfaatler müşahede olunmuştur. Ancak ilimlerin artması ifadesince bunun daha çok ilerilemesi ve halka önemli ve gerekli olan kitapların bir an evvel meydana getirilmesi için hüner ve marifet sahiplerinden oluşan bir cemiyetin kurulmasına aklen lüzum görünerek daha önce irade-i seniyye ile Maarif-i umumiye esas nizamlarına memur olmuş olan Meclis-i Muvakkat'te Encümen-i Dâniş adıyla böyle bir cemiyetin tertibi konuşulup uygun görülmüş ve yürürlüğe konması hazret-i tâcdârî sayesinde yapılan Dârü'l-fünûn'un bitimine bırakılmış ise de encümeni halk ve icadın tertip usulü Allah şanını yüceltsin padişah hazretlerinin sonsuz himmetleri eserlerinden olmak üzere ilimler ve kültürce umulmaz derece husule gelen tahsil sebeplerinin ilerlemesine nazaran Dârülfünun'un bitimine kadar boş yere vakit geçirilmemek ve bitiminde orada okutturulacak kitaplar evvelce yetiştirilmek ve padişah hazretlerinin şanını ve şöhretini bir kat daha yükseltecek böyle bir güzel eser ertelenmeden meydana getirilmek üzere mezkur encümenin şimdiden kurulup yürütülmesi aramızda uygun görülüp kuruluş şekli tartışıldığından o konuda geçen konuların fezlekesinde bu encümenin yirmi dâhili ve yirmi hârici aza ile bunların hepsine fazilet ve Maarifçe üstün ve tama reis unvanına lâyık bir reis ve azasından muvazzaf olarak iki musahhih ve bir kâtipten ibaret olması hususuna da önce Meclis-i Muvakkat'te karar verilmiş ise de azanın her biri birer fende mahir ve bir cihetle tercüme ve telife kadir ve bütün heyeti gerek Arapça ve Farsçadan ve gerek yabancı dillerden tercüme ve telife muktedir olarak iki yönlü olmak kısaca bilim ve Maarife her ne aransa bu hey'ette bulunmak lazım geleceğinden ve zikri geçen hey'etin bu merkeze gelmesi azasının çoğaltılmasıyla Maarif dairesinin genişletilmesine bağlı olduğundan dâhili üyelerinin

reisleriyle beraber kırk kişiden oluşması ve harici üyeleri ise sınırsız olup çünkü bunlar yalnız mezkur encümen ile haberleşme suret ve sıfatında bulunacaklarına ve "Çin'de bile olsa ilmi talep ediniz" hadis-i şerifi hikmetli yüce hükmünce ilim ve irfanı her yerde aramak caiz, caiz ve aksine lüzumlu idiğinden işbu harici aza sıfatı ve her sınıf Devlet-i Aliyye tebaasının ve her bir memleket halkının hüner ve Maarif erbabına verilmesi ve reis tayin olunacak zat da böyle iki yönlü olup diğerlerinden seçkin ve her türlü fazilet u marifette üstün olarak Encümen-i Dâniş ve kemâlin sanki bir özeti olması lazımeden ve hâlbuki daima böyle bir zatın bulunabileceği meçhul bir iş ve belki bekleneni dışında durumlardan olduğundan biri birinci ve diğeri ikinci sayılmak ve daima bir diğerinin eksiklerini tamamlayarak ikisi birden istene sıfatlarda bulunmak, yani tüm heyeti temsil edecek bir örnek ve özeti olmak üzere iki reis tayin edilmek işe uygun görülmekle bu işe münasip olanlar kazaskerlerden Atâullah Efendi-zâde Şerif Efendi hazretleri duacıları hilye-i Maarifle mütehallî ve her fende yüksek kapasitesi olduğundan ve Meclis-i Maarif-i Umumiye azasından Hayrullah Efendi hazretleri bendeleri de kemalat sahiplerinden ve dil bilir zatlardan bulunduğundan bu ikisiyle istenen şey hâsıl olacağından bu zatlardan Şerif Efendi duacılarının birinci reis ve Hayrullah Efendi bendelerinin ikinci reis tayin buyrulması ve bir de iki musahhihin yeterli olup olmayacağı şimdiki hâlde bilinemeyip bu encümenin açılışında ortaya çıkacak işlerin çokluğu veya azlığına göre belli olabileceğinden encümen açıldığında orada tezekkür olunarak kapasitesine bakılması ve asıl encümenin kâtibi olabilecek zevat edebi konularda usta ve her şekilde söz söylemeye gücü yeten olması lazımeden olduğundan tabii olarak encümen azasından olarak bunlar musahhih tayin buyrulacak zevat demek olup fakat reislerin maiyetinde istihdam olunmak ve encümence başkanlığa ait olacak hususlar ile meşgul bulunmak üzere bir muvazzaf kâtibin memuriyeti

ona yardım etmek üzere aklâm-ı şahaneden yalnız encümende bulunmayı kendisine övünç sermayesi bilecek bendegândan birinin de maaşsız olarak ikinci katip unvanıyla tayin olunması zikredilip uygun görülmüş... ilh.

Bu mazbatanın anlamına uygun yolda *Takvîm-i Vekâyi*'e derç ile ilân olunmak üzere bir beyannâme kaleme alınması emrolunduğundan bu mazbatanın tavır ve tarzını ilâna uygun olacak surete tahvil ile bir beyannâme kaleme aldım. Onun da bir suretini burada kaydedeyim.

Beyannâme

Beyandan müstağni olduğu üzere her şeyde bilgi ve irfanın cehalet ve bilgisizliğe üstünlüğü bahis ve şüphe kabul eder maddelerden olmayıp her hâlde bilen ile bilmeyen aklen ve naklen eşit olamayacağı ve mamuriyet ve medeniyet heyulası eğitimin yayılmasından başka bir şeyle meydana gelemeyeceği ameli hikmetin bir başlıca meselesi olup bu önemli hususun husulü ise devletin devamlı yüksek himmetlerine bağlı ve muhtaç bulunduğu şüphesizdir. Hatta Osmanlı Devleti'nin haşmetli yıldızının şan ve şevket ufkundan doğuşu sırasında ilim ve fenler güneşi doğu ülkelerinde parlayıp Saltanat-ı seniyye tarafından da o vakte göre lazım olan bilimlerin usul ve kaidelerinin kurulması ve herkese yayılması ve faydaları hakkında gayret gösterilerek çeşitli ilimlere dair yazılmış olan meşhur kitaplar, hesaba gelmez ve kütüphaneler almaz değerli eserler sonrakilere yadigâr bırakılmış olduğu hâlde çoğu yazarın belagatını göstermek ve bütün emellerini diğerlerini geçerek övgü almaya hasretmek, bütün bütün sözlerini ve ibareleri süslemeye gayret ederek bilim denizi yüzücüsü olan geçmişin hünerlilerinin meydana getirdikleri bilim incileri derin ıstılahlar ve ince tabirlerin perdesi içinde kalarak mana gelini herkese yüzünü gösteremediğinden ve halbuki bu gibi kitaplar halkın seçkinleri için olup halk ondan

yararlanamayacağı çok açık olduğundan ve genel eğitim hayırlı işi ise özellikle ve özellikle türlü bilimlerin yayılması ve öğretilmesiyle sağlanacağı bir gerçektir. Bundan dolayı seçkinlerin haz alacakları belagat tarzının ilerletilmesine zamanın inceliklerini bilenlerin teşvik edilmesiyle birlikte ilimlere ve sanatlara dair eserlerin de halkın yararlanabileceği surette yapılması ve beri taraftan öğretimin kolaylaştırılmasına çalışılması önemli ve lüzumludur. Çünkü bilim ve maarif çağların geçmesiyle değişerek ve fikirlerin birleşmesiyle fazlalaşarak her asırda fikirlerin tellalı bir türlü hüner ve sanat göstermekte ve ilim ve marifet her gün başka bir nakış ile süslenmekte olup gitmekte olduğundan her devirde lazım olacak bilimlerin ve Maarifin yaygınlaştırılması gereklerden ve bu husus eskiden de Müslüman halklar arasında yürürlükte ve gerekli olan maddelerden olduğundan Allah'a hamd olsun padişah efendimiz hazretlerinin övgüye değer hasleti, adalet ve din ve devlet gayretleri iktizasınca yüce tahtlarını teşrif buyurdukların kutlu zamandan beri isabetli fikirleri beldelerin imarı ve halkın refahının yükseltilmesi hayırlı yönüne yönelmiş ve isabetli görüşlerinin meydana gelmesi için genel eğitim önemli maddesinin esas kanunlarının tamamlanmasına masruf olmasıyla kutlu zamanlarında günden güne ilim ve fen nurları yayılmakta bulunmuş ve az vakit zarfında pek büyük menfaatler görülmüş olup ancak "ilmin çoğalması fikirlerin bir araya gelmesiyle olur" sözünce bunun daha çok ilerlemesi ve halka çok gerekli ve önemli olan kitapların bir an önce yazılması için hüner ve marifet sahiplerinden oluşan bir cemiyetin oluşturulmasına lüzum görülerek daha önce padişah iradesiyle genel öğretim nizamlarının görüşmesine memur olmuş olan Meclis-i Muvakkat'te Encümen-i Dâniş adıyla böyle bir Maarif cemiyetinin düzenlenmesi konuşulup uygun görülmüş ve yürürlüğe konması padişah hazretleri tarafından yaptırılmakta olan Dârülfünûn'un bitimine bırakılmış ise de encümeni halk ve icadın tertip usulü padişah

hazretleri -Allah şanını yüceltsin- hilafet ve saltanatı bünyesinde toplamış olan Devlet-i Aliyyelerini daim eylesin ve sağlamlaştırsın- tebaanın cahilliğinin giderilmesi ve ammenin eğitilmesi hayırlı niyetiyle ilimlerin ve fenlerin usul ve kaidelerinin tesisi ve faydalarının yaygınlaştırılması hakkında bilinen yüksek gayret ve sonsuz himmetleri gereğince az vakit içinde ilim ve fence umulmaz derecede meydana gelmiş olan öğretim yollarının ilerlemesi bu hayırlı cemiyetin hemen açılması için acele ettiğinden Dârülfünûn'un bitimine kadar boş yere vakit geçirilmemek ve orada okutturulacak kitaplar da evvelce yetiştirilmek üzere bu cemiyetin şimdiden açılması hususu Meclis-i Maarif-i Umumiye'de gündeme alınarak Dârülfünûn'un bitimine kadar şimdilik ayda bir kere Dârülmaarif'de toplanmak ve dahili azası aşağıda belirtileceği üzere vükela, ulema ve ünlü ricalden ve harici üyeleri diğer maarif perver zevattan ibaret olmak üzere bu cemiyetin toplanması ve kazaskerlerden Atâullah Efendi zade Şerif Efendi hazretlerinin birnici reis ve Meclis-i Maarif-i Umumiye üyelerinden Hayrullah Efendi hazretlerinin de ikinci reis tayin buyurulmasını tasvip edip padişah hazretlerinden izin alındığında ol şekilde Encümen-i Dâniş'in açılışı ve bu iki zatın memuriyetlerinin icrası hususlarına irade-i padişahi çıkmış olmağın hemen Cenâb-ı Hak eşsiz ve minnetsiz velinimetimiz Padişahımız efendimiz hazretlerini bütün hususlarda Samedani yardımına makrun ve ömr ü şevket-i şahanelerin tasavvurdan fazla efzun buyurmak edası vacip olan duanın ifasıyla durumun beyanına ibtidar olundu.

Encümen-i Dâniş'in dahili üyeleri reisleriyle beraber kırk ve harici üyeleri otuz üç zat idi. Hayli seneler bunların isimleri sâlnâmelerde yazılı olduğundan burada saymaya lüzum görülmedi. Bunların içlerinde erdem ve bilim sahiplerinden haylice zatlar vardı. Lâkin çoğunluğunun uğraşları eğitim işleriyle uğraşmaya engeldi. Bu yüzden fiilen Encümen'e hizmet

edecek zatlar pek azdı. Dahili üyelerin seçim şartlarında vekiller arasında ayrılık çıkmıştı. Şöyle ki, çoğunluğun görüşüne göre vükelâdan bazı zatların dahili azaya katılmalarıyla Encümen'e şeref verilmek üzere tercüme ve telife gücü yeterli olmaktır ve bazılarının görüşüne göre dahili üyelerin fiilen tercüme ve telif ile meşgul olacak zatlardan seçilmesi suretidir ki Âlî Paşa bu görüşte idi. Hatta,

"Biz bu işin içine girmeyelim. Ahengi bozarız" dedi ise de oy çokluğuyla fiiliyata bakılmayıp kişisel yeterlilikle yetinildi. Hâlbuki seçim işine kişilik karıştırıldı. Asla ehliyeti olmayanlar da kırklara karıştı. Encümen'in yapısı bir sağlam temel üzerine kurulamadı. Âlî Paşa'nın dediği doğru çıktı. Her ne hâl ise yukarıda geçtiği üzere Encümen'in dahili ve harici üyeleri seçildi ve Encümen'in oluşturulma şekli ve özel görevlerine dair bir nizamnâme kaleme alındı. Bu nizamnâme, üyelerin isimleriyle beraber beyannâmeye eklenip bastırıldı ve ilan edildi. Gerek dahilî ve gerek haricî azalara yukarısı tuğralı birer adet rüus-ı hümâyûn verildi. Fakir de dahili azalardan bulunduğumdan bir adet rüus-ı hümâyûn aldım.

Fi gurre-i Receb sene 99 ve 6 Haziran sene 98/19 Mayıs 1882

Encümen-i Dâniş'in açılış töreni padişah huzurunda yapılması kararlaştırıldığından açılış sırasında heyet tarafından bir konuşma yapılması uygun görüldü. *"Encümen azasından istek edenler birer şey kaleme alsınlar da hangisi tercih olunur ise o okunur"* denildi. Dahili azalardan bir-iki kişi birden makale kaleme aldık. Fakirin eseri diğerlere tercih edildi. Sureti budur:

Hitabe

Âlemde ilim ve maarif gibi bir şeref ve meziyet olamaz ve insanın zati isteklerinin tahsil sebepleri sanayi ve maariften başka bir şeyle husul bulamaz ve her neye dair olursa olsun

ve her nerede bulunursa bulunsun hüner ve marifetin kadir kıymeti inkâr olunamaz. "... Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?.."[3] Bu gördüğümüz zenginlik, insanların halinin intizamı ve halk ve seçkinlerin hüsn-i muaşereti hep ilim ve hüner ile husule gelmiş bir eser değil midir. Şahit olduğumuz bunca garip işler, asayiş ve huzurun sureti irfan gözüyle bakılıp gerçek dikkat terazisine vurulduğunda bilgi ve maariften başka bir sebebi var mıdır. Bunun için ilim ve hikmetin kapısının açılması, marifet ve hüner araçlarının düzenlenmesi ve genel eğitim hayırlı işinin yayılmasına gayret harcayan devletlerin intizam yolunun düzgünlüğü, halkının huzurlu hallerinin baki olduğu ve devam edegeldiği şüphe götürür maddelerden değildir. İnsanın mahiyeti konuşan hayvan olduğundan iki yönlü olup hayatının korunması, his ve hayatı sebebiyle cismani ihtiyaçlarının giderilmesi araçlarının sağlanmasında ve medeni tabiatlı olduğundan medenileşme işince zorunlu ihtiyaç olan kolaylaştırma yollarının tamamlanmasında tabii ve riyazi fenlere muhtaçtır. Ruhani yönü yani konuşan ve bütün her şeyi idrak eder olması dolayısıyla da ruhani lezzetlerin sağlanması için tabii olarak ilahi hikmet meselelerine düşkün ruhi gıdası mesabesinde olan şiir, inşa, nükte ve meziyetler dinlemesine pek aşırı rağbet etmiş ve düşkün olmuştur. Bunu için hikmet-i ilahiyye fennine dair birçok kitap ve güzel eserler yazıldığı gibi edebiyattan da bunca eserler ve ciltler yazılmış, süslenmiş ve sözün güzelleşmesi için fevkalade ve diğer gerekli fenlerden çok gayretler gösterilmiştir. Ya bir söz için bu katar emek harcamak abes ile iştigal demek olmaz mı denilmesin. Zira bu görüntüler âleminde söz gibi insan natıkasını etkileyen bir şey yoktur. Bu sebepten savaş ve çatışma meydanında can baş telaşında iken bir sözle gayrete gelerek nice yüz bin adam fedakarlık mevkiinde sabit-kadem olup yanında en aziz ve leziz olan hayatını bir söze

3 Kur'ân-ı Kerim, Zümer suresi, âyet: 9

değiştiği ve bir söz ile insan ruhunu tasavvurun çok üstünde ve bin cihan değer şevk ve sevinçler kazanabildiği pek çoktur. Sözün kadrini yüksekliği nasıl inkar olunabilir. İnsanı diğer hayvanlardan farklılığı ve üstünlüğü olan övülen sıfatı, kalbinin tercümanı ve âlem-i gayb tellalı olan dilin olanca sermayesi söz değil midir ve söz gibi âlemde sağlam ve kalıcı bir eser var mıdır. Eski günlerde gelip geçmiş ve bütün eserleri yok olup dar u diyarı unutulmuş bunca kemal ve kudret sahibi olanların adını yâd ettiren ve bunca bilgi ve irfan sahiplerinin namına âlemde söyleten söz değil mi. Yokluk tufanına uğrayan geçmiş milletlerin icat etmiş oldukları bunca tuhaf sanatlar ve acayip eserler bütün bütün mahvolup gitmişken o vakitler bir şairin söylediği söz mahvolmayarak bu kadar olayların dalgaları içinde yuvarlanıp geliyor. Sözün büyüklüğüne bundan büyük delil ister mi. Ancak sözün de kadr ü kıymeti söyleyenin bilgi ve marifetine göredir. Zira söz derun tezgahında dokunmuş bir renkli kumaş olduğundan âb u tâb u taraveti ve kabiliyet çarşısında kıymeti akıl kuvvetinin gördüğü terbiyesine göre olur. Bu cihetle sözün gerek böyle gönül yakan ve ciğer dağlayan olması ve gerek haşre kadar pâyidâr olacak derecede bulunması da ilim ve kemâle bağlıdır. Her dile şeref veren kapsadığı fenler ve maariftir. Bilim ve maarif olmayan dil her ne kadar zaten mükemmel ve muntazam olsa bile imar eserlerinden mahrum olan boş arsa gibi sayılır. Nitekim arsanın sınırı belirlenip düzgün emekle çeşitli tarhlar açılmadıkça gönül açıcı ve mamur olmaz ise dil de sınırlanıp da onun üzerine uzun düşüncelerle imal edilmiş divanlar ve çeşitli kitapla yazılmadıkça muteber ve meşhur olamaz. Bu sebepten dolayı sırf dilin terbiyesi ve sözün belagat tarzı üzere olması için edebi ilimlerden çeşitli diller üzere bu kadar kitaplar yazılmıştır. Kısacası insanı gerek cismani gereksinimleri ve ruhi istekleri dolayısıyla ilim ve maarif tahsiline muhtaç idiğini ispat etmeye hacet yoktur. İşte bu önemli işe hizmet etmek için zamanımızın güzelliklerine

güzel bir ilave olmak üzere Encümen-i Dâniş adıyla bizim gibi âcizlerden oluşan işbu cemiyetin toplanması ve açılması hususuna padişahımızın müsaadeleri esirgenmemiştir. Cenâb-ı Hakk'a çok şükürler olsun bizi bir pâdişâh-ı hakâyık-iktinâha bende etmiştir ki bendegân ve tebaasını bilgi ve irfan yaşına ulaştırmak için çocuklar gibi merhamet beşiklerinde terbiye ile ihsan ve inyetini tamamlıyor. Bizlerin ise her hususta aczimiz ber-kemâl olduğu gibi bu konuda da acizliğimizi itiraftan başka bir diyeceğimiz ve âciz olduğumuzu bilerek gücümüzün yettiği kadar çabalamaktan başka bir işleyeceğimiz yoktur. Hemen Müfettihü'l-ebvâb ve Müsebbibü'l-esbâb hazretleri adl ü merhamet ve satvet ü saltanat sahibi olan Velî-nimet-i bî-minnetimiz efendimiz hazretlerinin ömr ü şevket-i şahanelerini uzun ve vücud-ı her türlü afetlerden masun buyursun âmîn bi-hürmeti seyyidi'l-mürselîn.

Bu konuşma makalesi beyaza çekilip hazırlattırılmış idi. Bu altmış yedi senesi Ramazanının on sekizinci [17 Temmuz 1851] Çarşamba günü,

"Padişah hazretleri yarın Valide Sultan hazretlerinin yaptırdıkları Dârülmaarif'e teşrif ile Encümen-i Dâniş'i açacaklardır" diye Babıâli'ye haber geldi. Âlî Paşa fakiri çağırarak,

"Yarın o makalenin okunmasından evvel Sadrazam efendimizin bir konuşma ile açılışı yapmaları münasip olur. Kendilerine arz ve ifade ediniz" dedi. Vakit geç idi. Gece Sadrazamın sahilhânesine gittim. İftarcıların ve ziyaretçilerin çokluğundan fırsat bulup da Paşa'ya durumu anlatıncaya dek gece yarısı oldu. Ondan sonra da Paşa bazı önemli işlerle meşgul olup sahur vakti hareme gitti. Ertesi Perşembe günü erkence çıkıp doğru Dârü'l-Maarife vardı. Kısacası bir şey yazmaya vakit bulamadı. Padişah ise erkence Dârü'l-Maarif'e teşrif buyurdu. Bütün vükelâ ve Encümen üyeleri padişahın huzurunda ayakta oldukları hâlde Reşid Paşa irticalen şu konuşmayı yaptı.

Reşid Paşa'nın konuşması

Velî-nimet-i bî-minnetimiz Padişahımız efendimizin Saltanat-ı seniyye tahtına revnak verdikleri mutlu gündür ki Allah'a hamd olsun devlet ve mülkte terakkisi görülmekte olan kuvvet ve mamuriyetin ve âlemin nail olduğu saadet ve emniyetin mübarek başlangıcıdır. İşte o gün padişahımızz adalet kapısını teyemmünen açmışlar ve güzel ahlaklarının burhan-ı bahirini göstermişler idi. Sonra insana insanlığını bildirecek ve herkesi dünya ve ahirette saadet ve selâmete erdirecek ilim ve eğitimin yayılmasına da kolaylık yolunu açarak Cenab-ı Hakk'a şükürler olsun, az vakit içinde yararlı meyvelerini ve gerçek irfanlarının da sağlam delilini gösterdiler. İşte bunun tamamlayıcı tedbirleri olmak üzere bu Encümen-i Dâniş'in kurulmasını da murat buyurup Vâlide-i muhteremlerinin ihya buyurdukları böyle bir güzel eserde bu hayırlı cemiyetin başlangıç günü teşrif-i şahanelerini dahi esirgenmeyerek bütün kullarını ihya buyurdular. Bizler nasıl bahtiyar adamlarız ki hayırlı bir asra yetişerek türlü maddi ve manevi nimetlerle nimetlenmekteyiz ve bizim evlâtlarımız bizden çok bahtiyardır ki her bir nimette bizlerle ortak olduktan başka insanlık kemalatına lazım olan ilim ve fenlerin kolay yollarını da padişahımızın inayetiyle hazır bulmaktadırlar. Hak Taâlâ hazretleri padişahımızın gölgesini üzerlerimizde daim buyursun âmîn. Velinimet efendimiz Encümen-i Dâniş'in açılmasını emir ve ferman buyurdular.

Reşid Paşa bu şekilde konuşmasını tamamladıktan sonra Encümen-i Dâniş'in ikinci reisi Hayrullah Efendi fakirin eseri olan zikri geçen konuşma makalesini okudu. Sonra Encümen'in birinci eseri olmak üzere *Kavâid-i Osmâniyye* huzûr-ı hümâyûna arz ve takdim edildi. Basılması ferman buyruldu ve onun basılma işi Encümen için ilk toplantı konusu sayıldı. Onun üzerine Sultan Abdülmecid Han hazretleri Reşid Paşa'ya hitaben,

"Cevdet Efendi'nin de payesi terfi ile taltif olunsun. Fakat kendisinin gerçekten memnun olacağı surette olmalıdır. Orasını artık Şeyhülislâm beyefendi ile müzakere edersiniz" dedi. Daha sonra Saray-ı hümâyûnlarına döndüler. Alî Paşa hemen Reşid Paşa'nın yanına vardı. Zikri geçen konuşmayı tekrar ettirdi ve kurşun kalemle bir kâğıda yazdı. Biz de birer nüshasını alıp basılmak üzere *Takvîm-i Vekâyi'e* ve *Cerîde-i Havadis*'e gönderdik.

Böyle söylediğini yazmak ve yazdığım söylemek Reşid Paşa'ya mahsus bir haslet idi. Bir katibe uzun bir fikra tarif ettiğinde katibin hafıza kuvveti olup da onun sözlerini aynıyla zapt ederse bir güzel müsvedde olurdu ve tashihe muhtaç olmazdı. Fuad Paşa da pek güzel konuşurdu ve hazır-cevap bir zat olup güzel mazmunlar ve nükteli sözler söylerdi. Lâkin konuşması başka ve yazısı başka idi. Âlî Paşa'nın yazısına diyecek olmayıp ancak konuşması yoktu. Sessiz bir zat idi ve üçü de o vaktin en mahir diplomatlarından idile. Alî Paşa ile Fuad Efendi Reşid Paşa'nın birer kanadı gibi idiler.

Yukarıda anlatıldığı üzere Encümen-i Dâniş'in açılış günü çıkarılan sözlü ifade gereğince sonradan mesleğim hareket-i altmışlıya yükseltildi. Artık burnuma mevleviyet kokusu geldi. Oldu olacak bari bir de mevleviyet rütbesi alayım da görelim Mevlâ neyler demeye başladım. Tûl-i emel içine düştüm.

Encümen-i Dâniş açıldıktan sonra ayda bir kere Dârü'l-Maarif'de toplanmaya başladı. Öncelikle yapılan görüşmelerden biri bu idi ki *Kavâid-i Osmâniye* ile dilimizin kuralları zapt olundu. Bir de lügat kitabı yapılıp ve dilimizde söylene gelen Arapça ve Farsça kelimeler kendi dilimizden sayılarak belirlenip de dışarıda kalan tuhaf kelimeleri kullanmaktan vazgeçelim denildi ve öyle bir Osmanlı lügati kitabı yazılmak üzere bir komisyon kuruldu. Tarih ilmi de bir kaç kısma ayrılarak üyelerden bazı kişilere dağıtıldığı sırada bin yüz seksen sekiz senesinden iki yüz kırk bir senesine kadar olan olayların yazılması

fakirin hissesine düştü. Garip kelimeler kullanımından ve sanatlı sözlerden kaçınarak herkesin anlayacağı tabirlerle ile yazılması tembih olundu. İşte bunun üzerine *Tarih-i Cevdet'in* yazımına başladım ve ağırbaşlı bir üslupta kaba Türkçe ibarelerle yazımını tercih eyledim.

Çıkma: Mensur kelam iki kısımdır. Biri müsecca' ve diğeri müresseldir. Müsecca' o kelamdır ki kıt'a kıt'a söylenir ve şiirde kafiye olduğu gibi bunda dahi seci bulunur. Müressel ol kelâmdır ki mutlak irat olunup öyle kıtalara bölünmez ve seci aranmaz. İlim ve fenlere dair olan kitaplarda ferman, tembihat, talimat ve diğer resmi evrakta tersil tarzı kullanmak gerekip seci, cinas ve diğer bedii muhassenatların iltizâmı yakışmaz. Meğer ki nadiren tekellüfsüz olarak kendiliğinden bir seci düşmüş ola. Bir vakitten beri Babıâli'ce resmi belgelerde seçili yazılmak gerektiğinden çoğunlukla sözün hakkı verilemez ve bazen lâyıkıyle maksat anlaşılamaz idi. Aklâm katipleri çok defa bir seci için asıl manayı feda ederlerdi. Bu cihetle resmi yazışmalar genellikle belagatsız olurdu. Reşid Paşa kelâmda belagatı iltizam etti ve Babıâli'nin yazışmalarını terzil tarzına döktü. Bundan dolayı *Tarih-i Cevdet'in* de öyle tersîl tarzı üzere ve dilimizde kullanılan ibarelerle yazılması tercih olundu.

Fuad Efendi ile Mısır'a seyahat

Reşid Paşa ile Fethi Paşa aralarında bulunan ayrılıktan dolayı altmış sekiz senesi Rebiülahirinin beşinde [28 Ocak 1852] Reşid Paşa azl ile Rauf Paşa Sadaret'e geldi ve bir hafta sonra Reşid Paşa'ya Meclis-i Vâlâ reisliği verildi. Cemaziyelevvelin on sekizinde yine Reşid Paşa sadrazam oldu. Mısır Valisi Abbas Paşa, babasının emektarlarına ve hanedan üyelerine kötü muamele etmekteydi. Mısır ümerası takım takım Dersaadet'e gelip Abbas Paşa'dan şikayet ettikçe Reşid Paşa onlara sahiplendiğinden Abbas Paşa ile aralarına soğukluk ve ayrılık düşmüştü. Abbas Paşa vehimli ve vesveseli bir zat olduğundan

kendisini Reşid Paşa'nın hamisi olan İngilizlere korutmak üzere İngiliz politikasını tercih etti, İngilizleri celp için Mısır'dan Süveyş'e kadar bir demir yolu inşa ettirdi ve İngilizlerin Hint'e gidiş gelişlerini kolaylaştırdı. Bunun üzerine Reşid Paşa onun aleyhine döndü ve bir yoluyla onun azli sebeplerini hazırlamaya teşebbüs etti. Lakin bu da kolay bir iş değildi. Hâlbuki Babıâli ile Mısır valisinin arasındaki ayrılığın devamı iyi bir şey olmadığından bunun giderilmesi gerekliydi. Bunun için Sadaret Müsteşarı Fuad Efendi'nin özel memuriyetle Mısır'a gönderilmesi kararlaştırıldı. Bundan başka Mehmed Ali Paşa'nın oğulları ile kızları, babalarının mirasını istemekte ve Abbas Paşa buna yanaşmamakta olduğundan bu miras meselesine de bir şekil vermek gerekmekteydi. Bu münasebetle ulemadan birinin birlikte gitmesi uygun görüldüğünden Fuad Efendi de fakiri yanına alarak bu altmış sekiz senesi Cemaziyelahirinin üçüncü [25 Mart 1852] günü Sâik-ı Şâdî adlı firkateyn vapur-ı hümâyûnuna binerek Mısır'a doğru hareket eyledik. Bu ayın on beşinci günü Mısır'a ulaştık. Haysun adlı sarayda misafir olduk.

İlkbahar mevsimi olup henüz İstanbul'dan Boğaziçi'ne taşınılmamış idi. Mısır'da ise bu mevsimde olağanüstü sıcaklar olup sam rüzgârları esiyordu. Reaumur hesabıyla sıcaklık gölgede otuz beş ve güneşte kırk beş derecelerine vardı. Gece yatak odasında da yirmi yedi derecc sıcaklık vardı, ben ise bu kadar sıcak hamamda bile duramam. Bu sıcaklardan muztarip olduk. Arkadaşlarımız ve hizmetçilerimizin çoğu hasta oldu. Böyle alışık olmadığım derecede sıcaklardan şuursuz hâlde can sıkıntısı ile şiir söyledim. İşte o vakit söylediğim gazellerden biri budur:

Gazel

Anılsın yâr elinden câm-ı mey nûş ettiğim demler
Neşât-ı vasl ile dehri ferâmûş ettiğim demler
Anılsın bâri şimdi bezm-i yârân-ı Sitanbul'da

Boğaziçi'nde mevc-i mey gibi cûş ettiğim demler
Bana zindân olur Mısr'ın sarâyı yâda geldikçe
O Yûsuf-hüsnü hasretle der-âğûş ettiğim demler
Aceb gülşende olsun hâtır-ı ahbâba gelmez mi
Hezârı âh u feryâdımla hâmûş ettiğim demler
Tararken turresin yâdına gelsin bâri cânânın
O sevdâ ile kendim hâne ber-dûş ettiğim demler
Meğer sermâye-i şâdî imiş kû-yı dilârâda
Sirişkim nakdini hâk ile mağşûş ettiğim demler
Anıp İstanbul'u feryâdım ile eylerim âheng.
Burada ûd u kânûn perdesin gûş ettiğim demler
Gelince yâda Cevdet ağlarım Sadr-ı kerem-kârın
Der-i lütfunda ekdârı ferâmûş ettiğim demler
Reşid Paşa-yı deryâ-dil ki Nil-âsâ akar eşkim
Gelip yâda mey-i feyzi ile cûş ettiğim demler

Yine o vakit söylenilmiş bir gazeldendir:

Beyt
Kitâb-ı hüsnünü şerh eyledi sabâ ammâ
Bana mebâhis-i gîsûsu muhtasar geldi
Bahâr-ı hattı hazân-dîde olmamış Cevdet
Nesîm ile bana ol yârdan haber geldi

Fuad Efendi bu memuriyetinde başarılı oldu. Mısır'ın senelik altmış bin kese vergisini seksen bin keseye yükselttirdi. Miras meselesi de sulh ile halledildi. Abbas Paşa tarafından Fuad Efendi'ye büyük meblağ verildi. Fakire de yüz bin kuruş kadar bir hisse çıkarıldı. Memnunen Mısır'dan dönerek Şabanın yirmi ikisinde İzmir'e geldik. Karantina günlerini tamamlayıp oradan da hareket ile Şabanın yirmi sekizinde Dersaadet'e ulaştık.

Fuad Efendi'nin hizmeti devlet nezdinde makbul olduysa da Mısır beylerinin emelleri Abbas Paşa'nın azil ve

uzaklaştırılmasından ibaret olduğundan Fuad Efendi'nin o yola gitmediğinden dolayı,

"Abbas Paşa'nın parasına tamah etti de işi tesviye yoluna gitti" diyerek aleyhinde pek çok söz söylediler. Fuad Efendi ise Babıâli ile Abbas Paşa arasındaki ayrılığı gidererek işi düzeltmiş ve devlete güzel hizmet eylemiş olduğundan bunu Reşid Paşa da dil ile övmüş ise de Abbas Paşa'dan intikam alamadığından onun azli yoluna gidilmemiş olduğundan kalben pek de hoşnut olmamış idi. Bundan dolayı görünürde Fuad Efendi ile eskisi gibi şir ü şeker iseler de içten araları biraz şeker-âb idi. Hâlbuki Reşid Paşa ile Fethi Paşa bir diğeriyle uğraşmaktan geri durmadıklarından Abdülmecid Han hazretleri bu altmış sekiz senesi Şevvalinin yirmi beşinde ikisini de azlederek Âlî Paşa'yı Sadaret makamına ve Fuad Efendi'yi Hariciye Nezaretine getirdi.

Reşid Paşa'nın azli ve Âlî Paşa'nın sadrazamlığı

Âlî Paşa her ne kadar efendisi olan Reşid Paşa'ya hürmet ve riayette kusur etmiyor idiyse de makam ve riyaset rekabeti başka şeye benzemeyip birtakım kötü niyetliler de arayı bozmaya çalıştıklarından bu değişim münasebetiyle tabii olarak araları açıldı. Âlî Paşa ile Fuad Efendi zaten birlikte olup Serasker Rüşdü Paşa da onlarla birleşerek üçü üç rükün gibi tek vücut oldular. Memurlar ikiye ayrılarak birtakımı bunlara meyil ile diğer birtakımı da Reşid Paşa taraftarlığında sabit kaldılar. Fakir bu ayrılığın içine girmedim. Eski hâl üzere ayağımı direyip durdum. O sırada Reşid Paşa padişah gözünden düştüğünden onun dairesine bağlantımdan dolayı Bâbıâlî memurları benden uzak duruyorlardı. Hatta Tunus, Yemen, Dağıstan, Hive ve Hokand gibi uzak diyarlardan gelen Arapça ve Farsça belgeleri fakir tercüme eyler ve icabına göre arz ettirir ve cevaplarını kaleme alırdım. Bu kere Âlî Paşa Sadaret'e geldiğinde o gibi sırlara dair olan evrakı bana veremeyip Bâbıâlî'de

başka mütercim de olmadığından bu gibi kâğıtlar mevkuf duruyordu. Şu hâlde Fuad Paşa ile de ara sıra görüşmekte olduğumdan dolayı Reşid Paşa'nın dairesi halkı bana eğri nazarla bakıyorlardı. Ben sanki karantinalı gibi olup herkes benimle görüşmekten kaçınıyordu. Reşid Paşa'nın muhalifleri taraf taraf onu kötülemekle meşgul oldukları hâlde benim yanımda kimse onu kötüleyemezdi ve Reşid Paşa Fuad Efendi'yi kötüleye geldiği hâlde fakir mevcut iken onun aleyhine bir şey söylemezdi. Reşid Paşa'nın dairesi halkı gizlice sohbet toplantıları yaptıklarında bütün vükelâya ve belki âlem-i bâlâya dair sözler söylerken fakir onların meclisine girsem söz kesilirmiş. Benim buralardan haberim yok. Meğer ki keyfiyet sızdırılarak âlem-i bâlâya kadar ulaşıyormuş. Burasını bir kaç sene sonra öğrendim. Kısacası o vakit iki taraf da benimle görüşmekten çekiniyordu. Dostlardan ve Reşid Paşa adamlarından biri bana samimi olarak nasihat yollu,

"Ya bizim tarafa gel ya öte tarafa git. İki bayraktan birine yazıl. Zira buraya gelip gittiğin için hazır heyet senden emin olamaz. Yarın biz meydana çıkarsak birinci işimiz seni ezmektir" dedi. Ona cevaben,

"Ben devletin duacılarındanım ve küçük rütbede bir adamım. Vükelânın ihtilâfına karışmak bana yakışmaz. Ben herkesle barışığım ve behemehâl bir bayrak altına girmek lazım gelirse Bayezid Meydanı'nda bir bayrak açıp yalnızca altında otururum" dedim. Lâkin âlemin bu hâllerinden nefret ederek eskiden beri emelim olduğu üzere Fatih'teki medrese odasının döşemesini yenilemek veya Hamidiye Medresesi'ne yerleşmek üzere gerekli hazırlıklara başladım. İşte o vakit söylemiş olduğum bir gazelin maktaı budur:

Yârin vefâsı yok dil-i agyâr kîne-cû
Cevdet azîmet etmeli uzlet diyârına

Sultan Abdülmecid'in Cevdet Efendi'ye iltifat etmesi

Bu altmış sekiz senesi Zilkadesinin son günü olan Salı günü ansızın Babıâli'ye padişah teşrif etti. Bâbıâlî memurlarının birçoğu henüz gelmemiş idi. Mutat üzere daire-i hümâyûnda yukarıdan aşağı binek taşına kadar dizildik. Sultan Abdülmecid Han hazretleri attan inip daire-i hümâyûnlarına giderken fakirin hizasına geldiğinde biraz durup Âlî Paşa'ya bakarak,

"Cevdet Efendi bu değil mi" diye sordu ve Âlî Paşa,

"Evet efendim" deyince melek huylu padişah,

"Ben onu çok severim. Zira hem dirayetli ve bilgili bir zattır. Hem de güzel ahlâkı vardır" diyerek ileriye hareket buyurdular. Dönüşlerinden sonra Âlî Paşa çağırıp padişahın teveccühün fakir hakkında ber-kemâl olduğunu müjdeledi ve o gün tercüme olunmak üzere bekletilen kağıtlar bana verildi ve ondan sonra eskisi gibi istihdamımda Babıâli'ce tereddüt gösterilmedi. Reşid Paşa dairesinde de evvelkinden çok hürmet ve riayet gördüm. Vükelâ arasında ne kadar ayrılık ve soğukluk olsa da ben herkesle barışık idim ve bir tarafın sözünü diğer tarafa söylemek âdetim olmayıp özellikle devlet sırlarını canım gibi gizli tutar olduğumdan herkes bana güvenir ve başkasına açamayacağı sırlarını bana söylerdi. O şekilde padişahın iltifatına nailiyetimden dolayı bazıları Mâbeyn-i Hümâyûn ile benim bir gizli haberleşmem olması inancına kapılmışlardı. Hâlbuki Enderûn-ı Hümâyun'dan kimse ile samimiyetim yok idi ve bu iltifata sebep ne olduğunu ben de bilmiyor idim. Meğer buna sebep ancak Saltanat-ı seniyye tarafınca bilinen samimiyetim imiş. Bir fırkaya bağlılığım olmayıp Padişah duacılığına inhisarım, padişahın kulağına kadar ulaşmış. Bunu iki üç sene sonra öğrendim. Her ne hâl ise o şekilde iltifata mazhar olunca dört el ile işe sarıldım ve memurlar arasında ortaya çıkan taraftarlık iddiasından bir kat da uzak oldum.

Reşid Paşa'nın yolsuzlukla ithamı

Zilhiccenin yirmi birinde Âlî Paşa azledilerek yerine Reşid Paşa'nın büyük hasmı olan Kapudan-ı derya Mehmed Ali Paşa sadrazam ve kendi adamlarından Mahmud Paşa kapudan oldu. İşte o sırada Reşid Paşa'nın sarrafı olan mahut Mıgırdıç'ın odası kapandı, defterleri alındı. İncelendiğinde Reşid Paşa adamlarından bir hayli kişinin iltizamlardan çok büyük gelir elde ettikleri görülüp Mehmed Ali Paşa tarafından padişaha arz olundu.

"Reşid Paşa bizleri yolsuzluk ile itham eder. Kendisi namusluluk davasında bulunur. Bak dairesi halkı devlet hazinesini nasıl yağma etmişler" denildi. Bu defterde ismim yazılı olmamasıyla iftihar ettim.

Altmış dokuz senesi muharreminin on beşinde kazaskerlerden Rüşdü Molla ve Ali Râik Efendiler ile İstanbul payelilerinden Hüsam Efendi'ye ve Ali Râtib Bey'e Meclis-i Maarif-i Umumiye azalığı tevcih buyruldu. Rüşdü Molla Efendi gerçekten zatıyla övünülecek ediplerden olup gerek Türkçe ve gerek Arapça güzel inşâsı var idi. Hüsam Efendi de sonradan şeyhülislâm olan zattır. O da pek güzel tarih bilirdi. Ali Râtib Bey de fazıl bir zat idi. Meclis-i Maarif'te onların katılmasıyla şeref-yâb olduğuma memnun oldum.

Âlî Paşa'nın Arapçada kuvveti yok idi. Bu kere Sadaret'ten ayrılmasında boş kaldı. Arapça öğrenmeye heves etti. Çoğu günlerinde ve bazı gecelerde gidip kendisine ders vermeye başladım. Nahiv ilminden Birgivî'nin *Avâmil* adlı risalesini okuttum ve Arapçanın kurallarının tatbikatını göstererek kendisine birçok Arapça ibareler öğrettim. Kendisi de işe sıkı sarılarak pek az vakit içinde Arapçaya aşinalık kazandı. Mantık ilminden *İsagoci* okuttum ve ağızdan kendisine kıyaslar düzenleyerek mantık kurallarının tatbikini de gösterdim. Pek zeki bir zat olduğundan az vakit zarfında bunu da aldı ve bayağı mantıkî

oldu. Fakat Rebiülahirin ortalarında İzmir valisi oldu ve bir buçuk ay sonra İzmir'e gittiği cihetle tahsili yarım kaldı.

Mençikof'un İstanbul'a gelişi ve Âlî Paşa'nın İzmir valiliği

O sırada Rusya'nın fevkalâde murahhas elçisi olan Mençikof Dersaadet'e gelip bazı davranışlarından dolayı Fuad Efendi istifa etmekle Cemaziyelevvelin sonlarında Rifat Paşa Hariciye nazırı oldu. Fethi Paşa da Ticaret Nezaretine getirildi ve bir ay sonra Tophane müşiri oldu. Bu suretle gerek Reşid Paşa ve gerek onun terbiye mektebinden yetişenler hep işin dışında kaldılar. Ancak politik durum günden güne ağırlaşmakla onlardan birinin işin içinde bulunmasına lüzum göründü. Bundan dolayı Şabanın on dördüncü günü Meclis-i Vâlâ reisi bulunan Giritli Mustafa Paşa Sadaret makamına getirildi, Reşid Paşa Hâriciye nazırı, Mehmed Ali Paşa serasker, Rüşdü Paşa Hassa müşiri ve Rifat Paşa Meclis-i Vâlâ reisi oldu ve Rusya savaşının mukaddematı gözükmeye başlamakla özel ve genel meclisler çoğaldı. Kılıçla Rusya'ya mukavemet için kuvvetimizin yeterli olmayacağı anlaşıldı. Halkın ümidi Reşid Paşa'nın kalem ustalığına kaldı. Bundan dolayı Reşid Paşa Hâriciye nazırı olduğu hâlde işlerin çözümü hep onun elinde idi. O vakit Âlî Paşa'nın İzmir'den fakire cevaben yazmış olduğu bir mektubunda:

Hâce-i muhteremim, efendim

Kerem-nâme-i keremkârânenizden Hüda bilir pek aşırı müteşekkir ve memnun oldum. Tabiatım buraya münasip bazı Arapça ibareler ve beyitler koyarak fazlı göstermek etmek isterdi. Lâkin kara bahtım o konuda sermaye tedarikine mani olduğundan yine bizim kaba Türkçe ile yetinildi. Yüce himmetleri eseri olmak üzere bir aralık basiret çehresinden cehalet perdesini kaldırmayı başaracağımı ümit ettim ise de

buna da felek müsaade etmedi. Keremli mektubunun sonunda işaret buyrulmuş olan fıkralar:

Bülbül ağlar gül ciğer-hûn lâle pür-dâğ-ı elem

Zevkini bilmem bu dâr-ı mihnetin kimdir süren

meşhur beytini hatırlattı. Allah encamını hayreyleye. Âlemin ahvalindeki olan sıkıntı ve ıstırap her yere tesir eylediğinden hiç bir mahallin lezzeti yok. Lâkin uzakta bulunmakta hâl başka oluyor. Cenâb-ı Feyyâz-ı Mutlak velinimet-i melek-haslet efendimizi her hâlde muvaffak buyuracakları eski delillerden istidlal olunarak işte bununla teselli bulunmaktadır, ipek böceği risalesi için de özel teşekkür eder ve bundan böyle de hatırdan çıkarılmamaklığımı niyaz eylerim efendim.

Fi 11 ş. sene 69 Âlî

diye yazılmıştır.

O sırada Âlî Paşa'nın İzmir'deki Avusturya konsolosu ile arası bozuk olduğundan Avusturya Elçiliğinin şikâyeti üzerine Âlî Paşa İzmir valiliğinden azlolunarak Şevvalin haftasında Dersaadet'e geldi. Âlî Paşa yalnız başına bir devletin dış işlerini güzel idareye muktedir iken İzmir'in yabancı işlerini idare edememiş yollu azlolunması pek gücüne gitmiş ve bundan dolayı Reşid Paşa'ya gücenmiş idi.

O vakit vükelânın çoğunluğu Rusya muharebesini istemezdi. Lâkin halkın kötülemesi ve lanetlemesinden çekinerek bunu açıkça söylemezlerdi. Askerler:

"Biz Rusya ile harbe muktediriz. Lâkin politik durum buna engeldir, diyerek devletin zaafını gizlemek gereklidir" derlerdi. Bu surette ise:

"Reşid Paşa muharebeye mani oluyormuş" diye insanların diline düşecek idi. Bundan dolayı Reşid Paşa da,

"Kuvvetimiz var ise hiç durmayıp cenge kıyam etmeliyiz. Lâkin Rusya ile muharebeye kuvvetimiz yeterli değildir"

dedirtmek ister ve bir taraftan da Avrupalıyı Rusya aleyhine ayaklandırmaya çalışırdı. Genel meclislerde iki taraf da kendi düşüncelerine uygun dil kullanmakla vükelânın arasında ihtilâf olduğu anlaşılıyordu.

Softa ayaklanması

Reşid Paşa öteden beri Şeyhülislâm Arif Hikmet Bey'i pek çok tutar olduğu hâlde bu kere Arif Hikmet Bey itiraz edip ihtiyatlı davranıp yapılar tartışmaları susarak geçiştirerek iki tarafı da kırmamak yolunda bulundu. Meclis-i Vâlâ Müftüsü Ârif Efendi ise tavır ve davranışlarında gayet serbest davrandı ve Reşid Paşa'nın teveccühünü kazandı. Bir de Mehmed Ali Paşa el altından suhteleri [softaları] kışkırtarak bir ihtilâl çıkardı. Reşid Paşa gibi bazı vükelânın azliyle ihtilâlin basılacağı Abdülmecid Han hazretlerine gizlice söylendi. Padişah ise böyle suhte sözüyle vükelâ değişimini uygun görmediğinden verdiği kesin emir üzerine ihtilâle ön ayak olan hoca ve suhtelerden birçoğu tutulup sürüldü. Arif Hikmet Bey bu hususta da seyirci gibi davrandığından Reşid Paşa ona fazlasıyla gücendi. Reşid Paşa bu ihtilâlin kendi aleyhine yapılmış bir keyfiyet olduğunu bildiğinden bundan ürkerek bir kaç gece konağına gelemeyip Beşiktaş'ta kalmıştı. Yukarıda geçtiği gibi sırf Sultan Abdülmecid Han hazretlerinin metaneti ile ihtilâl bertaraf olmuştu.

Fakat Rusya muharebesi esnasında ulemâ gürûhunun vükelâ aleyhinde bulunması hâl ve maslahata uygun olamayacağından ulemânın fikirlerinin düzeltilmesi gerekli görülüp bu önemli işi Reşid Paşa fakire havale etmekle bir gün sabahleyin Hoca Yahya Efendi'ye gidip onu aldım Şeyhülislâm Kapısı'na götürdüm. Ârif Efendi ve Fetvâ Emini Refik Efendi ile dersiam hoca efendilerin en ileri gelenlerinden bazıları çağrılarak mesele anlatıldı. Bundan böyle hocalar içinde öyle yolsuz hareketlere meydan verilmeyeceğine dair söz alındı. Bu yolda bir mazbata yapıldı ve hemen o gün Saray-ı hümâyûn'a

takdim edildi ve her türlü dedi-kodunun arkası kesildi. Bu veçhile Reşid Paşa'nın pek çok teveccüh ve muhabbetine mazhar oldum ve bu keyfiyetin hakkımda padişahın teveccühünün de artmasına sebep olduğunu sonradan haber aldım. Kısacası o zaman vükelâ arasında mevcut olan düşmanlık Devlet-i Aliyye ile Rusya devleti arasında ortaya çıkan düşmanlıktan az değil idi. Reşid Paşa'nın birinci derecede düşmanı Mehmed Ali Paşa olduğundan birbirinin kanını içmeye teşne idiler. Daha öncc Mehmed Ali Paşa Sadrazam olduğunda tebrik için Arif Efendi onun sahilsarayına gidip Mehmed Ali Paşa ise diğer odada bazı zevat ile gizli sohbette bulunarak Arif Efendi'yi haylice bekletmiş ve bu da Ârif Efendi'nin kibir ve onuruna dokunmakla hemen kalkıp dört çiftesine biner iken Mehmed Ali Paşa'nın adamları seğirterek,

"Aman Paşa şimdi haremden çıktı, dönünüz?" demişlerse de,

"Biz kulların hukuku ile meşgulüz. Boş yere vaktimizi kaybedemeyiz" diyerek binip gitmiş idi. Bundan dolayı Mehmed Ali Paşa'ya gücenip Reşid Paşa ise Mehmed Ali Paşa aleyhine düşürecek adam arardı. Bu cihetle de Arif Efendi'yi çok tutar oldu.

Bazı tayinler

Yetmiş senesi Cemaziyelevvelinin dördüncü günü Rıza Paşa serasker ve Kıbrıslı Mehmed Paşa kapudân-ı derya, Cemaziyelahirinin yirmi dördünde Arif Hikmet Bey azledilerek Ârif Efendi şeyhülislâm ve Şekib Efendi bâlâ rütbesi ile Meclis-i Vâlâ reisi oldu. O vakit bence bir müşkül hâl daha ortaya çıktı. Şöyle ki Arif Efendi'ye yakınlığım ve ilişkilerim eski olup hatta Ârif Hikmet Bey'e fakiri ilk defa o tavsiye etmiş idi. Lâkin bu kere halef ve selef olduklarında ortaya çıkan rekabetten dolayı Ârif Efendi, Ârif Hikmet Bey'e gidip gelenlere eğri nazarla bakmaya başladı. Hâlbuki Hikmet Bey'den yardım görmüş olduğumdan onu feda eylemek bence insanlığa aykırı idi ve bir de

muhtaç olduğum nadir kitapları ondan başka bir yerde bulamadığımdan daima ondan ödünç kitap ve risale almaya muhtaç idim. Bununla birlikte belirtildiği üzere vükela arasındaki ayrılığı umursamayıp bulunduğum tavırda sebat etmek fakirin özel tarzı idi ve Fuad Efendi'ye yakınlığımdan dolayı Reşid Paşa hoşnut değilse de yukarıda geçtiği gibi ulemâ ve öğrenciler arasında baş gösteren fikir bozukluğunun giderilmesinde yaptığım çalışma ve samimi gayretimden ve hiç bir yerde fakir huzurunda kendi aleyhinde söz söyletmediğimi araştırıp öğrenmiş olduğundan dolayı benden memnundu.

Fuad Efendi'nin Yunan eşkıyasını tenkili

Devlet-i Aliyye Rusya savaşıyla meşgul iken Yunan eşkıyası sınırı aşarak Yanya ve Tırhala sancaklarını yağmalayıp zarar verdiklerinden o tarafa bir miktar Mısır askeri gönderilmiş idi. Yapılan savaşta Mısır askeri yenildiğinden eşkıya pek çok fırsat buldular. O cihetten de devlete bir gaile açıldı. Bunun üzerine Fuad Efendi özel memuriyetle o tarafa gönderildi. Yine o vakit yani Recebin birinde Âlî Paşa da Hüdavendigâr valisi oldu. Yanya ve Tırhala taraflarındaki askerler hep Fuad Efendi'nin maiyetinde olduğundan kumanda işini eline aldı. Pek güzel kumandanlık etti. Eşkıyayı cezalandırdı. Memleketi Yunanlıların şerrinden kurtardı. Kalemde ne kadar usta ise kılıca da kadir olduğunu gösterdi. İşte o vakit kendisinden almış olduğum bir adet cevap mektubunun suretini aşağıya yazıyorum.

Fuad Efendi'den gelen mektubun sureti

Fazilet-meâbâ

Daha önce bir keremli mektuplarına nail olup cevabını yazmakta kusur eylemiş iken bu kere biri diğerinin içinde olarak iki adet lütuf-nâmelerini alıp hem mahcup ve hem de memnun oldum. Vaki olan kusurum sırf meşguliyetimin çokluğundan doğmuştur. Her hâlde gördüğüm muhabbet eserlerinden

büyük büyük teşekkürler ederim, işte efendim kalemi kılıçla değiştim. Generalliğimin eserini epeyce gösterdim. Eşkıya merkezi olan Peta adlı mahalli vurup bunun etkisinin kuvveti ile Yanya'nın isyan ateşi sönmüş olduğu mesmu'-ı fâzılâneleri buyrulmuştur. Hamd olsun ümidimden az vakit içinde bitti. Padişahın muvaffakiyetinin eseri olduğunda hiç şüphe yoktur. Şimdi sınır kenarına çekilmiş olan eşkıyayı vurmak üzereyiz. O da hâsıl olacağı ilahi lütuflardan bekliyoruz. Şimdilik Narda Sahrasında çadır kurup olup etrafa velvele vermekteyiz. Fakat bu memuriyet geçen memuriyetlere rahmet okutturdu. Velinimetim efendimizin çektikleri sıkıntıya dair olan işaretleri Hüda bilir kalbime tesir eyledi ve Allah alimdir gece gündüz kendilerini ve çektiklerini düşünmekteyim. Çekilir dert değildir. Lakin Allah kendisini yine bugün için saklamıştır. Zira felâketle sarsılan şu devlet gemisinin idaresi yine kendisinin elinde olmayaydı batacağında hiç şüphe yok idi. Ali Galib Paşa efendimizin ayaklarına yüz sürer ve beyefendilerin devletli eteklerinden öperim. Özel maruzat takdiminde kusurum vardır. Ancak bir aydır hiç bir yerde durup oturmayıp dağdan dağa dolaşmakta ve bin türlü şey ile uğraşmakta olduğumdan bu suçlarımın affedileceğini ümit eylerim. Raif Efendiye Neşet Efendi'ye Mösyö Agob'a selâm eylerim ve zat-ı fâzılânelerinin dest-i Maarif-peyvestlerin takbil ile sözlerime son veririm efendim.

Fi 21 Ş. sene 70, Narda Ordugâhından
Fuad
Yanya ve Narda Ordusu Generali

Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın sadrazamlığı

O vakit Reşid Paşa'nın matmah-ı nazarı Mehmed Ali Paşa'yı bir tarafa def etmekti. Gerçi buna da muktedirdi, ancak Sultan Efendi'nin hatırını kırmamak için onu bir başkasının

eli ile icra ettirmek isterdi. Reşid Paşa'nın daima bir sırlarının mahremi olup her işi onunla söyleşmek merakı idi. Daha önce Âlî Paşa ve bir aralık Fuad Efendi de bu mevkilerde bulunmuş idi ve bu esnada sırlarının mahremi Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın yeğeni Besim Beyefendi bu mevkide bulunarak Reşid Paşa'nın her sırrına vâkıf idi. Bir gün Kıbrıslı,

"Ben sadrazam olsam Mehmed Ali Paşa'yı sürer, sonra da arz eylerdim" demiş. Besim Bey de bunu Reşid Paşa'ya söylemiş olduğundan Reşid Paşa Kıbrıslı'yı Sadaret'e sevk etmekle recebin yirmi dokuzunda Kıbrıslı Mehmed Paşa Sadrazam ve Halil Paşa kapudan-ı derya oldu. Bu sırada Meclis-i Vâlâ başkatipliği Emin Efendi'ye ikinci katiplik Midhat Efendi'ye -sonradan Sadrazam olan meşhur Midhat Paşa'dır- tevcih buyruldu. Besim Bey ise Midhat Efendi'nin hasmı olduğundan onun aleyhinde idi. Kıbrıslı'nın Sadaret'e getirilmesi yukarıda geçtiği gibi Mehmed Ali Paşa aleyhinde kullanılmak garazına dayalı iken Sultan Efendi'ye hulus çakmak için ikisinin arasını düzeltmeye kalkışmış, bir gün mecliste Mehmed Ali Paşa'nın Mecalis-i âliyeye memuriyetini hatırlatınca Reşid Paşa'ya hayret elvermişti. O günden itibaren Kıbrıslı'nın azlini kurmuş ise de bir hafta evvel onu tavsiye ile Sadaret'e sevk etmiş iken hemen ardından renk değiştirerek açıktan aleyhinde bulunmak çirkin görüneceğinden çaresiz bu niyetini gizli tutarak öncelikle onun aleyhinde hareket edecek zatları yanına çekip de dolayısıyla onu azlettirmeye ve buralarını Besim Bey'den de gizleyerek bir müddet onu yine mahrem-i esrar gibi tutarak avutmaya ve gerçekte fakiri sırlarının mahremi edinmeye karar vermiş. İşte hâl bu merkezde iken Ramazan geldi. Reşid Paşa Küçüksu'ya iftariye ve yemek ısmarladı ve fakiri kayığına aldı. Yukarı doğru çıkıp bazı elçileri dolaştık. Akşam üzeri Küçüksu'ya gelip birlikte iftar ettik. Abdest alıp akşam namazlarını kıldık. Paşa her akşam diğerlerinden gizli olarak devam ettiği evradını okudu. Daha sonra çayırda birer iskemle

üzerinde oturduk. Yâr u ağyardan hâlî olarak saatlerce sohbete koyulduk. Paşa tamamıyla açıldı. Benimle dertleşti. Uzun uzadıya hasbihâl etti. Evvelâ fakir hakkında daha önce güvenini sarsacak nasıl sözler söylenmiş olduğunu ve durumu ne şekilde araştırıp doğruluğumu ve samimiyetimi nasıl tecrübe eylediğini anlatıp Fuad Efendi'nin yanar-dönerliğinden şikâyet eyledikten sonra işin içyüzüne girişti ve politikaca ne hâl ve mevkide bulunduğunu izah eyledi. İşte o vakit ne mevkide bulunduğumu anladım. Bu hâl ve mevkiin inceliğini bildiğimden ve artık evvelki gibi lâübâliyâne her tarafla görüşemeyeceğimden biraz telâş eyledim.

Kıbrıslı'nın Rüşdü Paşa hakkında bilinen düşmanlığından dolayı onu İstanbul'dan def etmek için Arabistan Ordusu müşiri tayin ettirmiş idi. Bu konuda Reşid Paşa da onunla müttefik idi. Ancak yukarıda geçtiği üzere Reşid Paşa Kıbrıslı hakkında fikir değiştirmekle Rüşdü Paşa'nın Dersaadet'te kalmasını arzu eder olmuş idi. Rüşdü Paşa ise zaten hastalık bahanesiyle ayak sürümekte idi. Bunun üzerine Reşid Paşa'nın emriyle Rüşdü Paşa'ya gittim. Kendisinin Arabistan'a gönderilmesi Reşid Paşa'nın görüş ve rızasına uygun olmadığını anlattım. Daha sonra Rüşdü Paşa'nın vakit ve hâlin icabına göre Dersaadet'te bulunmasında fayda olacağı Mâbeyn-i Hümâyûn tarafına da ifade edildi. Bu suret ise oraca da cana minnet imiş. Derhâl padişah tarafından Rüşdü Paşa'ya gizlice haber gönderilmiş,

"Arabistan'a gitmesin. Zorlarlarsa ben onu himaye ederim" diye buyrulmuş. Bunun üzerine Rüşdü Paşa tarafından özür belirtilince Kıbrıslı Meclis-i Vükelâ'da bu konuyu dile getirerek,

"Eğer Rüşdü Paşa gitmez ise sürgün edilmelidir" deyince Reşid Paşa,

"Yok bir adamın sırf özür ve istifası üzerine sürgününe kadar gidemem. Hürriyet kapısını kapatamam" deyince Kıbrıslı bozulmuş ve iş pesmande olup kalmıştır. Besim Bey bu türlü şeylerden işin rengi değişmiş olduğunu hissetmeye başladı.

Sözün kısası, o vakit devlet yuları Reşid Paşa'nın elinde olup zaman ise pek karışık olduğundan Paşa birçok politik zorluklarla meşgul olduğu hâlde bir taraftan da düşmanları ve rakipleri ile uğraşmakta idi. Fransız elçisi Baraguey d'Hilliers de onun aleyhinde bulunduğundan bazı müşkülat çıkarmakta iken hele Fransa'ya gitti, Reşid Paşa biraz nefes aldı. Fakat kendisinin pek sevdiği torunu Kerim Bey daha önce vefat eylediğinden pek üzüntülü ve acılı idi. Daha önce hasbihâl yollu Hüdâvendigâr Valisi Âlî Paşa'ya yazmış olduğum mektuba cevaben bu esnada gelen mektubun bir sureti buraya aldım.

Âlî Paşa'nın cevap mektubu

Mekârim-perverâ efendim

İltifatlı ve keremli üsluplu mürüvvet mektubunuzu büyük bir memnuniyetle aldım. Hüsn-i nazarları olarak yazmış oldukları gönül okşayıcı ve avlayıcı sözlerinden dolayı pek çok teşekkürler ederim ve hayırlı afiyetleri duasını tekrar etmekle beraber Ramazan-ı şerifin de tebrik eylerim. Âsım Tarihi'ni okuduktan sonra yollayacağını Afif Beyedendi de yazmış olduğundan ve şimdilik sözü geçen Tarih'in bendenize pek de lüzumu olmadığından ne vakit uyar ise o vakit göndermesi cevaben yazıldı. Zat-ı velinimetlerinin Kerim Bey'in vefatından dolayı içine düşmüş olduklarını işaret buyurmuş olduğunuz elem ve ıstırabı evvelce tahmin ederek Allah bilir ki pek müteessir olmuş idim. Ancak ne çare Cenab-ı Hak hemen kendilerine tükenmez ömür ve afiyet ihsan buyursun da inşaallahu taâlâ pek çok torun ve onların da torunlarıyla kaybını telafi buyururlar. Baraguey d'Hilliers delisinin şu aralık cehennem olup gitmesinden gerçekten pek mesrur oldum. Allah belâsını versin, birtakım belaları da o kâfir çıkardı ve kalmış olsa daha çıkaracak idi. Abdülhak Efendi'nin vefatı gerçekten üzüntüye sebep oldu. Merhumun gerçekte mizacı biraz acaip idi. Fakat eski zariflerden ve tabiat sahiplerinden mirkelâm benzeri nadir bir adam olduğu cihetle yerini boş

bıraktı –Allah rahmet eylesin- Hayrullah Efendi mirasa konduğundan babasının vefatı acısını unutmuş olması gerektir. Devletlü Ali Galib Paşa hazretlerine mahsus arz-ı hususiyet ederim ve incitme korkusuyla ariza yazamadığımdan dolayı affetmelerini niyaz eylerim. Mevlânâ Temimî görüldüğünde ellerini öptüğümü ifadeye himmetlerini rica ederim. İnşaallâh devletli vaadiniz veçhile yaz mevsiminde bu tarafı teşrif ile ayrılık hazanıyla çiğnenmiş olan kalp bahçesini yeni baharın çiçeklerinin reşk buyurursunuz. Bakî olasın hemişe bakî.

Fî 5 N. sene 70/1Nisan 1854
Âlî

Reşid Paşa'nın Âlî Paşa ve Fuad Efendi ile barışması

Fuad Efendi, Yunan eşkıyasının hakkından gelip Yunan sınırının güvenliğini sağladı. Kendisinin kalem ve kılıç sahibi olduğunu dosta düşmana gösterdi ve büyük bir başarı ile bu yetmiş senesi sonlarında İstanbul'a geldi. Reşid Paşa, düşmanlarına ve özellikle Mehmed Ali Paşa'ya galip gelmek üzere bazı zatları ele almaya mecbur olduğu sırada Âlî Paşa ve Fuad Efendi gibi eski dostlarıyla da barıştı.

O arada *Tarih-i Cevdet'in* üç cildini tamamlayıp takdim eylemiş idim. Ona mükafat olarak bu yetmiş senesi sonlarında payemiz Süleymaniye seviyesine yükseltilmekle bu fakir de büyük müderrislere karıştı. Encümen-i Dâniş'in kararı gereğince *Tarih-i Cevdet* bir tersîl tarzı üzere kaba Türkçe yazıldı. Halk arasında pek çok yayıldı ve meşhur oldu. Gerçi başlarda seçili ve sanatlı sözlerle süslü ibarelere meraklı olan zamanın edipleri, bu yolu hiç beğenmediler ise de sonradan güzel ve beligane yazının zevkine varıp bu yola giren çoğaldı ve sonra böyle sade ve herkesin kolaylıkla anlayabileceği yolda gazeteler çıkarıldı. Bundan dolayı yazı yazmakta açmış olduğumuz çığır giderek aha yol oldu.

Bin iki yüz yetmiş bir senesi başlarında yeniden kurulan Meclis-i Âlî-i Tanzimat reisliği Hüdavendigâr Valisi Âlî Paşa'ya tevcih buyruldu. Eski Serasker Rüşdü Paşa, eski Meclis-i Vâlâ Reisi Rifat Paşa, eski Selanik Valisi Dede Paşa, kazaskerlerden meşhur Rüşdü Molla Efendi, Fuad Efendi ve Rikâb-ı Hümâyûn'a memur Ferik Edhem Paşa da aza oldular. Ardından Reşid Paşa sadrazam ve Âlî Paşa Hariciye nazırı oldu ve arası çok geçmeyip Mâbeyn-i Hümâyûn ikinci kâtibi Safvet Efendi de Meclis-i Âlî-i Tanzimat azalığıyla çırağ edildi. O sırada Takvimhâne nazırı ve devlet vakanüvisi olan Âkif Paşazâde Nailî Bey vefat etmekle yetmiş bir senesi Cemaziyelahirinde Takvimhâne Nezareti Meclis-i Maarif-i Umumiye azasından Recai Efendi'ye ve Vakanüvislik memuriyeti fakirin uhdesine tevcih buyruldu. Bundan dolayı *Tarih-i Cevdet'i* yazmakla meşgulken günlük olayları yazmak meşguliyeti ona eklendi. Fakir ise o sırada Reşid Paşa'nın sırlarının mahremi olup gece gündüz fakiri yanından ayırmazdı. Bu hâl ise diğer meşguliyetlerime engel olmakta idi. Ben vazifemin haricindeki işlere karışmaktan çekinirken nazik ve mühim icraatın sebebiyeti vükelâ arasında fakirin üstüne yüklendi. Bu hâllerden pek sıkıldım.

Bunun üzerine Reşid Paşa'yı kırmaksızın mümkün mertebe bu mahremiyet dairesinin dışında bulunmak yolunu tuttum. İşte o sırada birtakım bozguncular yine Reşid Paşa ile bazı arkadaşları arasına ayrılık soktular. Ben ise bu gibi fesat ve kötülüklerden kaçınır idim. Hâl bu minval üzere yürürken bu yetmiş bir senesi Şabanında Reşid Paşa yerine Âlî Paşa sadrazam ve Fuad Efendi vezirlik rütbesiyle Hariciye nazırı olmuşlardır.

Fi 19 Şaban sene 99 ve fi 25 Haziran sene 98/7 Temmuz 1882

Cevdet Efendi'nin yeni görevleri

Sekizinci Tezkire'de de beyan olunduğu üzere yetmiş iki senesi başlarında fıkıh ilminden *Metn-i Metin* adıyla bir kitap yazmak üzere Meclis-i Âlî-i Tanzimat Dairesinde kurulan

komisyon azalığına memur olup komisyonun yazı işleri de fakire verildiğinden o sırada fıkıh kitapları okumaya daldım. Daha önce tafra ile Süleymaniye seviyesine gelmiş olduğumdan bu sırada meslek gereği Galata mevleviyeti verilmekle bu yetmiş iki senesi Cemaziyelahirinin birinde [9 Ocak 1856] Galata mansıbını zapt eylemiş olduğumdan memuriyet gereği şer'i yüzleşmeler ile meşgul kaldım.

Yetmiş üç senesi Rebiülevvelinin altısında Reşid Paşa yine sadrazam oldu ve Rebiülahirin on birinde fakire Mekke-i Mükerreme payesi ve Recebinin yirmi birinde Meclis-i Âlî-i Tanzimat azalığı tevcih buyruldu. Ondan sonra artık kanun ve nizam tasarılarını kaleme almak ile meşgul oldum. O vakit Meclis'ce elde ceza kanunnâmesi müsveddesi olup takım takım onu tashih ile fasıl fasıl vükelâ huzurunda okunup kabul olundukça tebyize verirdim. Bu suretle ceza kanunnâme-i hümâyûnu biterek arz edildi ve irade-i seniyyesi çıkarılıp bastırıldı.

Yine o vakit arazi kanunnâmesini düzenlemek üzere kurulan komisyona reis olduğum cihetle haftada iki gün de onunla meşgul olarak tamamlandı. Sonra yine bu komisyon marifetiyle tapu nizamnâmesi ve geçici talimatnamesi kaleme alınmıştır. Ondan sonra da Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın mahsulü olan kanunlar, nizamlar ve diğer belgeler hep fakirin eseridir. Nihayet kanun ve nizamlar toplanarak bir cilt olarak mecmua yapıp *Düstur* diye isimlendirdim. İşte ilk *Düstur* adıyla çıkan mecmua budur.

Cevdet Efendi'nin çeşitli eserleri yazdığı tarkizler

Tarih-i Cevdet'in birinci ve ikinci cildi yayınlanmış idi. Bu sırada üçüncü cildin basımı da bittiğinden bir nüshası mutat üzere Viyana Akademisi azasından ve İstanbul Encümen-i Dâniş'inin harici azasından meşhur tarihçi Hammer'e gönderilmiş idi. Buna dair Hammer'in Viyana Akademisi'ne vermiş

olduğu takriri -ki Akademi jurnalinin yirmi birinci cildinde vardır- tercümesi aşağıya kaydolunur.

Hammer'in takririnin tercümesi

Bir sene geçmeden işte Cevdet Efendi Tarihi'nin üçüncü cildi de çıktı. Bu Tarihin birinci ve ikinci ciltlerinin muhakemesine bundan önce başlandığı gibi bu üçüncü cildinin muhakemesine de şu veçhile başlanır ki bu cildin kapsadığı olayların anlatılmasında da daha önceki ciltlerde olduğu gibi tarafsızlık ve garazsızlığa her yönden ve son derecede uyulmuş ve diğer dinler hakkında öteden beri Osmanlı tarihçilerinin kullanmakta bulundukları soğuk ibarelerin kullanılmasından da tamamen vazgeçilmiş ve kaçınılmış olduğundan başka bu cilt bundan böyle Devlet-i Aliyye tarihini yazmak niyetinde bulunacak Frenk tarihçileri için en zengin ve en güvenilir kaynak olup hatta Cebel-i Lübnan ve Cebel-i Kafkas'ın mevkii ve halkına dair bu ana dek meçhul olan pek çok haberler ve faydalı bilgileri kapsamış olmasıyla coğrafyacıların da yararlanabilecekleri gayet iyi ve her türlü övgüye layık bir eserdir.

Yetmiş üç senesi sonlarında Reşid Paşa Sadaret'ten ayrıldı ve yetmiş dört senesi Rebibülevvelinin başlarında yine Sadaret makamına geldi ve artık düşmanları ve rakipleriyle uzlaşmak yolunu tuttu. Lâkin çok geçmeyip vefat etti. Yerine Âlî Paşa sadrazam ve Fuad Paşa Hariciye nazırı oldu. Devlet yuları bu ikisi ile Serasker Rüşdü Paşa elinde kaldı. O devirde fakire vezirlikle Vidin valiliği teklif olundu ise de vezirliğin ağır yükü altına girmek istemeyip özür bildirdim.

O vakit Babıâli'ce resmi yazışmalarda Reşid Paşa'nın açmış olduğu bir yeni çığırda tarz-ı tersîl kullanılırdı. Bu yolda Âlî ve Fuad Paşalar diğerlerine üstün olmakla herkes yazışma yolunda onlara uyarlar ve taklit eylerdi. Fakat özel ve hulusa dair yazılan tezkire, mektup ve takrizlerde seci ve cinas gibi güzel sanatlara riayet olunurdu. Özellikle takrizlerde seçili sözler

tercih edilirdi. Örnek olmak üzere o devirde yazmış olduğum bazı takrizlerin suretlerini buraya alıyorum.

Müderrislerden ve Meclis-i Maarif azasından Rusçuklu Ali Fethi Efendi jeolojiye dair daha önce Mısır'da Fransızcadan Arapçaya tercüme edilmiş olan bir kitabı o sırada Arapçadan Türkçeye tercüme eylemiş olduğundan onun üzerine yazmış olduğum Arapça takriz. (Türkçeye çevrilmemiştir)

Asrımız şairlerinden Fatin Efendi'nin Hâtimetü'l-eş'âr adıyla yazmış olduğu Tezkire'si üzerine takrizdir.

Metâlî'-i mahâsin-mecami-i tahiyyât dîvân-ı ahadiyyet-unvân-ı Alîm ü Vehhâb'a takdim ve bedâyi'-i meyâmîn-vedâyi'-i salavât bâr-gâh-ı Risâlet-penâh-ı hâtemiyyet-meâba arz u teslim ve pîşgâh-ı hidâyet-dest-gâh-ı âl ü ashâba ta'mîm kılındıktan sonra du'â-yı vâcibü'l-edâ-yı Pâdişâh-ı İslâm'a bu veçhile girîz-gâh olunur ki şu'arâ-yı benâmdan Fatîn Efendi Tezkire-i Sâlim'e zeyl olmak üzre gerek eslâfdan tercüme-i hâli naks-ı sahîfe-i tahrîr kılınmamış olan ve gerek mu'âsırîndan bulunan şu'arânın tercüme-i hâlleriyle bazı â'sârını cem' ederek hüsn-i edâ-yı münşiyâne ile silk-i beyâna çeküp Hâtimetü'l-eş'âr ismiyle tesmiye ettiği işbu mecelle-i cemîle ve mecmû'a-i celîle mısra'-ı berceste-i manzûme-i ezmân olan zamân-ı ma'ârif-nişân-ı şâhânenin muhassenâtı bahsine bir zeyl-i celîlü'l-i'tibâr olarak hakkâ ki bir güzîde-i âsâr ve ahlâfa güzel bir bergüzâr olup eğerçi sahîfe-i âlemde ibkâ-yı âsâr ile eslâfdan ahlâfa yâdigâr bırakılmak ve taraf-ı ahlâfdan dahi buna nazîre olarak eslâfı hayr ile yâd u tezkâr kılmak bu âlemde bir de'b-i dîrîn-i mu'teber ise de mûmâileyh bu bâbda ahlâfdan başka mu'âsırînin dahi kendi hakkında hüsn-i edâ-yı teşekkürünü celb etmiş olduğundan böyle bir eser-i celîle muvaffakıyyetinden dolayı cümle-i şu'arâ tarafından tebrîk olunur. Ancak her asrın âsârı pâdişâh-ı asrın ilm ü ma'ârife rağbet ü i'tibârı muvâzenesince olduğundan gerek sadr-ı selefde ve gerek asr-ı halefde du'â-yı salâtîn-i ma'ârif-elîf ser-levha-i âsâr u tesânîf kılınageldiği cihetle

varak-gerdân-ı dîvân-ı âtıfet ü ihsân ve şîrâze-bend-i cerîde-i emn ü emân es-Sultân ibni's-Sultân Abdülmecîd Hân efendimiz hazretlerinin du'â-yı bekâ-yı şevket ü şânı hâtime-i kelâm ve şâh-beyt-i neşîde-i merâm kılınur.

Fi sene 1271 Ketebehü'l-hakir

Ahmed Cevdet

Rüşdü Efendi'nin yazmış olduğu elif-ba cüzüne takriz

Evvelîn-pâye-i süllem-i terbiyeye henüz pâ-nihâde-i isti'dâd olan etfâl-ı nev-zâdın teshîl-i reviş-i tahsîlleri refttârında Rüşdü Efendi'nin cem ü te'lîfine muvaffak olduğu işbu mecelle-i cemîle bâkûre-i bâğ-ı zindegânî olan her kûdek-i nev-sâle dest-âvîz-i feyz ü temyîz olacak bir güzel risâle olarak nuhbetü'l-etfâl ve nevbâve-i bî-misâl ve belki ravza-i kemâl denmeye sezâ bir eser-i bî-hemtâ olmasıyla bu nihâlistân-ı nev-tarh-ı hünerden herkesin semere-i fuâdı iktitâf-ı semer edebilmek için neşrini hass u tahrîz zımnında takrîz olunmuştur.

Ketebehü'l-fakîr Ahmed Cevdet

Bâb-ı Ser-askerî'de mütercim bulunan Camiç Ohannes Efendi'nin Fransızcadan tercüme eylemiş olduğu Kitâb-ı Mantık üzerine Takriz.

Şeyh Muhammed Bahaeddin Âmülî'nin Nân u Helvâ'sını Sâib Efendi tercüme etmekle onun üzerine yazılan takriz.

Hacı Destan-zâde Hacı Abdullah Efendi'nin Nasârâyı red hakkında yazmış olduğu risaleye takriz.[4]

Mukaddime-i İbn Haldun'un 3. cildinin tercümesi

Daha önce Sahib Efendi *Mukaddime-i İbn Haldun'un* yaklaşık üçte ikisini çevirip ilim ve fenlere dair olan faslı kalmış

4 Bu üç takriz Arapça'dır.

olduğundan bir müddetten beri vakit fırsat verdikçe onun tercümesine çalışıyordum. Yetmiş beş senesi ortasında bitti. Daha sonra bazı zatlar Sahib Efendi'nin tercümesini iki cilt olmak üzere bastırdıkları sırada fakirin tercümesini de yetmiş yedi senesi ortalarında üçüncü cilt olarak bastırdılar. Girişinde padişaha dua ve övgüyle birlikte Sadrazam Âlî Paşa'nın övgüsüyle Şeyhülislâmlık makamında bulunan Sadeddin Efendi'nin adı da zikredilip ilave olunmuş idi. Bu acizin eseri iş başındakilerce beğenildiğinden mükafat olarak rütbem İstanbul payesine yükseltilmesi bazı zatlar tarafından Sadeddin Efendi'ye hatırlatıldığında,

"Cevdet Efendi'nin peyderpey meydana çıkardığı telifler için mükâfat yetiştirmeye ilmiye yolunun tahammülü yoktur" deyince,

"İlmiye yolunun vaz'ı ancak bu gibi şeylere mükâfat için değil midir" denilmiş ise de Sadeddin Efendi sırf resmî ulemadan olduğundan bu gibi şeylere rağbeti olmayıp bu türlü sözleri dikkate almamıştır. Bunun üzerine devlet erkanından bazılarının canı sıkılıp yolumun kalemiye yoluna değiştirilmesiyle İstanbul payesine denk paye verdirilmek istenildi ise de yol değiştirmekten kaçındığımdan bunu da bir güzel suretle geçiştirdim.

Yetmiş altı senesi sonlarında Kıbrıslı Mehmed Paşa sadrazam olduğu hâlde Rumeli teftişine memur olduğunda fakir de maiyetine memur olarak beraber gidip geldim. Dönüşte rütbemin yükseltilmesini kesin şekilde istediğinden Sadeddin Efendi zorunlu olarak muvafakat ederek yetmiş yedi senesi recebinin başlarında fakirin uhdesine İstanbul payesi tevcih edildi. Fuad Paşa o vakit Suriye'de bulunup iş için Şirvanîzâde Mehmed Rüşdü Efendi'yi Dersaadet'e göndermiş idi. O sırada fakire de İstanbul payesini tebrik eden bir adet mektubu geldi. Sureti aynen aşağıya yazılmıştır.

Faziletlü efendim hazretleri

Eser-i mürüvvet-i aliyyeleri olmak üzere lütfen gönderilen iki adet keremli mektuplarını alıp bunların teşekkürünü yerine getirmede ve kalbi teşekkürün icrasında meydana gelen kusurumdan dolayı affetmelerini rica eylerim. Buna sırf içine düştüğüm meşguliyetler ve gaileler mani oldu. Rütbet-i haysiyyet-i zatiyyeleri herkesin indinde yüksek bir mertebede olarak siz rütbeden bir şey kazanmadınız ise rütbe fazıl zatlarıyla yükseklik kazandığından onu tebrik etmek gerekir. Şirvanîzâde Efendi muhlislerini geçici olarak o tarafa gönderdim. Halimiz onun ifadeleriyle belli olur. Ülfetçe bir büyük sermaye eksildi ise de Sâib Bey bize kaldı. Şimdi çıka-gelip posta kapanacak diye telâş verdiğinden tekrar tekrar arz-ı hulus ile sözlerime son vermeye mecbur oldum efendim.

Beyrut 25 Şaban sene 1277
Fuad

O vakit Mısır'da bulunan Yusuf Kamil Paşa'dan da cevaben bir adet mektup almış olduğumdan sureti burada yazılmıştır.

Faziletli kalem eserlerinden olup bundan önce tarafıma gönderilip hediye edilen İbn Haldun son tercümesi mütalaasından ulema ve fuzala ilk tercüme sahibine çattığımızı tahsin ve kadren ve menzilen de yetişmek yolunda pîrâmen-i dâmen-i pür-emn-i âliye el attığınızı tahmin eylediğim hâlde lâyık-ı pesend-i Baykara "Ümmü'l-kurâ ve nâru'l-kurâ" tabirini ve İstanbul payesi vakanüvislikle teşerrüf eylediği müjdesini bildiren Teftâzânî- fazılane mektupları dest-i tekrime şemâme ve hâme-i ihtirama imame makamında olmakla teşekkür eylerim. Zat-ı âlilerine göre,

În münâsib ki dîde-i cüz'îst

Kâr-ı küllî henüz der kaderist

işaretinde münderiç bulunan müjdeyi telmihen tebrik ederim. Bunun manası hatırlarına birden gelen ve şerh ve beyanı soğuk olacağından tamamlanması yakında görüşmeye uğurlu vaktin müsaadesine bırakıldığı malumları buyruldukta lütf u irâde hazret-i men lehü'l-fazl ve'l-kemâlindir.

Fi 19 M. sene 77 Yusuf Kamil

Cevdet Efendi'ye Mecidiye nişanının verilmesi

O sırada bütün İstanbul payelilerine Sultan Abdülmecid Han hazretlerinin kendi ikramları olarak tebdilen ikinci rütbeden Mecidiye nişan-ı hümâyûnları ihsan buyruldu. Buna teşekküren hem-pâyelerimiz tarafından takdim olunmak üzere bir ariza kaleme alınması fakire havale olunmakla bir teşekkürnâme yazılıp herkes tarafından mühürlenip takdim olunmuştur. Sureti budur:

Teşekkür arizası

Muhyî-i şe'âir-i dîn ü devlet ve müeyyid-i de'âyim-i şevket ü saltanat olan zât-ı merâhim-âyât-ı hazret-i Hilafet-penâhî'nin zamân-ı mefâhir-nişân-ı züllullâhîleri her cihetle mağbût-ı a'sâr-ı sevâbık ve derecât-ı mütefâvitede bulunan bi'l-cümle erbâb-ı merâtib-i Saltanat-ı seniyye ve ashâb-ı revâtib-i Devlet-i Aliyyeleri hakkında ihsân u âtıfetçe eslâfına derece derece fâik olup ale'l-husûs bu dâ'iyân-ı kemîneleri haklarında öteden beri meşhûd-ı bâsıra-i mahmedet ü mübâhât ve nişâne-i teveccühât-ı ma'âlî-âyât olan inâyât-ı aliyye ve teşrîfât-ı seniyye-i mülûkâneleri her birimizin ve hey'et-i mecmû'amızın hadd-i liyâkat ve değerimizden sad mertebe uzak ve hadd-i add ü ihsâdan bîrûn olarak binde birinin şükrünü edâ edecek elfâz-ı teşekkür ve mahmedet bulmak muhal ve bu bâbda lisân-ı sadâkat-nişân-ı ubeydânemiz lâl olduğu hâlde her birimizin makâm-ı acz ü ibtihâlde kâim ve asl-ı vazîfe-i zimmet ve

farîze-i mahsûsa-ı sıdk u ubûdiyyet-i âcizânemiz olun ed'iye-i hayriyye-i hazret-i pâdişâhîye müdâvim iken bu kere hakk-ı nâ-müstahakk-ı ubeydânemizde lem'a-pâş-ı zuhûr olan envâr-ı teveccühât-ı celîle-i cenâb-ı cihânbânîleri âsâr-ı celîlesinden olarak mecelle-i mübâhât ve mefharet-i kemterânemize bir lâhika ve îfâ-yı vasf u teşekküründen âciz olduğumuz bunca avâtıf ve eltâf-ı mahsûsa-ı mülûkâneye ilâve-i fâika olmak üzere tebdîlen ikinci rütbeden birer kıt'a nişân-ı hümâyûn ihsân buyrulması bu dâ'îlerini bir kat daha îfâ-yı farîza-i teşekküre mecbûr eyleyip bu bâbda ise abd-i dâ'îlerince arz ve ifâde-i acz ü kusûrdan başka diyecek ve yine vazîfe-i asliyye dairesinde olarak hemen Cenâb-ı Hak ömr ü devlet ü ikbâl ve şân u şevket ü iclâl-i hazret-i pâdişâhîyi rûz-efzûn ve sâye-i hümâvâye-i hümâyûnların fark-ı âlemyânda idâme vü ibkâ ile bi'l-cümle bendegân ve dâ'iyân-ı Devlet-i Aliyyelerin bu veçhile dilşâd u memnûn buyurmak du'â-yı vâcibü'l-edâsını tekrârdan gayrı bir edecek olmayıp ancak iz'ân-ı ibtihâl ü noksân dahi bir nevi' şükür-güzârlık olduğundan bu yolda yani hakk-ı teşekkür ve tahmîdi kalb-i ihlâs-celb-i âcizânelerimizin hissettiği ve ızem-i eltâf-ı aliyyenin îcâb eylediği mertebe ifâde vü îfâda olan acz ü kusûr-ı dâ'iyânelerimizi derk ü i'tirâf ile ed'iye-i mefrûze-ı cenâb-ı cihândârîye muvâzabet üzere olduğumuzun huzûr-ı lâmiü'n-nûr-ı mülkdârîye arz ve ifâdesi niyâz-ı mahsûs-ı nâçîzânemiz idüği ve cenâb-ı metâlî-elkâb-ı Mesîhatpenâhîleri her hâlde bu dâ'îlerine merci' ü müstened olmağın bahs-i şükrâniyette keşf-i zamâir-i sıdk-me'âsir-i âcizânemiz hakkında dahi delâlet-i hayriyye ve semâhat-ı mahsûsa-i veliyyü'n-ni'amîleri bî-diriğ buyrulmak ehass-ı âmâl-i dâ'iyânelerimiz olduğu muhât-ı ilm-i .. . ilh.

Sultan Abdülmecid'in vefatı

Yetmiş yedi senesi sonlarında özel teveccühüne mazhar olduğum Sultan Abdülmecid Han hazretlerinin vefatından ne derece müteessir olduğumu tarif edemem. Sonradan halefi

Sultan Abdülaziz Han hazretlerinin de fakire meyil ve teveccühü olduğunu anladım. Hâlbuki kendisine özel bir yakınlığım olmadığından bunun sebebi ancak o şanlı hanedana samimi bağlılığım ve Devlet-i Aliyyeleri hizmetlerinde halisane hareketim olduğunu anladım.

Yetmiş sekiz senesinde Meclis-i Âlî-i Tanzimat ilga edilerek görevleri Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'ye ilâve kılındı. O vakit fakirin uhdesine de Meclis-i Vâlâ azalığı tevcih olundu. On sekizinci Tezkiremizde beyan olunduğu üzere bu sene içinde İşkodra'da meydana gelen ihtilâli bastırmak ve oranın durumunu düzeltmek üzere olağanüstü memuriyet yani bütün mülki ve askeri işlerin yetkileri bu fakire verilmek üzere açık yetki ile İşkodra'ya gittim. Az müddet içinde padişahın isteğine uygun şekilde görevimi yaparak döndüm. O sırada Âlî Paşa Sadaret'ten ayrılmış olarak yerine fevkalade memuriyyet ile Suriye'de bulunan Fuad Paşa sadrazam, Âlî Paşa Hariciye nazırı ve Mısırlı Yusuf Kamil Paşa Sadaret kaymakamı olmuş idi. Dersaadet'e ulaştıktan sonraca Fuad Paşa da Dersaadet'e geldi. Kendisine açık olan özel ilişkilerim sebebiyle Reşid Paşa zamanında olduğu gibi bu devirde de özel ve önemli müzakerelerde bulunurdum.

Yetmiş dokuz senesinde Rumeli'ye ve Anadolu'ya kol kol müfettişler gönderildi. Bunlardan peyderpey gelen istekler, daireleri dolaşarak sürüncemede kalmamak ve gerekleri incelenip hemen yürürlüğe konulmak üzere fakire özel bir memuriyet verildi ve Babıâli'de fakirin maiyetinde özel bir kalem oluşturuldu, askeriye ve maliye dairelerinden birer memur tayin edildi. Bu şekilde müfettişlerin maruzatları çok çabuk bir şekilde yerine getirilmekte iken Bosna Müfettişi Ziya Bey'in azli lazım gelmekle Bosna müfettişliği fakire verildi.

Bosna'ya gitmek üzere iken yirminci Tezkire'mizde beyan olunduğu üzere bin iki yüz seksen senesi Muharreminin başlarında fakire Anadolu kazaskerliği payesi ve birinci rütbeden

Mecidiye nişanı tevcih ve ihsan buyruldu. Bir kaç gün sonra Bosna tarafına hareket ettim. Geçen tezkirede yazıldığı gibi teftiş memuriyetine ait işlerin yapılması sırasında Bosna'ca askeri düzenleme de icra olunmuş idiğinden mükâfat olarak fakire ikinci rütbeden bir adet Nişan-ı Osmanî verildi. O vakte kadar ilmiye mesleğinden kimseye Nişan-ı Osmanî verilmemiş idiğinden övünmeye sebep olmuş idi.

Seksen bir senesinde memuriyeti tamamladım ve Bosna'dan dönerek Cemaziyelahirin başlarında Dersaadet'e geldim. Yirmi altıncı Tezkire'de belirtildiği üzere Bosna askerine verilen tüfeklerden biri iftihar nişanı olmak üzere ihsan buyruldu.

Cevdet Efendi'ye vezirlik rütbesi verilmesi

Yirmi sekizinci Tezkire'de belirtildiği üzere Cebel-i Bereket ve Kozan taraflarının ıslahı için Fırka-i Islahiye ile o tarafa gidip seksen iki senesi başlarında İskenderun'a çıktık ve altı ay içinde o bölge zapt ve ıslah olunarak Dersaadet'e döndük. Sultan Abdülaziz Han hazretleri huzur-ı hümâyûnlarına kabul edip fevkalade iltifat buyurdu ve bir murassa mahfaza verdi. O sırada memuriyetimiz yeniden kurulmuş olan Meclis-i Âlî-i Hazain azalığına çevrilmiş idiğinden yeni memuriyete devam etmekte iken sahip olduğumuz kazaskerlik rütbesi padişah iradesiyle vezirlik rütbesine çevrildi. İlmiye mesleğindekiler vezirler ve devlet ricali gibi bol bol paralar kazanamazlardı. Ancak geleceklerinden emin idiler. Önceleri ve sonraları vezirlikten kaçınmamızın sebebi bu idi. Bunun üzerine Sultan Abdülaziz Han hazretlerinin özel emri gereğince arpalık bedeli olarak kayd-ı hayat şartıyla aylık on bin kuruş maaş tahsis edildi ve uhdemize Haleb Vilâyeti tevcih olunmakla işbu seksen iki senesi sonlarında Dersaadet'ten hareket ile Haleb'e vardık. Otuz birinci, otuz ikinci, otuz üçüncü, otuz dördüncü, otuz beşinci ve otuz altıncı Tezkire'lere bak.

Cevdet Paşa'nın Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye reisliği

Seksen dört senesi sonlarında [Mart 1868] Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye kaldırılarak yeniden Şûrâ-yı Devlet ve Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye meclisleri kurulup Şûrâ-yı Devlet reisliği Tuna Vilâyeti Valisi Midhat Paşa'ya ve Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye reisliği fakire verilmekle Dersaadet'e gelip adliye teşkilatıyla meşgul oldum. Daha önce Fuad Paşa padişah yanında pek mukbil ve makbul iken padişah ile birlikte Avrupa'ya seyahatinde padişahın bir miktar gözünden düşmüş olduğundan Âlî Paşa sadrazam ve onun yerine Fuad Paşa Hariciye nazırı olmuştu. Fakat ikisi tek vücut olduğundan Fuad Paşa'nın Babıâli'ce yine nüfuzu var idi. Midhat Paşa ile küçüklükten beri ülfetim olup Maliye ve Hazine-i Hassa Nazırı Şirvanîzâde Rüşdü Paşa'nın yükselip ilerlemesinde de sebebiyetim olduğundan birbirimizden emin idik ve üçümüz de Fuad Paşa'ya bağlı olarak devletçe önemli işlerin çoğunun gizlice müzakeresi bizlere havale olunurdu.

Âlî Paşa, Midhat Paşa'yı sevmez ise de Fuad Paşa'nın hatırı için bir şey diyemezdi. Şûrâ-yı Devlet ile Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye azasının seçimi için toplanan vükela özel toplantısında Fuad Paşa'nın hatırlatma ve teklifi üzerine mevcutların içinden önce Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye azasının seçimi yapıldığından ulemâdan Kara Halil Efendi ve Ahmed Hilmi Efendi gibi fıkıh ilminde en çok mahir olanlarla devlet ricalinden de seçkin zatlar Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye azalığına seçildi. Dîvân'ın mümeyyizliğine ve zabıt kâtipliğine yetenekli efendiler seçildiği sırada Bâb-ı Fetvâ'da en çok sâk bilir bazı zatlar da memur edildi. Bu cihetle nizamiye ilamları için bir güzel sâk yolu peyda olmuştur. Şûrâ-yı Devlet pek çok gösterişli olarak kuruldu. Fakir ise gösterişe bakmayıp temelinin sağlam olmasına dikkat eyledim. Ahkâm-ı Adliye dairelerini derecelendirip tecrübe üzerine kurdum, kalemlerini güzelce düzenleyip nizamiye mahkemeleri ilâmlarının sâk usulü ve beğenilen şekil üzerine

kurdum. Bundan dolayı adliye daireleri yavaş yavaş genişleyip layıkıyla kurulmuş olduğundan sonraları Şûrâ-yı Devlet'in defalarca uğradığı değişiklik ve başkalaşımdan etkilenmemiştir. İzah edildiği üzere adliye teşkilatı ile meşgul olduğumuz sırada fakire tebdilen birinci rütbeden Nişan-ı Osmanî ihsan buyrulmuş ve Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye reisliği nazırlık unvanına çevrilmiştir.

Dîvân'ın ilk kuruluşunda: *"Bunca şer'iye mahkemeleri var iken mahkeme ve nizamiye meclisleri kurulmasına ne hacet var idi"* diye âlim görünüşlü bazı cahiller tarafından itiraz olunduğu duyulması üzerine o sırada Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye'nin toplanan genel meclisinde Celâleddin Devvanî'nin Dîvân-ı Def-i Mezâlim risalesini ele alıp onu tercüme ederek yaptığım konuşmadır.

Cevdet Paşa'nın Dîvân-ı Def-i Mezâlim risalesi ile ilgili konuşması

Mecalis-i Nizamiye'nin kuruluşu hakkında bilir-bilmez söz söyleyenler olduğundan önce Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye'nin kuruluş lüzumu konusunu açıklığa kavuşturmak için Celâleddin Devvanî'nin Dîvân-ı Mezâlim hakkında yazmış olduğu risaleyi size özet olarak tercüme edeyim ki Celâleddin Devvânî Lâristan'ın kıtlık ve yoklukla sıkıntı ve belaya düştüğü sırada orada bulunmakla zamanın sultanına nasihatnâme olmak üzere Farsça olarak kaleme almış olduğu bir mecelle-i celîledir.

Celâleddin Devvanî bu risalenin girişinde bu şekilde söze başlayıp diyor ki: Bu risalemizin içindekiler asrının imamı olan İmam Ebü'l-Hasan Mâverdî'nin yazmış olduğu Ahkâm-ı Sultanî gibi değerli kitaplardan çıkarılmış bazı meseleler ve kaidelerdir ki Müslüman valiler olan iş başındakiler okuyup gereğince iş görüp de dünyada güzel yad edile ve ahirette

bol sevaba ereler. Bu vesile ile Müslümanların hakları kaybolmaya ve Tanrı'nın kullarının işlerinin düzeni bozulmaya.

Celâleddin Devvanî bu şekilde söze girdikten sonra diyor ki: Mezalime bakmak mazlumları himaye ve zalimlerin zulümlerini def etmekten ibarettir. Öyle ise Dîvân-ı def'-i mezâlim hakimi siyaset ve kuvvetçe kadılardan çok ve belki bizzat sultan veya emir ve vezir gibi kadri büyük ve heybeti yüksek, nüfuz ve hükmü tam olmak gerektir ki halk onun büyüklük ve öfkesinden korkarak yalan, düruğ ve hileden çekineler. Ta ki hak belli ola ve İslâm'ın önemli işleri zimmet altında kalmaya. Zira olur ki bazı şer'i vakalar gerçekten yalan olduğu hâlde kadıya meşru şekilde görünür ve kadı dinlemeye mecbur olur ve bu cihetle insanların hakları kaybolur veya tehlikeye düşer. Bunun üzerine eğer sultan bizzat Dîvân-ı Def'-i Mezâlim'e yönelmez ve kimseyi o cihete nasp etmez ise halk hakkında kusur işlemiş olur. Cenab-ı Risâlet-penâh Mustafa aleyhi ekmeli't-tehâyâ hazretleri Zübeyr ibni'l-Avvâm ile Ensar'dan birisinin aralarında ortaya çıkan su hakkı tartışmasında bizzat cihet-i def'-i mezâlime nazar ve Dîvân-ı Mezâlim yoluyla hüküm buyurdular. Ondan evvel de anlatılır ki iki karı bir çocuk hakkında tartışır ve her biri "Benim oğlumdur" diye dava ettiklerinde Süleyman (A.S.) hazretleri bu veçhile tartışmayı bitirmiş ki: "Çocuğu iki parça edeyim ve her birine bir parçasını vereyim" deyince yabancı olan karı telâş etmeyip gerçekten anne olan karı ise çok acı çekerek: "Onun olsun" deyince çocuk kendisine verilmiştir. Yusuf (A.S.)*'a Züleyha kendisine kötülük eylediği ifadesiyle iftira etmişti, hâlbuki iş tam tersi idi. Bu veçhile açığa çıktı ki Yusuf'un eteği önden mi yırtılmış yoksa arkasından mı diye bakıp arkasından yırtılmış olduğunu gördüklerinde Züleyha'nın gerçeğin tersini söylediğini ve Yusuf* (A.S.)*'ın sadık olduğunu bildiler. Nitekim Kur'ân-ı Kerim'de geçmektedir. İşte buna dayanarak delil ile hüküm geçerli olmuştur.*

Cahiliye zamanında Kureyş de bu yolu tuttu. Şöyle ki Abbas, Ebu Süfyan ve diğer Kureyş reisleri Mekke'de Dîvân-ı Mezâlim ile meşgul olmak ve kimsenin kimseye zulmetmesine meydan vermemek üzere ahdetmişler idi. Hazret-i Risâlet-penâh (S.A.V) o vakit yirmi beş yaşında iken Abdullah bin Cud'ân'ın hanesinde onlarla beraber bulundu ve nübüvvetten sonra buyurdular ki: "Buna İslâm ancak şiddet ziyade eder." Yani İslâm dini onu kaldırmayıp aksine daha çok sağlamlaştırır.

Dört Halife zamanlarında Dîvân-ı Mezâlim'e ihtiyaç duyulmaz idi. Zira o vakit insaf galip olup sırf kaza ile muhalefet bertaraf olurdu. Ama andan sonra yalan ve zorbalık galip gelip halk arasında zorbalık ve düşmanlık yayıldı. Bundan dolayı Halife İbn Abdülmelik mazlumların hâline bakmak üzere bir gün tayin etti. Vakta ki hakimlerin ve zorbaların baskı ve zulümleri ve halkın yalanları daha çok olup da daha çok dikkate ihtiyaç görüldü ise Ömer bin Abdülaziz bizzat mezâlime bakarak o derece olmuş idi ki Benî Ümeyye'nin mezalimini açığa çıkarmakla haklarında çok şiddet gösterdiğinden kendisine,

"Korkuyoruz ki işin sonunda bir fenalık vaki ola" dediler. O da cevabında,

"Her korktuğum gün kıyamet gününden kötü olur" demiştir ve halifeliğinin başlarında hutbede buyurmuş ki,

"Size Cenab-ı Hak'dan korkmakla nasihat eylerim. Zira başka şey fayda vermez ve Cenab-ı Hak ancak takva sahiplerine merhamet eder ve Hüda'ya yemin ederim ki eğer hak iken terk edilip de diriltti̇ğim ve batıl iken konulup da kaldırdığım bazı âdet ve usuller olmasa -yani halkın bazı önemli işlerinde adalete muvaffak olmasam -bir deve sağımı kadar -yani bir kere el yumacak kadar- yaşamak istemez idim. Ahiretinizi ıslah ediniz, ta ki dünyanız salah kazana."

Sonra Abbasî halifelerinden Mehdi, sonra Harunü'r-Reşid ve daha sonra Me'mun bizzat Dîvân-ı Def-i Mezâlim ile meşgul oldular ve Me'mun'un pazar günü Dîvân'da oturduğu rivayet edilir. İmam Fahreddin Râzî, İmam Şâfiî hazretlerinin menkıbelerinde der ki:

"Harunü'r-Reşid sonraları Muhammed bin Hasan eş-Şeybanî'yi Dîvân-ı Mezâlim hâkimi ve Ebû-Yusuf -ki o da Ebu Hanife'nin öğrencilerinden idi- onu da kadı etmiş idi. Sonradan Abbasî halifelerinden Mühtedî de Dîvân-ı Mezâlim nezareti ile meşgul olmuştu. Rivayet edilir ki bunlardan evvel Acem melikleri de bu manayı adalet ve saltanat kurallarının esaslarından bilirler idi ve bu konuda tam ihtimamı yerine getirirler idi."

Bu anlatılanlara göre Dîvân işlerine bakmak için padişah bir gün tahsis buyurmalıdır. Eğer bunun nezaretini bir zata verirse her gün bu önemli işe gayret göstermesi lazımdır. Adaletli padişah Sultan oğlu Sultan Hasan Bey Bahadır Han bu konuda itina ve tam gayret edip devlet erkanını da bu yola sokmuşlar ve haftada iki gün bu önemli işe tahsis buyurmuşlar idi. Elhak kendisinin ve şerefli haleflerinin. özellikle Padişah Yakub Bey Han devirlerinde zaman nurani idi ve bütün Tanrı kulları ve memleketleri güven içinde idi. Hars ü nesilde bereket aşikar idi. Umulur ki ki bereketli gönül sahipleri ile Müslümanlar arasında refahiyet zahir ola ve bu zulüm ve belâ, darlık ve sıkıntıdan kurtulalar inşaallahu taâlâ. İşte bu hikmete binaen Laristan şerefli sultanlarının geçmişleri öteden beri haftada iki gün Dîvân'a hazır olarak ulemâ ve vüzera fazıllarını ve hademelerini de hazır ederlerdi. Padişaha lazımdır ki o mecliste sultanın hükümlerine uygun davranılmak üzere ferman ve bizzat yürütülen muamelenin hakikatine muttali olmak üzere bi-payan mukayyet olalar. Zira Cenab-ı Hak onlardan sorsa gerektir. Başkasına havale etmekle kendi boyunlarından düşmez. Bir işde

bir yanlışlık olsa Cenâb-ı Zülcelâl'in "Ey sığırtmaç sütü içtin, eti yedin, kırığı sarmadın" hitabı anlara olacaktır. Sehlü'l-hicâb olmak yani tazallüm sahiplerinin kolaylıkla ihtiyaçlarını arza yol bulabilmek gerektir. Mecliste seçkinlerden, kadılardan, hakimlerden, tanıklar ve bilirkişilerden birtakım zevat hazır olmalıdır.

Mülkiye ve maliye memurlarının düşmanlıklarının engellenmesine dikkat edip görevliler ve maaşlıların zulümlerine adalet kulağını uzatmak Dîvân-ı Mezâlim'in görevlerinden olduğu gibi bütün gasp edilenlere bakmak da onu özel görevlerindendir ki gasp edilen malların beytü'l-mâlde kaldığı kayıtlara başvurup malum olarak şahit ile ispata hacet yoktur. Eğer bir şahsın tasarrufuna geçmiş ise ele geçirmişin ikrarıyla veya delille yahut da yaygın şöhretle ispat olunur. Eğer keyfiyet hâkim-i Dîvân'ın malumu ise başka ispata hacet kalmayıp onun bilgisi yeterlidir.

Dîvân-ı Mezâlim'in görevlerinden biri de kadı ve muhtesibin zaafından veya zi'l-yedin kuvvet ve taazzumundan dolayı kadı ve muhtesibin uygulamaktan âciz olduğu hükümleri yerine getirmektir. Yine Dîvân'ın asıl görevlerinden biri de kadının hükmedemeyeceği bazı hususları şeriat üzere halledip görmesidir. Mesela hâkim-i Dîvân bir hususta şüpheye düşer ise zi'l-yedden,

"Bu mal senin eline nereden geçti" diye sorar ve bu yolla gerçek ortaya çıkar ve gadri zahir olan şahsı cezalandırıp ara bozucuları tehdit eyler. Tanıklar gösterilmiş iken hükmü erteleyerek belge ve belirtilerle ve vukuf erbabından sorarak gerçeği meydana çıkarır. Kadı ise bu gibi durumlarda iki tarafın rızası olmadığı hâlde hükmü ertelerse günahkar olur ve yine hâkim-i Dîvân hasımların aralarında arabuluculuk etmek üzere işi aracılara havale eder. Ama kadı iki taraf razı olmadıkça bunu yapamaz. Hâkim-i Dîvân'a şüphe geldiğinde şahitlere yemin ettirir ve mahkemelerde yürütülmekte olan

usul üzere dava zapt olunmamış olsa bile hâkim-i Dîvân'a arzuhâl yeterli olarak hemen şahitleri huzuruna çağırıp şahitliklerini dinleyebilir ve maddenin ne olduğuna muttali olur. Kadı ise bunları yapamaz ve yüzleşme hâkim-i Dîvân huzuruna getirildiğinde iddiacının adil şahitlerle tescilli senedi olmak gibi doğruluğuna delâlet eder deliller olur ise şahitleri çağırmak veya suçlananı korkutmakla inkârdan vazgeçirmek ve suçlanandan kefil almak gibi araştırmaya başlar. Lüzum göründüğü takayyütte tartışmalı olan malı getirtip İmam Mâlik mezhebi üzere,

"Bu mal senin eline nereden geçti" diye sorar. Eğer Hanefî ve Şafiî mezhebine göre bu soru caiz değilse de Dîvân-ı Mezâlim hâkimi iş gereği caiz olan suretle amel edebilir. Vacib üzere iktisara mecbur değildir. Ama kadı cevaz ile amel edemeyip onun görüşü vacibe göredir. Kendi imamının görüşüne aykırı hareket eder ise sağlam görüşe göre doğru olmaz. Şahitler hazır olur ise hâkim-i Dîvân onların durumlarının araştırılmasına emreder ve durumu komşulardan ve güvenilir kimselerden araştırır. Meydanda senet veya defter olduğu hâlde davalının yazısı davacının davasına uygun olup da davalı da yazı kendisinin olduğunu kabul eder ise onun üzerine hükmeder. İnkar ederse onun yazısına benzer olup olmadığını araştırarak bazen hükmü benzerlik üzerine kurar verir. Sözün doğrusu budur ki Dîvân-ı Mezâlim olmaz ise pek çok İslâm hukuku yok olur ve yalancılar insanların haklarını ve mallarını istila eder. Kadıya arzuhâl ettiklerinde evvelâ udûl -ki çoğunluğu gayr-ı udûldür- zapt ve dava tahriri iddiasında dolaşıp dururlar. Kâh olur ki uzun müddet zapt-ı dava olunmadı diyerek ve pek çok hile ve tezvirler ederek davayı ertelerler. Bu mertebe geçilip de şahit bahsine gelindiğinde siga-i şehadette [tanıklıkla] dolaşıp kalırlar ve bunda da türlü hileler ederler, bu siga tamam mıdır değil midir diye bir müddet de bununla işi ertelerler, iş bu vartadan kurtulur ise tezkiye

bahsinde ilişip kalır ve cerh ü tadil ile teselsüle vardırırlar. Şöyle ki azıcık bir mürâfaa nice müddetler sürüncemede kalıp faysal bulmaz ve nihayet hasımlar perişan olur ve bıkarlar. Eğer konu cinayet ise mutlaka ölür. Hâlbuki bir hâkim-i adl garazsız olup da Dîvân-ı Mezâlim usulü üzere amel eder ise ekseriya bir mecliste düşmanlık bertaraf olur ve hak meydana çıkar. Bu kabilden olarak çok kere fakir şahit olmuştur ki dava uzun müddet mahkemelerde sürünmüş iken bazı sağlam hakimlerin bakmasıyla bir anda kesilmiştir. Zira ki zamane fasittir ve insanların çoğunda Allah korkusu olmayıp lâkin yetki sahibi hakimden korkarlar ve onu durumu araştırmaya yöneldiğini anladıkları gibi hile ve tezvire tamah ederler ve hak ortaya çıkar.

Bu girişin uzamasından maksat odur ki Dîvân-ı Mezâlim'in hükmü şer'i hükümdür ve zamanın sultanının üzerine vaciptir ki bazı halifelerin yaptıkları gibi bizzat ona başvura veya siyaset sahibi idarecilerden bir âdil ve tamahsız zata ihale eyleye. Eğer bu konuda tehâvün eder ise günahkar olur ve her kim ki bu türlü hüküm meşru değildir der ise gayrı meşru söylemiş ve imamların büyüklerini hatalı göstermiş olur ve bu yüzden açık cezaya/azara hak kazanmış olur, belki hatar-ı küfrdür. Zira yukarıda belirtildiği üzere bu tür hüküm Risâlet-penâh (S.A.V.) efendimiz hazretlerinden, halifeler ve imamlardan nakledilir ve doğruluğu sabit olmuştur. Artık ona ta'n etmek küfre sebep olur, –Allan küfürden ve isyandan korusun-. Şu hâle göre lâyık olan budur ki padişah hazretleri sırf şer'i hükümler olan Dîvân-ı Mezâlim yürürlüğe koyalar –son-.

İşte Celâleddin Devvânî'nin tahkikatının özeti malumlarınız oldu. O vakit de şer'i mahkemelerden başka dîvân tertibine ne derecelerde şiddeti lüzum var imiş. Şimdi ise ticaret ve muamelât pek çok çoğaldı ve Osmanlı ülkesinin ne derecelerde genişliği var, buraları düşünülüp tartıldığı zaman

Devlet-i Aliyye'de divan kurulmasına ne derecelerde mecburiyet olduğu meydana çıkar.

Devletlerin birinci vazifesi kulların haklarının yerine getirilmesi maddesi olup her asırda bu vazifenin yerine getirilmesine bir şekilde özen gösterilmiştir. Bazı memleketlerde şeriat katipleri ve görevlilerine udûl denilip şer'i mahkemelerde cereyan eden olaylarda tanıklıkla hüccet ve ilamat kendilerine mühür ve imza ettirilerek kamunun işlerinin zarar görmekten korunmasına gayret gösterilirdi. Lâkin daha o vakitler buna halel gelmiştir ki Celâleddin Devvánî udûlün çoğu udûl değildir diye zamanın hâlinden şikâyet ediyor.

Devlet-i Aliyye başlarda kulların haklarının yerine getirilmesi önemli işine her şeyden çok özen gösterirdi. Hatta Saray-ı hümâyûn'da muâyede-i hümâyûn yerinde Atik Divanhane diye bilinip halen bayramlaşma günlerinde ilmiye mensuplarının durdukları yerde huzur murafaaları için haftada iki gün dîvân olup zamanın padişahı bizzat dîvânda hazır olduğu rivayet edilir. Sonradan devletin genişlemesi ve işlerin çoğalması dolayısıyla Kubbealtı'na naklolunarak bizzat vekil-i mutlak bulunan zatlar dîvânda hazır ve zamanın padişahı kafesten nazır olurlar idi. Yakın vakitlere kadar huzur murafaalarının vekil-i mutlak huzurunda olduğu malumdur. Sonradan bu murafaalar Şeyhülislâm nezaretine verilmiştir. Ancak siyasi ve nizamla ilgili maddeler için Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye kurularak Dîvân-ı Mezâlim makamına geçmiş ise de asrımızda işlemlerin olağanüstü genişlemesinden ve işlerin ona göre çoğalmasından dolayı Meclis-i Vâlâ'nın da ne derecelerde meşguliyete gömüldüğü malumdur. Şimdi padişah efendimiz hazretleri zamanın tabii icabına göre bu işleri ikiye bölmüş ve kulların haklarının yerine getirilmesini devletin diğer işlerinden ayırarak işte yalnız bunun için bu Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye'yi kurdu. Buna toplu olarak teşekkürle

padişaha edilmesi gereken duayı tekrardan başka bir diyecek olamaz. -Son-

Yukarıda Celâleddin'in sözlerinin özeti verildiğinde hazır bulunan ulemâ ve diğer üyeler tarafından,

"Celâleddin Devvanî gibi bir zat böyle dedikten sonra onun üzerine kim ne diyebilir. Bunlar basılarak başkalarına da bildirilmelidir" demiş olduklarından bu makalenin bir sureti yazılıp basılıp ilân ettirilmek üzere Sadrazam bulunan Âlî Paşa'ya verilmiş ise de Âlî Paşa bazı özel mütalaalardan dolayı bunun ilânını hâle uygun görmeyip nezdinde tutmuştur.

O sırada Valide Sultan tarafından iyi teveccüh eseri görmüş olduğum cihetle Haleb'den bir miktar mensucat getirtilerek Harem tarafından hediye olarak Valide Sultan'a takdim edilince karşılık olarak bir yüzük ihsan buyrulmuş idi. Sonradan Şehzade Yusuf İzzeddin Efendi'ye hediye edilmek üzere Valide Sultan tarafından bir iyi at arandığını işittim ve hemen mevcut olan taylardan bir güzelcesi valide hazretlerine takdim olununca karşılık olarak bir murassa mahfaza ihsan buyrulmuştur. O vakit Saray-ı Hümâyûn ile yürütülen haberleşmenin yapılış şekline örnek olmak üzere bu hususlara dair olan tezkirelerin birer suretini buraya ilâve edelim.

Harem tarafından Valide Sultan'ın Katip Kalfa'sına yazılan tezkire

Bu câriye-i kemînenin küçüklüğüyle Mehd-i ulyâ-yı Saltanat efendimiz hazretlerinin büyüklüğü arasında yer ile gök kadar fark vardır. Bunu bilmek ve öyle bir veliyye-i nimete kul olmaklığın dünyada şeref ve kıymetini takdir etmek dahi cariyelik borçlarının biridir ve bu kemînenin ise ol Sultân-ı zîşân ki -Rabb'im Habîb-i ekremi hürmetine sâye-i şâhânesini üzerimizden dûr etmesin- Padişah-ı kerîmü'l-ahlâk ve Şehriyâr-ı amîmü'l-eşfâk şevketlü Efendimiz gibi bir şehenşâh-ı

bî-misl ü nazîri bu mülk ü millete yetiştirmek şân-ı celîliyle dünyaya şeref verdi. Kapısı eşiğinde saçını süpürge etmekten başka değeri olmadığımdan arz edeceğim dilekten vallahi'l-azîm utanırım. Lâkin karınca kaderince sözü bâdî-i cür'et olmağla ol hâk-i pâye uzaktan yüzler sürerek işbu arz-ı hâli sunmak için dest-i iffetânelerini vekil ederim. Haleb'de iken Veliyye-i ni'met-i bî-minnet efendimiz hazretlerinin mübarek pây-ıi meyâmin-ihtivâ-yı sultânîlerinin basacağı yerlere döşenmek şerefine belki lâyık olur diyerek biraz şeyler ısmarlatmış ve fakat buraya pek acele gelindiğinden birlikte getirilememiş idi. Melfûf pusla mucibince siparişler geldiğinden iki elimi yüzüme tutup ve her hâlde Veliyyetü'n-ni'am-ı azîmetü'l-keremim aciz-kârlara olan afv ü lûtfuna güvenip takdimine cesâret eyledim. Değil böyle küçük şeylerin efendimize takdîmi cân bile fedâ olunsa az geleceğini bilirim. Gerek bu nâçîz şeylerin takdîmi ve gerek şu küstâhlığın afvı için zat-ı afîfânelerini büyük kapı yoldaşı bilerek min gayrı-haddin vekîl eyledim. Artık ihsân ve efendilik sizindir.

Fî sene 1285/1868

Bunun üzerine Valide Sultan tarafından hareme hitaben bir adet hükümnâme ile bir yüzük gelmiş olduğundan yine harem tarafından Kâtip Kalfa'ya yazılan teşekkürnâmenin suretidir.

Geçende cesaret ettiğim küstahlık için hadsizliğimi bilerek ve öyle bir küçük şeye zat-ı iffet-simât-ı aliyyelerini delîl ettiğimden dolayı dahi hicab ederek ne yapacağımı şaşırmış ve fakat câriyenin mâl ve cân efendisinin olduğu gibi cürm u hatâ kulun ve afv ü atâ efendinin olmasıyla bununla kesb-i tesliyet etmekte bulunmuş idim. Bir de bugün başıma bir hümâ-yı bî-hemtâ-yı mefharet kondu ki her harfi familyamızın saadet ve iftihârına başka başka birer sened ve hüccettir. Ve bir güneş doğdu ki târ-ı şuâ-ı şeb-çerâğ-ı mefharet ve mes'adettir. Takdîme-i ma'rûzenin yalnız efendimizin

basdığı yerlere yayılmak şerefine nâiliyyeti bu câriye-i kemîneye dünyaya bedel bir nimet ü saadet ikẹn taraf-ı eşref-i sultanîden tebşîr-i eser-i kabul ile envâ-ı inâyât ve taltifâtı şâmil hüküm-nâme-i âlînin şeref-bahş-ı fark-ı tekrîm olması ve buna ilâve-i latîfesi olan ihsân-ı mahsûs-ı veliyyetü'n-niamînin dahi dest-i ubûdiyyete revnak vermesi Allah bilir ki bu âcize için şükrü muhal bir lütf-ı âlü'l-âl olduğundan ve bunun mukâbilinde hanedân-ı acz-nişânımız erkânının hep birden fedâ-yı ser ü cân etmesinden başka sermâye yok ise de cümlemiz bu hizmet-i cihân-kıymete daha evvel hazırlanmış olduğumuz cihetle anlar dahi şâyân-ı takdîm olmadığından yalnız yüzlerimizi secdegâh-ı icâbete sürerek hemen Rabbü'l-âlemîn Habîb-i ekremi hürmetine nûr-ı çeşm-i cihân ve sebeb-i hayât-ı âlemiyân olan şevketlü pâdişâhımızı kemâl-i sürür u âfiyetle taht-ı âli-baht-ı Saltanat-ı seniyyelerinde ber-karar ve vücûd-ı mes'ûdu başımıza tâc ve gubâr-ı kademi cümlemize sürme-i çeşm-i ibtihâc olan Mehd-i ulyây-ı saltanat efendimiz hazretlerini dahi her ân u zamân müşâhede-i dîdâr-ı lâmiü'l-envâr-ı cenâb-ı pâdişâhî ile karîn-ı ferah u mesâr buyurmak münâcâtını tekrâr be-tekrâr edâ eyleyerek işbu arz-ı hâl-i perîşân-güftârı takdîm eyledim. İşte ol pâ-yı ma'âlî-ihtivâya sürecek yüzüm ve lütfunun binde birini edâ eyleyecek sözüm yok ise de efendim her bir hatâ vü noksânımın afv husûsuna vekîlim olmalarıyla bu bâbda dahi merhametinize dehâlet ettim. Cariye ve ihsân efendimizindir. Fî sene 1285/1868

Yukarıda işaret olunduğu üzere takdim olunan bir baş ata karşılık Valide Sultan tarafından ihsan buyrulan mahfazanın teşekkürü için fakir tarafından takdim olunan arizanın suretidir.

Atebe-i sipihr-i'tilâ-yı hazret-i sultanîlerine ma'rûz-ı abd-i müstedîm-i rıkkıyyet-vesîmleridir ki,

İhsân buyrulan hüküm-nâme-i merhamet-alâme-i iltifât-intimâ ve mahfaza-i girân-kadr-i âlî-bahâ revnak-efzâ-yı fark-ı

mübâhât ü iftihar oldu. Cân ü mâl-ı ubeydânem bütün velî-ni'met-i bî-minnetimiz şevketlü pâdişâhımız efendimiz hazretlerinin uğur-ı hümâyûn-ı feyz-meşhûn-ı mülûkânelerine fedâ olarak bunların hiç birinde zerre kadar alâkam olmadığı misillü evvel ü âhir mazhar buyrulduğum lütf u inâyât-ı mufâharet-âyât-ı hazret-i ismet-penâhîlerinin dahi binde birinin edâ-yı hakk-ı teşekkürüne kâdir olamadığım der-kâr ve takdîme ictisâr olunan esb ise ıstabl-ı hâss-ı sultanîleri merbûtâtının zeyline rabta bile lâyık olmadığı âşikâr iken bu veçhile dahi icrâ buyrulmuş olan cûybâr-ı nevâziş ü âtıfet-i fevka'l-gâye bâdî-i mehâmid ü mefharet olmağla hemen Cenab-ı Hâlık-ı Bî-çûn eşheb-i zerrîn-licâm-ı âfitâb seyr-i sahrâ-yı gerdûn eyledikçe Pâdişâh-ı azîmü'ş-şân ve Şehenşâh-ı amîmü'l-ihsân efendimiz hazretlerini revnak-bahş-i erîke-i şevket-sebîke-i hilâfet ü saltanat ve zât-ı me'âlî-simât-ı veliyyetü'n-niamîlerini dahi sâye-i âlî-i Zıllullâhîlerinde hemîşe zîver-i gülşen-sarây-ı âfiyet ve sıhhat buyurmak du'â-y icâbet-intîmâsının tekrârıyla min-gayr-ı haddin arz-ı levâzım-ı ubûdiyyet ve mahmedete mücâseret kılındığı muhât-ı ilm-i cihân-şümûl-i sultânîleri buyruldukta emr ü ferman hazret-i veliyyetü'l-emr efendimizindir.

Yukarıda geçtiği gibi Âlî ve Fuad paşalar tek vücut olup diğer vükelâ da ikisinden birine dayanmış olduğundan vekillerin toplantılarının heyeti tek cihet makamında ve ittifakta kaim idi. Gerçi Âlî Paşa'nın etrafındaki dalkavukların her biri bir perdeden dem vurup dedi-kodu ve kötülükle bu birlik sazını bozmaya çalışır ve Bahriye Nazırı Mahmud Paşa da o sularda dolaşırdı. Âlî Paşa'nın sohbet toplantılarının tuzu olan Mısırlı Kâmil Paşa ise kesintisiz Şûrâ-yı Devlet başkanlığını elde etmek için uğraşır idi. Lakin Fuad Paşa bu birlik rabıtasını tutup Âlî Paşa da ondan ayrılamaz idi. Sonradan Fuad Paşa kalp hastalığından ölünce devletinin kanununun ahengi bozuldu. Âlî

Paşa nüfuz ü ikbâlde yalnız kaldı. İkbâlin ağır kadehini hazmedemez oldu. Bozguncular ve fitneciler meydan aldı.

Fakirin kıt'ası

Bezm-i meyde kusura bakma sakın
Âlem-i âb başka âlemdir
Mey-ı ikbâli hazm eden amma
Meşrebimce sahih âdemdir.

Rumeli demiryolu

Midhat Paşa'nın yersiz davranışları ve kendini beğenmiş tavırları birinci derecede ağır görünürdü. Gerçi Fransız ve İngiliz elçilerine dayanmakta ise de Âlî Paşa'nın Frenklerce nüfuz ve itibarı daha çok ve özellikle o vakit İstanbul'daki elçiler içinde en nüfuzlu bulunan Fransız Elçisi Bouree ile dostluğu fevkalâde olduğundan Midhat Paşa'yı Şûrâ-yı Devlet reisliğinden azlettirerek valilik ile Bağdad'a gönderdi. Nöbet Şirvanîzâde Rüşdü Paşa ile fakire geldi. Fakat Şirvanîzâde çok dalkavuk olup Âlî Paşa'ya yaltaklanarak yakayı kurtardı. Fakir daima memuriyet görevime ait hususlarda vakit harcayıp kişilerle asla uğraşmaz idim ve Âlî Paşa'ya az bir müddet olsun hocalığım olduğundan hatırımı sayardı. Ancak bazı kötü niyetlilerin kışkırtmasıyla kalbi teveccühüne noksan gelmiş idi. Sonra Nafia Nazırı Davud Paşa Avrupa'ya gidip Hirsch ile Rumeli demiryolu mukavelesinin müsveddesini getirdi. Bunun kanunen Şûrâ-yı Devlet'e havalesi gerekirken hemen tasdiki fevkalade gerekli olduğuna ve Şûrâ-yı Devlet'te takılır düşüncesiyle oraya uğratılmayıp Şirvanîzâde, Sadık ve Kabulî paşalardan oluşan bir komisyona havale olundu ve komisyon mazbatası doğru Meclis-i Mahsus-ı Vükelâda okundu. Şüphe edilen bazı maddeleri hakkında Davud Paşa'dan izahat istenildi. Davud Paşa ise bunu bir avukata yaptırmış olup gerçeğinden habersiz bulunduğu anlaşıldı. Sathice mukavele-nâme

müsveddesi gözden geçirilerek başlıca altı yerine itiraz ettim. Define muktedir olamadılar,

"Davud Paşa Avrupa'ya gidip de bunları düzeltsin" dediler. Bir iki gün sonra Davud Paşa Avrupa'ya gitti. Telgraf ile haberleşmeye kalkıştı. Yapayım derken bozmakta olduğu anlaşıldı. İşin yürütülmesi ise çok gerekli olduğundan Davud Paşa'nın dönüşüne kadar bizim Meclis-i Mahsus'ta kalmamız kötü niyetlilerin düşüncelerine uygun değildi. Bir de Fransa elçisi Bouree pek çok aleyhimde idi. Çünkü Bouree Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye dairesinde Fransa kanunnâmesi okunmak üzere bir Fransız hocanın tayin olunması ve nizamiye mahkemelerinde Fransız kanunlarının uygulanması arzusunda idi. Fakir ise nizamiye mahkemelerinde düsturü'l-amel olmak üzere *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*'nın yazımıyla meşgul idim.

Cevdet Paşa'nın azledilip İstanbul'dan gönderilmesi

Şöyle ki, izah edildiği üzere Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye'nin usul ve ayrıntılarını düzenlemeye mesai harcamakla birlikte sekizinci Tezkire'de belirtildiği üzere Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye dairesinde seçkin fakihlerden oluşan bir ilmi cemiyet kurularak fıkıh ilminin muamelat kısmına dair *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye* adıyla bir kitap yazılmaya başlanıp fıkıh ilminde olduğu üzere değişik kitaplara bölünmüş ve her kitap tamam oldukça arz edilerek yukarısı hatt-ı hümâyûn ile süslenip yayınlanmakta idi. Bu yolla *Mecelle*'nin dört kitabı yayınlanmış ve beşincisi de tamamlanarak temize çekilmeye verilmiş idi. Fransız elçisinin buna düşmanlık nazarıyla bakmakta hakkı olsun diyelim. Ama vükelâ ve devlet ricali arasında bulunan bazı müteferricîne ne diyelim ki İslâm kılığında oldukları hâlde şer'i hükümler meydana konulup da nizamiye mahkemelerinde Fransa kanunlarının uygulanmamasından dolayı fakire düşmanlık ederlerdi. Daha garibi budur ki ulemâ kıyafetinde bulunan birtakım cehele ile beraber Meşihat makamında bulunan

Kezubî Hasan Efendi de böyle bir fıkıh kitabının ilmiye dairesinde yapılmayıp da adliye dairesinde yapılmasından dolayı aleyhimize kalkışarak Sultan Abdülaziz Han hazretlerine hayli koğuculuk etmiş idi. O vakit Âlî Paşa görüşünde serbest olduğundan bu gibi sebeplerin hiç etkisi olmazdı, ancak azledilmemiz onun yanında da gerekli olduğundan bu türlü şeyleri bahane saymakla seksen yedi senesi muharreminin yirmi dördünde Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye Nezaretinden ayrılmamızla uhdemize Hüdâvendigâr Vilâyeti valiliği tevcih olundu. Birkaç gün sonra ondan da azledilip kayd-ı hayat şartıyla tahsis edilmiş olan aylık on bin kuruş maaş ile hanemizde ikamet ederek *Tarih-i Cevdet'in* yazımıyla meşgul olduk.

Fî 4 Ramazan sene 99 Çarşamba ve
7 Temmuz 98/20 Temmuz 1882

Mecelle Cemiyeti reisliği

Âlî Paşa rahatsızdı, hastalığı gittikçe şiddetlenmekte olduğu sırada daha önce aleyhimde kendisine söylenmiş olan sözlerin hep iftira olduğunu tahkik eylemişti. Sohbet meclislerinde devamlı dalkavukluğunu yapan Şûrâ-yı Devlet Reisi Mısırlı Kamil Paşa'dan umulanın aksine ve insanlık ve mürüvvet kaidesine aykırı olacak derecede vefasızlık eserleri görmüş olduğundan tabii olarak fakire yöneldi. Hatta rivayete göre fakiri Şûrây-ı Devlet reisliğine getirmek istemiş ise de hastalığı çok şiddetlendiğinden artık Babıâli'ye gelemez ve Mabeyn-i Hümâyûn'a gidemediğinden bunu başaramamıştı. Fakat 88 senesi Cemaziyelahirinin sekizinde fakirin uhdesine Şûrâ-yı Devlet azalığı verdirmiş ve Tanzimat Dairesi reisliğine tayin ettirmiş idi. Yukarıda geçtiği üzere Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye nezaretinden ayrılmamızda Mecelle Cemiyeti Meşihat Dairesi'ne naklolunarak dersiam hocalarından ve kazaskerlerden Şehzadeler Hocası Gerdankıran Ömer Efendi Cemiyet'in reisliğine tayin edilmiş

ve dersiam hocalarından diğer bazı zevat da Cemiyet'e katılmış idi. Hâlbuki hoca efendilerin fıkhi muamelatta bilgileri olmadığı gibi sâk ve sebk-i kelâma ve muamelât-ı enama asla aşina olmadıkları cihetle Mecelle Cemiyeti'ne hiç ilişkileri yoktu. Ancak Meşihat makamında bulunan Kezubî Hasan Efendi de bu konuda vukufsuz olduğu cihetle hoca efendilerin bu işe yaramayacaklarını anlayamıyordu. Bundan dolayı bu yeni cemiyet temize geçirilmek üzere olan beşinci kitabı mühürleyip takdim ile bastırdıktan sonra altıncı kitap olmak üzere *Kitabü'l-vedîa* kaleme alıp onu da bastırdı ise de evvelki kitaplar ile mütenasip olmayıp her taraftan itirazlara uğramış ve evvelki kitaplar gibi kamunun kabulüne mazhar olamayıp *Mecelle* işinin ehemmiyeti takdir ve istenene uygun şekilde tamamlanabilmesi fakirin başkanlığına bağlı teslim olunmuş idi. Bu cihetle yukarıda geçtiği gibi Şûrâ-yı Devlet'in Tanzimat Dairesi reisliğine memuriyetimiz ile beraber Mecelle Cemiyeti'nin başkanlığı da yine fakire ihale buyruldu O vakit *Kitâbü'l-vedî'a*'nın basılmış nüshaları imha edilerek altıncı kitap olmak ve vedî'a meseleleri de bu kitapta bir bölüm olmak üzere *Kitâbü'l-emanât* yazılmıştır.

O sırada Âlî Paşa vefat etmekle yerine 88 Cemaziyelahirinin yirmi ikisinde Bahriye Nazırı Mahmud Paşa sadrazam oldu ve hemen maaşların tenkihatına kalkışıp kendi başkanlığı altında bir tenkihat komisyonu kurup daha sonra buna Islahat Komisyonu adını verdi. Bu yılın Zilhiccesinin beşinde fakiri de azalık ile bu komisyona memur eyledi. O sırada *Mecelle'nin* altıncı kitabı gibi yedinci kitabı da bittiğinden ikisi birden 89 senesi başlarında basılmıştır. O vakit Sadaret makamından verilen emir üzerine devletçe lüzum görülen ıslâhata dair lâyiha kaleme alınmış olduğundan sureti aşağıda yazılmıştır.

Islahat lâyiha

Her yerde hükumetlerin tebaaya karşı iki vazifesi olup biri kulların haklarının yerine getirilmesi ve diğeri vatanı koruma meselesidir. Birinci vazife ki adliye işleri demektir. Bunun ifasına mahkemeler memur olup her gün bu görevin yerine getirilmesiyle meşgul olurlar. İkinci vazifenin ifası da askerlere ait olup gerektiğinde görevi yerine getirebilecek şekilde hazırlıklı bulunurlar. Bir taife mahkemeler tertip ettiği gibi devlet heyetine girmiş demek olup mahkemeleri ne kadar düzenli ve mükemmel olur ise manevi kuvveti ona göre mükemmel olur. Ancak savaş kuvveti ne kadar mükemmel ise içte ve dışta şanının büyüklüğü de ona göredir. Bir hükumet bu iki vazifeyi yapınca tebaası hakkıyla onun emirlerine uyup tereddütsüz ona karşı görevlerini yerine getirmeye mecbur olurlar. Halka hükumet emirlerini bildirmek ve miri vergilerini hakkaniyet üzere tahsil edip adliye, askeriye ve diğer masraflara yetecek meblağları toplamak, memleketin servet kaynaklarını yoklayıp gelirleri artırmak, zenginliğe sebep olan ticareti genişletmek, her iş için ehil ve erbabını hazırlamak ve diğer devletlerle olan ilişkileri gözetmek gibi önemli işler de icra kuvvetine ısmarlanmıştır. Buna dair olan işler dahiliye, hariciye, maliye, bayındırlık ve genel eğitim gibi çeşitli ve bir diğerinden ayrı kısımlara ayrılmıştır ki bunlara mülkiye ve siyaset işleri ve emr-i idare denilir.

Bu siyasi işler bir taraftan adli işlere ve bir taraftan askeri işlere dokunur ve ikisinin de düzeninin devamı mülki idareye ait bu önemli icraatın güzel yürütülmesine bağlıdır. Zira adliye ve askeriye heyetinin masraflarına yetecek miktarın bulunması icra kuvvetine ait olan önemli işlerin yolunda devam etmesine bağlı olduktan başka mahkeme ilâmlarının yoluyla icrası, ilim ve fenlerin öğretilmesi işleri kesintiden korunarak zamanın ihtiyaçlarına yetecek hâkimler yetiştirilmesi, nüfus defterlerinin yolunda tutulup ve hakkaniyet üzere

kur'a çekilip de meşru bir surette yeteri kadar neferlerin askeri heyete teslim edilmesi gibi adli ve askeri işlerin üzerlerine yüklendiği önemli işler hep icra kuvvetine ait olup askeriye ve adliye düzeninin devamı icra kuvvetinin layıkıyla ekseninde dönmesine bağlıdır. Yoksa zamanın ihtiyaçlarına yetecek hâkim bulunamaz ve askeri heyetin güzel düzeni korunamaz olur. Kaldı ki bir saatin çarkları bir diğerine bağlı olup sağlıklı işlemesi her çarkının düzgün ve birbirine uygun olmasıyla bağlı olduğu gibi devlet işleri de birbirine bağlı ve düzenli yürümesi hepsinin güzel intizamda uygun ve uyumlu olmasına bağlıdır. Özellikle icra heyeti intizamsız olduğunda diğer heyetlerin intizamının devamı mümkün olamaz. Zira muntazam olmayan bir heyet muntazam bir heyeti ne besleyebilir ve ne de güzel kullanabilir. Kısacası, bir devletin muntazam devlet olması idare birimlerinin her birinin düzenli olmasına bağlıdır. Bir şubenin intizamsızlığı diğer şubelerin intizamına zarar verir. Mesela idare şubeleri hep intizam üzere işleyip de yalnız nafia işleri geri kalsa yollar bozulur, köprüler yıkılır, ticaret önemli işi geri kalır, çiftçiler de ürünlerini satamaz, memlekette servet artmaz. Bundan ise devlet hazinesi zarar gördükten başka gerekli olduğunda asker sevkinde zorluk çekilir, mühimmat naklinde müşkülât görülür.

Anlatılanlarla sabit olur ki devletin icra, adliye ve askeri heyetin düzgün bir tarz ve hep tek yol üzere muntazam olması gerektir. Verilen ayrıntıya göre devlet memurları üç kısma ayrılır ki icra/yürütme memurları, hakimler ve askeri zabıtandır. Görevi yerine getirmek hususunda hâkimler askeri ümeraya benzer. Zira askerlik emir ve uygulamadan ibaret olmasıyla askere verilen emir ve talimat hep kesindir. Askerî sınıf kanununa itaat ve âmirleri tarafından verilen özel emirlere uygun hareket ile görev yapmaya memur olup emirleri yorumlamaya yetkili değillerdir. Bundan dolayı kanun ve talimata uygun hareketlerinden dolayı zararlı bir sonuç çıksa

bile sorumlu olmazlar ve kanun ve talimatlar aykırı hareketleri bir kaideyi müntic olsa bile emre aykırı hareket eylemiş olduklarından dolayı hak ettikleri cezadan kurtulmazlar. Hâkimlerin mercii olan şer-i şerif ve kanun-ı münif de katidir. Hâkimler gelen davaları şerh edip kanuna uygun olarak tam bir adalet üzere halletmeye memurdurlar. Kendi vicdani mahkemelerine başvurarak hükmedemezler. Bu cihetle görevi yerine getirmede askere benzerler. Bir de bu iki sınıfın işleri çeşitli olmayıp sade ve tek düzen üzeredir. Bundan dolayı ikisinin de vazifeleri mazbut, derli toplu ve kendilerine verile gelen emir ve talimat kesindir.

Yürütme memurlarının hizmetleri ise o kadar çeşitli ve birimlere bölünmüş ki tamamıyla tam tek düze bir kural altına alınamaz. Belki siyaset ve idare işinin neden ibaret olduğu gerçekliğiyle tarif bile olunamaz. Bu cihetle bir tarafa gönderilen yürütme memurlarına, her ne kadar ayrıntılı talimat verilse genellikle istenen sonucun elde edilebilmesi onların dirayet ve becerilerine havale oluna gelmiştir. Zira siyasi işlerde hâl ve mevkiin gereğine dikkat etmek ve halkın mizacını gözetmek lazım gelir ve çok defa talimat nassının doğrudan doğruya icrası işe uygun olamaz. Bu cihetle yürütme memurları vardıkları memleketin töresini bilip, halkın tavır ve davranışlarını öğrenip de ona göre görevlerini yapmaya başlarlar. İşin ruhunu anlayıp ona göre ellerindeki emir ve talimatları yorumlayıp hâl ve mevkiin icabına uydurarak istenen sonuca ulaşabilecek yola giderler. Hâl ve mevkiin icabını gözetmeyip de işde azıcık pürüz çıksa düşüncesizce davranışlar kötülenir ve ayıplanır. Bundan dolayı siyasi işlerde iş adamı olmanın mektebi yine işdir. Yani çok vakit iş içinde bulunmaktır, derler. Bu cihetle iyi yürütme memuru olabilmek için uzun müddet istihdam ile pek çok tecrübe lazım gelir. Gerçi memurların diğer sınıfları ve belki her zanaat erbabı da çalışma ve tecrübe ile meleke kazanmaya muhtaçtır.

Nazariyat/teori ancak ameliyat/pratik ile hasıl olan melekenin tamamlanmasına sebep olur. Yoksa ameliyat olmadıkça, yalnız nazariyat bir hususta harekete medar olamaz. Ama yalnız ameliyat ile eksik olsa bile yine iş görülür. Bir işi bilmek ile yapabilmek arasında çok uzun mesafe vardır. Dülger bir ağacı keserle keser iken gören adam nasıl kesildiğini öğrenip bilir. Ama meleke hâsıl etmedikçe o işi beceremez. Yine yalnız fıkıh ilmi bellemek ve Düstur'u ezberlemek ile bir adam hâkim olamaz. Mahkemelerde bir müddet istihdam ile meleke kazanmaya muhtaç olur. Memurların diğer sınıflarının da istihdam olunacakları işlerde yine pratik ile meleke kazanmış olmaları lazım gelir. Şu kadar var ki hakimler ve askeri zabitlerin yukarıda geçtiği gibi görevleri sade ve belli olduğundan gerekli pratiği tamamladıktan sonra az vakit içinde pratik yapmakla meleke kazanabilirler.

Yürütme memurları ise hizmetlerinin çeşitli ve karışık olmasından dolayı daha çok tecrübe ve pratik ile meleke kazanmaya muhtaç olurlar. Yürütme işi, sırf tecrübeye dayalı gibi bir keyfiyettir. Gerçi zamanın muamelatına göre icra memurları da mülki işlerce lazım gelen bilgileri hazırlamış olmaları gereklidir. Ancak anlara pratiği ve tecrübeyi tekrarlamakla çok alıştırma yapmak gereklidir. Kısacası, devlet işlerinin her birimi bir diğerine uyumlu ve ilişkili olarak düzenli olmadıkça devletçe düzenin sağlanması mümkün olmaz. Askerî sınıf istenen düzenli dereceyi bulmuş ve diğer sınıflar ona nispetle geri kalmış olduğundan askerden bahse hacet yoktur, ancak diğer sınıfların gerekli ıslahatı hakkında aşağıda kısa mütalaalar arz olunur.

Hakimlerin fıkıhçı ve devlet kanunlarına aşina olmaları birinci şarttır. Bir mühendisin tabiplikte ve bir tabibin mühendislikte istihdamı mümkün olmadığı gibi fıkıh ve kanun bilmeyen kimsenin de diğer işlerde becerisi olsa bile hâkimlikte istihdamı uygun olamayacağı ispata muhtaç değildir.

Bundan başka Mekteb-i Tıbbiye'de yalnız teori görmüş olan bir öğrenci pratik görmedikçe tabiplik yapamayacağı gibi hakimlerin de fıkıh ilmi ve kanun öğrendikten sonra muhakematta istihdam ederek meleke kazanmış olmaları lazım geleceği yukarıda sıralanan mukaddemat ile sabittir.

Hâkimlere lazım olan nazariyatın istenen şekilde tahsili ile zamanın ihtiyaçlarına yetecek hâkimler yetiştirmek için şimdiden gerekli tedbirlerin alınması çok lüzumludur. Şimdi ilmiye mesleğinde gerek şer'i mahkemelerde ve gerek nizamiye mahkemelerinde istihdama elverişli zatlar bulunabileceğinden ve bunların içinden seçkinleri alınarak kanun bilir zatlar ile birleştirildikten sonra zamanın ihtiyacına yetebilecek mahkemeler kurulabilecektir ve bunların iyi seçimine fevkalâde dikkat etmek ve özen göstermek gerekir. Cinayet meclisleri için kalemiye mesleğinden de epeyce adamlar yetişmiş olduğundan cinayet meclisleri için lazım gelen kanun memurlarının bunlardan seçilmesi işe uygun olur. Ancak gerek şer'i mahkemelerde ve gerek nizamiye mahkemelerinde asıl lazım olan mahkemeler hakkında kamunun güveni olup bu da hakimlerin kendi hâllerinden emin olmalarına bağlıdır. Bundan dolayı hâkimler, izah edildiği üzere sağlam bir kuralla seçildikten sonra azledilemez olmaları işin şartlarındandır. Bütün muntazam devletlerde bu müsellem kural yürürlükte olduğu gibi Devlet-i Aliyye'de de daha önce haklı haksız şunun bunun başı kesilirken hâkimler bundan müstesna ve her türlü kötülükten masun ve muhterem idiler. Şimdi de hakimlerin bir tür suçları olmadıkça azlolunmayacaklarına ve mahkemeler serbest olup işlerine bir taraftan müdahale edilmeyeceğine dahilen ve haricen kamuoyunu inandıracak tedbir ne ise onun alınması şarttır.

Mahkemelerin derece derece tertibine gelince beyandan müstağni olduğu üzere asıl mahkemeler iki derecedir ki bidayeten ve istinafen dava görülür. Ondan sonra mahkemelere

yer olmayıp fakat hüküm ilâmları Mahkeme-i Temyiz'de tedkik olunur ve bidayeten muhakemeden önce bir de sulh ile işin düzeltilme şekli olduğundan bu kere Dersaadet'te bir sulh cemiyeti kuruldu ve iyilikleri görüldü. Bundan dolayı gerek Dersaadet'te ve gerek taşralarda yer yer sulh meclisleri yapılmalı ve sulh ile işlerin düzeltilmesi mümkün olmaz ise o vakit mahkemeye havale olunmalıdır. Mahkemelerin derecelerinin düzenlenmesi mülkiye memurlarının tertibine tabi olduğundan mülkiye sınıfının dereceleri nasıl tertip olunursa adliye işlerinin de ona göre bölünmesi ve tertibi uygun olur.

Gelelim mülki ve ona bağlı işlere: Yürütme kuvvetine ait olan işler yukarıda geçtiği gibi çeşitli ve pek nazik cihetleri havi olduğundan devlet bu işleri gördürmek için türlü yetenekte ve farklı yeterlilikte pek çok iş bilir ve tecrübeli memurlara muhtaçtır. Gerçi adliye memurlarınca da eksiğimiz var ise de yürütme memurlarınca eksiğimiz daha çoktur ve günden güne eksilmektedir. Mülkiye mektebi vakit ve hâlin icabına göre genişletilip ders cetvelleri ona göre düzenlenmelidir. Burada yetiştirilecek kişileri derece derece önemli işlerde istihdam ederek iyi idareye muktedir bendegân yetiştirmek asrın zorunluluklarındandır. Şimdiki hâlde oldukça tecrübeli olanları düzgün seçmek ve istihdam etmekle devlet icraatını yoluna koymak halin şartlarındandır. Adama iş aramaktan vazgeçip de işe adam aramak kuralı itibar yolu olursa az vakit içinde memleket idaresine muktedir insan yetişeceği açıktır. Bu kuralın icrası "Allah size mutlaka emanetleri ehli olanlara vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğinizde adaletle hükmetmenizi emreder"[5] âyet-i kerimesine hakkıyla uymaktan, idare ve siyasetin ruhu bu âyet-i kerimeye uygun hareketten ibarettir. Bunun manası, her işi ehline vermek demek olur. Bunun yürütülme şekli de her adamı ehli olduğu işde kullanmakla olur. Yoksa bir hususta ehil olan bir kimse ehil

---

5 Kur'ân-ı Kerim, Nisa suresi, âyet: 58

olmadığı diğer bir hususta kullanılır ise ehline iş verilmiş olmaz. Hekimi hâkimlikte ve hâkimi hekimlikte kullanmak, ehil olmayana işi vermek demektir. Kısacası, herkesi ehli olduğu işde kullanmak lazım gelir. Bununla beraber ödül ve ceza usulüne tamamıyla özen göstermek her hâlde çok önemlidir. Bu ikisi devlet kuşunun (doğanın) iki kanadı hükmünde olup bunların birinde azıcık zaaf olsa ikbâl ve iclâl göğünün doruklarında uçamaz. Devlet memurlarının, halkın seçkin bir sınıfı olarak yetenek ve yeterlilikçe diğer insanlara üstün olmak lazımdır. Hâlbuki ödül olmaz ise halk içinde seçkin olacak adamlar devlet memuriyetlerine heves etmeyip başka işlere giderler. Devlet işlerinde kullanılacak bayağı adamlar kalır. Onlar ise halk gözünde haysiyetsiz bir sınıf olarak kendilerine üstün olan insanları idareden aciz olurlar. Her sınıfın içinde kişisel garazlarına uyan adamlar olmaması imkansız olduğundan böyleleri ceza görmezse diğerlerine bulaşarak memurlar içinde kötüler çoğalır ve devlet işleri karışıklığa düşer. Her an ve dakika hakların yerine getirilmesiyle adaletin icrası lazım geldiği gibi memleketin güzel idaresine de gecikmeden başlanmak işlerin şartlarından olduğundan mahkemelerin istenen şekilde düzenlenmesiyle birlikte mülki işleri güzel bir hâle koymak da şarttır. Fakat bu konuda başta bir meseleye karar verilip onda sebat olunmak lazımdır.

Şöyle ki, mülki işlerin yönetiminde iki usul olup biri merkezi idare ve diğeri merkezi olmayan idaredir. Avrupa devletlerinin bazılarında, kısacası Fransa'da merkezi idare usulü ve bazılarında kısacası İngiltere ve Rusya'da merkezi olmayan idare usulü yürürlüktedir. Devlet-i Aliyye'de eskiden beri merkezi olmayan idare yürürlükte olduğu hâlde Tanzimat-ı Hayriye'nin icrasında bazı mertebe merkezi idare usulüne meyledilip giderek bu usul bayağı galip gelir gibi oldu ise de bunun taşralarca büyük mahzurları görülmekle sonradan merkezi olmayan idare usulüne dönülmüş, bunun inzibat ve

idarece güzellikleri görülmüş ise de sonradan yine merkezi idare usulüne meylolunup şimdi bir karışık hâlde gidiliyor. Hâlbuki bu esas kararlaşmadıkça idarece salim bir yola gidilemez. İşte öncelikle bu karışık hâlden çıkılıp da seçilecek temel usul kararlaştırıldıktan sonra memurların derece derece görevleri ve sorumluluk dereceleri tayin olunmak lazım gelir ve bu da başlı başına bir işdir. Zira değil taşralarda hâlâ Babıâli'de ve diğer idari dairelerde memurların derece derece görevleri belli olmadığından devletin önemli işlerinin bölümleri ve türleri nedir, her bölümün yürütülmesi kimlere aittir ve her memurun sorumluluk derecesi nedir, gereği gibi belli olmadığından çoğu işler havaleden havaleye düşerek sürüncemede kalıyor.

Yukarıda arz olunan izahlardan özetlenebilir ki, devletin mülki işleri ve ona tabi olan mali işleri layığı ekseninde yürümekle birlikte adli işleri de yolunda yürümesi şarttır. İşte ondan sonra mülki işlerin diğer şubelerince de gerekli ilerlemenin yolları aranmalıdır. Şöyle ki, bu sene devletin mali işleri yolunda olsa bile gelecek seneler için şimdiden nafia işlerine çalışıp da gelir kaynakları açmak ve memleket servetini artırmak lazım gelir ve yoksa bir iki sene sonra sıkıntı çekilir. Hâlbuki nafia işlerinin istenen şekilde ilerlemesi ilim ve fenlerin ilerlemesine bağlıdır. Bundan dolayı genel eğitimin önemli işine her özen göstermek şarttır.

Yine o sırada Süveyş kanalından geçen gemilerden alınan vergiler hakkında Kanal kumpanyası ile gemi sahipleri arasında ortaya çıkan tartışmalar üzerine daha önce kanal hakkında verilmiş olan ferman-ı âlîde yazılı ton de kapasite (tonne de capacite) yani istiab miktarı tabirinin Babıâli'den açıklanması talep olunmuş, Süveyş kanalı kumpanyası Fransa devleti tarafından ve karşısında olan gemi sahiplerinin de İngiltere devleti tarafından sahiplenilerek iş ciddileşmekle Babıâli'de

toplanan komisyonda görüşme sonunda söz dağılmakla buna dair bir lâyiha kaleme almıştım ki sureti aşağıdadır:

İstiab (kapasite) miktarı hakkında lâyiha

1856 miladi senesinde Süveyş Kanalı hakkında tanzim olunup fermanla tasdik olunan imtiyaznâmenin on yedinci maddesinde mezkur kanaldan geçen gemilerden her tonne de capacite için nihayet onar Frank geçiş vergisi alınması ve mezkur nizamnâmenin dördüncü maddesinde de geçiş vergisinin her devlet gemilerinden eşit olarak alınması yazılıdır.

Tonne de capacite ibaresinin anlamı, geminin kapasite miktarından yani kaç tonilatoluk yük alabileceğinden ibarettir ki gemide yük koymak için ambar yapılmak üzere kullanılabilir olan mahallerdir. Şöyle ki, yelkenli gemilerin baş tarafında gemi tayfaları için ayrılan ve kıç tarafında kaptan kamarasıyla eşya koymaya mahsus olan yerler ayrıldıktan sonra gemi ortasında kalan yerlerden de zincir payı düşüldükten sonra kalan boşluk demek olur. Vapurlarda bu boşluktan makina mahalli de ayrılmak ve düşülmek gerekir. Her devlette yeniden inşa olunan gemilerin ölçülerek verilen sancak beratlarında kapasite miktarı açıkça yazılmak usuldendir. Devlet-i Aliyye'de de eskiden gemilerin kapasiteleri kile ile tayin olunarak şu kadar kilelik diye gemilerin küçük büyük hacmi açıkça belirtilmiştir. Ölçüm usulünde de bu şekildedir ki geminin yukarıda geçtiği üzere baş ve kıç taraflarında yük konması için kullanılması mümkün olmayan yerleri birer perde ile ayırıp ortasındaki boşluktan zincir payı düşülerek ve vapurlarda bir de makina mahalli ve kömür ambarı da ayrılarak geri kalan boş yerler ölçülüp kaç kilelik ise geminin kapasite miktarı sayılır. Sonradan Devlet-i Aliyye denizcilikte İngiliz usulünü geçerli tutarak tonilato tabirini de kullanır olmuştur ki deniz ticareti kanununda açıkça geçtiği üzere kırk kile bir İngiliz tonilatosuna eşit bulunmuştur.

Fakat yukarıda geçtiği üzere gemilerinin baş ve kıç taraflarında yük koymaya uygun olan yerleri ayırmak için gemilerin küçüklük ve büyüklüğüne göre bir kural yani şu kadar zira hacminde olan geminin baş ve kıç taraflarında şu kadar zira ayrılmak yolunda sabit bir oran olmayıp bazıları perdeleri ileri sürmekle geminin kapasitesi azalır olduğundan bu ölçüm usulünde birlik bulunamaz.

Diğer denizci devletlerin tonilatoları miktarca farklı olduktan başka ölçü usulleri de bir diğerinden farklı olduğundan bir devletin mesela dört yüz tonilatoluk bir gemisi hacminde bulunan diğer bir devlet gemisi altı yüz tonilatoluk sayılıyor ve bu farklılığın bir miktarı o iki devletin tonilatoları arasındaki farktan ve ihtilaftan dolayı ise de bir miktarı da ikisinin ölçü birimleri arasındaki ihtilaftan doğuyor. Devlet-i Aliyye'de eskiden beri yürürlükte olan ölçü usulü, yukarıda yazıldığı üzere kesin bir kurala bağlı olmadığı gibi diğer devletlerin ölçü usulleri de yanlıştan hali olmadığından gemilerin kapasite miktarını tayin edecek sağlam bir kural aramak için Londra'da elli-altmış sene kadar uğraşılmış, sonnuda Morson [Moorsom) adlı mühendisin bulmuş olduğu ölçü usulü seçilip diğer denizci devletlerin birtakımı bu usulü kabul etmiş ve birtakımı da kabul etmek üzere bulunmuştur. Gerçi bu usulün de biraz eksikleri olduğu bazı mühendisler tarafından belirtilmekte ise de diğer ölçü usullerine oranla doğruya yakın olduğu herkesçe kabul edilmektedir. Bundan dolayı Tuna komisyonunda sonradan Moorsom usulü esas alınarak Fenerler idaresince ve Süveyş kanalı kumpanyasınca da bu usulün seçilmesi hatırlatılmıştır. Bunun ölçü usulü şu şekildedir ki bir geminin öncelikle bütün hacmi ölçüldükten sonra yük koymak mümkün olmayan yerleri için yaklaşık yüzde şu kadar ayrılıp düşülüyor ve diğer devletlerin ölçüm usullerinde olduğu gibi bunda da gemicilere müsaadeli surette yani gerçekte gerekli olan miktardan

çok indirim yapılıyor. Bu cihetle bir gemi Moorsom usulünce ölçüldüğünde kapasitesi kaç tonilatoluk sayılmak gerekirse Devlet-i Aliyye usulünce ölçüldüğünde kapasite miktarı yüzde beşten yirmiye kadar fazlalı çıkıyor.

Kısacası gemilerin tonne de capacitesini yani istiab miktarını hakkıyla tayin edecek bir kural henüz bulunamamış, fakat bu konuda Moorsom usulünün diğer kurallara oranla doğruya yakın olduğu her taraftan itiraf ve teslim edilmiş ve bununla beraber bir doğru kural aranmakta bulunmuştur.

Bu izaha göre tonne de capacite tabiri iki manaya yüklenebilir. Birincisi bir geminin kapasitesi yani kendisinin kaç tonilatoluk yük alabileceği demek olur. İkincisi itibari kapasitesidir ki yukarıda yazıldığı gibi her devlette seçilen ölçüm usulleri gemilerin sancak beratlarında yazılı olan resmi kapasite miktarıdır. Tonne de capacite tabiri Süveyş Kanalı meselesi meydana çıkıncaya kadar resmi belgelerde görülmeyip ilk defa zikri geçen imtiyaznâmede kullanılmış olduğuna göre gemi belgelerinde yazılı olarak bilinen itibari kapasite miktarına mahmul olmadığı zihinlere doğar. Bununla birlikte buna mahmul olmak ihtimâli de imkan dahilinde bulunduğundan ilk defa bu tabirden kasıt itibari kapasite miktarı olup olamayacağını söz konusu edelim.

İmtiyaznâmede yazılı olan tonne de capaciteden itibari kapasite irade olunacak olsa bunda iki ihtimâl vardır. Biri her gemiden, beratında yazılı olan kapasite miktarına göre vergi alınmak ve diğeri yalnız bir devletin itibari kapasite miktarı kastedilmek suretleridir. Evvelki suretin Devlet-i Aliyye'ce seçilmesi mümkün olamaz. Zira bu takdirce iki devletin bir hacimde olan gemilerinden farklı ve değişik miktarda vergi alınması gerekir. Bu ise zikri geçen imtiyaznâmenin dördüncü maddesinde yazılı olan birlik ve eşiklik şartlarına aykırıdır. Yabancı devletler vatandaşlarına aynı şekilde eşit davranmak Avrupa devletleri ile imzalanan anlaşmaların gereklerinden

olduğundan bu şekilde vatandaşı çok vergi vermiş olan devlet her vakit bu anlaşma maddesine dayanarak bir dava açabilir. Bu farklılık ve ihtilafın kaynağı denizci devletlerde kullanılan tonilatoların mikdar farkları ile ölçüm usullerindeki farklılık ve ihtilaf hususlarıdır. Gerçi Devlet-i Aliyye tersanesinde kullanılan tonilato, İngiliz tonilatosuna uygun olduğundan bir cetvel düzenlenip de diğer devletlerin tonilatoları İngiliz tonilatosuna çevrilerek önceki cihetten doğan farklılık bertaraf edilir ise de ikinci sebepten yani ölçüm usullerinin uyuşmazlığından doğan fark giderilemez ve tebaası çok vergi veren devletin açacağı davaya cevap verilemez. Eğer Süveyş Kanalı'nın açılışında gemilerin ölçümleri için henüz elde sağlam bir kural bulunmadığı cihetle Mösyö de Lesseps çaresiz bu yolu seçerek her gemini resmi belgelerinde yazılı olan itibari kapasite miktarına göre vergi almaya başlamış ise de bunun ilânında geçici bir şey olduğunu derç etmiş idi. Bunda birlik ve eşitlik yok ise de geçici ve hem de bütün gemiciler hakkında müsaadeli bir suret olduğundan bir taraftan itiraz olunmamış idi. Hâlbuki bir itiraz yapılsaydı Devlet-i Aliyye şarten ve ahden bu şekli yasaklayıp bir muttarid kural seçmek üzere Mösyö de Lesseps'e emir vermeye mecbur olurdu. Kaldı ki tonne de capacite terkibinin Fransızca imlâsında tonne kelimesinin sonunda çoğul edatı olmayıp tekil olarak yazılmış olması da bir mutlak tek ölçü kastedildiğine delâlet eder ve kasıt eğer [papier de bord) gemi belgelerinde yazılı ve farklı olan itibari kapasite miktarı olsa sonuna çoğul edatı olan iks (x) harfi ilâve olunmak lazım gelirdi.

İkinci şıkka yani denizci devletlerden birinin itibari kapasite miktarı kastedilmesi suretine gelince bu da Devlet-ı aliyye isteğine aykırı görünür. Zira denizci devletlerden her hangisinin itibari ölçümü irade olunsa tercih bilâ-müreccah olur. Gerçi Paris bidayet mahkemesinde,

"Alınacak vergi Fransız akçesi olmak karinesiyle bunun ölçüsü de Fransa'nın kapasite miktarı olması lazım gelir" denilmiş ise de bu da kabul edilir bir hüküm değildir. Zira kastedilen Fransa ölçüsü olsaydı paranın cinsi Frank diye belirlendiği gibi ölçü de Fransa tonilatosu diye belirtilmek lazım gelirdi. Belirli bir itibari ölçü miktarı kastedilecek olduğu takdirde bu imtiyazı vermiş olan Devlet-i Aliyye kendi itibari ölçü miktarını kastetmiş olması gerekirdi. Yahut Devlet-i Aliyye'nin ölçü usulüyle Moorsom usulü arasında yüzde beşten yirmiye kadar az bir fark var ise de Devlet-i Aliyye tonilatosu İngiliz tonilatosuna eşit bulunduğuna ve imtiyaznâmenin tasdik olunduğu sırada Moorsom usulü İngiltere'ce düstûru'l-amel tutulup diğer uluslar taraflarından da bunun ölçü kurallarına oranla doğruya yakın olduğu tasdik ve kabul edilmiş olduğuna göre Devlet-i Aliyye'nin de tonne de capacite'den kastı bu idi, denilebilir ise de sonradan Devlet-i Aliyye gemilerinin ölçüleri hakkında muttarid ve tek bir kural bulunmak üzere bir karışık genel meclis kurulması için denizci devletlere verdiği takrirlerde Süveyş Kanalı müşkülâtının da meydanda olduğundan söz etmesiyle zikri geçen imtiyaznâmede yazılı olan tonne de capacite'den kastı henüz belirlenmemiş bir mikyas olduğunu işaret etmişti. Bunun üzerine şimdi Devlet-i Aliyye'nin muradı öyle belirli ve sınırlı olan bir mikyas idi, denilse zikrolunan takrirlerin içindekilere aykırı görünür.

İşte şu delillerle sabit oluyor ki Devlet-i Aliyye'nin kastı kendi kapasitesi miktarı olup ancak bunun belirlenmesi hususunda henüz tek bir kural seçilmemiş olduğundan sonradan karma genel bir meclisin kurulmasına karar verilmişti. Bu mecliste seçilecek ölçü usulünün her yerde geçerli olmak lazım geleceği gibi Süveyş Kanalı'ndan geçen gemilerin tonne de capacite'sini tayin işinde de yürürlükte olacağı ve o vakte kadar geçici bir kural seçilmek gerekeceği açıktır. Kanal'ın açılışından önce geçici olsun seçilecek kural tayin

olunabilirken belirsiz bırakılmış olduğundan Mösyö de Lesseps Kanal'ın açılışında kendiliğinden olarak geçici olmak üzere her geminin resmi belgelerinde yazılı olan itibari kapasite miktarı üzerine geçiş vergisi alınmasına başlamış idi. Sonradan Moorsom usulünün yine geçici olarak seçilmesine karar verdiğini her tarafa ilân ettiğinde de bir şekilde itiraza uğramadıktan başka İngiltere devletinin ticaret nezareti tarafından kendisine teşekkürü içeren yazı gönderilmiş idi. De Lesseps ise Moorsom usulünü tamamıyla icra etmeyip sanki bundaki hataları düzeltmek yolunda bazı değişiklikler yapmakla her taraftan şikâyetler duyulmuş ve bunun üzerine Devlet-i Aliyye'den işbu tonne de capacite tabirinin açıklanması istenilmiştir. Bu tabirden kasıt ise kendi kapasitesi miktarı olduğu ortaya çıkıp ancak bunun için henüz bir sağlam bir kural bulunmamış olduğundan bunun tayin şekli tartışma meselelerinin başı olmuştur.

Şöyle ki, de Lesseps böyle mutlak bir kapasite miktarı üzerine onar Frank vergi almaya yetkili olduğundan dolayı bunun hod be-hod tayinine de kendisince yetkili görüp bir mühendis komisyonu kurmuş, Moorsom usulünü esas alarak bazı değişiklikler yaptırarak kendi kapasite ölçüsünü icat etmiş ve bir seneden beri ona göre vergi almaya başlamıştır. Gemi sahipler ise bu şekilde vergi vermeye mecbur olmuşlar ise de bu vergilerin zamlarını protesto ederek vermişler. Bundan dolayı şikayet yolunda Babıâli'ye başvurular yapıldığından dolayı Devlet-i Aliyye de de Lesseps'in böyle hod behod bir kişisel ölçü usulü yapmasından kaçınmasını Hidivlik aracılığıyla kendisine bildirmiş olmasıyla da Lesseps'e kendi kapasite miktarı üzerine geçiş vergisi almak iznini vermiş ise de bunun tayini için kendi başına bir kural seçebilmek yetkisini vermemiş idiğini belirtmiş ve bu şekilde tonne de capacite tabirini bir tür açıklamış oluyor. Şimdi ortaya konulacak

açıklama ise daha önce Babıâli'ce yapılmış olan haberleşmenin dışında olamayacağı belli olmuştur.

Kısacısı Devlet-i Aliyye'nin tonne de capacite'den kastı bir kendi kapasite miktarıdır. Fakat bunun tayini için dermiyan olunacak ölçü usulünün devletçe resmen tasdikli olması lazımdır ve şimdilik bir geçici usul seçilmelidir. De Lesseps ise kendince bir kapasite ölçüsü seçebilmeye kendisinin salâhiyeti olduğu zannıyla kendi başına ölçü kuralı bulmuştur. Bu zannı ise hata olduğundan Hidivlik aracılığıyla bundan kaçınması kendisine bildirilmiştir. Bununla birlikte de Lesseps'in bulmuş olduğu işbu yeni usul işin yapısına aykırı olduğunu isbat eylemek de şimdi mümkün olamaz ve de Lesseps'in geçen seneden beri protesto altında olarak almış olduğu fazla vergilerin geri verileceğini gerektirecek açık bir madde olmadığından de Lesseps bu zamların geri verilmesine de zorlanamayacağı gibi ileride resmen sağlam ve değişmez bir kural konuluncaya dek işin böyle karışık bir hâlde bırakılması da uygun görülemez. O vakte kadar protesto tahtında olarak hesap suretiyle geçiş vergisi alınıp da sonra hesap görülmek de mümkün olamaz.

Bunun üzerine karma genel mecliste seçilecek ölçü usulü her yerde uyulacağı gibi Süveyş Kanalı'nca da geçerli olmak üzere şimdilik doğruya yakın olduğu herkesin müsellemi olan Moorsom usulü Tuna Komisyonu'nda olduğu gibi Süveyş Kanalı'nda da geçerli tutulmalıdır. O vakte kadar alınmış olacak vergilerden dolayı ne gemi sahiplerinin Süveyş kumpanyasından ve ne de kumpanyanın onlardan bir şey aramaya yetkileri olmamalıdır. Şayet kumpanya tarafından ihtiyaç belirtilirse daha önce on Franka bir Frank zammına müsaade buyrulduğu gibi bunun üzerine biraz şey zammına da müsaade buyrulmalıdır.

Bu lâyihamız komisyonda oy çokluğuyla tasdik olunarak onun üzerine karma bir mecis kurulmasına karar verildi ve her

devletten birer murahhas memur gelerek Dersaadet'te Tersâne'de toplanan konferansta derin müzakereler yapılarak her tarafta geçerli olmak üzere bir kapasite miktarı tayin edilmiştir.

Fransa'da kullanılan ölçü ve tartıların Osmanlı ülkesinde de kullanılması daha önce Âlî Paşa zamanında Şûrâ-yı Devlet'ce görüşüldüğü sırada yapılacak ölçülere ne türlü tarih konulmak meselesi söz konusu olarak güneş senesi tercihli görülmüş ise de bizim Maliye'ce kullandığımız güneş senesi hicri ay senesine mensup olduğundan daima farklılık üzere olup hicri tarihi terk etmek de caiz olamayacağından bir karar verilememiş ve bu konuda fakirin görüşü ve mütalaası da sorulmuş idi. Bunun üzerine hicri-şemsi sene seçiminin uygun olacağına dair dilimizde kullanılan tabirlerle herkesin anlayacağı surette bir risale yazıp *Takvîmü'l-edvâr* ismini verdim ve Türk dili ilim dili olamaz diyenlere dilimizin her şeye kabil olduğunu ve bu dille her fenden güzel eserler yazılabileceğini tasdik ettirdim.

Evrak-ı mevkute tabiri ilk defa bu risalede kullanılmıştır ki Fransızcada periodique kelimesinin tercümesidir. Yine o sırada basılan *Kitâbü'l-icâre'de* de mevkut kelimesi kullanılmış idi. Ondan sonra gerek edipler ve gerek hakimler arasında bu kelimenin kullanılması âdet olmuştur. Ondan evvel periodique kelimesinin Babıâli'ce tercümesi bilinmez idi. Hattâ aşağıda belirtileceği üzere daha önce Âlî Paşa *Mecma-i Fünûn* adıyla basılmakta bulunan periyotlara yazdığı takrizde *periodique* kelimesinin tercümesi olmak üzere *muvakkate* kelimesini kullanmış idi. Hâlbuki gerek Arapçada ve gerek Türkçede *muvakkat* kelimesi başka anlamda kullanıldığından onu *mevkut* yerinde kullanmak hatadır.

Bu risalenin yazımında başlıca bir maksat da yukarıda gçtiği gibi yeniden bir güneş yılı seçilmediği takdirde siviş senesinin girmesi yaklaştığından mali senemizin mutat üzere düzeltilmesi gerekeceğini hatırlatmak idi. Çünkü mali senemizin ayları güneş senesi ayları ve seneleri ay senesi bir itibari sene

olup her otuz üç senede bir senesi atlanarak düzeltile gelmiştir ki buna Maliye Hazinesi ıstılahınca *siviş senesi* denir. Sultan Abdülmecid Han hazretlerinin cülusu siviş senesine rastladığından vakit bir sene atlanmış idi. Bin iki yüz seksen sekiz senesi de siviş senesi olacağından bu şekilde düzeltilmesi seçilen usul gereklerinden idi.

Bu *Takvimü'l-edvâr* erbabı yanında itibara mahzar olduğu hâlde Maliye Nezaretince buna hiç önem verilmedi. Hâlbuki Maliye Hazinesi'nde Abdülmecid Han'ın tahta çıkışında mali senenin düzeltilmesi hizmetinde bulunmuş olan katiplikten yetişme muhasebeciler vardı. Hazine kayıtlarına başvurulunca bin seksen yedi senesi siviş senesi olacağından, gaflet olunarak yazılmış olan senetlerin birkaç ay sonra düzeltilmesi ferman buyurulmuştur ki sureti aşağıda yazılıdır.

Ferman-ı âlî kaydı

Mart Rumi aylardan olup ve şemsiyye (güneş yılı) denen senenin başlangıcı olup ve daima istikrarlı ve değişim kabul etmeyip yine güneş burç değiştirmesi itibarıyla üç yüz altmış beş gün ile tek günün yirmi bir parçasından bir parça gün mart hesabınca tam bir şemsi sene olur. Muharrem ayı Arap aylarından olup kameriye (ay yılı) sayılan senenin başlangıcı olup yaklaşık bir ayı otuz ve bir ayı yirmi dokuz gün olmakla üç yüz elli dört gün bir ay senesi olur. Bu suretle ay senesi güneş senesinden her yılda on bir gün ve bir günün yirmi cüzünden bir cüz gün eksik olduğundan ay ile güneş seneleri arasında otuz üç sene ile dört ayda bir sene fark olup farklılık sebebiyle Arap ayları mevsimden mevsime geçip hac ve oruç zamanı kâh bahar ve kân kışa rastlar. Mart devamlı baharın başında sabit ve ay senesi değişken olduğundan bin seksen altı senesinde Mart başlangıcı Zilhiccenin yirmi beşinci gününe denk gelip ve seksen yedi senesi içinde mart bulunmamış olur. Geçen senede tevcih ve deruhte olunan mîrî

hizmetlerinin seksen yedi senesine mahsup olmak üzere tevcih ve Hazine defterlerine bu veçhile kaydedilip yazılmış. Bu itibar doğru olmayıp tedahül sureti belli olduğundan başka sene ihtilafı ile nizadan hali olunmaz. Seksen yedi senesinde bulunan marttan olmak üzere senetleri düzeltilmek için özetlenip arz olunduğunda gereğince kaydedilip düzeltilmesi konusunda fermtn-ı âlî çıktığından izah edildiği şekilde kaydolunmuştur.

Fî 20 CA sene 1088

Hicrî-miladî sene meselesi

Açıklandığı üzere bin seksen yedi [1676] senesindeki tedahülden gaflet olunarak yanlış senetler verilmiş olduğu hâlde ardından düzeltildiği Hazine'ce kayıtlı bulunmuş ve bu bin iki sekiz yüz seksen senesi tedahülü evvelce *Takvîmü'l-edvâr*'ın basımı ile hatırlatılmış iken maddenin düzeltilmesine teşebbüs olunmamış ise de ardından bazı valiler tarafından Babıâli'ye hatırlatılmış ve ne yolda defter tutulacağı sorulduğundan fakirin başkanlığında Müneccimbaşı Tâhir Efendi, Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye azasından Vartan Bey, Mekteb-i Harbiye-i Şâhâne hocalarından riyazi ilimlerde meşhur olan Miralay Vidinli Tevfik Bey ve Rassad Kombari ile Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye memurlarından olan Şehbazyan Efendi'den oluşan bir komisyon kuruldu. Komisyonda *Takvimü'l-edvâr* ile Müneccimbaşı tarafından düzenlenen zîc cetvelleri ele alınarak yapılan görüşmeler sonucunu içeren bir mazbata kaleme alınmış ve Sadaret makamına takdim kılınmış idi. Sureti aşağıda yazılıdır.

Mazbata sureti

İşbu seksen yedi şemsi senesi Şubatı girecek olan seksen dokuz kameri senesi Muharreminin üçüncü gününde bitecek olup seksen sekiz şemsi senesi tabii yok olduğundan gerek

Hazine işlemlerinde ve gerek diğer yazışmalarda kullanılmakta olan şemsi aylar tarihinin girecek olan seksen dokuz senesinde ve ondan sonra ne şekilde bulunup kullanılması uygun olacağının tayini için Hazine işlemlerini bozmayacak surette hatıra gelecek görüşlerin bildirilmesi komisyonumuza havale buyurulduğundan bir kaç defa toplanarak durum görüşme ve tartışılmaya başlanmıştır.

Cenab-ı Hidiv-i a'zamî malumları buyrulduğu gibi tarihçe geçerli olan esas, üç şeyden ibaret olup birincisi tarihin başlangıcı ve ikincisi sene başı ve üçüncüsü zamanın takdir ve ölçülmesidir. Tarihin başlangıcı, her millet indinde bir büyük olay olarak genellikle din ve mezhebe ait şeylerdendir. Nitekim İsa aleyhisselâmın doğumu Hıristiyan tarihinin başlangıcı olduğu gibi Müslümanların ilerlemesine başlangıç olan Peygamberin hicreti de İslâm tarihinin başlangıcı sayılmıştır. Sene başı, tarih başlangıcı kabul edilen olayın senesinde belli bir gün olup ancak günü gününe uygunluğu şart edilmemiştir. Mesela İsa Peygamberin doğumu Kânûn-ı evvelin [Aralık'ın]sonlarında olduğu hâlde miladi tarihte sene başı Kânûn-ı sânî [Ocak] kabul edildiği gibi Hz. Peygamber'in hicreti Rebiülevvelin içinde olduğu hâlde Arap aylarının birincisi Muharrem olduğundan hicret gününden iki ay on bu kadar gün önce olan Muharrem'in biri sene başı kabul edilmiştir.

Zamanın takdiri bahsine gelince arz ve beyandan müstağni olduğu üzere geçmiş milletlerin çoğu izafi, akıcı olan zamanı gökteki parlak cisimler olan iki nur (ay ve güneş) ile belirlemişlerdir. Meselâ güneşin Koç burcuna girdiği nevruzdan diğer nevruza veya onun karşılığı olup güz mevsiminde gece ve gündüzün eşit olduğu Terazi burcunun başlangıcından Başak burcunun bitimine kadar üç yüz altmış beş ve yaklaşık dörtte bir gün olup buna bir şemsi/güneş senesi denilmiştir. Ay'ın bir defa dönmesine bir ay denilip on iki devri yaklaşık üç yüz elli dört gün, küsur saat, dakika, saniye vesaire

olarak bir güneş yılına yakın olduğundan ona da kameri/ay senesi denilmiştir. Bu itibara göre ikisi de gerçek senedir ve ikisinin de açıklandığı üzere eksiği olduğundan bir sene tamam şu kadar gündür denilemez. Fakat işlemlerin kolaylaşması için eski milletlerden niceleri yılları ve ayları gün sayısı ile sınırlamışlardır. Hâlbuki zamanın geçmesiyle zikrolunan kesirler toplanarak bu gibi ıstılahi seneler değişmiştir. Nitekim Rumi tarihte yanlış ortaya çıktığı anlaşılınca düzeltilerek Frenk tarihi konmuş ise de o da gün sayısı üzerine kurulu olduğundan uzayıp giden zaman içinde yanılacağı ilmen sabit olan maddelerdendir. Hukemânın sene başı olan nevruz yani güneşin Koç burcuna girdiği gün kadim Süryanîler asırlarında Nisanın başlangıcına ve Ekim'in başı Terazi burcunun birinci derecesine mutabık iken hâlen nevruzun Rumi Mart dokuzuna rastlaması da bu gibi sebeplerden dolayıdır. Ay'ın hilâl şekli görülebilir olup burçların hesapları ise gözleme dayalı olduğundan bedevilik/göçebe hâlinde bulunan Araplar arasında kameri seneler ve aylar geçerli olmuş ve Muharrem hilâlinin görülmesinden diğer görünmesine kadar bir gerçek ay senesi olduğundan bir şekilde yanlışlığa ve karışıklığa uğramamıştır.

Fakat Abbasi halifeleri zamanında devlet harcamaları kameri aylar hesabıyla görüle geldiği hâlde öşür ve arazi haracı gibi gelirler hep güneşin hareketine bağlı olan dört mevsime göre olduğundan günler ve ayların geçmesiyle hazinenin büyük zarara uğradığı meydana çıkınca her otuz üç senede bir seneyi atlamakla gelir ve giderlerin dengelenmesine karar verilmiş idi. Sonradan Celâleddin Melikşah zamanında seneleri gerçek güneş senesi ve sene başı güneşin Koç burcuna girmesi gününden sayılmak üzere yeni bir tarih ortaya konmuş ve o senenin Nevruzundan başlayarak takvim ihracına başlanmış idi. İşte Celâlî tarihi dedikleri bu tarihtir ki güneş yılı ve ayları üzerine kurulmuş olan tarihlerin

en doğrusu olduğundan hey'et ve zîc sahipleri arasında hâlâ muteber ve meşhurdur.

Devlet-i Aliyye'de de kameri/hicrî tarih geçerli olup ancak gelir ve giderlerin denkleşmesi için şemsi/güneş aylarının geçerli olmasına lüzum görülmüş ve Abbasîler zamanında olduğu gibi her otuz üçüncü sene yok sayılmış ve mali sene başı Mart sayılarak bu konuda medhal-ı âzer kuralı yani Mart ayı hangi hicri/kameri senede girerse o seneye nispet olunup kalan aylar da ona tabi ve peyrev sayılmak usulü prensip kabul edilmiştir.

Gerek ay senesi ve gerek güneş senesi ikisi de birer doğru ölçüdür. Fakat biri diğerine nispetle daha uzundur. Mesela iki yüz yirmi sekiz güneş senesi yaklaşık iki yüz otuz beş ay senesine ve üç yüz güneş senesi yaklaşık üç yüz dokuz ay senesidir. Yetmiş beş metre mesafeye yüz arşın demek doğru olduğu gibi güneş senesi itibarıyla otuz iki yaşına ulaşan adama da ay senesi itibarıyla otuz üç yaşında demek doğrudur. Fakat seneler kamerî olduğu hâlde yukarıda olduğu gibi güneş ayları sayıldığında her sene yaklaşık on birer gün farklılık çıkarak bir sene Mart ayı Muharrem'in başlarına gelmiş iken otuz iki sene sonra Zilhicce'nin yirmisinden sonra girer ve ondan sonraki Mart da Muharrem'in başlarına rastlamakla otuz üçüncü sene içinde hiç Mart bulunmayıp kalan aylar da ona tabi olduğundan o senenin güneş ayları doğal olarak yok olur. Nitekim daha önce [bin iki yüz] elli beş tarihinde olduğu gibi bu [bin iki yüz] seksen sekiz senesinde de vuku bulacaktır. Bu güneş aylarının kameri yıllara nispeti bir itibari iş olup medhal-i âzer kuralından başka bir esası yoktur. Meselâ seksen yedi senesi Kânûn-ı sânîsi tabiri seksen yedi senesinde bulunan Mart'tan sonra gelen Kânûn-ı sânî demektir ve bu suretle seneler bir diğerinden ayrılıp gidiyor. Medhal-i âzer kuralı mazbut olduğundan meydanda yalnız otuz iki senede hasıl olan bir farklılık görülüyor. Eğer Abbasîler zamanından

beri medhal-i âzer kuralı terk olunup da her otuz üçüncü sene atlanmamış olsaydı şimdiye değin otuz sene kadar fark ederek hâlen elli sekiz senesi Kânûn-ı sânîsinde bulunmuş olur idi. Bununla birlikte bir Rumi sene içinde bulunduğumuz seneye mi mensuptur yoksa geçen seneye mi mensuptur, burası tek bakışta bilinip de zihin yormaya hacet duymamak için sekiz-dokuz seneden beri yazışmalar ve diğer resmi belgelerde kameri/ay tarihinin yanına şemsi/güneş ayları ı konulmak usul hâline getirilmiştir. Bu ise bir güneş senesi olmayıp şemsi ayların medhal-i âzer kuralına mensup olduğu hicri/kameri tarihi göstermekten ibarettir.

Şu hâle göre şimdiye kadar Hazine'ce olageldiği şekilde bu seksen sekiz senesi güneş ayları da yok sayılarak gelecek seksen dokuz senesi Muharreminin üçünde girecek Mart'a seksen dokuz senesi Martı demek lazım gelir. Fakat konsolidler tertip olunurken seksen sekiz senesinin yok olduğu hatırlanamayıp seksen yedi, seksen sekiz ve seksen dokuz diye üç yüz on bu kadar senesine değin yürütülmüş ve fakat sırasıyla yanlarına miladi tarih de konulmuş olduğundan o vakit konsolide senetleri değiştirilecek olduğunda ona göre basılıp temsil olunmak üzere o vakte kadar üzerlerindeki miladi tarih geçerli olarak kameri seneye mensup olan Rumi aylara itibar olunmaması ve şayet ki halk içinde de gelecek sene için hicri kameri sene ve miladi tarih yazılmaksızın yalnız seksen sekiz senesi Mart veya Nisan veya diğer bir Rumi sene yazılarak verilmiş senetler var ise bunun seksen dokuz senesi diye düzeltilmesi gerekeceğinin ilân edilmesi ile müşkülat bertaraf olur. Ancak her otuz üç senede böyle bir kargaşalığa uğranılmış olur. Bir de hesabını öteden beri bu Rumi aylar üzerine düzenleyen tüccar veya diğer defter sahipleri seksen yedi senesi Şubatından seksen dokuz senesi Martına geçtiği gibi ara yerden bir senelik defterler ve senetler sanki kaybolmuş gibi görülür.

Her otuz üç senede bir kere bu zorluğa uğramaktan ise mali işler için düzgün ve gerçeğe uygun bir güneş senesi konması daha iyi olduğunda şüphe yoktur. Şimdi seksen yedi, seksen sekiz ve seksen dokuz seneleri diye devam olunup gidilse gerçi yeniden bir güneş senesi koymuş oluruz, fakat esası mesası yok bir sene meydana gelir. Çünkü seksen sekiz senesinde Mart bulunmamış olduğundan şimdiye kadar yürürlükte olduğu üzere medhal-i âzer kuralınca seksen sekiz senesinde bulunan Mart demek doğru olamayacağından seksen sekiz senesi Martı denildiğinde hicretten beri bin iki yüz seksen sekiz Mart geçmiş demek olur. Hâlbuki Hicret-i Nebeviyye senesinden beri yalnız bin iki yüz elli bir Mart geçmiş olacaktır. Bundan dolayı seksen sekiz senesi Martı tabiri anlamsız bir söz olup bunun üzerine oturtulmuş olacak bir tarihin üzerinden on-on beş sene geçtikten sonra gerek mahkemelerce ve gerek kalem kayıtlarınca bir maddenin düzeltilmesi gerektiğinde türlü müşkülata düşüleceği açıktır ve gittikçe bu zorluk artarak ileride bir tarihi maddenin tahkiki kâbil olamaz. Zira bu yeni tarih ikiye ayrılarak bin iki yüz elli dört senesi medhal-i âzer kuralınca yani her senesi takriben üç yüz elli dört gün olmak üzere yürümüş ve elli beş tarihinden beri yine o kural geçerli olduğu hâlde seksen sekiz senesinde ondan vazgeçilerek ondan sonraki seneleri üçer yüz altmış beşer gün olmak üzere sayılmış olacağından bu değişiklik daima hatırda tutulmalı ve zikrolunan iki kısmı gösterecek iki bölümlü bir cetvel yapılıp da elde bulunmalı ki mahkemelerce, kalem kayıtlarınca ve diğer hususlarca yanlış ve hatadan kurtulma mümkün olsun.

Kısacası şimdiye kadar olageldiği şekilde medhâl-i âzer kuralı eskisi gibi düsturu'l-amel [uyulacak kanun] tutulsa her otuz üç senede bir kere bir seneyi atlamak gibi bir karışıklığa uğranılması gerekeceği gibi bu kural terk edilerek seksen sekiz ve seksen dokuz diye devam olunup gidildiği surette de

anlatılan mahzurlar görüleceğinden iki şekilden de vazgeçilerek başlangıcı Hicret'ten sayılmak üzere bir şemsi sene konması daha iyi görülmüştür. Zira belirli bir başlangıçtan sırf şemsi yıllar itibarıyla yürütülmüş olacağından her ne vakit miladi tarihin altı yüz yirmi bir senesi eklense bu tarih çıkar ve başlangıcı şimdiye kadar kullanılan hicri-kameri gibi Hz. Peygamber'in hicret senesi olup şemsi yılların kameri yıllara oranı da yukarıda geçtiği gibi belli olduğundan her vakit yanlıştan masun olarak bu üç tarihin bir diğerine oranı çıkarılabilir. Bunun kullanılış şekli yukarıda geçtiği gibi kameri/ay tarihi yanına sekiz-dokuz seneden beri kona-gelen ve gerçekte asıl ve esası doğru olmayan şemsi tarih yerinde sağlam bir şemsi sene koymaktan ibaret olmasıyla halkça bir çeşit zorluğa sebep olmaz. Bu iki tarihin biri Kamer dönmesi ve diğeri Şems dönmesi itibarıyla Hz. Peygamber'in hicretinden itibaren geçen vakti göstermiş olur ve ileride bu şemsi hicri yalnız başına kullanılarak gerek Hazine'ce ve gerek halkça kolaylığa sebep olur.

İşte bu şekilde bir hicri-şemsi sene konmasına esasen karar verildikten sonra hangi ay ve günün sene başı sayılması konusuna söz getirildiğinde Hz. Peygamber'in Medine-i Münevverre'yi teşrifleri güz mevsiminde gece ve gündüzün eşit olduğu Terazi burcunun birinci derecesi olduğundan o gün veya Celalî tarihinde [takviminde] olduğu gibi onun karşılığı olup altı ay önce gece ve gündüzün eşit olduğu ve Rumi Mart'ın sekizine veya dokuzuna rastlayan nevruz sene başı sayılmak üzere bir gerçek güneş senesi sayılsa hikmete uygun ve diğer şemsi/güneş yılına asıl ve ölçü olur. Ancak şimdiye kadar Hazine'ce sene başı mart olup halk da ona alışmış olduğundan bir yeni şemsi sene konduğu sırada sene başının da değiştirilmesi iki iş olup bu ise halkça zorluğa sebep olabileceğinden sene başı yine Mart olmak sureti tercih olundu ve komisyon-ı acizanemiz azasından aşağıda imzası

yazılı Müneccimbaşı Efendi hicret senesi Martının yani hicretten önce girmiş olan Mart ayının başlangıcı ne gün imiş ve o vakitten beri kaç gün geçmiş ve güneş dolaşması itibarıyla kaç sene olmuş buralarını çeşitli delillerle ispat ettikten başka hicret senesinden bin üç yüz on dokuz senesine kadar her bir hicri-şemsi senenin Martı kameri senenin hangi ayının kaçıncı gününde girdiğini belirten düzenlemiş olduğu cetvel de komisyon-ı acizanemizde görülüp tasdik olunmuştur. Bu suret yüce katlarında uygun görüldüğü hâlde gereğinin yerine getirilmesiyle zikri geçen cetvelin de basılmasına izin ihsan buyrulması babında emr ü ferman.

Mütercim Şehbazyan	*Rassad Kombari*	*Mekteb-i Harbiye-i Şâhâne hocalarından Miralay Tevfik*
Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye azasından Vartan	*Ser-müneccimîn Tâhir*	*Ahmed Cevdet*

Bu mazbata hayli müddet ortada dolaşıp durdu, yürürlüğe konulmadı. Bir aralık Islahat Komisyonu'na da uğradı ise de maaş artırımına dair olmadığından bir şey yapılmadı. Bundan dolayı yeniden bir hicri-şemsi sene konulmadıktan başka Abbasîlerden miras alınan ve her otuz üç senede bir kere düzeltilen mali senemiz yanlış olarak yürüdü gitti ve gerçekte mahvolup bitti. Bunun yanında yine kâğıtlar üzerinde yazılıp gitmekte ve yanlışlığı sene sene artmaktadır. O zamanda devletin pek çok esaslarına gevşeklik ve bozukluk başladığı gibi mali senesi de bu hâle girmiştir.

Bir hayli müddet sonra Mekatib-i Harbiye askerî meclisinde hicri-şemsi senenin ilim ve fenlerimiz için bir tarih olmak üzere seçilmesi konuşularak zikri geçen mazbata ile diğer belgeleri istendiğinden bulunup oraya verilmiş ise de oradan da bir sonuç çıkmamıştır.

Miralay Süleyman Bey'in *Mebânî'l-inşâ* adındaki eseri

Âlî Paşa'nın sadrazamlığının son günlerinde Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye münşeat hocası Miralay Süleyman Bey inşâ ilminden *Mebânî'l-inşâ* adında bir kitap yazarak bastırmıştı. Serasker Hüseyin Avni Paşa, askeri ümeradan vali ve mutasarrıf yaptırmak teşebbüsünde bulunduktan başka kâtipleri de askeri mekteplerden yetiştirmek sevdasına düşerek bu kitaba çok ehemmiyet verdi ve niyetini kabul ettirmek için Âlî Paşa'ya çok dalkavukluk ederdi. Böyle yeni yazılan kitaplarda geçmişlerin eserlerinden örnek vermek gerekirken Süleyman Bey çağdaşların eserlerinden örnekler verdi. Hatta kitabının önsözünde kelâmı dört mertebeye bölerek birinci mertebesini Âlî Paşa'nın bir tezkiresiyle temsil etti. Bu tezkire ise Âlî Paşa'nın en aşağı derecede bulunan eserlerindendir. Hâlbuki Süleyman Bey gerçekte zeki bir zat ise de edebi ilimleri yoluyla öğrenmeyip şundan bundan yararlanarak bu kitabı yazmış olduğundan bunda çok hataları görüldü. Bunun yanında ifade tarzı da bilinen inşa usulümüze hiç uygun değildir. İnşâ ilminin esası belagat ilmi olduğu hâlde onun bu ilimde becerisi olmadığından, çok yerlerde esastan hariç şeyler yazmıştır. Bu kitap ise mekteplerde okutturulmak üzere bastırılmış olduğundan edebi mekteplere yeni girenleri bu yolda yanılgı ve yanlıştan korumak için onların uyanmasına sebep olabilecek bazı bilgilerin verilmesine lüzum görülmekle *Ta'dil-i Mebâni'l-inşa* adlı risaleyi yazdım. Fakat o vakit Âlî Paşa ile aramız bozuk olup Avni Paşa takımı ise gayet mültezem bulunduğundan bu risale yayınlanamamıştır.

Bu risalede belirtiğimiz gibi nesir sözleri *müressel* ve *müsecca* kısımlarına ayrılıp her birinin kullanma yeri başkadır. Eski edipler resmi yazışmalarda tersîli[6] tercih ederler ve özel

6 Yazı ve konuşmada ağır başlı uslup kullanma.

yazışmalarda tescî[7] yoluna giderler idi. Sonraları kalem katipleri arasında tescî' yolu tercih edilip ve güzel sanatlarla çok uğraşılmakla sözün esas güzelliği yerinde olan fesahat ve belagat arada kayboldu. Sonradan Akif Paşa ifade usulünü bir derece ıslah etti. Daha sonra Reşid Paşa tersîl yolunda sade ve güzel bir çığır açtı. Resmi yazışmaları hep bu yola koydu. Bu cihetle kalemlerin yazışma usulü bütün bütün değişti. Âlî ve Fuad Paşalar bu yolda takaddüm edip müressel olmak üzere beliğane lâyiha ve takrirler yazarlardı. Mısırlı Kamil Paşa tescî yolunda devam edip bu yolda güzel yazardı. Ancak ayrıntılı bir tasarı veya mazbata kaleme alamazdı. Âlî Paşa da bazen tescî'e heves ederdi. Lâkin tescî'i tersîli kadar güzel değildir. Fakir önceleri inşa vadisinde tescî yoluna gitmiş idim. Lâkin ilim ve fenlere dair bazı kitaplar ve risaleler yazmakla meşgul olarak ve uzun müddet Meclis-i Maarif'te uzun lâyihalar ve mazbatalar kaleme aldığımdan tabii olarak tersîl yoluna alıştım. Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye'nin ilk kuruluşunda nizamiye ilamlarının sâk ve sebkini tersîl kalıbına dökmek için haylice çalıştım. Bu cihetle genellikle tersîl yolu üzere giderdim. Bazen de sec' ve diğer güzel sanatlarla süslü sözlere yer verirdim. İşte o sırada kozmografya fennine dair Fransızcadan Türkçeye tercüme edilmiş olan risale üzerine kaba saba yazılmış olan takrizin suretidir:

Takriz

Eskilerin hey'et ilminden bir makale saydıkları coğrafya fenni ilimlerin çoğalması fikirlerin çarpışmasıyla artarak ve özünce genişleyip büyüyerek şimdi yer küresinin durumundan söz eder bir müstakil bilim olmuştur. Yer küresinin gökyüzüne nispetle olan durumunun bahsi de kozmografya adıyla başkaca bir bilim sayılarak coğrafya kitaplarına eklenmiştir. Fransa müelliflerinden Auguste Mitlau adlı müellifin

7 Nesirde kafiye kullanma.

coğrafyadan yazmış olduğu kitabı erbabı arasında muteber ve makbul olduğu hâlde daha önce tercümesine başlamış olan Mekteb-i Tıbbiye hocalarından Hoca Bogos bu kere zikri geçen kitabın zeyli olan kozmografya tarafını da tercüme ederek ortaya koyduğu bu değerli eserinin yayınlanması zamanımızın güzelliklerinden sayılacağından basılması temennisiyle bu takriz yazıldı.

Ahmed Cevdet

Yine ol devirde Şirvanî Ahmed Hamdi Efendi'nin *Makâmât-ı Harîrî* tercümesi üzerine kısa bir takriz yazılmıştır.[8]

Cevdet Paşa'nın Maraş valiliği

Yine o sırada *Mecelle*'nin sekizinci kitabı tamamlandığından bastırılmak üzere iken seksen dokuz senesi başlarında Cebel-i Bereket ve Cebel-i Kozan dahil olmak üzere uydurulan Maraş valiliği uhdemize verildi. Çünkü Mahmud Paşa'ya haylice uysallık gösterip icraatına yardım ettim ise de pek makul olmayan fikirlerine muhalif görüşte bulundum. Uygunluk ve aykırılığım gayet samimi ve garazsız ise de Mahmud Paşa bana gücendi ve hakkımda şüphelere düştü. O sırada Bağdad Valisi Midhat Paşa da makul olmayan emirlerinden dolayı istifa ederek Dersaadet'e gelmek üzere idi. Mahmud Paşa ise kendisine karşı doğruca söz söyleyecek kişileri İstanbul'dan kovmak ve göndermek kaydında bulunduğundan bizi de Maraş valiliği ile acelece İstanbul'dan çıkardı.

Maraş'a gitmemiz esnasında Midhat Paşa Dersaadet'e gelip uhdesine Edirne valiliği verilmiş ise de ardından sadrazam olunca şekil ve sınırları belli olmayan Maraş valiliği kaldırılarak Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye azalığı ve Mecelle Cemiyeti başkanlığı ile Dersaadet'e davet olundum. Bundan dolayı Mevlevî

8 Takriz Arapca'dır

nezri üzere on sekiz gün Maraş'ta valilik ettikten sonra dönerek Dersaadet'e geldim. Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye'nin kurucusu olduğumdan azalıkla dairelerinden birine devamım uygun görülmeyip Babıâli'de Mecelle Cemiyeti için bir oda tahsis kılındı ve *Mecelle*'nin tamamlanması emredildi. İşte o vakit *Mecelle*'nin sekizinci kitabını bastırdım ve dokuzuncu kitabını yazmaya devam ettim. Yukarıda geçtiği gibi Maraş'tan dönüşte teşekkür için Valide Sultan hazretlerine bir adet ariza yazmış idim ki sureti aşağıdadır:

Valide Sultan'a tezkire

Atebe-i ulyâ-yı sipihr-i'tilâ-yı sultânîlerine ma'rûz-ı abd-i memlûkleridir ki,

Şevketlü kudretlü mehâbetlü merhametlü velî-ni'met-i bî-minnetimiz pâdişâhımız efendimiz hazretlerinin mezalle-i merhamet ve şafakat-i Zıllullâhîlerinden gayrı sığınacak bir sâyem ve ihlâs u sadâkatten başka sermâyem olmayup hemen her ne türlü hizmet emr ü fermân buyrulur ise fedâkârâne ve cân-sipârâne hizmetkârlık vazîfesini ifâya sarf-ı iktidâr etmekte olduğum hâlde bu kere Maraş'dan Dersaâdet'e avdet-i ubeydâneme müsâ'ade-i seniyye-i hazret-i pâdişâhî erzân u bî-dirîğ buyrulmağla bi'l-ehli ve'l-iyâl yüzlerimizi yerlere sürerek Cenâb-ı Rabb-i Zü'l-celâl Pâdişâh-ı adâlet-penâh ve Şehriyâr-ı merâhim-iktinâh efendimiz hazretlerini dünyâ durdukça erîke-pîrâ-yı şevket ü iclâl ve cenâb-ı me'âlî-meâb-ı ismet-penâhîlerini dahi sâye-i hümâ-vâye-i hazret-i şehriyârîde mütteka-pîrâ-yı gülşen-sarây-ı âfiyet-i bî-zevâl buyurmak duâ-yı icâbet-ihtivâsının tekrârıyla tezyîn-i lisân-ı ubûdiyyet olunmakta olması kullarınca ifâ-yı vazîfe-i ubûdiyyet demek olmasına nazaran tafsîlâtına mübâderet ile tasdî'a hâcet göremem. Fakat Maraş'a giderken Tarsus'tan geçilmiş olduğundan zât-ı şefkat-âyât-ı ismet-penâhîlerinin orada icrâsına muvaffak oldukları cûybâr-ı müberrâtı

gözümle görüp sîrâb-ı inâyet-i celîleleri olan binlerce kesânın du'â-yı vâcibü'l-edâ-yı hazret-i pâdişâhîye terdîfen du'â-yı bi'l-hayr-i veliyyetü'n-ni'amânelerini yâd u tekrâr ettiklerini işittikçe kulları dahi kemâl-i ihlâs ile âmîn-gûyân içinde bulunduğumdan şuracığını arz u beyâna vesîle-cûyân iken bu kere şeref-i hulûliyle teşerrüf olunan leyle-i Reğâib'in tebrîki vesîle-i münâsibe ittihâz olundu. Cenâb-ı Hak bu leyle-i mübârekeyi evvelâ zât-ı melek-simât-i hazret-i Hilâfet-penâhîye müstetba'-ı yümn ü su'âd ve sânîyen Mehd-i ulyâ-yı şevket ü saltanat olan cenâb-ı ma'âlî-nisâb-ı veliyyetü'n-ni'amîlerine dahi müteyemmin ve mes'ûd buyurmak du'âsını ilâve-i evrâd-ı mahsûsa-i kemterî eylediğim muhât-ı ilm-i âlem-şümûl-ı sultanîleri buyruldukta her hâlde emr ü fermân ve lütf u ihsan hazret-i veliyyetü'l-emrindir.

Yine o sırada padişahın doğum gününün tebriki için Valide Sultan'a yazılan tezkire:

Atebe-i felek-mertebe-i sultânîlerine ma'rûz-ı abd-i müstedîm-i ubûdiyyet-vesîmleridir ki

Cenâb-ı Rabb-i Mennân pâdişâh-ı merâhim-iktinâh velî-ni'met-i bî-minnetimiz efendimiz hazretlerini mâ-te'âkabe'l-melvân erîke-pîrâ-yı şevket ü şân buyurmak du'âsını terdîfen du'â-yı bî-riyâ-yı ismet-penâhîleri dahi zîver-i zebân-ı sıdk-nişân kılınmakta olduğunun arz u beyânıyla tasdî'-i ser-i şafkat-eser-i sultânîlerine hâcet yoktur. Fakat yevm-i vilâdet-i hazret-i pâdişâhî -ki bu Devlet-i Aliyye'ye mukaddime-i feyz u şahâdettir- her sene bu yevm-i mes'ûdun îfâ-yı resm-i tebrik ü tes'îdi bi'l-cümle bendegân-ı ihlâs-nişâna sermâye-i ibtihâc ü mefharet olduğu gibi mülk ü millete öyle bir velî-ni'met yetiştirmek şerefini ihrâz ile bahtiyâr olan cenâb-ı me'âlî-me'âb-ı veliyyetü'n-ni'amîlerini dahi Cenâb-ı Hak hemîşe müşâhede-i cemâl-i mikr-iltimâ'-ı hazret-i şehriyârî ile mütteka-pîrâ-yı inşirâh u meserret buyurmak du'âsı bi'l-hâssa zîver-i zebân ihlâs u ubûdiyyet kılındığının arz u ifâdesiyle tasdî'e cür'et

olunduğu muhât-ı ilm-i merâhim-şümûl-i ismet-penâhîleri buyruldukta ol bâbda ve her hâlde emr ü fermân ve lütf u ihsân hazret-i veliyyetü'l-emr efendimizindir.

Cevdet Paşa'nın Evkaf-ı Hümâyûn nazırlığı

Mahmud Paşa'nın yersiz davranışlarından büyük küçük bütün memurlar gücenmiş ve nefret eder olmuş idiğinden Midhat Paşa'nın Sadareti genel memnuniyete sebep olmuş ise de o da düşüncesiz ve bir işin sonunu saymaz bir zat olduğundan çok duramayıp Şaban ortalarında azledilerek yerine Büyük Rüşdü Paşa sadrazam oldu ve Zilkadenin sekizinde fakirin uhdesine Şûrâ-yı Devlet azalığı tevcih buyruldu. Rüşdü Paşa Sadaret makamının ağırlığını korumak kaydında bulunup Mahmud Paşa ise Babıâli'den bu ağırlığı ve haysiyeti yok etmiş ve bütün vüzera ve diğer memurlarda kıymet ve itibar bırakmamış olduğundan Rüşdü Paşa'nın ağırlık ve vakarı Mâbeyn-i Hümâyûn halkına ağır geldi. Hafif bir sadrazam arandı. Hemen bu seneni Zilhiccesinin on yedisinde Rüşdü Paşa azledilerek Sadaret Sakızlı Esad Paşa uhdesine tevcih olundu. Ertesi günü fakirin uhdesine de Evkaf-ı Hümâyûn Nezâreti tevcih kılındı. Teşekkür için Mâbeyn-i Hümâyun'a gidip padişah huzuruna çıktığımda Sultan Abdülaziz Han hazretleri olağanüstü yakınlık ve iltifat gösterdi ve tahsis edilmiş olan aylık otuz bin kuruş maaşıma on bin kuruş zam ve ilâve buyurdu.

Esad Paşa, Mekteb-i Harbiye'den çıkmış bilgili ve güzel ahlak sahibi bir zat olup Fuad Paşa Suriye'de iken onun maiyetinde bulunmakla ve Fuad Paşazâde Kazım Bey'in muallimi olduğu hâlde birlikte Avrupa'ya gidip gelmekle az vakit zarfında mertebeleri kat ederek genç yaşında müşir olmuş idi. Lâkin az müddet içinde yetişmiş bir zat olduğundan kıymet ve haysiyet boyuna, Sadaret'in uzun elbisesi uzun geldi ve halk gözünde küçük göründü. Kısacası Enderun halkı Sadaret makamında gailesi hafif bir adam, Birun ricali ise muktedir bir sadrazam

isterdi. Bundan dolayı ikisi ortası bir şey olmak üzere doksan senesi Saferinin on yedisinde [16 Nisan 1873] Esad Paşa azledilerek yerine Şirvanîzâde Rüşdü Paşa getirildi. Şirvanîzâde de Fuad Paşa ile birlikte Suriye'ye gidip onun yardımıyla, müderris iken birdenbire vezirlik rütbesi almış olduğuna göre aykırıdan gelip az vakit içinde meydana çıkmışlardan ise de Esad Paşa'ya nispetle daha kıdemlice idi. Şirvanîzâde ile aramızdaki hukuk pek eski olduğu hâlde Sadaret makamına geldiği gibi bize eğri nazarla bakar oldu. Saferin yirmi beşinde memuriyetimiz Maarif-i Umumiye Nezaretine çevrildi. Bana göre Evkâf-ı Hümâyûn Nezaretiyle Maarif Nezareti arasında bir fark olmayıp belki Maarif Nezaretinde görecek daha mühim işler vardı. Ancak Şirvanîzâde yukarıda geçtiği gibi padişah tarafından zammedilmiş olan on bin kuruşu keserek bir teveccühsüzlük eseri gösterdi ve bazı aşağılıklardan oluşan hassulhas toplantısında,

"*"Cevdet Paşa'nın Evkaf Nezaretinde bulunması muhataradan hâli değildir"* denilmiş olduğunu gayet gizli yoldan olarak işittim, şaşırdım. Çünkü Evkaf nazırları Cuma selâmlıklarında bulunmak hasebiyle haftada bir kere padişahı görürler. Lâkin böyle bir resmî mülakat ile sadrazamlar aleyhinde söz söylemeye kolaylıkla fırsat bulamazlar. Hâlbuki ben o fikirde bulunsam onun aleyhinde Valide Sultan aracılığıyla veya diğer bazı vasıtalar ile bazı ilkaata yol bulabilirdim. Ancak bu türlü fesatlık benim mizacıma uygun değildir. Kaldı ki Âlî Paşa'nın vefatından sonra Sadaret'in tadı kaçtı. Her kim sadrazam olsa az vakit içinde rezalet ile ayrılması vaktin ve hâlin icabından idi. Bundan dolayı Sadaret'i elde etmeye hevesli değil idim ve bunu daha önce Şirvanîzâde'ye anlatmış idim. Zeki bir zat olduğu cihetle o da benim gibi bu belâdan sakınır sanırdım. Adı geçen ise kendisinden daha sonra yetişmiş olan Esad Paşa'nın Sadaretini görünce hırs ve çok düşkünlük

göstererek Sadaret makamına geldi. Zahir, kendisini kıyaslayarak beni rakip görme fikrine kapılmış sandım.

Sultan Abdülaziz'in hal'i teşebbüsü

O sırada Ahkâm-ı Adliye nazırı bulunan Midhat Paşa ile Avni Paşa'nın bir diğerinin can düşmanı iken bu kere şîr ü şeker gibi uyuştuklarına da bir anlam veremiyordum. Avni Paşa Mâliye Nazırı Sadık Paşa'dan nefret ederken o sırada bir diğerinin can dostu ve sırlarının mahremi olduklarını görüp şaşırıyordum. Meğer ki düşünce başka imiş. İş içinde iş var imiş. Bunlar Sultan Abdülaziz Han hazretlerini hal etmek için birleşmişler ve Şirvanîzâde'nin Sadaret makamına getirilmesi bunun için olup Sadık Paşa da onunla Avni Paşa arasında aracı imiş. Şirvanîzâde ise gayet mütereddit ve yanar-döner bir adam olduğundan o mukavele ile Sadaret makamına geldikten sonra o tehlikeli işin müzakeresine giriştiklerinde Avni Paşa tarafından teklif edilen teşebbüslerin her birine bir özür ve bahane bulduğuna ve Mısırlı Kamil Paşa'nın nabzını yokladıklarında,

"Ben tac u tahta karşı bahse girişemem" demiş olduğundan mesele karmaşa içine düşmüş. Buralarını bizlerden gayet gizli tutarlardı. Bundan dolayı Şirvanîzâde Sadaret makamına geldikten sonra üç ay kadar yalılarda geceleri özel görüşmeler veya özel sohbetler tarzında toplanıp o tehlikeli meseleyi görüşürler ve namahrem olanların vakitli vakitsiz özel toplantılarına girmelerini tabii ki istemezler imiş. Ben ise gerçeğe vâkıf olmadığımdan onun uygunsuz tavırlarını sırf rekabete yüklerdim, bundan dolayı da asla ziyaretine gitmezdim.

Şirvanîzâde, sadaretinden üç ay kadar süre geçtikten sonra devlet işlerinin gizlice görüşülmesi için geceleri toplanan havâss-ı vükelâ meclislerine fakiri de davet eder oldu. Maarif nazırları ise havâss-ı vükelâdan sayılmazdı. Davetin sebebi bu imiş ki Avni Paşa Şirvanîzâde'nin davranışlarından emin

olamadığından işi gevşetmiş ve aralarında padişahı indirmekten vazgeçerek bir şartnâme yapıp da onu kabule Sultan Abdülaziz Han hazretlerini mecbur etmeye karar vermişler ve şartnâmenin kaleme alınmasını Midhat Paşa'ya havale etmişler. Avni Paşa ise kötü fikirlerinin husulünden üzülünce artık şartnâme düzenlemeye asla önem vermez olduğu hâlde "*hain korkak olur*" kaidesince hemen huzûr-ı hümâyûna varıp Şirvanîzâde ile Midhat Paşa'yı gammazlayıp kötülemiş. Şöyle ki:

"Bunlar Devlet-i Aliyyenizi meşruti bir hükumet şekline koymak istiyorlar. Ben de içlerindeyim. Sırf fikir ve niyetlerini anlamak için kendilerine uyuyorum. Asker elimizde ya. Ne vakit ister isek onları uzaklaştırırız" demiş. Midhat Paşa şartnâmeyi yazadursun Şirvanîzâde de aralarında söyleşilen kötü niyetleri şayet ortaya çıkarsa diye korku ve telâşa düşerek evvelce davranıp da yakayı kurtarmak üzere huzûr-ı hümâyûnda Midhat Paşa'nın kötü niyetinden söz etmiş, hatta bir şartnâme kaleme almakta bulunduğunu ihbar edip onu azl ettirmişti. Hâlbuki ondan evvel Avni Paşa'nın ikisini de padişah gözünden düşürmüş olduğundan habersiz imiş. Lâkin derece derece hakkında padişahın teveccühünün değişmekte olduğunu anlar olmuş idi. O vakit ise mülkiyece ve maliyece mühim işler olup Meclis-i Mahsus'ta ortaya atılsa yayılacağı tecrübeyle bilindiğinden beş-altı zattan oluşan Meclis-i Havâss-ı Vükelâ toplanarak gizlice görüşmelere ihtiyaç görüldükçe bizi de ancak özel bilgilerimizden dolayı davet ederler imiş. Bu meclisler genellikle Şirvanîzâde'nin konağında toplanıp ben de davet olundukça giderdim. Ancak mutat üzere hulus çakmak için yine onun ziyaretine gitmezdim. Azline bir ay kala kendisi azlolunacağını hissettiği gibi biz de uzaktan belirtilerini görüyorduk. O sırada özel biçimde yanaşmadığımı görüp beni kendi aleyhinde işliyor sanırmış. Mahremiyet dairesine girenlerden bazıları buralara dair söz açtı. Manasını anlayıp dedim ki:

"Gerek Sadrazam ve gerek fakir ikimiz de ilmiye yolundan geldik. Fakat o ilmiye mertebelerinin başlangıcı olan müderrislikten birden vezir oldu. Devletin tavır ve sırlarını öğrenmeden vükelâ-yı devlet sırasına geçti. Ben ise ilmiye mertebelerinin son mertebesi olan kazaskerlik rütbesini alarak Meşihat'e aday iken yolum değiştirildi. Henüz vükelâ-yı devlet sırasına dahil olmamışken devlet sırlarına vukuf kazanmış idim. Mahmud Paşa Sadaret makamını zehirledi, devletin vaz'ını bozdu, tavrını değiştirdi. Ben tecrübem hasebiyle bu makama rağbet göstermedim. O ise tecrübesizliği hasebiyle hırs ve iştahını göstererek kendisini bu gaileye uğrattı. Şimdi azli belirtileri ortaya çıktı. Ben onun aleyhinde bulunmadım ve bulunmuyorum. Bu da onu sevdiğimden değil. Zira kendisinden gördüğüm vefasızlıktan dolayı kırgınım. Lâkin ona kim halef olacak bilmem. İhtimâl ki daha kötüsü gelir ve en çok ürktüğüm şey Sadaret'in ağır yükünün bana yüklenmesi düşüncesidir."

Adı geçene söylenmek üzere bu sözleri söyledim. Lâkin yine özel görüşmek üzere ziyaretine gidip gelmezdim. Ardından doksan senesi Zilhiccesinin yirmi altısında [14 Şubat 1874] nefret edilerek azlolundu. Pek çok kimseler konağına gidip gelmekten sakınır oldu. Ben ise azli günü sabahleyin Babıâli'ye gitmeden taziyet için konağına vardım. Vefakârlık ve hukuk-şinaslık törenini yerine getirdim.

Maarif-i Umumiye Nezaretinin faaliyetleri, sıbyan mektepleri

Gelelim o sırada Maarif-i Umumiye Nezaretince yapılan icraatımıza: Doksan senesi başlarında *Mecelle*'nin dokuzuncu kitabı tamam olduğundan yayınlanmış idi. Maarif-i Umumiye Nezareti Müsteşarı Sadullah Beyefendi ki zeki ve bilgili bir zattır, onun başkanlığı altında ve Maarif Nezareti dairesinde fazilet ve bilgi sahiplerinden bir komisyon yaptım. Meclis-i Maarif reisi olan Müneccimbaşı Tahir Efendi ve azadan bazıları

bu komisyonun azalığına tayin olunduğu gibi askeri ümeranın bilgililerinden de bazı zatlar istenilmekle zikri geçen *Mebâni'l-inşâ* yazarı Süleyman Paşa, Mekteb-i Harbiye Müdürü Mehmed Bey, Bahriye Mektebi hocalarından Said Paşa, Tıbbiye'den merhum Aziz Bey ve Tophane'den bazı zatlar da komisyon azalığına tayin olunmuşlar idi. Komisyonda sıbyan mekteplerinden âliye mekteplerine kadar okunacak ders cetvelleri düzenlendi ve önce bir elifba cüzü yazılıp basıldı. Kararlaştırılan yeni usul üzere Nur-ı Osmaniye Camii'nde sıbyan mekteplerine örnek olmak üzere ibtidaiye adıyla bir sıbyan mektebi açıldı. Sonradan benzeri bir kaç mektep daha açılmıştır. O şekilde düzenlenen ders cetvellerine göre komisyonca yeniden yazılmasına gerek duyulan kitap ve risaleler yazılmak üzere ehil ve erbabına dağıtıldığı sırada birazı da fakirin hissesine ayrıldığından hemen komisyonun istediği şekilde önce Türkçe kuralları çocuklara kolayca öğretmek üzere *Kavâid-i Türkiyye* adlı risaleyi, sonra mantıktan *Mi'yâr-ı Sedâd* ve âdâb ilminden *Âdâb-ı Sedâd* adlı risaleleri yazdım. Her birinden on-beşer bin nüsha bastırıldı. Bu sırada *Siyer-i Enbiyâ* adlı kitabın da üç cildi bittiğinden bastırıldı. *Kısas-ı Enbiyâ'nın* her cildi basıldıkça birer nüshası özel surette olarak Valide Sultan hazretlerine takdim olunurdu. İkinci cildinin takdimi üzerine bir hüküm-nâme ile bir murassa mahfaza ihsan buyurmuş olduklarından cevaben bir kıta teşekkür arizası yazıldı. Sureti aşağıda yazılıdır:

Valide Sultan'a cevaben tezkire

Atebe-i felek-mertebe-i sultanîlerine ma'rûz-ı bende-i kadîm-i ihlâs-vesîmleridir ki,

Kısas-ı Enbiyâ ve Tevârîh-i Hulefâ nâm kitabın ikinci cüz'ü dahi tab' u temsil ile bir nüshası huzûr-ı veliyyetü'n-ni'amîlerine takdim olunması üzerine tahsîn u taltîfi hâvî bir kıt'a hüküm-nâmeleriyle ihsân buyrulan bir kıt'a murassa' mahfaza-i

girân-bahâ fark-ı ihlâs ve ubûdiyyet-i çâkerâneme iftihâr-bahşâ oldu. Bu kitâbın te'lîfinden maksad-ı aslî halka akâ'id-i İslâmiyye'nin me'hazı olan siyer-i Seyyidü'l-enbiyâyı şerh etmek ve netîcesinde Hilâfet-i seniyye-i İslâmiyye'nin kadr ü şerefini nev-resîdegân-ı hadîka-ı İslâm'a gereği gibi öğretmekdir. Çünki ale't-tevâlî müstağrak olduğum sunûf-ı avâtıf ve eltâf-ı seniyye-i hazret-i zillullâhînin binde birinin şükrünü ifâdan âciz olduğumu bilerek hiç olmaz ise şükür-güzârlık yolunda bulunmuş olmak üzere leyl ü nehâr îfâ-yı vazîfe-i me'mûriyyete bezl-i iktidâr ile berâber ihtilâs olunan evkâtı dahi sebeb-i saâdet-i dâreyn olan rızâ-yı merâhim-irtizâ-yı hazret-i Hilâfet-penâhîyi celbe medâr olabilecek eserler vücûda getirmeye hasretmekte bulunduğumdan bu bâbda Velî-ni'met-i bî-minnet[in] nîm nazar-ı kabûlüne mazhariyyet kullarınca en büyük mükâfât ve sahîhan sermâye-i fahr ü mübâhât olup öyle bir küçük eser-i kemterînin nazar-ı tahsîn-i sultânîlerine makrûn olması ise pek büyük beşâret ve ihsân ale'l-ihsân olarak öyle bir mahfaza-i girân-bahâ inâyet buyrulması hakkâ ki hânedân-ı acz-nişân-ı ubeydâneme pek güzel ve değerli bir yâdigâr-ı mefharet olmasıyla ne diyeceğimi ve nasıl teşekkür edeceğimi bilemeyip hemen Cenâb-ı Hak velî-ni'met-i bî-minnetimiz pâdişâhımız efendimiz hazretlerini mahfaza-i savn-i samedânîsinde her türlü ekdâr-ı kevniyyeden masûn ve niyyât-ı celîle-i hümâyûnların dâima tevfikât-ı ilâhiyyesine makrûn ve ömr ü şevket-i şâhânelerini rûz-efzûn buyurmak du'â-yı mefrûzü'l-edâsına terdîfen mehd-i ulyâ-yı şevket ve saltanat olan zât-ı meâlî-simât-ı veliyyetü'n-ni'amîlerinin kalb-i şefakat-celb-i sultânîleri dâima o yüzden mesrûr u memnûn olmak du'â-yı sıdk-ihtivâsını zîver-i zebân-ı sıdk-nişân etmekte olduğumun arz u ifâdesiyle tasdî'e cür'et eyledim. Kâtıba-i ahvâlde emr ü fermân ve lütf u ihsân hazret-i veliyyetü'l-emrindir.

Fi gurre-i Rebiülahir sene 1291/18 Mayıs 1874

Kur'ân cüzlerinin basılması ve ilanı

Nice senelerden beri Kur'ân cüzlerinin basılması Babıâli'ce arzu oluna-geldiği hâlde bu konuda Bâb-ı Fetvâ'dan uygun cevap alınamadığından Babıâlî tereddütte idi. Hâlbuki İranlılar Vâlide Hanı'nda ve diğer yerlerde gizlice Kur'ân-ı Kerim'i basıp açıktan satarlardı ve bazen matbaalarındaki basılmış evrak parçaları bakkal dükkânlarında görülüp bu ise Kur'ân-ı Kerim hakkında hürmetsizliğe sebep olduğundan Şeyhülislâmlık tarafından ara sıra şikayet edildikçe Bâbıâlî de bu basılmış Mushafların satışını yasaklar ve bazen de el kordu. Bu sırada Fransa'da Hafız Osman hattıyla bir Mushaf fotolitograf yani ışık yansıması sanatıyla bastırılarak pek çok nüshası Dersaadet'e getirildi. Babıâli'ce de satışına izin verilmekle açıktan satıldı. Lâkin yazıları layıkıyla çıkmamış idi. Bunun üzerine Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ'da görüşülüp Matbaa-i Âmire'de gerekli saygı yerine getirilmek şartıyla *Mushaf-ı şerif* basımı uygun görülüp yürütülmesi tarafımıza havale buyruldu. Derhâl tabhanede yeniden tezgâhlar kuruldu. Bu sanatta usta Ali Efendi marifetiyle Şekerzâde'nin meşhur Mushaf-ı şerif'i bastırıldı. Buna dair doksan bir senesi içinde fakir tarafından düzenlenip basılarak yayınlanan ilannâmenin bir sureti aşağıya yazılmıştır.

İlan

Dört yüz seneden beri Mushaflar genellikle nesih hattı ile yazılmış ve bu sanatta pek çok becerikli üstadlar gelip geçmiştir. Bu ünlü üstadlar şöhret ve ustalıkça çok tabaka bölünebilir. En yüksek tabakada bulunanların birincisi Şeyh diye tanınan Hamdullah Agâh Efendi'dir ki Yâkut-ı Muşta'sımî'nin icat eylediği usulü bir güzel tarz üzere yükselten odur. Dokuz yüz yirmi altı tarihinde vefat etmiştir. İkincisi Hafiz Osman'dır ki Şeyh'i bire bir hakkıyla taklit eylemiş ve yazıyı bir mertebe daha toplayıp bir güzel şive vermiştir. Bin yüz on tarihinde vefat eylemiştir. Üçüncüsü bu Hafiz Osman'ın öğrencilerinden

Yedikuleli diye tanınan Seyyid Abdullah Efendi'dir ki hocasının yazısını fark olunmaz mertebe taklit eylemiştir. Bin yüz kırk tarihinde vefat etmiştir. Dördüncüsü Yedikuleli'nin öğrencilerinden Şekerzâde diye bilinen Mehmed Efendi'dir. Nesih hattında hocasını taklitle birlikte bu sanata güzel bir şive ve incelik vermiştir. İkinci tabakada Yedikuleli'nin öğrencilerinden Eğrikapılı diye meşhur olan Rasim Efendi ve meşhur hattat Afif Efendi'nin damadı ve öğrencisi olan Deli Osman, Mehmed Celâleddin ve Şimşir Hafiz'dır. Onlardan sonra pek çok tabakalarda pek çok meşhur hattatlar vardır.

Şeyh'in ömrü tecrübe ile geçip bu sanatı bilinen dereceye götürünceye dek pek çok emek vermiştir. Başlardaki yazısıyla sonraki yazıları arasında pek çok fark vardır. Yazdığı Kelâm-ı Kadim'lerin içinde en çok beğendiğini Resul-i Ekrem sallallahu aleyhi ve selleme hediye olmak üzere Medine-i Münevvere'ye göndermiştir. Bu Kelâm-ı Kadim'i taklit ederek bir Kelâm-ı Kadim yazmak üzere Sultan III. Ahmed tarafından Şekerzâde görevlendirilince varıp Medine-i Münevvere'de ikamet edip harf harf onu taklit ederek bir Mushaf-ı Şerif yazıp Dersaadet'e getirdiğinde Sultan I. Mahmud saltanat tahtına oturmuş bulunduğundan o benzersiz eseri ona arz eylemiştir. Bu kere o nüsha Dersaadet'te Reis-i huffaz olan Timur Hafiz'a okutturuldu, görülen yanlışlar asrımızda Şeyhü'l-hattatîn ve Reisü'l-ulemâ olan İzzet Mustafa Efendi'ye tashih ettirildi ve asrımızda yeni ortaya çıkan aks-i ziya/fotokopi sanatında usta olan Erkân-ı harp Fotoğrafhanesi'nde görevli Kolağası Hafiz Ali Efendi eliyle bastırıldı.

Yine o zamanda Devlet-i Aliyye'nin seçkin ricalinden Ahmed Atâ Bey'in yazıp basımını başardığı *Enderûn-ı Hümâyûn Tarihi* üzerine yazılmış olan takrizin sureti aşağıdadır.

Takriz

Zamanın hâllerinin inceliklerini bilenler yanında belirtmeye ve hatırlatmaya ihtiyaç yoktur ki asırlar ve yıllar, tavırlar ve günler değişmesiyle değil yalnız kavimlerin ve kişilerin ahvali, hatta insanların dilleri ve ifadeleri bile değişmektedir. Bir dilin yüz sene evvelki tabirleri ile şimdiki deyimleri dikkatle göz önüne alınsa ne kadar değişime uğramış olduğu açık gözlere aydınlık ve belli olur. Vaktiyle çavuşluk devletçe ne kadar seçkin bir unvan olup da çavuşlar içinde nasıl haysiyetli zatlar bulunduğunu bilmeyerek tarihlerde çavuşlardan bazı devletler nezdine elçi gönderildiğini görenler asrımızdaki deavî çavuşlarını göz önüne alır ve bu sınıftan nasıl elçi gönderilirmiş diye şaşırıp hayrette kalır. Kısacası zamanın geçmesiyle insan fertleri gibi dilin deyim ve kelimeleri de değişir ve yenilenip gider. Özellikle resmi terimler, büyük olaylarla asıl durumunu bütün bütün değiştirip başka kuvvetler ve meziyetler peyda eder. İşte bu kabilden olarak Vak'a-i Hayriye'den sonra Enderun ve Bîrun'ca kullanılan resmi terimler o kadar değişmiştir ki bu terimlerin gerçek durumları ve kullanış şekilleri bilinmedikçe o asrın tarihi olaylarından pek çoğu lâyıkıyla anlaşılamaz. O vakti idrak edenlerin henüz kalıntıları hayat sayfasının süsü olduğu cihetle şimdilik o gibi terimlerin manasına bir derece vukuf kazanılabilir ise de onların da arkası alındıktan sonra tarihlerde münderic olan pek çok elkap ve unvanların araştırılması mümkün olamaz. Bundan dolayı daha önce Enderûn-ı Hümâyûn'ca muteber olan pek çok elkap ve unvanların şerh ve izahını yapan ve Enderûn-ı Hümâyûn'dan çıkma meşhurların hayat hikayelerini anlatan bu Târîh-i Atâ, Devlet-i Aliyye tarihini okuyanlara göre gören bir göz ve gerçek dürbünü olduğundan yazarına sitayiş ile teşekkür olunur. Allah çalışmasını makbul ve eserini hayırlı eylesin.

Fi sene 1291 Ahmed Cevdet

Hüseyin Avni Paşa'nın sadrazam olması

Yukarıda geçtiği gibi Şirvanîzâde'nin azlinde Sadaret makamı Serasker Hüseyin Avni Paşa uhdesine tevcih buyruldu. Seraskerlik de Sadaret'e katılarak onun uhdesinde kaldı. Sultan Abdülaziz Han hazretleri kendisini asıl fesat başı olan Avni Paşa'ya teslim etmiş oldu.

O sırada Şûrâ-yı Devlet Reisi Kamil Paşa hasta olduğundan hava değişimi için Mısır'a gitmekle yerine Safvet Paşa vekil yapılmış idi. Avni Paşa ise askeri işlerde mahir olduğu hâlde mülki işlerde bilgisi olmadığı gibi bu yolda muktedir bir müsteşarı da bulunmadığından doksan bir senesi saferinin on yedisinde Şûrây-ı Devlet reisliği vekilliği, yardımcılığa çevrilerek yeniden kurulan Şûrâ-yı Devlet reisliği muavinliği uhdemize tevcih buyruldu ve reislik vazifeleri tamamen fakiri uhdesine verildi. Babıâli'de diğer dahili işlere ait olan işlerin de mercii idim. Sonradan Kâmil Paşa Dersaadet'e geldiyse de henüz sağlığına kavuşamadığından reisliğin yalnız unvanı onun üzerinde olup reislik görevleri tamamen fakire havale edilmiş idi.

O sırada *Mecelle*'nin onuncu kitabı tamam olduğundan onu bastırdım. Daha sonra on birinci ve on ikinci kitapları dahi tamamlanarak bastırılmak üzere iken beklenenin aksine olarak bu senenin Ramazanının yirmi üçünde Şûrâ-yı Devlet reisliği muavinliği kaldırılarak uhdemize Yarıya Vilâyeti tevcih buyruldu.

Cevdet Paşa'nın Yanya valiliği

Avni Paşa daima fakirin yardımından memnuniyetini açıklamakta ve bunu gıyabımızdan da kendi adamlarına söylemekte iken ansızın İstanbul'dan defimize kalkışmasının sebebini o vakit anlayamadım. Sırlarının mahremi olan bazı kişilerle görüştüğümde onlar da,

"Sadrazam sizden pek hoşnut idi. Bu değişikliğe sebep ne oldu. Aranızda ayrılığa sebep olacak bir şey oldu mu" diye

benden sordular. Ben ise İstanbul'un ahvalinden usanmış olduğumdan yeni memuriyetimden memnun idim. Gerçi valilerin maaşları epeyce inip o vakit Yanya Vilâyetinin aylık maaşı da otuz bine inmiş ise de kayd-ı hayat berât-ı âlî ile mutasarrıf olduğum aylık on bin kuruş maaşımı da başkaca alacak idim. Bu da bana yetebilirdi. Fakat kış ağzı olup bu mevsimde evlâd u iyâlimizi Yanya'ya götürmek müşkül idi. Bundan dolayı çoluk çocuk gidilebilecek bir vilâyete memuriyetimin değiştirilmesini istemek üzere Avni Paşa'nın konağına varıp kendisiyle görüştüğümde ben bunu açmazdan evvel kendisi,

"Çocukları birlikte götürecek misin" dedi.

"Götürmek isterim. Lâkin mevsim müsait değil" dedim.

"Sakın götürme. Senin orada memuriyetin üç ay kadardır. Nihayet üç buçuk ay sonra buraya çağrılırsın." dedi.

"Pek âlâ" dedim ama bu sözüne bir mana veremedim. Meğer Babıâli'de varlığımız kendisince gerekli olduğu hâlde bu kere Sultan Abdülaziz Han hazretlerini hal' etmeye karar verip bu hususta ise fakire güveni olmadığından ve üç ay zarfında içindeki gizli niyeti olan cinayetin icrası kendisince mukarrer olduğundan geçici olarak bizi Yanya'ya def edip düşüncesini yerine getirdikten sonra bizi yine İstanbul'a getirtecek imiş. Buraların olduğunu Sultan Abdülaziz Han'ın hal'inden sonra kendi dilinden işittim.

O sırada Avni Paşa'nın ikbal sofrasının çanak yalayıcısı olan Zaptiye Nazırı Hüsnü Paşa tarafından hanemize kimler gelip gitmekte olduğunu araştırmak için etrafımıza casuslar tayin olunmuş. Hâlbuki onlardan birisi vaktiyle bizden iyilik görmüş bir adam olduğundan bazı arkadaşlarıyla birlikte bizi takip etmek için görevli olduğunu gizlice haber vermiş idi. Ben ise taşra gönderilmemek için bir nevi teşebbüs manası verilir diye veda için Valide Sultan dairesine gitmeyip fakat bir adet vedanâme takdim etmiş idim. Lâkin Yanya'ya gitmemiz günü Valide Sultan tarafından uğurlamak için Harem ağalarından

Abdülgani Ağa gönderilmiş olmakla bu da casusların jurnaline dahil olmuştur. Zikri geçen vedanâmenin bir sureti aşağıdadır:

Valide Sultan hazretlerine tezkire

Atebe-i âsmân-mertebe-i sultanîlerine ma'rûz-ı kullarıdır ki,

Anâsırı acz ü kusûr ve bî-vâyegî vü ibtihâlden ibâret olan bu abd-i darâ'at-mend şevketlü mehâbetlü kudretlü merhametlü pâdişâhımız velî-ni'met-i bî-minnet efendimiz hazretlerinin bilâ-vâsıta ihyâ-kerdesi olan bir muhlis bendesi ve şimdiye kadar îfâ-yı teşekkürü nâ-kâbil olan bunca a'tâf u eltâf-ı celîle-i cîhân-bânîlerinin bi'l-vücûh mahcûb ve şermendesi olduğu hâlde bu def'a dahi Yanya Vilâyeti'ne vuku'-ı me'mûriyyet-i müstemendânesi husûsunda müsâ'ade-i seniyye-i hazret-i zıllullahî bî-dirîg u şâyân buyrulmakla gerek bu lütf-ı âlînin takdîs u tahmîdi ve gerek râsime-i vedâ'ın icrâsı için âstân-ı ismet-unvân-ı veliyyetü'n-ni'amîlerine yüz sürmek akdem-i vezâif ise de ol âstân-ı bülend-unvân-ı sultanînin uluvv-i derecesine nisbetle dünüvv-i dereke-i ubeydânemin bu'd-ı mesâfesi öyle şerefli ve şânlı bir vazîfenin ifâsına mâni olmağla ve bi-mennihî ta'âlâ sâye-i selâmet-vâye-i hazret-i şehriyârîde eser-i teveccühât-ı saadet-âyât-ı sultânîleriyle yarınki cumartesi günü cebhe-i ubûdiyyet gerdûne-i meymenet-nümûne-i mu'allâları izine mevzu' ve mâlîde olarak buradan nehzat musammen bulunmağla Rabbimiz ta'âlâ ve tekaddes hazretleri esmâ-i hüsnâsı ve enbiyâ vü evliyâsı hürmetine cihânın pâdişâh-ı a'zamı ve devlet ü milletin muhyî-i muhterem ve müfahhamı olan velî-ni'met efendimizi dünyâ durdukça serîr-ârâ-yı şevket ü şân ve revnak-tırâz-ı medîha-i mehd-i ulyâ olan zat-ı aliyyetü's-sıfât-ı rahîmânelerini necl-i ekber-i şâh-ı devrân ve nüsha-i nâdire-i kemâl u irfân bulunan velî-ni'met-zâde-i zîşân ve sâir şehzâdegân ile berâber ile'l-ebed makrûn-ı mesâr ü safâ-yı firâvân buyurmak du'â-yı bî-riyâsı tekrâr olunduğu hâlde işbu arîze-i

ubûdiyyet-farîzenin takdîmine ictisâr olunduğu ve nazar-ı acz-eser-i ubeydânemde hüsn-i enzâr-ı füyûzât-âsâr-ı hazret-i zıllullâhîden başka ümniye vü emel olmadığından ol şeref-i âlem-bahâya mazhariyyet için dahi bi'l-hâssa uzaktan serâ-perde-i şafakat-perverde-i veliyyetü'n-ni'amîlerine yüzler sürülerek arz-ı niyâz-ı mahsûsa cesâret kılındığı muhât-ı ilm-i mekârim-şümûl-i ismet-penâhîleri buyruldukta emr ü fermân ve köle vü ihsan hazret-i veliyytü'l-emr efendimizindir.

Yukarıda geçtiği üzere Yanya'ya memuriyetimizin asıl sebebini kimse bilmediğinden halk arasında kimi,

"Cevdet Paşa ile Sadrazam'ın aralan bozulmuş" ve kimi,

"Kâmil Paşa reislik işlerinde müstakil kalmak üzere muavinliği kaldırtmakla Cevdet Paşa ona gücenmiş olmuş" yollu haberler yayılmış idi. Yanya'ya vardığımda Kamil Paşa'nın mensuplarının seçkinlerinden ve Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye azasından Mahmud Beyefendi'nin bu hususa dair bir mektubu gelmekle ona cevaben yazılan mektubun sureti bu mahalde yazıldı.

Yanya'dan cevap nâme

Sadık Paşa hazretlerinin Reis Paşa efendimiz hazretleriyle konuşmalarında sanki bendelerinin reis hazretlerine gücenmiş olarak bu tarafa gitmiş olduğumu ifade eylemiş olmasına dair ve hâlbuki hasbelkader meydana gelen fakirin ayrılığından dolayı reis hazretlerinin üzüldüğüne göre tam teveccühlerinin fakir hakkında devam ettiğini müjdeleyen 6 Zilkade sene 91 tarihli ve rengin ibarelerle süslenmiş bir adet keremnâmeleri Zilhicce'nin birinde fakirin eline ulaştı. Reis Paşa efendimizin çakerleri hakkında ber-kemâl bildiğim güzel nazarlarının devam ve uzamasını temin ve güzel teveccühlerinin bekasını belli etmekle büyük memnuniyete sebep oldu.

Reis hazretlerine ihlâs ve ubudiyetim pek eskidir. Şimdiye kadar kendilerinden daima lütuf ve iltifat gördüm. Çâkerleri

de kendilerini gerçekten gücendirecek hâl ve sözde bulunmadım. Bu kere meydana gelen memuriyet değişimim ise İlâhi takdirden olarak bundan dolayı kimseye gücenmek lazım gelmez. Fakat işin başında bu değişikliğin reislik tarafından doğduğuna dair bazı haberler yayılmıştı. İşte Sadık Paşa hazretlerinin de bundan dolayı öyle bir zan ve şüpheye düşmüş olması gerektir. Hâlbuki ardından o haberleri yalanlayan haberler duyulduğundan sonradan o da görüşünü düzeltmiştir, zannederim. Bendeleri ise ne buna meydan verdim ve ne de ona inandım. Hemen bilinen mesleğim olduğu üzere yolculuğa hazırlandım. Bu değişikliğin sebepleri ne olduğunun araştırılmaya çalışmadım. Kendimce buna lüzum da görmedim. Zira bunun gerçek sebeplerini bilmek bendelerince olsa olsa Tarih'e kayıt için lazım olacak. Hâlbuki bu gibi hususlarda başta bir diğeriyle çelişen rivayetler işitilir. Gerçek ise sonradan anlaşılır. Bu cihetle gerçek sebeplerin araştırılmasında acele etmek, bir tür abesle iştigal gibi görülür. Bundan dolayı o gibi gönül yorgunluğundan kurtulmuş olarak kalkıp bu tarafa geldim. Şimdi da memuriyet görevlerimi yerine getirmekte ile meşgulüm.

Burada hiç sohbet edilebilecek adamlar yok olsa bile yeni gelinmiş olduğundan birikmiş işler çok. Sanma ki yalnız Baykara Meclisi benzeri olan Reis'in bezminden uzağım. Belki bütün bütün ülfet âleminden ayrıyım. Bunun üzerine iltifat sanatına müracaat yani gıyaptan hitaba kelime kafilesini çevirerek zat-ı âlîniz ile zahmetsiz hasbihâl ve biraz da bu yüzden maksadımı izah etmek isterim.

Efendim malûm-ı âlînizdir ki bendeniz daima zuhurata tabi olup giderim ve kaderin perde arkasından gözüken suret ne ise ona razı olur ve teslim ile bakarım. Hele şu memuriyet değişiminden dolayı sanıldığı kadar kırık ve gücenmiş olmadığımı Dersaadet'te iken çok zevata söylemiş idim. Hatta

"Ola ki hoşlanmadığınız bir şey sizin için daha hayırlı olur"[9] *âyet-i kerimesini okuyarak teselli verenlere yeni memuriyetin yanımda kötü olmadığını belirterek karşılık vermiştim.*

Gerçekte İstanbul gibi cihanın cenneti, gönül ve canın dinlencesi olan bir yeri terk etmek hiç de tabiatın bozulmasına sebep olmamak olmaz. Fakat ona bedel hâl ve hava değişiminin faydası hatırlanarak teselli olduk. Kış mevsiminde asla heyecana sebep olmadı desem yalan söylemiş olurum. Ancak "Lev le't-takarrüb mâ in'akadtü/Dürerü'l-bahûr ile'n-nahûr" beytini tekrar ile gurbet-zede gönle teselli verip derya-dil olarak Allah'ın izniyle salimen Golos Limanı'na ulaşıldı. Mevsim gereği Yenişehir ve Tırhala ovalarının bataklarını geçmek zordur denildiyse de bu mevsimlerde İstanbul sokaklarının çamurlarıyla tanışıklığımız ve idmanımız olduğundan buraların zahmeti halkın mübalağasına nispetle daha hafif göründü. Daha sonra Meçva'nın karlı dağlarını geçerken biraz zorluk çekildiyse de kumru gibi kafeste fikir ve hayret öne eğilmiş olmaktan ise şahin gibi yükseklerde dolaşmak ve çekinmeden böyle karlı ve boranlı dağları aşmak cömertlik âleminin kurallarına daha üstün değil mi, diye hatıra getirilerek elhamdülillah salimen Yanya'ya gelindi.

Şimdi Yanya'dan o kadar hoşnudum ki keşke burada evi geçindirmeye yetecek çiftliğim olsa da görevden ayrıldığımda burada kalsam ve Koska Caddesi'nde tramvay arabalarının gıcırtısıyla rahatsız olmaktan ise göl kenarında gece ve gündüzlerimi geçirsem gibi temenniler ve hayaller bile boş vakitlerde bendenize eğlence oluyor. Aman efendim posta kapanıyor. Bugün bu kadarcık bir muhavere ile yetinelim. Güzel teveccühlerinin devamı en samimi emellerimden olmakla ol bâbda...

O sırada bütün emlâk için Defterhâne'den resmi senet verilmesi nizam kabul edilmiş ve Mecelle Cemiyeti marifetiyle

---

9 Kur'ân-ı Kerim, Bakara suresi, âyet: 216

senetlerin şekil ve sureti görüşülmekte idiğinden Yanya'da iken gerek Mecelle Cemiyeti ve gerek Defter-i Hâkânî Nezâreti ile haberleşilmekte idi. İşte o vakit bey'-i vefa ve istiğlâl hakkında *Risâletü'l-vefâ* adıyla Arapça bir risale kaleme alınarak Mecelle Cemiyeti'ne verilmek üzere Defter-i Hâkânî nazırı bulunan Sadullah Beyefendi'ye gönderilmiş idi. Bunun ulaştığına dair Sadullah Beyefendi tarafından Yanya'ya gelmiş olan yazının bilgi olmak üzere sureti aşağıdadır.

Defter-i Hâkânî Nezâreti tarafından gelen mektup

Ma'ruz-ı bendeleridir ki

Bey-i vefa ve beyü'l-istiğlâl için lütfen tertip ve tanzim buyrulan dört adet cetvelin gönderilmesine ve bu mesele hakkında mütalaalarına dair elimize ulaşan yazılarının incelikleri çakerleri tarafından anlaşıldı. Mecelle Cemiyyet-i aliyyesine hitaben gelen yazılarının eki olan nefis risale ile birlikte mahalline bizzat teslim kılındı. Yoğun mesaileri arasında bu meselenin de fikhi zor meselelerin halledicisi ve mülki ve siyasi işlerin çözülmesini bahşeden isabetli fikirlerini işgal etmesi ve bunun yüce eseri olmak üzere cetveller ile birlikte bir de nefis risale meydana getirilmesi yüce himmetlerine yeni baştan delil ve eski eserlerinin kemalatına güzel bir ektir. Bu büyük eserlerinden kulluk hasebiyle ne kadar iftihar edersem, bu işin memuriyetim zamanına rastlamasından dolayı şu yüce himmetlerinden o derece müteşekkir olduğumu haddim olmayarak arza cesaret ederim. Yanya Vilâyeti devletli kifayetli ellerine ısmarlanmakla beldelerin gıpta ettiği günden beri kemterane memuriyet hizmetime dair hususlarda bilhassa esirgenmemekte olan kolaylık ve hızlandırma kulunuz hakkında evvela lütuflu teveccühlerinin güzel eserlerinden olmakla teşekkür hakkını yerine getirmede acizliğimi itiraftan başka söyleyecek söz bulamam.

Sözü geçen meseleye dair Mecelle Cemiyeti'nin görüşmelerinin özetine gelince risale-i aliyyeleri pek çok konuşmaya ve görüşmeye sebep oldu. Hâlâ bir karar alınamadı. İhtilafa sebep olan şey ise başlıca teslim ve tesellüm maddesidir. Rehinlik cihetini iltizam eden görüşler teslim ve tesellümün fiilen olamaz ise de sözle ve yorumla icrası lüzumunda ısrar etmekte ve bey' hükmünü verenler onun aksini iltizam eylemektedirler. Hilmi Efendi hazretleriyle Fetva Emini Efendi hazretleri arasında ittifak kurulursa tartışma kalmayacak gibidir. Hâsıl olacak kararı arz ederim. Baki her hâlde muhtacı olduğum teveccühleri ricasında bulunduğum muhât-ı ilm-i âlî-i dâver-i ekremîleri buyruldukta ol babda ve her hâlde emr ü ferman hazret-i veliyyü'l-emrindir.

Fıkhi meselelere dair mektuplar

Sadullah Beyefendi'nin bu yazısı üzerine bahsi geçen hususa dair Mecelle meclisi azasından Hilmi Efendi'ye yazılan mektubun sureti burada yazılır.

Hilmi Efendi'ye gönderilen mektubun sureti

Cemiyet-i İlmiyye'ye takdim ettiğim Risâle-i Vefa üzerine Cemiyet'ce çok görüşmeler ve pek fazla ihtilaflar meydana geldiğini haber aldım. Böyle olacağını evvelce bilirdim. Zikri geçen Risâle konusu hakkında olan görüşüm ise günden güne kuvvet bulmaktadır. Yanya naip ve müftüsü de bu konuda görüşümü tasdik etmektedirler. Zira burada bey'-i vefa ve istiğlâl işlemleri her gün yapılıyor. Bu hususta insanlara kolaylık gösterilmek işin şartlarından görülüyor. Faziletli zatları "Kolaylaştırınız, zorlaştırmayınız" hadis-i şerifini ara sıra dil pelesengi ede-geldiklerinden bu konuda da insanların işlerinin kolaylaştırılmasını tercih edeceklerinde şüphe etmem. Seyfeddin Efendi hazretleriyle Ahmed Hulusi Efendi

hazretlerinin yüksek görüşlerinin sağlamlığından eminim. Hoca Halil Efendi hazretlerinin görüşünü bilmem. Fakat işleri kolaylaştırmanın zorlaştırılmasına sebep olmamalarını rica eylerim. Cenab-ı Hak kendisini vefa ve istiğlâl gailesine uğratmasın. Fakat bey' bi'ş-şart bahsinin görüşülmesi sırasında arabası kırılıp da bozuk/geçersiz şartlarla ile araba satın almaya mecbur olduklarını unutmasınlar. Hepsinin mübarek ellerini öperim. Diğer arkadaşlara da arz-ı hulûs ve mahsus selâm ederim. Bakî emr ü irâde efendilerim hazeratınındır.

Zikri geçen *Risâle-i Vefa* üzerine Mecelle Cemiyeti'nde yapılan görüşmeler sonucunda vefa ve istiğlâlde rehniyyet ciheti galip görülerek ihtiyaten müstegil ve kiralayana tahliye ve teslim vukuunun takrir ve ikrar ettirilmesi hususuna karar verilmiş ve cetveller ona göre tanzim olduğundan numuneleri Defter-i Hâkânî Nezaretinden tarafımıza gönderilmiş idi. Buna cevaben Nezaret'e bir adet mektup yazılmakla sureti aşağıdadır:

Defter-i Hâkânî Nezaretine cevaben yazı

18 Nisan sene 91 tarihli devletli mektupları Margaliç'de iken elimize ulaştı. Eki olan bey-i vefa ve istiğlâl numuneleri de dest-i iftihara ulaştı. Pek âlâ mesele halledilmiş ve iş bitirilmiş. Şu kadar ki asrın hoşlanmayacağı muvazaa yollu bir sözlü teslim ve tesellüm muamelesinden kurtarılamamış. Eğer Dersaadet'te bulunsaydım bu pürüzü de oy çokluğu ile ber-taraf edebilirdim zannederdim. Bununla birlikte asıl maksat insanların işlemlerini güvenlik altında yaptırmaktan ibaret olduğuna gör bu şekilde de iş olur biter ve madem ki saat ile akçe devri yürrülüktedir bu da ona ilave olunur gider.

İhtilâf-ı dâr/Yurt ayrılığı şer'an mirasa engel olduğundan Devlet-i Aliyye tebaasından olan bir kimsenin vefatında mirası yabancı tebaadan olan akrabasına verilmediğinden Avusturya devleti tarafından da misliyle mukabele kılınmakta idi. Gerçi mesele ıtlakı üzerine olmayıp iki devlet arasında sulh

ve anlaşma olduğu hâlde ihtilâf-ı dârın mirasa engel olamayacağı fıkıh kitaplarında açık ise de Devlet-i Aliyye ülkesinde yabancıların emlâk tasarrufuna izinleri olmadığından bu miras meselesi de ıtlakı üzere uygulanmakta idi. Arazi kanunnâme-i hümâyûnu da bu esas üzere düzenlenmiş idi.

Sonradan Devlet-i Aliyye tarafından meydana konulan kararnâmeyi kabul eden devletler tebaası Osmanlı topraklarında emlâk ve arazi tasarrufuna izinli olduklarından Avusturya devleti tarafından iki taraf tebaasının bir diğerine varis olabilmesi için bir mukavele yapılması teklif olunmuş ise de Babıâli'ce bu konuda tereddüt olunmuş idi. Yanya naibi Zeynelâbidin Efendi ise fakih bir zat olarak Yanya'da Devlet-i Aliyye tebaasından vefat edenlerin mirasına Yunan tebaasından olan varislerine vermek sadedinde olup bu ise şer'a uydurulabilir ise de devletçe uygulanan genel usule aykırı olduğundan bu hususa dair Defter-i Hâkânî Nezâreti'ne bir adet yazı yazılmış idi ki sureti bilgi olmak üzere aşağıdadır.

Defter-i Hâkânî Nezâreti'ne gönderilen mektup sureti

Malumları buyrulduğu üzere ihtilâf-ı dâr şer'an mirasa mani olduğu gibi daha önce yabancılar Devlet-i Aliyye topraklarında gelir tasarrufuna izinleri olmayıp arazi kanunnâme-i hümâyûnunun 110 *ve* 111 *maddeleri de bu esasa göre kaleme alınmış olduğundan Devlet-i Aliyye tebaasından birinin vefatında menkul ve gayrı menkul mallarına diğer devlet tebaasından olan oğlu vâris olmadığı gibi uhdesinde bulunan miri arazi de ona intikal ettirilemez. Avrupa devletlerinden bazıları da bu konuda misliyle mukabele kuralına riayet eyler idi. Bir aralık Avrupa devletlerinden bazıları iki taraf tebaasının bir diğerine vâris olması için mukavele yapılmasını teklif etmişler ise de o vaktin hükmünce Babıâli'den muvafakat olunamamış idi. Şimdi ise Devlet-i Aliyye tarafından teklif olunan nizamı kabul eden devletlerin tebaası Devlet-i Aliyye topraklarında gelir tasarrufuna izinli olup bunlardan*

birisi de Yunan devletidir. Yanya Vilâyetinde pek çok Yunan tebaası olup çoğunun Devlet-i Aliyye tebaasından akrabası olduğu gibi Devlet-i Aliyye tebaasından pek çok kişinin Yunanistan'da oturan akrabası vardır.

Yunan tebaasından birinin vefatında mirasının Devlet-i Aliyye tebaasından olan akrabasına verilmesi hususuna Yunan devleti karşı çıkmıyor. Buna karşılık Devlet-i Aliyye tebaasından birinin vefatında Yunan tebaasından olan akrabasının miras hissesi de kural olarak verilmesi gerekir. Yanya naibi Zeynelâbidin Efendi de Devlet-i Aliyye tebaasından olanların dost devletler tebaasından olanların akrabasına miras hissesini veriyor. Gerçekte Tahtavî'nin Dürr-i Muhtar üzerine olan haşiyesinin dördüncü cildinin 375. sahifesinde İbn Kemâl'den naklen,

"İki devlet arasındaki yani iki devletin ahalisi arasındaki dostane ilişkilerin kesilmesiyle farklı iki diyar olur. Böyle olduğunda bu iki diyarın ahalisi birbirlerinin kanını ve canını helal sayarlar. Zafer kazanan taraf öbür tarafı öldürebilir. Bu durum şuna işaret etmektedir ki iki devlet arasında bir antlaşma ve tenasur olduğu zamanlarda muhtelifu'd-dâr olmazlar."[10]

diye yazdığı izahata göre dost ve anlaşmalı olan iki devlet muhtelifetü'd-dâr sayılamayacağından tebaaları bir diğerine vâris olamayacak demek oluyor. Şu hâle göre Devlet-i Aliyye tebaasından birinin vefatında emlâkinden Yunan tebaasından olan akrabasına miras hissesi verilmek lazım geliyor. Fakat arazi kanunnâme-i hümâyûnunun zikri geçen iki maddesi hükmünce mîri arazisi intikal ettirilemeyeceğinden arazinin de bu konuda aynı diğer emlâk ile beraber yürütülmesi tasvip buyrulduğu hâlde zikredilen iki maddenin değiştirilmesi gerekir. Bunun şer'iyye cihetini Hilmi Efendi hazretleriyle ve politik tarafını Hariciye Nezaretiyle görüşerek görüşmenin sonucunu fakirin tarafına bildirilmesi niyaz olunur. Ol bâbda...

10 (Çeviri Ahmet Emre Polat)

Parga arazisi ile ilgili ihtilaflar

Hüseyin Avni Paşa içinde beslediği kötü fikri iki-üç ay içinde icra etmeyi kendisince kararlaştırmış olduğu hâlde her vakit birer engele rastlamış ve 92 senesi Rebibülevvelinin yirmisinde azledilerek yerine Esad Paşa ikinci defa sadrazam olup bu senenin Cemaziyelevvelinin sekizinde uhdemize Maarif-i Umumiye Nezareti tevcih buyrulmuş olduğundan Dersaadet'e döndüm.

Bir çok yıllardan beri Parga halkıyla arazisi mutasarrıflarının arasında kavga çıkarak iş keşmekeşte kalmış olduğu hâlde bunun düzeltilmesi emrolunup merhum Rifat Paşazade Rauf Beyefendi de kendi tarafından asaleten ve diğer mutasarrıflar tarafından vekâleten işe bir netice vermek üzere Parga'ya geldiğimizd fakir de memuriyet gereği Yanya ve Preveze Meclis-i idareleri azasından birer zatı yanıma alarak Parga'ya gidip orada bir komisyon kurularak sulh yolunda bir karar verilmiş ve keyfiyet Dersaadct'e bildirilmiş idi. Verilen karara Defterhane'ce ilişilmiş olduğundan bu kere Yanya'dan Dersaadet'e gelişimde durumu sormak üzere Şûrâ-yı Devlet riyasetinden gönderilen tezkireye cevaben bir tezkire yazılmıştır. O tarafta arazi hakkında yürürlükte olan bazı özel işlemlere dair bir tür bilgi vereceğinden zikri geçen tezkirenin bir sureti aşağıya alınmıştır.

Şûrâ-yı Devlet riyasetine tezkire

Parga Çiftliği için mahallince düzenlenen kararnâme hakkında Defter-i Hâkânî Nezareti'yle yapılan haberleşme tezkiresinin ekte gönderildiğine dair ve bu konuda görüşlerimin arz ve ifadesini emreden tezkireleri ile eki zikri geçen muhabere tezkiresi acizleri tarafından okundu. Zikredilen muhabere tezkiresinin özeti Parga Çiftliği mutasarrıfları ile halkı arasında kararlaştırılan maddelerden bazıları Defterhâne'ce

söz konusu olarak kabul ve tasdiki hususunun padişah iradesine ertelenmesinden ibaret olduğundan zikredilen maddeler hakkında görüşlerim arz ve beyan olunur.

Ma'lûm-ı âsafâneleridir ki bu Parga işi hayli yıllardan beri bahis ve mücadele konusu olarak sürüncemede kalmış ve hayliden hayli dedi-koduya sebep olmuş bir meseledir. Bir aralık ashâb-ı alâkaya mîrî çiftliklerinden Parga'nın gelirlerine denk gelir getirir çiftlikler verilerek Parga kasaba ve arazisi tamamıyla miri tarafından alınıp da parça parça halkına satılmak suretine Şûrâ-yı Devlet'ce karar verilmişti. Ancak her nasılsa bu karar yürürlüğe konulmayıp iş yine keşmekeşte kalarak hem ashâb-ı alâkanın ve hem de halkın devamlı zarar ve ziyanına sebep olageldiği hâlde sonradan Parga Çiftliği eskisi gibi sahiplerinin ellerinde kalmak üzere karar verildi. Fakat Bosna ve Yenişehir çiftlikleri gibi bunun işlemleri de özel nizamlar altına alınmak hususuna dair Yanya Vilâyeti'ne hitaben yazılan Sadaret emirnâmesi, çâkerleri Yanya'da iken geldiği sırada Parga halkının vekilleri de Yanya'ya gelip işin böyle sürüncemede kalmasından şikayet etmişler ve iki tarafın zararına sebep olmakta olan çekişmelere son verilmek hususunu istemişler idi. İşe bir güzel suret verilebilmek ise iki tarafın görüşlerinin uyuşmasına bağlı olduğundan Rauf Beyefendi ile yapılan haberleşme üzerine, adı geçen kendi tarafından asaleten ve ortakları tarafından vekaleten işin halledilmesi için Parga'ya geldikte bendeleri de Meclis-i İdare-i Vilâyet ve Meclis-i Liva azasından birer zatı seçip yanıma alarak Parga'ya gidip iki tarafın uyuşması ile işe güzel suret vermek üzere bir komisyon kuruldu.

Şöyle ki, Parga kasabası beş mahalleye bölünerek her mahalle halkı tarafından birer vekil seçildi ve vekaletnâmeleri halk tarafından mühürlenip imzalanarak tasdik edildi. Ashâb-ı alâka tarafından çiftlik nazırı ile müdürü vekil edilerek yukarıda geçtiği gibi Meclis-i İdâre-i Vilâyet ve Meclis-i

İdare-i Liva azasından getirilmiş olan iki zat da görevlendirilerek dokuz azadan oluşan komisyonda iki tarafın lâyihaları okundu. Birkaç gün durmadan devam eden bol bol tartışmalar sırasında ortaya çıkan pek çok zorluk birer birer halledilerek sonuçta iki tarafın rızalarıyla bir kararnâme kaleme alındı. Kararnâmenin imzalandığı gün halkın ne derecelerde memnun olduklarına o günün akşamı kendiliklerinden bir kutlama yapıp padişaha hayır duaları alenen sokaklarda tekrar eylemeleri, yeterli delil görünmüştür. Kısaca iki tarafın uyuşmasıyla zikredilen komisyonda düzenlçnen kararname iki tarafın çıkarlarına uygun bulunmuştur.

Defterhane'ce tartışmaya sebep ve kararsızlığı olan şeyler ise üç mesele olup birincisi halkın mülk edindikleri hanelerin arsaları için sahiplerine kira vermek usulünün emsali olmadığından, icare-i zemin kuralı şimdiye kadar yalnız evkaf ve mîrî işlemlerinde yürüdüğünden ve arsalar mîrî arazi olup çiftlik sahiplerinden önce mîrînin icare-i zemin aramaya hakkı olduğundan izah edilen şeklin kabul ve reddi re'y-i âlîye bağlı olduğu istizanından ibarettir.

İkincisi, halkın üzerlerindeki emlâkin yabancı tebaaya satılamaması şartının geçerli olması, resmi senedinde açıkça belli olmasına bağlı olup Parga arazisi ise İstimlâk-i Ecânib Nizamnâmesi'nde istisna olunan yerlerden olmamasına göre zikredilen şartın derci de kural olarak mümkün olamayacağı mütalaasıdır.

Üçüncüsü, miri arazi üzerine bedel-i öşr takdiriyle ahır ve mandıra gibi şeyler inşasında memurların izni yeterli ise de ham arazi üzerine mahalle kurulması padişah iradesine bağlı idiği arazi kanunnâmesinin otuz ikinci maddesinde açık olduğundan bu gibi durumlarda öncelikle izin alınmak gerekeceği ihtar ve ifadesinden ibarettir.

Birinci mesele bu şekilde hallolunur ki köy ve kasa içlerindeki arsalar ile kenarlarında yarım dönüm miktarı yerlerin

emlâk-i sırfadan olduğu arazi kanunnâme-i hümâyûnunun ikinci maddesinde açıktır. Parga ise pek çok kârgîr hane ve dükkânları olan bir kasabadır. Şu hâle göre Parga'daki hâne arsalarının mîrî araziden olması ihtimali olamaz ki mîrînin icâre-i zemin aramaya hakkı olup olmamak hususu söz konusu olsun. Kaldı ki arsa tabiri köy ve kasaba içlerindeki yerler hakkında örf ve ıstılah olarak arsa denilince ya bir şahsın mülkü veya mülkten değişme vakıf yer demek olup mîrî araziden olmak ihtimali hatıra gelmez. Gerçi bir arsa boş olduğu için mîrîye geçebilir. Ancak buna mîrî arsası denilip yine mülkiyet şeklinde isteklisine satılır. Yoksa mîrî araziye mahsus olan tapu senediyle verilmez. Ancak arazi kanunnâmesinin ikinci maddesine aykırı olur. Gerçekte daha önce emlâk-i sırfa senetleri vermek usulü olmadığından böyle kasaba içinde boş olan arsalar için tapu memurları tarafından kurala aykırı olarak nadiren senet verilmiş ise de bunların şimdi emlâk-i sırfa senetlerine çevrilmesi hâlin gereklerindendir.

İcare-i zemin kuralının yalnız mîrî ve evkaf işlemlerinde uygulanması bahsine gelince mîrî ve evkaf nasıl ki kendi arazisinden icare-i zemin yani kira alır ise insanlar da mülk arsalarının kirasını alır. Fakat şimdiye kadar Defterhane'ce yalnız arazi işlemleri yürürlükte emlâk için senet verilmediğinden bu yolda işlem icrasıyla meşgul olmamıştır. Ama şimdi emlâke de senet vermek göreviyle mükellef olduğundan daha önce Defterhane'ce örneği geçmiş olmayan pek çok olaylara rastlanacağı açıktır. Fidan dikip ağaç yetiştirmek veya bina yapıp kullanmak için arazi kiralandığı çok olmuştur. Gerçi bu gibi işlemlerde müddet belli olmalıdır. Ancak pek çok beldelerde icare-i tavîle usulü örf ve âdet olarak uygulandığı gibi Dersaadet'te bunca yıllardan beri uygulanan icareteyn usulü de süresiz geçersiz bir kiralama olarak yapılmaktadır. Genel olarak baştinalı denen çiftlikler de bu türden bazı yönden arazi kanunnâmesi hükümlerinden müstesna bulunmuştur.

Kısacası Bosna Vilâyeti çiftlikleri özel bir nizamnâme ile genel kanunlardan istisna olunduğu gibi Niş tarafındaki çiftlikler için de bir nizamnâme yapılmış ve Niş mülhakatından olan bazı mahallerdeki çiftlikler maktua bağlı olarak eski alışkanlığı şeklinde tasarruf olunmakta bulunmuştur.

Yanya Vilâyeti çiftlikleri hakkında özel bir nizamnâme yapılmamış ise de bazı işlemleri özel bir emirle tayin olunup diğer işlemleri de mahalli teamül/gelenek üzere uygulanmıştır. Şöyle ki ashâb-ı alâka kendiliğinden icareyi feshederek arazisini başkasına kiralayamaz ve çiftçilerden birisi ölse familyası onun yerine geçip ölenin baştinası altında olan araziyi eskisi gibi kiracı oldukları hâlde ekip biçerler ve imrosu yani belirlenmiş ücreti ne ise onu verirler. Ashâb-ı alâka maktua bağlı olan arazinin maktuiyetini feshederek imro almak istese çiftçiler muvafakat etmezler. Kısacası ashâb-ı alâka, çiftçileri çiftlikten çıkaramaz ve kendiliğinden kirayı feshedemez. Fakat çiftçi araziyi ekmekten vazgeçerek imro gelirlerinin düşmesine sebep olur ise ashâb-ı alâka da iddiaya kalkışarak onun baştinası altında olan araziyi başka çiftçiye devretmeye âdet ve teamül hükmünce haklı görünür.

Hâlbuki bu çiftlikler hep resmi senetlerle tasarruf olunuyor ve şimdi çoğuna tapu senetleri dahi verilmiştir. Tapuyla arazi mutasarrıfı olan kimse ise arazi kanunnâme-i hümâyûnu hükmünce istediği gibi arazisinde tasarruf eylemeye hakkı olduğundan isterse kirayı artırmaya ve arazisini dilediğine kiralamaya muktedir olmalıdır. Ancak bu gibi hususlarda o gibi çiftlikler âdet ve teamül hasebiyle arazi kanunnâmesinin bazı hükümlerinden müstesna tutulduktan başka kontrato nizamınca dokuz seneden çok akar icarı caiz değil iken o gibi çiftlikler bu nizamdan da müstesnadır. Bu çiftlikler hakkında tamamıyla genel kanun ve nizamlar hükümlerinin uygulanmasına kalkışılacak olsa Rumeli alt-üst olur. Bu gibi çiftliklerdeki çiftçi evlerinin çoğu ashâb-ı alâkanın olup

onların tarafından inşa ve tamir olunur. Bazen çiftçiler kendi hanelerini yaparlar ve çiftliği terk edecek olduklarında inşa eylemiş oldukları binanın parasını ashâb-ı alâkadan alırlar. Lakin bazılarında kârgîr ve tekellüflü haneler olup izah edilen kurala göre ashâb-ı alâka bu hanelerin yeri kendilerinin olduğundan binalar da kendilerinin olmak iddiasında bulunur. Hâlbuki bazen çiftçiler bu hanelerin inşaat ve tamiratına büyük meblağlar harcamış olduklarından:

"Binalarını kaldırınız ve yerlerini ashâb-ı alâkaya teslim ediniz" demek adalet ve hakkaniyet kuralına uydurulamıyor. Bundan dolayı baştinalı çiftliklerin bazılarında bu hane meselesi tartışma konusu olarak bu gibi tartışmaların halledilmesi için henüz düzgün bir kural konulmamıştır.

Parga kasabasındaki hane ve dükkanların çoğu ise Venediklilerden kalma kârgîr binalar olup halkı öteden beri bunları benimseyip mülkleri gibi tasarruf edegelmiş olduklarından bu konuda ısrarlı oldukları gibi ashâb-ı alâka da bunların arsaları gibi binalarının da satın aldıkları mülkleri olduğunu iddia ve sonradan Hazîne-i celîlenin bunu tasdik eylemiş olmasına dayandıklarından şimdiye kadar bu meselenin halledilmesi mümkün alamayıp bunca vakitlerden beri sürüncemede kalmıştır.

İşte Parga halkıyla ashâb-ı alâka arasında başlıca tartışma ve çekişme sebebi olan iki maddenin birisi işbu hane tartışması ve diğeri imronun miktarı meselesidir. Zikredilen Komisyon uzun uzun süren konuşmalarla, arada tartışma olan maddelerde hep iki tarafın rızası ile karar verildiği sırada imro gelirlerinin miktarı bahsinde adı geçen Rauf Beyefendi halkın arzusuna muvafakat ile işbu hanelerin binası hakkında olan mülkiyet hukuku iddiasından vazgeçip halk da Parga içindeki arsalar hep ashâb-ı alâkanın olduğunu tasdik ederek sulh olmuşlardır. Şimdi kasaba içinde olan bina arsaları ve ufak avlu ve küçük bahçe gibi yerler hep ashâb-ı

alâkanın olup yalnız binalar halkın mülkleri altında kalmış demek oluyor. Diğer baştinalı çiftliklerde de yukarıda geçtiği gibi bunun benzeri çoktur. Şu kadar ki ufak tefek çiftçi evlerinden ibaret olan şeyler eğreti hükmünde olarak gerektiğinde çiftçiler onun enkazını alıp götürür. Veya ashâb-ı alâkadan değerini alıp onları hâli üzere bırakırlar. Parga'da ise bu haneler kârgir ve sağlam olduğundan bu arsaların tabii olarak binaya tabi hükmünde bulunması lazım gelerek ashâb-ı alâkanın bunda hakları belirlenmiş olan ücreti almaktan ibaret olacaktır. Bu ise süresiz bir kiralama demek olup bu da yukarıda geçtiği üzere icar-ı akar nizamının dışında bir durum ise de şimdi yeniden anlaşılan bir kira olmayıp aksine iki taraf arasında sürünüp gelen bir tartışmanın giderilmesi için rızalarıyla yapılan bir sulhun sonuçlarındandır. Kaldı ki arazi hakkında uygulanmakta olan imro mukavelesi de bir kira anlaşması olduğu hâlde gerek Parga'da ve gerek diğer baştinalı çiftliklerde izah edildiği gibi hep böyle süresiz olarak uygulanmakta iken şimdi yalnız Parga'nın haneleri hakkında tereddüt olunup da iki taraf rızaları ile sulhla yapılan bir çözüm şeklinin reddiyle işi yine karmaşaya düşürmek uygun olamaz.

İkinci meselenin halline gelince, bu hanelerin yabancıya satılmaması iki taraf arasında bir taahhütten ibaret olup bu şartın senede yazılmasına zorunluluk göremem. Yerel hükumetlerce bilinmesi yeterli olur zannederim. İki tarafın bu şartı bir diğerine karşı üstlenmesinden asıl garaz şu oluyor ki daha önce Parga'ya pek çok yabancılar gelip bazı emlâk kiraladıklarında idarece pek çok zorluklara sebep olduklarından bu zorlukların defi için gerek mahallince ve gerek Babıâli'ce hayli zahmetler çekilmiş olduğundan ashâb-ı alâka hane binalarını çiftçilerine terk etmekle birlikte yabancılara satılmamaları için bir taahhüt ile bağlamak isterler ve binalar ile beraber arsaları da onlara terk etmeyip de böyle mülkleri

altında bırakmaları ancak bu mütalaaya dayalıdır. Bütün halk içlerinden bazı aç gözlüler çıkıp da hanelerini yabancılara satacak olurlar ise eskisi gibi birtakım zorluklara uğramak düşüncesini öne sürerek böyle bir şart ile hepsinin bağlı olmalarını hâl ve işe uygun görüyorlar, Zannıma göre bu da geçici bir şey olup ileride ashâb-ı alâka bu arsalardaki haklarını da birer birer halka satarlar ve veya mektep ve diğer hayrata vakfederek mukataalı evkaf şekline çevirirler. Ancak şimdi madem ki iki taraf aralarında böyle bir çözüm şekli bulmuşlar, bunun reddedilmesi ile uğraşmak abes görünür.

Gelelim üçüncü meseleye: Vaktiyle Parga'nın kale içinde pek çok haneleri olduğu hâlde yanarak yurtları kalmış ise de şimdi kale içinde hane inşası için ruhsat verilmesi uygun olmaz. Kasaba da dar olduğu cihetle genişlemeye muhtaçtır. Dışarıdaki arazi ise sarmaşık ağaçlarla meşgul ve dolu olduğundan kasaba kenarlarında bulunup mülk hükmünde olan açıklıklara biraz haneler sıkıştırılarak genişleyebilir. Bu da nizamen irade-i seniyye çıkarılmasına bağlı bir keyfiyet değildir. Faraza dışarıda ayrıca bir köy kuracak olsalar o hâlde arazi kanunnâmesine uyarak izin istemeleri tabiidir. Şimdi maksat ancak halk tarafından böyle lüzum üzerine haneler inşa olunacak olursa ashâb-ı alâka ile aralarındaki işlemleri kararlaştırıp da ileride zorluğa uğramamak üzere kendilerince emniyet ve güven hasıl etmek düşüncesinden ibarettir. Bunda da tereddüde sebep olacak mahzur görülemiyor. Halk ise bu kararnâmenin cevabını beklemektedirler. Artık gereğinin yapılması irade-i aliyyelerine bağlıdır.

Cevdet Paşa'nın Adliye nazırlığı

Biz yine sadede gelelim. Esad Paşa dört ay kadar Sadaret makamında bulunduktan sonra ayrıldı. Bu doksan iki senesi Recebinin yirmi dördünde Mahmud Nedim Paşa ikinci defa Sadrazam oldu. Bu senenin Zilkadesinin ikisinde fakirin

uhdesine de Adliye Nezareti tevcih ve Ticaret Nezaretine bağlı olan ticaret mahkemeleri de bu kere Adliye Nezaretine bağlandı. Mahmud Paşa evvelki sadaretinde bütün memurları gücendirmiş ve hakkında kimsenin güveni ve inancı kalmamıştı. Bu defaki sadaretinde ise bütün bütün kamuoyuna karşı bir hâl ve harekette bulunmuştur ve,

"Sakalını Rusya Elçisi İgnatijef'in eline verdi. Babıâli'nin nüfuzu Rusya Sefareti'ne geçti" diye kamuoyu onun aleyhine düştü. Kendisi ise bütün icraatı padişaha yüklemekle kamuoyunun düşmanlığı Saray-ı Hümâyûn tarafına döndü. Maliyenin sıkıntılarını halletmeye kalkıştığı sırada eshâm-ı umumiye faizlerinin yarısını kesmeye karar verip ancak bunu gayet gizli tutmuş idi. Bir gün akşam saat on birden sonra Kamil, Midhat, Safvet ve Maliye Nazırı Yusuf paşaları Sadaret odasına çağırarak hemen buna karar verdirip arz ve hızlıca irade-i seniyyesini alarak ertesi günü yürürlüğe koyuvermiştir.

Midhat Paşa'nın hisse senetleri meselesi

Yukarıda geçtiği üzere akşam üstü buna karar verildiğinde Yusuf Paşa ertesi günü piyasada büyük bir kıyamet koparacağını hatırlatarak Maliye nazırı olduğu cihetle geceleyin konsolide oynamış olmak gibi kötü zandan kendisini korumak için bir tarafa gitmeyip Mahmud Paşa ile birlikte doğru onun konağına gidip gece saat altıya kadar yanında kalmış ve nihayet Mahmud Paşa hareme gittiğinde o da hanesine gitmiştir. Biçare Yusuf Paşa'nın epeyce konsolidesi olduğu hâlde halkın zararından istifade etmiş olmamak için kendi konsolidelerini bile değiştirememiştir. Midhat Paşa ise geceden kendi sarrafı ile haberleşip ertesi günü henüz durum duyulmadan kendi hesabına bol konsolid satmış olduğu haber alınmış ve bir iki saat sonra durum ilân olununca eshâm-ı umumiyenin fiyatı birden yarısına düşmekle Midhat Paşa bundan büyük meblağlar kazanmış ise de şöhret eteği lekelenmiştir. Diğer arkadaşlarının

yaptıkları meçhul olup fakat Mahmud Paşa ile Rusya elçisine mensup olan sarrafların bol miktarda kâğıt satıp büyük meblağlar kazanmış oldukları anlaşılmıştır.

İgnatiyef bu şekilde kendisince hayli servet kazandığı gibi devletinin politikasına da büyük hizmet etmiştir. Çünkü Rusyalının Devlet-i Aliyye hakkında bilinen kötü niyetine Avrupalı ve özellikle İngiliz milleti set çekmekte olup faizlerin böyle bir kendiliğinden düşmesi ise ellerinde Devlet-i Aliyye eshamı bulunan Avrupa halkının düşmanlığına sebep olmakla Rusya devleti Devlet-i Aliyye hakkında içindeki kötü niyetini uygulamaya fırsat bulmuştur ve ondan sonra İngilizlerin Devlet-i Aliyye'ye düşmanlıkları artmıştır. Kısacası içte kamuoyu devletin işlemlerinden hoşnut olmadığı gibi bu mali uygulamadan dolayı Avrupa halkı dahi Devlet-i Aliyye'den nefret eder olmuştur.

Fî 30 Ramazan sene 99 ve
2 ağustos sene 9815 Ağustos 1882

Kırkıncı tezkirenin kalan kısmı

Hâlbuki Devlet-i Aliyye hakkında mukadder olan belalara başlangıç olacak Hersek ihtilâli günden güne alevlenmekte idi. Şöyle ki Hersek'te bulunan Nevesin kazasında ortaya çıkan küçük bir ihtilâlin kıvılcımını derhâl bastırmak üzere Bosna Valisi Derviş Paşa tarafından bazı tedbirler alınmış ise de o vakit Sadaret makamında bulunan Hüseyin Avni Paşa'nın Derviş Paşa hakkında bilinen düşmanlığından dolayı işe önem verilmemişti. Ardından Avni Paşa azledilerek yerine Esad Paşa gelmiş ise de o da işe önem vermemiş. Yanya'dan Dersaadet'e geldiğimde Nevesin işi büyümüş olduğundan artık zaptiye askerleri ile bastırılacak dereceyi geçmekle bir iki tabur nizamiye askeri sevk olunmak lüzumuna dair Derviş Paşa tarafından bir telgraf geldiyse de ona da önem verilmeyip Meclis-i Mahsus'ta ciddi olarak görüşme mevkiine bile konmadı.

Sonradan üçüncü cüzdanda kısaca arz olunduğu üzere Pop Jarko'nun Sırbistan'dan bir çete ile Hersek'e geldiği de o sırada haber alındı. Bundan ihtilâlin büyüyeceğini çakırmış idim. Bosna'daki askeri ümera,

"Bu ihtilâli Derviş Paşa çıkardı. Meramı bazı askeri harekat yapılması sırasında temettüden ibarettir" diyorlardı. O zaman Bosna feriki Osman Paşa da o sırada Anadolu tarafına memur olarak Dersaadet'e gelişi sırasında Avni Paşa azledilip Esad Paşa Sadrazam olunca,

"Bu ihtilâle sebep Derviş Paşa ise de onu orada bırakılsanız iş daha çok büyür" demiş ise de ona da önem verilmedi. Ardından ihtilal ateşi her tarafı sarmaya başlayınca Bosna redifleri toplanmaya ve Dersaadet'ten vapurlar ile asker gönderilmeye başlandı. Ne çare ki iş gittikçe büyüyüp önü alınamaz oldu. Bulgaristan'da da yer yer ihtilâl belirtileri görülmeye başlandı.

Yukarıda geçtiği üzere eshâm-ı umumiye faizlerinin yarıya düşmesinden dolayı Avrupa kamuoyunun da aleyhimize dönmüş olması Rusya fesatlarının serbestçe icrasına meydan verdi. O sırada Mahmud Paşa Rusya elçiliğinin hatırlatması üzere Bulgarların zihinlerinin teskini niyetiyle taşra meclisleri azasının seçim usulünü değiştirerek daha serbest yolda bir adet üye seçimi nizamı yaptırdı. Yine o sırada Mahmud Paşa Avrupa alacaklılarına emniyet verip de külliyetlice bir boçlanma anlaşması yapmak üzere bütün gümrükleri fiilen bir sarraf şirketlerine teslim etmek gibi bazı tedbirlere teşebbüs etti, ben ise karşı görüşte idim. Mecliste görüşülmeye başlandığında görüşüme katılacak bazı zatlar da bulunacağı açıktı. Bunun üzerine üye seçimi hakkında yukarıda geçtiği gibi konulan yeni nizamların uygulanmasına nezaret etmek ve Bulgaristan tarafının gerçek durumlarını anlamak üzere doksan üç senesi Saferinin sekizinde Mahmud Paşa bizi Rumeli teftişine memur ettirdi. Hemen Edirne ve Filibe üzerinden seçim işine nezaret ederek Sofya'ya kadar gittim ve oradan Edirne'ye döndüm.

O sırada Mekatib-i Askeriye nazırı bulunan ve *Mebâni'l-inşâ* yazarı olan Mirliva Süleyman Paşa *Târîh-i Âlem* adıyla bir genel tarih yazmaya başlayıp birinci cildi basılmış olduğundan yolculuk sırasında onu okudum. Gördüğüm yanlışları ihtar için kendisine iki mektup yazdım ki suretleri aşağıdadır.

Süleyman Paşa'ya mektup

Eser-i himmet ber-güzideleri olan Tarih-i Âlem'i yolculuk sırasında okudukça hayırlı ve bereketli mesailerini takdir ile bu gibi pek çok beğenilen eserler yazmaya muvaffak olmaları duasını tekrar etmekteyim. Gerçekten de bütün mekteplerimizde okutulmaya değer güzel bir eserdir. Bundan dolayı aşağıdaki gibi bazı noktaları hatırlatmayı ve işaret etmeyi samimi ve özel görev gördüm.

Şöyle ki yirmi üçüncü sayfasında "Gerçi Kur'ân-ı Kerim'in işaret-i aliyyesi ve Tevrat'ın hükmünce Âdem'in ilk yaratılışı şimdiki halde 6.876 seneye ulaşmışsa da altı bin sene önce varlığına inandığımız Âdem'den maksat insan türünün atası son Âdem olup o âdem-i sâlifenin yeryüzünün tabii ihtilalleri arasında telef ve soyları kesilmesi kuvvetle muhtemeldir. Büyük mutasavvıflardan birtakım büyük zatların ifadeleri ve bu inancı desteklemektedir" diye yazılıdır. Hâlbuki âlemin yaratılışının başlangıcına dair Kur'ân-ı Kerim'de bir işaret bilmiyorum, öyle bir işaret görülmüş ise belirtilmesini rica eylerim. Hele İslâm inancında yirmi-otuz bin sene önce insan türünün mevcut olmasına engel bir şey yoktur. Bu cihetle Târîh-i Âlem'in otuzuncu sayfasında belirtildiği üzere yakın zamanda bulunan bir insan iskeletinin en az yirmi beş bin senelik olduğunu zahmetsizce kabul edebiliriz ve bunun için birtakım boş yorumlara muhtaç olmayız. Zira âyetlerde ve hadislerde Âdem'in ilk yaratılışından beri kaç sene geçtiğine dair bir açıklık yoktur ve Tevrat'ın mevcut olan üç nüshası biri diğerine aykırı olduğundan ve asıl nüshasının bir

aralık yakılmış ve sonra ezber olarak yazılmış olmasıyla zayıf haber kabilinden bulunduğundan kesin ilmi ifade etmez. Bu cihetle bizlerce bu konuda Yahudi ve Hıristiyan tarihçileri gibi zorlamalara ihtiyaç yoktur. Zikredilen iskelete göre yirmi beş bin sene önce insanın mevcut olması gerekiyormuş. Varsın otuz beş bin sene önce insan mevcut olsun, ne mahzuru var. Tevrat'ın değişik nüshalarına bakıp ve Kur'ân-ı Kerim'de veya hadis-i şeriflerde işaret var deyip de Yahudi ve Hıristiyan gibi kendimizi niçin zorluğa uğratalım. Bu bahsin şimdi düzeltilmesi mümkün olmaz ise ikinci baskısında olsun düzeltilmesini temenni ederim. Bir de bu tarihin elli yedinci sayfasında:

"Eski Mısırlılar geometri, cebir ve astronomi kanunlarını bilirlerdi" diye yazılmış. Hâlbuki cebir ilminin bulucusu İslâm bilginlerinden "Şücaeddin" adlı zat olduğu bilinmektedir. Eski Mısırlıların zamanlarında cebrin bilindiğine dair bir rivayet görülemedi. Bundan dolayı burasının da açıklanması rica olunur.

(Sonraki) yerinde (filân mahaldeki) yerinde gibi imlâca görülen yanlışlar mürettip hatası olmak gerektir. [Eski harflerle ki yazılırken yapılan yanlışlar] 195. sayfasındaki ihkâm yerine tahkim kelimesi kullanılmış. Bendenizin de bazen dalgınlıkla sehven bu hatayı ettiğim vardır. "İnkısam ile" yerinde "inkısam ederek" ve "münkasim oldu" denilecek yerde "inkısam etti" denilmek gibi dil kurallarına aykırı bazı ibareteler de görülmüştür. İnşaallahü'l-kerim bunların da düzeltilmesine muvaffak olmalarını İlahi lütuflardan dileriz.

Fî 21 Mart sene 92/3 Nisan 1876

Yine Süleyman Paşa'ya mektup

Rumeli'de seyahat sırasında Târîh-i Âlem'in okunmasına devam olunmakla 21 Mart sene 92 tarihli acizlerinin

hatırlatmalarına ek olmak üzere aşağıda da bazı hususların hatırlatılması hususiyet ve samimiyet vazifesinden görülmüştür.

"Sakin" ahalinin ve "meskûn" mahallin sıfatı olup eskiden aramızda bu gibi dilimizde hep kullanılan "sekene" ve "rub'-ı meskûn" denildiği gibi Târîh-i Âlem'in 604. sayfasında da böyle dil kurallarına uygun olarak kullanılmış olduğu hâlde 400. ve 401. ve 407. sayfalarında ve daha pek çok yerlerinde "sakin" yerine ""meskûn" yazılmış. Hâlbuki böyle "sakin" yerinde "meskûn" ve "vârid" yerinde "mevrûd" kullanılması yakın zamanda ortaya çıkmış yalnışlardır ve henüz galat-ı meşhur lûgat-i fasîhden evlâdır denilecek mertebe dilciler arasında yayılmamış ve benimsenmemiştir. Bundan dolayı Târîh-i Âlem gibi genel mekteplerde okutulması arzu edilen beğenilen bir eserde bu gibi yanlışların bulunmaması arzu olunur.

Gariptir ki bu iki yanlışın çıkışı sırasında bir de "Berrü'ş-Şâm" yerinde galat olarak "Berriyyetü'ş-Şâm" tabiri meydana çıkmıştır ve Târîh-i Âlem'in 604. sayfasında da böyle "Berrü'ş-Şâm" denilecek yerde "Berriyyetü'ş-Şâm" denilmiştir. Hâlbuki "berriyye" çöl ve "berr" kara manasına olarak Şam'ın Cezîretü'l-arab'a bitişik olan mahallerine "Berriyyetü'ş-Şâm" ve Şam sahillerine "Berrü'ş-Şâm" denilip eski tarih ve coğrafyalarımızda hep bu şekilde yazılmıştır. Artık bunun düzeltilmesi çok gerekli görünür. Yine Târîh-i Âlem'in 433. sayfasındaki "berbâd ile" ibaresi yerine "berbâd edip" veya "berbâd ederek" ve 458. sayfasındaki "in'ikâd eyledi" yerine "mün'akid oldu" ve 461. sayfasındaki "inkısam etti" yerinde "münkasım oldu" diye yazılmalıdır. Bakî lütf u irâde efendimindir.

Fî 2 Nisan sene 92

Hükumetteki çekişmeler
Cevdet Paşa'n4n Suriye valiliği

Rumeli'nin durumunun gidişine göre Bulgaristan'da büyük bir ihtilale zemin olduğu, akıllıca ve hikmetlice hareket olunur ise önü alınabileceği anlaşıldı. Ancak Bulgarların fikirlerini sapıtan Ruslar olup hâlbuki Babıâli'ce her ne tedbir alınacak olsa Rusya elçisiyle gizlice görüşüleceği belli olduğundan ahvalin gerçeğine dair Babıâli'ye bir şey yazmaya cesaret edemedim. Hemen Dersaadet'e dönüp de sözlü olarak düşüncelerimi arz ederek mümkün olan tedbirlerin alınmasına teşebbüs etmeyi uygun gördüm. Bizim Rumeli tarafına gönderilmemizin asıl maksadı Mahmud Paşa'nın mali işlerde yapmayı tasarladığı hususların görüşmelerinde bulunmamamdan ibaret olup o sırada bu işe bir karar verilmiş olduğunu da işittim. Bundan dolayı Edirne'den şimendifere binerek Dersaadet'e döndüm. Meğer mâliye işi henüz bitmemiş. Mahmud Paşa tekrar düşüncemi sorduğunda yine karşı görüşte olduğumu söyledim. Bunun üzerine artık bizim Meclis-i Vükelâ'dan çıkarılmamız gerekli görülmekle hemen Adliye Nezaretinden azlimiz ile uhdemize Suriye Vilâyeti verildi ve bu değişim bence memnuniyete sebep oldu.

Çünkü öteden beri bu Devlet-i Aliyye'de hey'et-i vükelâ Mâbeyn-i Hümâyûn ile halk arasında bir perde idi. Yapılan icraatlardan halk gözünde hoş görünen şeyler padişahlara ve insanların beğenmediği işler vükelâya ve özellikle sadrazamlara yüklenirdi. Bir aralık kamuoyunda heyecan görülse hey'et-i vükelâca bir değişiklik yapılarak zihinlere sükunet geliverirdi. Mahmud Paşa ise iyi ve kötü her ne olursa olsun hep Sultan Abdülaziz Han hazretlerine atfeder ve kendi kötü düşüncelerini beğendirmek için yaptığı işleri de ona yüklerdi. Bu cihetle kamuoyu bozuldu. İnsanların çoğu padişah aleyhinde yersiz ve münasebetsiz sözler söylemeye cesaret eder oldu. Midhat

Paşa ise el altından talebe-i ulûmu Mahmud Paşa aleyhine tahrik etmekte idi.

Hüseyin Avni Paşa daha önce Selanik valisi olmuş iken özür beyan etmekle görev yeri Hüdâvendigâr Valiliğine çevrilmekle kendisi Bursa'da fırsat vaktini gözetmekte olduğu hâlde onun taraftarları da kamuoyunu saptırmak ve yanıltmaktan geri durmuyorlardı. Büyük Rüşdü Paşa da kâh konağında ve kâh yalısında ikamet ile gelip gidenlere hâl-i hazırın ağırlığından söz ederek sonun vahim olduğunu anlatmakta idi. *"İstanbul'da ihtilâl çıkacak imiş"* yollu uydurma sözler de işitilmekte idi. Gerçi yetmiş seneden beri İstanbul'da bir ihtilâl meydana gelmediğinden isyan ve ihtilâl fikirleri zihinlerden çıkmış idi. Bununla birlikte kamuoyunun saltanat tarafına karşı olması kötü bir sonuç vereceği hatırlara gelmekte idi. Devlete sadık olanlar bu hâllere kaygıyla bakıp gönülleri yanmakta iseler de ellerinden bir şey gelmezdi. Zira padişahı görüp de gerçek durumdan haberdar etmek mümkün değildi. Padişaha söz söyleyecek mukarrebler de kâh Mahmud Paşa ve kâh Avni Paşa gibilerin adamları idiler. Alıp vermekte ikisi de yarış eylerlerdi.

İşte bu sebeplerden dolayı Suriye Valiliği'nden gerçekten memnun olarak teşekkür için Mâbeyn-i Hümâyûn'a gittim ve Serkurena ile Başkatibi görüp onların aracılıklarıyla bu değişiklikten doğan memnunluğumu teşekkür diliyle Hünkâr'a arz ettirdim. Fakat samimiyetimden ikisine de hâl-i hazırın pek kötü olduğunu söyledim. Sonra Valide Dairesi'ne gidip burasının vasıtayla Valide Sultan hazretlerine de tebliğ eyledim ve hemen yol hazırlıklarına başladım.

Sadrazam Mahmud Paşa'nın azli ve ulema ayaklanması

Mahmud Paşa ilk mecliste maliye işini görüşmeye açtı. Gerçi Defter-i Hâkânî Nazırı Sadullah Beyefendi ile Şehremini Kadri Bey karşı görüşte bulunmuşlar ise de Mahmud Paşa oy

çokluğu ile istediği gibi bir karar verdirmiş ve hemen arz ile irade-i seniyyesini alarak sarraflar ile değiştirilecek mukavelenâmeyi kaleme aldırmış. Bu sırada yani bu doksan üç senesi Rebiülevvelinin ortalarında ise Fatih tarafında ulemâ güruhu ayaklanarak Fatih Camii'nde bir kaç bin kişi toplandı. Ertesi günü bunlardan büyük bir kalabalık Süleymaniye Camii'ne gelip orada kalabalığı artırdılar. Padişah kurenasından bir-iki zat bu kalabalığa gelip toplantının sebebini sorduklarında Sadrazam ile Şeyhülislâm'ın ihanetlerinden söz ederek onları istemediklerini söylediler. Mahmud Paşa ise o gün mukavelenâmeyi imza etmek üzere sarrafları Babıâli'ye toplamış, ancak mukavelede bir yanlışlık olduğundan tekrar temize çekilmesi gerekmiş ve ikinci temizinde de bir yerinde yanlış görülerek tekrar temize çekilmekte iken Başmâbeyinci gelip mühr-i hümâyûnu Mahmud Paşa'dan almakla birlikte hızlıca Babıâli'den çıkmasını kendisine hatırlatmıştır. Mahmud Paşa kunduralarını giymeye vakit bulamayıp hemen yalın ayak ve yayan Babıâli'den çıkıp yukarı doğru giderken İran Elçiliği'nin ötesinden beri tarafa doğru talebeden bir güruhun gelmekte olduğunu görünce Elçiliğin alt tarafındaki sokaktan aşağa doğru sapıp aşağıda bir araba bulup iskele tarafına inerek yalısına gitmiş. Meğer Süleymaniye Camii'ndeki ulemâ topluluğu içinden fedai tarzında bir grup ayrılıp Mahmud Paşa'yı idam etmek üzere Babıâli'ye geliyorlarmış. Doğru Sadaret Dairesi'ne gelip Mahmud Paşa'yı sormuşlar,

"Şimdi azlolunduğundan hanesine gitti" diye cevap verilince kahveciden kahve isteyip birer kahve içtikten sonra Süleymaniye tarafına dönmüşlerdir.

Bunun üzerine Rebiülevvelin on sekizinde büyük Rüşdü Paşa sadrazam, İmam-ı evvel-i şehriyârî Hasan Hayrullah Efendi şeyhülislâm, Bursa Valisi Hüseyin Avni Paşa serasker ve Rebiülahirin on birinde Kayserili Ahmed Paşa kapudan-ı derya oldular. Bu sırada fakir Suriye'ye gitmek üzere yol

hazırlığıyla meşgul idim. Lâkin harcırah alamadım. Rüşdü Paşa'ya müracaat ettiğimde,

"Ben böyle karışık vakitlerde tecrübeli zevatı dışarıya salıvermek istemem" dedi ve fakir hakkında teveccühünün devamını ima etti. Bu sırada Midhat Paşa Şûrâ-yı Devlet reisi olup fakire Rebiülahirin on üçünde Maarif-i Umumiye Nezareti tevcih olundu. Rüşdü Paşa zaten Midhat Paşa'yı sevmez iken bu sırada onunla şîr ü şeker oldu ve ona nispetle beni daha çok sever iken bana her işde bigane gözüyle bakılıyordu. Bu inceliği çok vakit anlayamadım. Sonradan anladım ki Rüşdü Paşa durum gereği Midhat Paşa ile hoş geçinmeye mecbur olduğu hâlde gerektiğinde ona karşı çıkarmak ve onun görüşlerinden beğenmediği meseleler çıktığında reddedilmesi için bizi vasıta etmek için bizi de İstanbul'da bulundurmak istemiş. Çünkü memleketin düzeni hakkında Midhat Paşa'nın yolunu beğenmez idi. Benim de bazı cihetlerle ona muhalif olduğumu bilirdi. Ancak Midhat Paşa'yı İngiliz elçisi sahiplendiğinde Rüşdü Paşa onun görüşlerini reddetmek için başka vasıtalara başvurmayı seçmiş idi.

Sultan Abdülaziz'in indirilmesi Sultan V. Murad'ın tahta çıkışı

O sırada Rüşdü Paşa, Şeyhülislâm, Seraskcr, Kapudan ve Reis paşalar arasında gayet gizli görüşmeler yapılmakta idi. Neye dair olduğunu bilmeyip savaş durumuna dair sanırdık. Onlar ise Sultan'ın tahttan indirilmesi hakkında gizli görüşürlermiş. Dışarıdan kimsenin haberi yok idi ve bazen böyle bir söz işitilse bile önem verilmiyordu. Çünki Avni ve Midhat paşaların öyle bir tehlikeli işe kalkışmaları umulsa da Sadaret makamında bulunan Rüşdü Paşa gayet ağır ve ileri görüşlü bir zat olduğundan ve Hayrullah Efendi Sultan Abdülaziz Han hazretlerinin has çırağı bulunduğundan dolayı böyle tehlikeli ve sonu meçhul yersiz bir işe muvafakatleri ihtimalden uzak

görünürdü. Bunlar ise Valide Sultan'ın sevkiyle Mahmud Paşa'nın yine Sadaret'e getirileceğini gizlice haber aldıkları gibi Sultan Abdülaziz'i indirmeye karar verip uygulanma şeklini sıkı sıkıya tartışmakta imişler. Belirlenen güne bir kaç gün kala Fetva Emini Kara Halil Efendi'yi çağırarak kendisinden fetva etmişler. O da fetva vereceğini vaad etmiş ve bir gün kala Safvet Paşa gibi bazı zevatı uyarmışlar. Bizlerden ise bu niyetlerini gayet gizli tutarlardı.

Cemaziyelevvelin yedinci gecesi Mekteb-i Harbiyye öğrencileri silahlandırılmış, daha önce Dersaadet'e gelmiş olan Suriye redif taburları ile diğer bir miktar asker de çağrılarak hepsi Redif Paşa kumandası altında oldukları hâlde Saray-ı hümâyûn'u kuşatmışlar ve Dolmabahçe'de Saray'a karşı toplar tabya etmişler ve Donanma-yı Hümâyûn'dan sandallar tertip ederek denizden de Saray-ı Hümâyûn'u abluka etmişler. Mekatib-i Askeriye Nazırı Süleyman Paşa, Murad Efendi dairesine varıp onu Saray'dan çıkararak şafak vakti İstanbul tarafına geçirip Bâb-ı Seraskerî'ye götürmüş ve erkenden Namık Paşa ve Şerif Abdülmuttalib Efendi gibi bazı zevat da Bab-ı Seraskerî'ye davet olunmuş. İstanbul'da durum yayılarak herkes Bab-ı Seraskerî'ye gidip biat törenini icraya başlanmış. Saray-ı Hümâyûn halkı gaflet uykusuna dalmakla bu olaylardan birisinin haberi olmayıp ortalık ağarmaya başlayınca Saray-ı Hümâyûn'un abluka altında olduğunu ve Murad Efendi'nin dairesinden götürüldüğünü görüp öğrenmekle beraber devlet gemilerinin donanıp toplar atılmaya başlayınca artık iş işten geçmiş olduğunu anlamışlar ve Sultan Abdülaziz Han ile özel dairesi halkı hayretle susup kalmışlar.

Biz o vakit Beylerbeyi'nde kirada bir yalıda ikamet etmekte idik. O tarafa bir haber veren olmadı. Top sesleri fazlalaşınca yalıda uyanık bulunanlar merak edip bizi uyandırdılar,

"Bir çok toplar atılıyor" dediler.

"İhtimâl ki bir taraftan bir beylik gemi gelmiştir" dedim.

"Öyle değil. Hep savaş gemilerinden hayli vakittir toplar atılıyor. Öyle gemi selâmlamak gibi bir mutat törene benzemiyor " dediler. Hava pek dumanlı olduğundan karşı taraf görünmüyorken bir aralık biraz açılarak karşı tarafta demir atmış süfün-i hümâyûnun hep donanmış oldukları hâlde durmadan top atmakta oldukları görülünce olağanüstü bir olayın işareti olduğu anlaşıldı. Beylerbeyi Saray-ı Hümâyûnu'na adam gönderdim. Gerek bekçilerden ve gerek sandalcılardan sordurdum. Doğru bir haber alamadım. Fakat Efendilerin kayıkları karşı tarafa geçirilmiş olduğu tahkik edildi ve Sultan Abdülaziz Han hazretlerinin vefatına dair bir söz işitildi. Hemen kayık hazırlatıp karşı tarafa gittim. Dolmabahçe Sarayı'na yaklaştığımızda Murad Efendi saltanat kayığına binerek aşağıdan yukarıya doğru gelip geçerek saltanat kapısına yanaştı. Biz de Vezir Dairesi iskelesine çıktık. İçeri girip Vezir Odası'na girdim. Şu hâle göre Sultan Abdülaziz'in ansızın vefat eylemiş olduğunu sandım ise de yeni padişah mutat üzere Topkapı Sarayı'na gidip de biat töreni yapılacağı sırada aşağıdan yukarıya kayık ile gelişine bir mana veremedim. Derhâl Kemâl Paşa vezir odasına geldi, ondan sordum. Bab-ı Seraskerî'de sabahleyin biat olunduğunu haber verdi.

"Ya cenaze alayı nasıl olacak" dedim.

"Nasıl cenaze alayı. Sultan Abdülaziz hal olundu" dedi ve kısaca olayı anlatırken Avni Paşa geldi geçti üst tarafımızdaki kanepeye oturdu. Gayet şen ve sevinçli idi. Ona doğru bakıp,

"Çok maharet, çok cesaret" dedim. Kalktı, yanıma geldi ve hemen kısaca olayı anlatırken Bab-ı Seraskerî'den dönen vükelâ ve diğer memurlar geldi. Bizim gibi Bab-ı Seraskerî biatinde bulunmayanlar çoğaldı. Birtakım olarak tahta yeni oturan padişahın huzuruna çıkıp biat törenini yaptık. Kendisini hayret ve sevinç arasında bir halet istila etmiş olduğu yüzünden okunuyordu. Gerçekte uykusuzluktan ve yorgunluktan vücutça rahatsız olmaları tabii ise de başı daha çok yorgun idi.

Hal' gününde Sultan Abdülaziz Han hazretleri evlâd ü iyâli ile Topkapı Sarayı'na naklolunmuşlar idi. Orada pek çok sıkıldıklarından durmadan Sultan Murad Han hazretlerine iki adet tezkire yazıp pek etkili bir dille ona taht-ı saltanatı tebrik eylemiş ve hem de genişçe bir yere naklini istirham etmiş idi. Bu tezkireleri Mâbeyn-i hümâyûn'da görüp okudum. Fevkalâde üzüldüm. Lâkin suretlerini alamadım. Sonra bu tezkireler özetlenerek bir tezkire şeklinde gazetelere verilerek ilân olunmuş idi. Ancak asıl kuvvetleri bazı mertebe kaybolmuş idi. Bunun üzerine Sultan Abdülaziz Han hazretleri evlâd ü iyâli ile Çırağan Saray-ı Hümâyûnu'un üst tarafında karakola bitişik olan daireye nakledildi. Gariptir ki Sultan Abdülaziz Han hazretleri bu daireyi Sultan Murad için yaptırmış idi ki diğer dairelere nispetle duvarları çok yüksek ve kale gibi sağlam idi. Meğer kendisine bir hapishane yaptırmış. *"Kardeşinin kuyusunu kazan, o kuyuya kendi düşer"*

Sultan Abdülaziz Han'ın katledilmesi

Bununla birlikte burası deniz kıyısı olduğundan Topkapı Sarayı'na nispetle kendisince çok ferahlı idi. Hâlbuki bunca yıllar sınırsız akçeler harcayarak yaptırmış olduğu donanmanın ablukası altında yaşamak kendisince pek müşkül idi. Bunun yanında herkes yeni padişah ve çevresine arz-ı hulûs ile meşgul olarak Sultan Abdülaziz'in dairesine bakılmaz ve hatta testi ve bardak gibi şeyler bile bulunmaz imiş. Bu hâllerden Sultan Abdülaziz pek çok üzülerek ölümünü temenni etmeye başlamış,

"Ben bu hakaret altında yaşayamam. Aman bana biraz zehir buluver" diye bir cariyeden rica eylemiş. Buna bir çare bulamadığından Cemaziyelevvelin on ikinci günü sabahleyin sanki mutadı üzere sakalını düzeltmek üzere odasında yalnız kalmış olduğu hâlde bir küçük makas ile kollarındaki damarları kesip kanını akıtarak kendisini öldürerek bu acı azaptan kurtarmış, diye ilân olundu.

Sultan Abdülaziz bu fedakârlığı hal' gününde edip de Saray'ı abluka eden askere karşı,

"Sizi teçhiz eden benim, silahlandıran benim. Birtakım hainlerin sözüne aldanmayınız" diyerek meydana çıkmış olsaydı askeri kendisine çekerek düşmanlarına galip gelmesi kuvvetle umulurdu. Ancak o gün hiç bir şey demeye gücü yetmeyip bir iş yapamadı. *"Allah'ın emri mutlaka yerine gelir."*[11]

İşte insanların çoğunun sözleri ve inançları bu idi. Ancak makas ile sol kolunun damarlarını kestikten sonra o yaralı eliyle sağ kolunun damarlarını da kesmesi inanılmaz bir keyfiyet olduğundan bazı insanlar Sultan Abdülaziz'in cebren ve zulmen katledilmiş olduğuna inanmışlar idi. Hâlbuki validesi ve evlâd ü iyâl ve cariyeleri hep onunla birlikte Feriye Dairesi'nde bulundukları hâlde onların yanında idamı mümkün olamayacağı cihetle bazı insanlar da bu iki müşkül arasında hayrette ve tereddütte idiler. Ancak hazırdaki vükelâya karşı kimse bu şüphe ve tereddüt göstermeyip herkes Sultan Abdülaziz'in kendisini öldürmüş olduğundan bahsederdi. Doksan sekiz senesi ortalarına kadar hâl böyle kapalı ve şüpheli bir şekilde kalmıştır.

Sultan Murad Han hazretleri sofrada iken yakınlarından biri bu feci olayı kendisine anlattığında tahta çıkış gününün dehşetinin etkisiyle zayıf olan şuuruna birdenbire halel gelmiştir.

Hal' ve cülus gününde sabahleyin Ziya Bey Mâbeyn-i Hümâyûn Başkâtibi tayin olunmuş idi. Lâkin Bâb-ı Seraskerî biatinde bulunmamış olanlar pey-der-pey Saray-ı Hümâyûn'a gelmekte oldukları cihetle henüz biat töreninin icrası tamamlanmamışken Ziya Bey birinci işgüzarlığı olmak üzere Kemâl Bey'in bırakılarak Dersaadet'e getirilmesini adeta ısrarlı bir şekilde hatırlattığında Rüşdü Paşa'nın canı sıkılmakla derhâl Defter-i Hâkânî Nazırı Sadullah Bey'i çağırarak Mâbeyn-i

11 Kur'ân-ı Kerim, Nisa suresi, âyet: 47

hümâyûn Başkâtibi nasb ettirmiş idi ve o gün Dâmâd-ı Şehriyârî Nuri Paşa da Mâbeyn-i hümâyûn müşiri olmuş idi.

Hal' gününde Sultan Abdülaziz'in dairesi adeta yağma edilmişçesine bunca nefis eşyalar şunun bunun elinde kaldı. Sultan Abdülaziz'in ve valide ve kadınlarının cariyeleri üzerlerindeki giysiler ve ceplerindeki altınlara varıncaya kadar alınmış olduğu ne yazık ki işitildi. Yeniçeri zamanlarında yapılan ihtilâllerde bile Harem-i Hümâyûn hakkında bu türlü aşağılayıcı hareketler yapılmamış olduğu cihetle bu muameleler kamuoyuna pek çok dokundu ve bundan dolayı Nuri Paşa pek çok dile geldi. Hal' olayından dolayı memnuniyetlerini açıklayanlar da bu hâlleri çirkin görüp işbaşındakilerden nefret eder olmuşlar idi. Ardından Sultan Abdülaziz'in gayret ve hamiyet eseri olarak kendisini öldürmeye mecbur olması ve bazı görüşlere göre idam edilmesi ise halka ve seçkinlere o kadar tesir etti ki onun aleyhinde olan umumi görüşler birden hazırdaki idareciler aleyhine çevrildi ve dönüştü.

Rüşdü Paşa ileri görüşlü bir adam olup ziyaretine gelip gidenlere hal' olayına dair söz açarak bu türlü işler mesleğine aykırı olduğu hâlde hasbelkader içinde ve arkadaşlarına mecburiyet hâlinde bulunduğunu, kâh açıkça ve kâh ima ile anlatırdı. Ama Midhat Paşa bu olayda iş başı olduğunu bildirecek sözler söylerdi. Hüseyin Avni Paşa ise bu meziyeti kimseye vermek istemezdi. Rüşdü ve Midhat paşaları da def ederek saltanat atabeği olmak hülyasında bulunduğu, hâlin gidişinden anlaşılıyordu. Hal' işinde Redif ve Süleyman paşalar gibi iş erleri olan askeri ümera hep kendisinin çırakları olup Kapudan Paşa da aslında kendisine bağlı bulunduğu cihetle kara ve deniz kuvvetleri kendi emri altında bulunduğuna göre her işe kendisini muktedir görürdü. Hal' işinde herkese öncü olduğunu ve bu işin mucidi kendisi idiğini başkalarına anlatmak isterdi. Hatta kendisiyle sohbetimiz sırasında,

“Bu olaya dair herkes bir türlü söz söylüyor. İhtimâl ki tarihlerde de yanlış şeyler yazarlar. Bir aralık tenhaca birleşip de gerçeği size anlatsam. Eğer buna dair bir tarih yazacak olur iseniz doğrusunu yazarsınız ve başkaları yazar ise düzeltirsiniz” demekle bir gece yalısına gittim. Bir kaç saat kadar yalnız sohbet ettim. Olayın gerçeğini ve ayrıntılarını bana söyledi ve buna dair bir tarihçe yazmamı rica eyledi. Ben de,

“Yazayım ama Sultan Abdülaziz’in Topkapı Sarayı’ndan zat-ı şahaneye göndermiş olduğu tezkirelerin suretlerini islerim” dedim.

“Pek âlâ onları alıveririm. Onlardan başka bu işe dair hayli evrak vardır. Onları da size veririm” dedi ve bu işe hayli seneler önce niyet edip yukarıda belirtildiği üzere Şirvanîzâde’nin bu niyet üzerine Sadaret makamına getirildiğini ve fakirin o vakit Evkaf Nezaretinden ayrılması ve sonra Yanya’ya memuriyetinin bundan doğduğunu anlattı, defalarca bu işe teşebbüs eylemiş ise de birer engele rastlayıp sonunda Sadaret’ten ayrılarak Selânik’e memuriyetinde tamamen ümidini kesmiş iken bir rüya sebebiyle niyetinin tazelenmiş olduğunu söyledi. Rüyayı da şu şekilde anlattı ki Selânik’e gitmek üzere iken rüyasında Resul-i Ekrem (S.A.V.) hazretlerini gördüğünde,

“Sen niyetinden dönme. Ya muvaffak olursun, ya şehit olursun” diye buyrulmuş. Bunun üzerine ertesi Şerif Abdülmuttalib Efendi’ye varıp bu rüyayı söylemiş. O da,

“Niyetin ne ise onda sabit-kâdem ol. Fakat bu Selanik memuriyetini def etmeye çalış” demiş olduğundan hemen bazı vasıtalarla Selanik valiliğinden kendisini affettirmiş. Sonra Hüdâvendiğâr valisi olup Bursa’da fırsat gözlerken seraskerlik ile Dersaadet’e gelince Rüşdü ve Midhat paşaları ittifak halkasına alarak işini becermiş. Buralarını ayrıntılarıyla anlattı ve sonra bazı ayrıntılar daha vereceğini söyledi.

Hâlbuki birkaç gün sonra Midhat Paşa’nın konağında gece toplanan özel mecliste Çerkez Hasan adlı bir fedai asker

zabiti sağ elinde revolver ve sol elinde kama olduğu hâlde girerek kurşun ile Hüseyin Avni Paşa'yı katletti, kama ile Kapudan Paşa'yı yaraladıktan sonra Hariciye Nazırı Raşid Paşa'yı da öldürdü, yakalanıncaya dek bir zabit ile Midhat Paşa ağalarından birini öldürüp iki askeri yaraladı.

Yapılan tahkikattan ve yürütülen soruşturmadan anlaşıldı ki Çerkez Hasan Mekteb-i Harbiye'den çıkma bir zabit olup Sultan Abdülaziz kadınlarından birinin akrabasından bulunduğu cihetle daima Saray-ı Hümâyûn'ca korunurmuş. Hal'den sonra efendilerinin uğradıkları hakaret kendisine pek fazla dokunup Sultan Abdülaziz Han hazretleri defnolunur iken Avni Paşa'yı vurup öldürmek istemiş iken türbeye saygısından bundan vazgeçmiş ve o sırada Bağdad'a memur edilip bir gün evvel yola çıkması emrolunmuş. Çerkez Hasan ise efendilerinin hâline acıyıp bu cihetle kendi canından vazgeçmiş ve rivayete göre Bağdad'a gittiği hâlde ilişkisi olan bir kızdan da ayrılması gerekecekmiş. Bu hâl üzerine artık Avni Paşa'yı öldürmeyi kurmuş ve kurdukça efkârına hararet gelerek başına kan çıkıp bu işe kalkışmış.

Ertesi günü Çerkez Hasan Bayezid Meydanı'nda bir ağaca asılarak diğerlerine ibret gösterildi. Ancak bu olayın yaydığı korku ve dehşet bir hayli müddet zihinlerde kaldı. Vükelâ kendi yanlarında ve hiç olmaz ise uşaklarının bellerinde revolver ve kama bulundurmaya başladılar.

Hâl' olayının uygulanmasına aracı olanlar mukbil ve parlak görünmekle bu işde bulunmayanlar sanki heves edecek bir meziyetten mahrum kalmış gibi onların hâline haset etmekte idiler. Hâlbuki bu gibi olaylara âlet olanların sonunun kötü olması denenmiş olup tarih okuyanların malumu idi. Bundan dolayı basiret sahipleri hal' işinde bulunmadıklarına memnun ve müteşekkir idiler. Ama zamanın kıt akıllıları bu mahrumiyetten üzgün idiler. Hatta hal'den bir gün sonra Hariciye

Teşrifatçısı Kamil Bey ile birlikte vapura binip Boğaziçi'nden İstanbul'a inerken bu olaya dair bahis açıldığında:

"Ah canım, ucundan kıyısından bizim de bu işde elimiz ve ismimiz yâd olunacak kadar azıcık medhalimiz olsaydı" diyerek dışarıda bulunduğuna üzüntülerini açıklamıştı. Çerkez Hasan olayından bir gün sonra yine vapurda Kamil Bey'e rastladığımda,

"Nasıl beyefendi, ucundan kıyısından bir hisse ister misin" dedim,

"Aman Allah saklasın, söyleme" dedi. Diğerlerinin düşünceleri de bu şekilde değişiverdi.

Hüseyin Avni Paşa'nın ölümünden sonra meydanda Rüşdü Paşa ile Midhat Paşa kaldı. Sultan Murad ise aklı şuuru gitmiş olup ancak burası gizli tutularak Rüşdü Paşa ile Sadullah Bey arasında maruzat resmi bir şekilde gidip geliyordu. Bu yüzden devletin bütün işleri Rüşdü Paşa'nın elinde idi. Görünürde Sadrazam olduğu hâlde manevi hükümdarlık ediyordu. Fakat Midhat Paşa da nüfuz ve ikbâlde ona ortak gibi idi. Gerçi Rüşdü Paşa onu defetmeye muktedir idi, ancak Midhat Paşa'yı İngiliz Elçiliği pek çok tutup sahiplendiğinden Rüşdü Paşa onu iyi idare etmeyi hâlin icabından görüyordu.

Sultan Murad'ın indirilip Sultan Abdülhamid'in tahta çıkarılması

Bu şekilde bir müddet Sultan Murad'ın şuursuz olduğu gizlendiyse de gittikçe cinneti artarak artık gizlenemez dereceye geldi. Bir de müvekkilin cinneti hâlinde vekâletin rivayete göre bir ay ve başka rivayete göre bir sene kadar hükmü baki olabilir ise de meydanda bunca önemli meseleler var idi ki yürürlüğe konulması gerçekten bir padişah iradesine bağlı idi. Bundan dolayı bu doksan üç senesi Şabanının on birinci perşembe günü ileri gelenler Bâb-ı Hümâyûn'a davet ile Kubbealtı'nda

toplanan genel mecliste Sultan Murad'ın şuurunun gitmiş olduğu ve bu yüzden şer'an hal' edilmiş olduğu ilân ve Sultan Abdülhamid Han-ı Sânî hazretleri miras ve hak yoluyla saltanat tahtına oturdu. Ramazanın yirmi yedisinde fakire Adliye Nezareti tevcih kılındı. İşte o sırada *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye'nin* önce on üçüncü ve on dördüncü kitapları ve sonra on beşinci ve on altıncı kitapları tamamlanıp yayınlanmıştır.

Doktor Vahmarhayden'e cevap

Yine o sırada Bavyera'da Augsburg'da Karmetlis Sokağı'nda Augsburg gazetesi yazarı Doktor Vahmarhayden adlı zat tarafından diyanete dair bir adet mektup gelip cevabının kaleme alınması fakire havale buyrulmakla bir adet cevap mektubu kaleme alınmış idi ki sureti burada yazılıdır.

Cevap nâme

4 *Eylül sene* 1876 *tarihli mektubunuz alındı. Kemâl-i memnuniyet ile okundu. Kelâm ve felsefeyi ayrıntılı olarak inceledikten sonra İslâm dininin haklı olduğuna yakîn hasıl eylemiş olduğunuzdan Muhammedî dine kabul olunmanız hususuna müsaade olunmasını istemişsiniz.*

Cenab-ı Hakk'ın hidayetine mazhar olduğunuzdan dolayı zatınızı tebrik ederim ve bu güzergâh-ı fenada (dünyada) sizin gibi bilgili bir yoldaş kazanmış olduğuma teşekkür eylerim.

Şurasını hatırlatmaya mecburum ki İslâm dinince Frenkçe clerge denilen ruhbanlık merasimi olmadığından sizin İslâmınız bizim kabulümüze dayalı ve bağlı değildir. Bizim borcumuz ancak halka nasihat etmek ve bilmedikleri şeyi öğretmektir. Yoksa onlar doğum, nikâh, ibadet ve vefatlarında bir ruhani reisin varlığına muhtaç değillerdir. İslâm ülkelerinde seyahat eden Avrupalıların çoğu gerçekten habersiz olduklarından dolayı halktan ayrı ve seçkin gördükleri ulemâ

sınıfını piskopos ve papazlara kıyas ediyorlar. Bu ise çok büyük bir yanlıştır.

Bir Hıristiyan dünyaya geldiğinde vaftiz edilmek için papaza muhtaçtır. Günahlarını affettirmek için bir ruhani reisin aracılığına muhtaç olur. Nikah kıymak için yine bir papaza muhtaç olur. Papaz olmadıkça bir Hıristiyan ibadet edemez. Vefatında de defni bir ruhani reisin varlığına ihtiyaç duyar. İslâm dininde bu gibi ihtiyaçlar ve zorunluluklar hiç yoktur.

Ulemânın şeref ve ayrıcalığı ancak ilim ve adaletin şanına saygıdan dolayıdır. İnsanlara bilmediklerini öğreten ulemâdır. Halk arasında adalet üzere hükmeden ulemâdır. İlmin şerefini ispata hacet yoktur. Müslümanlar Çin'de olsa ilmi aramak ve almakla görevlidir. Adalet ise bizce en büyük ibadettir. Adaletin İslâm milletlerinde ne derece itinaya değer olduğuna Aliyyü'l-Murtaza (K.V.) efendimiz hazretlerinin Kadı Şureyh huzurunda bir Yahudi ile mahkemede karşılaşması yeterli delildir. Şöyle ki Kadı Şureyh ikinci halife olan Ömer (R.A.) efendimiz tarafından atanan bir kadıdır. Pek uzun yaşadı. Pek çok seneler adalet etti. Hazreti Ali ise Hz. Peygamber'in damadıdır ve İslâm milletlerinde en büyük tanıdığımız Dört Halife'nin dördüncüsüdür ve Hazret-i Ömer'in halifelik zamanlarında da özel danışmanıydı. Bir Yahudi ile aralarında ortaya çıkan miğfer davası üzerine Kadı Şureyh huzuruna vardılar, muhakeme edildiler. Yahudi inkar edince Hazret-i Ali iddiasını ispat için kendisinin oğlu ve Hazret-i Peygamber'in torunu olan Hazret-i Hasan (R.A.) hazretleri ile azatlı kölesi olan Kamber (R.A.) hazretlerini mahkemeye götürdü. Kadı Şureyh Hazret-i Hasan'ın tanıklığını kabul etmedi, başka tanık istedi. Kimse şüphe eylemez ki Hazreti Ali bir haksız davaya kalkışsın, Hazret-i Peygamber'in torunu isterse babası için olsun bilmediği şeyi söylemek için mahkemeye gitmez. Lakin babasının lehine oğlunun tanıklığı şer'an kabul olunmaz. Şeriat huzurunda ise bir zatın

istisnası mümkün olmadığından Hazret-i Peygamber'in torununun tanıklığı reddedildi. Bu cihetle babası davasını kazanamadı. Dört halifenin halifelik günlerinde Hazret-i Peygamber'in zamanı gibi tam bir adalet üzere geçti. Daha sonra Emevî Devleti ortaya çıkınca halifelik saltanata dönüştü. Bir müddet sonra bu devlet yıkıldı. Abbasî Devleti çıktı. Her vakit İslâm milletlerinde insanlar arasında adaletin uygulanmasına özen gösterildi.

Hatta Abbasî halifelerinden meşhur Harun Reşid de kendi tarafından atanan Bağdad Kadısı Ebu Yusuf -Allah rahmet eylesin- hazretleri huzurunda bir Yahudi ile muhakeme oldu. Şöyle ki Harun Reşid, Ebu Yusuf hazretleriyle yan yana otu- rur iken Yahudi içeri girdi. İki hasımdan biri oturur iken diğerini ayak üzerinde tutmak uygun olmadığından Ebu Yusuf hazretleri adalet ve eşitlik kuralına uygun olarak kendisi kalkıp yerine Yahudi'yi oturtup karşılarına geçti ve adalet üzere yargıladı ve Harun Reşid'in aleyhine hükmetti. Fakat kalbi Harun tarafına meyletmiş olduğundan bu keyfiyet kendisine iç yarası olmuş ve sağ oldukça vicdanında bir ukde kalmış idi. Hatta vefat ederken,

"Bilirsin ki ömrüm boyunca iki taraf için her şekilde eşitlik ve adalete uydum. Fakat Harun Reşid ile Yahudi'nin yargılanmalarında her ne kadar Harun'un aleyhine hükmettim ise de muhakeme sırasında kalbim onun tarafına meyletmiş idi" diye ağladığı fıkıh kitaplarında yazılıdır.

Önce ve sonra Osmanlı Devleti'nde de adalet işine ne derece özen gösterildiği ve halktan her kim olursa olsun şeriat huzurunda muhakeme için bir türlü ihtiraz altında bulunmadığı bilinmektedir. İşte ulema sınıfının İslâm milletlerinde saygın ve seçkin olmalarına sebep budur. Yoksa onlarda piskopos ve papazların ruhani sıfatlarına benzer resmi bir sıfat yoktur.

Din, ancak Allahu taâlâ hazretleriyle kulları arasında bir keyfiyettir. Diğer din kardeşleri ancak zâhir-i hâle bakıp ona

göre tanıklık ederler. Bundan dolayı biz de dünya ve ahirette senin İslâmına tanıklık etmek üzere ismini iftihar kalemi ile İslâm âlimleri sırasına kaydettik. Fakat dince aşağıda görüleceği üzere size bazı kısa bilgiler vermeye borçluyuz.

İslâm dininin esası iki sözden ibarettir. Biri Cenab-ı Hakk'ın birliğini tasdik etmektir ki Arapça 'Lâ ilâle illallah' kelâmıyla yerine getirilir. Diğeri Muhammed (A.S.) *hazretlerinin Allah'ın elçisi olduğunu tasdik etmektir ki Arapça 'Muhammedün Resulullah' kelamıyla yerine getirilir. Evvelki söz, çok tanrıya inanan müşriklerin inançlarını reddeder. İkinci söz, Muhammed* (A.S.) *hazretlerinin peygamberliğini inkâr edenleri reddeder.*

Hıristiyan milletleri müşrik olmadıklarından onlar ile aramızda ihtilâf ancak bu ikinci sözde olmak lazım gelir. Ancak Hıristiyanlar arasında teslis (Baba, Oğul, Ruhulkudüs) inancı yaygın olup İznik Ruhani Cemiyeti'nde de oy çokluğuyla teslise karar verilmiş olduğundan evvelki söz üzerine de aramızda bir çeşit ayrılık çıkmıştır. Biz İznik Cemiyeti'nde çoğunluğa başvurulmuş olmasına şaşarız. Siyasi işler tecrübeye dayalı olup çok oy ise çok tecrübeyi içereceğinden çoğunluğa başvurmak makul olur. Kelam meseleleri ise zeka kuvvetiyle hallolunur inceliklerden olup zekiler de akılsızlara oranla az olduğundan bunlarda çoğunluğa başvurmak hataya sebep olur.

Biz inancımızın mantık ilmi denilen terazi ile tartılmasından çekinmeyiz. Hesap ve hendese fenlerinin mukaddimelerinde kül (tam) cüz'ünden (parçasından) büyüktür. Bir şey kendinden başka bir şey değildir. Bir şey hem var hem yok olamaz gibi münderiç olan bilinen/kesin ilimlere aykırı inancı kabul etmeyiz. Böyle bir âyet veya bir hadis olsa onu yorumlarız. Fakat tabii hikmetteki harici besbelli olan şeyler ile karışmış olan delillere aldanıp da inancımıza halel getirmeyiz. Zira bu gibi delilleri halâ (boşluk) ihtimâlinden kurtarıp

da bilinen/kesin ilimler derecesine vardırmak mümkün değildir. Bundan dolayı bir üçtür üç birdir inancının reddinde asla tereddüt etmeyiz. Ama İsa (A.S.) hazretlerinin babasız doğduğuna inanırız. Bir hekim çıkıp da babasız çocuk olmayacağını ispat edecek olur ise ona lâ-neslem diye karşılık veririz ve reddedilecek aklî bir ihtimal buluruz. İleri süreceği delillerin hiç bir vakitte bilinen ilimler kuvvetinde olamayacağım biliriz.

Mantık ilminden cami ve medreselerimizde okunan kitaplar Arapça ve pek ayrıntılıdır. Ancak çocuklara okutulmak üzere yazılmış olan Mi'yâr-ı Sedâd adlı risale kısa ve faydalı olup onun dördüncü kısmını okursanız bu sözlerimi siz de tasdik edersiniz. Bu risale ile beraber rüşdiye mekteplerimizde okunan bazı risalelerin ve bir de Kur'ân-ı Kerim'in size gönderilmesi için Maarif Nezaretine bildirilmiştir. Her ne ise bu bahsi bırakıp sadede gelelim.

Yukarıda zikredilen iki kelâmı kalben tasdik eden yani Cenab-ı Hakk'ın birliğine ve Hazret-i Muhammed'in peygamberliğine iman eyleyen kimse mümindir. Fakat Müslim tanınmak ve gerektiğinde Müslümanlığına tanık olunmak için bu iki sözü dille söylemesi lazım gelir. Gaibin mektubu da konuşma yerini tutar. Ama dille bu sözleri söyleyip de kalben inkar edenlere münafık denilir ki bu gibiler açık kafirden daha aşağıdır. Kalbindeki inancının tersini söylemek insanlık şiarına yakışmaz. İşte bunun için bir adama Müslüman olmak üzere zorlamak bizce yasaktır. Zira nasihat ve dine davet insanın kurtuluş ve saadetine hizmettir. Zorlama ise onu bulunduğu sapıklık hâlinden daha kötü bir hâle koymaktır.

Bizim borcumuz ancak nasihat ve dini meseleleri telkindir. Hidayet ve tevfik ancak Allahu Taâlâ hazretlerinin işidir. Allahu Taâlâ hazretleri kimine hidayet eder ve kimini sapıklıkta bırakır, işine karışılmaz ve işlediğinden sorumlu olmaz. Bizler ise her işimizden sorumlu oluruz. Dinlerin ve

mezheplerin ihtilâfı samedanî hikmetin iktizasındandır. Bu incelikleri anlarsan Yavuz Sultan Selim'in meşhur hikayesindeki nükteyi anlarsın. Şöyle ki Yavuz Sultan Selim her isteğini uygulamaya muktedir, şanı büyük bir padişah olduğu hâlde Hıristiyanların Rumeli'de nüfusunun çokluğunu görerek bunları zorla Müslüman etmek düşüncesinde bulunmuş ise de o vakit şeyhülislâm bulunan ve Zenbilli Ali Efendi diye bilinen Ali Cemâli Efendi,:

"Madem ki onlar raiyyeti kabul etmişler, dinimizin iktizasınca onların can, namus ve mallarını kendi can, ırz ve malımız gibi korumaya borçluyuz. Bu yolda onlara zor kullanmak dinin esasına dokunur" diye izin vermediği meşhurdur. Şimdi politikacılardan bazıları Ali Efendi'nin yolsuz taassubundan bahsederek Yavuz Sultan Selim'in görüşünde isabetini iddia ederler. Hâlbuki politik durum vakit vakit değişen hususlardandır. Din ise payidar ve kararlı olan bir keyfiyettir. Böyle özel yorumlarla dinin kurallarını yerinden oynatmak doğru değildir. Bundan dolayı yine bir Yavuz Sultan Selim gelip de öyle bir fikre kapılsa verilecek cevap Ali Efendi'nin cevabına uygun olur. Yine konumuza dönelim.

Açıklandığı üzere Müslüman olan kimseye Allahu Taâlâ hazretlerinin birtakım yükümlülükleri vardır. Artık onları din âlimlerinden öğrenmesi veya şer'i kitaplardan öğrenmesi gerekir. Zira bu yükümlülükleri yerine getirmemekle gerçi dinden çıkmış olmaz ancak günahkâr olur. Bu yükümlülükler namaz, oruç, zekât, hacc gibi Allahu Taâlâ hazretlerinin emreylediği ve insan öldürme, zina ve livata gibi yasakladığı şeylerdir. Allahu Taâlâ hazretlerinin emrine uymayan ve yasaklarından kaçmayan Müslüman, fâsık mümin olup durumu Allah'ın dilemesine kalır. Ya odur ki günahı kadar azap çekip sonra cennete nail olur veya Cenab-ı Hak sırf lütuf ve keremi ile veya büyüklerden birinin şefaatiyle veya kendisinin bir hayırlı ameli sebebiyle onun bütün günahlarını affederek

asla azap eylemez. Cenab-ı Hakk'ın lütuf ve keremi çok ve af ve merhametine nihayet yoktur. Tanrı ile kul arasına girilmez. Bir Müslüman ettiği günahlardan tövbe edip istiğfar eder ve affını dilerse ise Cenab-ı Hak onu affeder. Fakat kul hakkından gayetle sakınmak lazımdır. Zira kul hakkını dünyada alamaz ise Diriliş Gününde ister ve öyle bir ümitsiz vakitte kimse hakkından geçmez. Cenab-ı Hak ise âdildir. Yarattıkların bir diğerinden hakkını alıverir.

Kimesnenin kalbini kırmaktan sakınmalıdır. Aziz ve intikam sahibi olan Allahu Taâlâ, kalbi kırık olanlara yardım eder ve çok defa zalimin cezasını ahirete bırakmayıp dünyada verir. Kaza ile bir adamın kalbini kırmış olur isen derhâl ondan helâllik dilemelisin ki ilâhî intikama hedef olmayasın ve en büyük günah olan adam öldürmeye müeddi olabilecek düello denilen gayrimeşru mukateleye mecburiyet görmeyesin. Kendi türünün çocuklarına gadr ve ihanet İslâm şiarına hiç yakışmaz bir durumdur. Değil yalnız insanlar hakkında, hayvanlar hakkında bile şefkatli olmalısın. İnsanın hayvanlardan büyük çıkarları vardır. Onlar hakkında olan muamelesi meşru dairenin dışına çıkmamalıdır. Sebepsiz yere bir hayvanı incitmemelidir. Binici atına sırf zabitinden korktuğundan güzelce bakmak mertlik değildir. Mertlik ancak ona canlı ve insana yararlı bir mahluk olduğu için evlât gibi bakmaktır.

Müslümana göre en çok özen gösterilmeye değer meselelerden biri de güzel ahlâktır. Kamil mümin kötü ahlaktan kaçınıp övülmüş ahlâk ile donanmış olur. Övülmüş ahlâk için çok kitaplar yazılmıştır. Ayrıntıları bu kitaplara bakılınca öğrenilir. Fakat bu konuda genel bir kural beyan edebilirim. Şöyle ki güzel huy iki kötü huy arasında mutavassıt bir keyfiyettir. Meselâ tevazu/alçak gönüllülük güzel bir huydur ki bir tarafı kibir ve diğer tarafı zillet olup ikisi de yerilmiş ahlâktandır. İnsan ne kadar güzel huylu olur ise o kadar Cenab-ı Hakk'a yaklaşır. Asıl maksat da Allah'a yaklaşmaktır.

Kısacası övülmüş ahlâk ile muttasıf olanlar her türlü kötülüklerden selâmet bulur ve ebedi mutluluğa ererler.

Yukarıda yazıldığı üzere biz bilinen ilimlere aykırı ve insanlık cemiyetinin çıkarlarına ters nasihatlere teşebbüs eylemeyiz. Maksad-ı aksa ancak insanların dünya ve ahirette mutluluk bulmasıdır. Dışı içine uymaz işlerimiz yoktur. Din işi aşikârdır. Bundan dolayı bu mektubumuzu ilâna da izinlisiniz. "Dünya ve ahiret saadeti hidayete tabi olanlaradır"[12]

Yine o sırada Meşihat makamına Avusturya nahiyelerinden Lozin Bikola adlı mahalde oturan Antonio Skader Şido adlı zat tarafından 8 Nisan 1877 tarihli bir adet mektup gelip cevabının yazılması fakire havale buyrulmakla bir adet kısa cevap mektubu kaleme alınmıştır ki sureti bu mahalde kaydolunur:

Diğer cevap mektubunun sureti

8 Nisan 1877 tarihiyle göndermiş olduğunuz mektupta Roma Katoliklerinin İslâm şerefi ile müşerref olmaları caiz midir ve ne şart ile mümkündür, buralarının gayrı resmi bir şekilde bildirilmesi istendiğinden aşağıda olduğu gibi cevap verilmiştir.

İslâm dininin esası Allhu Taâlâ hazretlerinin birliğine ve Muhammed (S.A.V.) *hazretlerinin peygamberliğine inanmaktan ibarettir. Bir kimse her hangi din ve mezhepte olursa olsun bu iki kaziyeyi tasdik edince hiçbir şarta bağlı olmaksızın Müslüman olur. Vakıa Müslüman olan kimseye birtakım ilahi yükümlülükler yüklenir ki namaz ve oruç gibi Allahu Taâlâ'nın emrettiği şeyler ve insan öldürme, zina ve livata gibi yasakladığı şeylerdir. Allah'ın bu gibi emirlerine uyup yasaklarından kaçmayanlar fasık ve yarın Ceza Günü'nde azaba müstahak olur. Lâkin yine Müslüman'dır. İşin sonunda cennete nail olur. O gibi ilahi yükümlülüklerden sonra birtakım*

12 Kur'ân-ı Kerim, Taha suresi, âyet: 47

Peygamber sünneti vardır ki bunları icra edenler sevap kazanıp Peygamberin şefaatine hak eder. Ama uygulamayanlar bundan dolayı azaba uğramazlar. Bu sünnetlerin başlıcası sünnet olup bir Peygamber sünneti olduğu hâlde İslâm milletinde o kadar yaygındır ki sünnet olmayan Müslüman pek az bulunur. Kısacası zikrolunan iki kaziyeyi tasdik eden kimse Müslüman olur. Aslen Katolik veya diğer mezhepte Hıristiyan veya dinsiz olması ona engel olmaz. Şu kadar var ki Muhammed (A.S.) geçmiş peygamberleri tasdik etmiş olduğundan onu tasdik eden kimse diğer peygamberleri de tasdik etmeye mecburdur. Bir Yahudi İsa (A.S.) hazretlerini tasdik etmedikçe Müslüman olamayacağı gibi bir müşrik de bütün peygamberleri tasdik etmedikçe Müslüman olamaz. Bir Hıristiyan ise yalnız Muhammed aleyhisselâmı tasdik etmekle Müslüman olur. Bundan dolayı İslâm dinine en yakın olan Hıristiyanlardır. Hele Ariyan mezhebinde bulunan muvahhid Hıristiyanlar İslâm dinine pek yakındır. Dünya ve ahiret saadeti hidayete tabi olanlaradır"[13]

Kânûn-ı Esâsî'nin ilanı

O sırada Kanûn-ı Esâsî kaleme alınmakta olup fasıl fasıl yazıldıkça Şûrây-ı Devlet'de vükelâdan bazı zevat da hazır olduğu hâlde söz konusu edilmekte idi. Bazı maddelerinde Midhat Paşa ile aramızda ayrılık ve mücadele zuhur etti. Bundan dolayı Midhat Paşa bana gücendi. Sonra Kanûn-ı Esâsî Meclis-i Vükelâ'da okunurken yine onunla aramızda tartışma oldu. Bundan dolayı aramız açıldı. Bununla birlikte Meclis-i Vükelâ'nın oy çokluğuyla lâyihanın bazı maddeleri düzeltildi. Sadrazam Rüşdü Paşa Midhat Paşa'nın görüşlerine itiraz ettiği hâlde İngilizlerin hatırlarına riayeten Midhat Paşa'ya bir

13 Kur'ân-ı Kerim, Taha suresi, âyet: 47

şey demeyip daima bizi ileri sürerdi. Nihayet bazı maddelerin düzeltilmesi gerekliliğini Rüşdü Paşa'ya hatırlattım,

"Beis yok. Ben onları Padişaha hatırlatır, oradan tashih ettiririm" dedi. Hâlbuki Rüşdü Paşa, Sultan Murad zamanında tam istiklâl ve istibdada alışıp Padişah-ı âlem-penâh hazretleri ise derece derece hükumet yularını eline almakta olduğundan Rüşdü Paşa haksız yere gücenip istifa etti ve her ne kadar padişah tarafından istifasının geri alınması kendisine teklif olunduysa da kabul etmediğinden Zilhiccenin üçünde azliyle yerine Midhat Paşa sadrazam oldu.

Midhat Paşa Sadaret makamına geldiği gibi Kanûn-ı Esâsî'nin iradesini aldı ve bu iradeyi Şûrâ-yı Devlet'den kaleme alınmış olan nüsha üzerine almış olduğu cihetle Meclis-i Vükelâ'da icra olunan bazı düzeltmeleri geri bıraktırdı ve hemen Kanûn-ı Esâsî'yi ilân ettirdi.

Rusya ile savaş ve Midhat Paşa

O sırada Devlet-i Aliyye ile Rusyalı arasında gözükmekte olan ihtilâflara son vermek üzere Dersaadet'te bir konferans toplanmış idi. Midhat Paşa ise savaş arzusunda bulunarak halkın düşüncelerini bu yola sevk etmekte olduğundan konferansın görüşmeleri güzel bir sonuca ulaşamamıştır.

Midhat Paşa ve taraftarı olan bir güruh budala Kanûn-ı Esâsî ilân olunduğu gibi âlemin dengesi değişerek artık Rusya'nın tahakkümlü tavırlarına yer kalmaz sanırlardı. Bu ise bir şairane hayal olup bizim hükumetimizi meşrutiyet haline koymamızın Rusya hakkında bir şekilde tesiri olmadığından Rusyalı savaş hazırlıklarını tamamlamaya bir derece daha çalışmakta idi. Kanûn-ı Esâsî sayesinde Midhat Paşa kendisini azilden masun sanıp saltanat tarafına karşı pek ağır davranır oldu. Padişah ise onun tavır ve hareketlerinden bıktığından 1294 Muharreminin on birinci günü [26 Ocak 1877] azledilerek

Avrupa'ya sürüldü ve Edhem Paşa sadrazam olup yeniden kurulan Dâhiliye Nezareti de fakire verildi.

Derhâl Babıâli'de mülkiye memurlarının tercüme-i hâllerini kaydetmek üzere bir sicill-i ahlâk defteri düzenledim ve öncelikle mutasarrıf ve kaymakamların tercüme-i hâllerini kaydettirmeye başladım.

Devlet-i Aliyye ile Rusyalı arasında ortaya çıkan ihtilâfın birinci sebebi yukarıda belirtildiği üzere Hersek ihtilâli olup sonra Bulgaristan ve Sırbistan onu şiddetlendirdi. Bu ihtilâfın halledilmesi için Dersaadet'te toplanan konferans da yukarıda belirtildiği üzere bir sonuca ulaşmadı. Sonradan Londra'da yapılan bir halledilme şekli de reddedildi. Bir aralık Karadağ'dan Dersaadet'e bir murahhas memur gelip onunla müzakereye girişilmiş ve asi nahiyelerden Devlet-i Aliyye'ye zarardan başka bir faydası olmayan yerlerin terk ederek iş halledilmeye çalışılmış, iki tarafın görüşleri epeyce bir diğerine yaklaşıp yalnız arada Nikşik kasabası kalmış ve ona da bir suret verilmek mertebesinc gclmiş iken havâss-ı vükelâ kendilerini halkın itirazlarına hedef etmemek üzere bu politik mesele Meclis-i Umumî'ye havale kılındı. Meb'usan ise böyle ince bir politik meseleyi anlayıp tartamadıklarından zikredilen halledilme şeklini de kesinlikle reddettiler.

Rusya İmparatoru zaten savaş istemeyip ancak nasılsa pek ileri atılmış olduğundan işin içinden eli boş çıkmak kendisince namusuna leke olduğundan en son bir tedbir olmak üzere vükelâsının müdahalesi olmaksızın Londra'daki elçisine gizlice ve gayrı resmi vermiş olduğu emir üzerine elçisi Londra'daki Devlet-i Aliyye Elçiliğine gelip,

"Politika ipi pek gergindir. Savaş çıkmak etmek üzeredir. İmparator bu konuda iyi bir çıkış arıyor. Özel surette Babıâli'ye yaz ki derhâl Petersburg'a gitmek üzere fevkalade bir elçi tayin olunsun. Belki bu suretle işin önü alınır ve bu husus İstanbul'daki Rusya elçisine açılmasın. Zira o devletin genel

politikasını bilir ve ona göre hareket eder. Vakit ise pek dardır. Hemen padişah tarafından bir elçi tayin olunur ise vakit kazanılır ve işin düzeltilmesine bir çare düşünülür" demekle Londra Elçisi Musurus Paşa tarafından şifreli telgraf ile keyfiyet Babıâli'ye bildirildi. Keyfiyet Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ'da görüşüldüğünde hemen Hariciye Nazırı Safvet Paşa'nın veya diğer bir uygun zatın Petersburg'a gitmek memuriyeti lüzumuna dair mazbata yapılıp mühürlendi ise de Serasker Redif Paşa ile Tophane Müşiri ve Damat Mahmud Paşa,

"Rusyalının hazırlığı tamam değildir. Hazırlanmak için vakit kazanmak istiyor. Ne olacak ise hemen olsun" yolunda sözler söyleyerek karşı görüşte bulundular. Rusyalının bizim için her gün hazır olduğunu anlatmak mümkün olmadı. Sadrazam evvela bizimle müttefik görünür iken o da tereddütte kaldı ve oy çokluğu ile mühürlenen mazbata takdim edildi ise de işlerin ipleri onların elinde olduğundan onların zayıf görüşleri üzere gidildi. İşte en sonra kaçırdığımız fırsat budur. Ona da Redif ve Mahmud paşalar sebep oldu.

Yukarıda geçtiği gibi Sultan Murad'ın tahta çıkışında Damad-ı Şehriyârî Nuri Paşa Mâbeyn-i Hümâyûn müşiri olup Enderûn-ı Hümâyûn onun elinde idi. Fakat Bîrûn işlerine karışmazdı. Abdülhamid Han'ın tahta çıkışında Mahmud Paşa onun yerine geçti. Lakin Enderûn-ı Hümâyûn işlerine münhasır kalmayıp Tophane-i Âmire Nezareti de onun uhdesinde bulunmakla ve pek çok sözü geçer olduğundan Enderun ve Bîrûn'da bütün işlere müdahale ederdi. Bu gibi yeni hevesler redif askerleri defterlerini yoklayıp,

"Altı yüz bin askerimiz var" dediler. Hâlbuki bunların çoğunluğu eğitimli değildi. O kadar askere kumanda edecek zabitimiz yoktu ve eğitimli olan askerimiz tabur talimi bilip büyük fırka manevralarını henüz öğrenmemişlerdi. Mektepten çıkma hayli zabitanımız var ise de tecrübeli değillerdi ve çoğu bir tarafa intisap ile veya Hüseyin Avni Paşa'ya yanaşarak az

müddet içinde yukarı rütbelere çıkıvermiş ve kendini beğenmiş toylar idi. Bahriye mektebimiz ise henüz istenilen şekilde ilerleyememiş idi.

Rusya kumandanlarına karşı büyük ordu kumanda edecek kumandanlarımız yok gibi idi. Her şeyin bağlandığı şey para olup hâlbuki mali sıkıntımız pek çok olduğundan durmaksızın nakdi kaime kesmeye mecbur idik. Hâlbuki böyle nakdi kaime ile hariçten silah ve mühimmat getirtmek pek müşkül idi. Kısacası o vakit muharebe yoluna gitmek bizce hiç doğru değil idi. Lâkin daha önce Midhat Paşa kamuoyunu heyecanlandırarak savaş yoluna sevk etti. Sanki topu o doldurdu. Redif Paşa ile Mahmud Paşa da ateş ettiler. Devleti bir büyük tehlike içine attılar.

O sırada toplanan bir özel mecliste Redif Paşa erkân-ı harp ile müzakere ederek kaleme aldırmış olduğu lâyihayı gösterdi. Mecliste okundu. Kısaca anlamı bu idi ki: Eğer Eflâk ve Boğdan'a Rusya askerleri girecek ise bizim savaş hattımız Karadeniz'den Sırbistan'a kadar bir kaç yüz saatlik mesafe olur. Böyle uzun mesafeyi korumak da zordur ve eğer asrın politikası gereğince Rusyalı Memleketeyn'e giremez ise Rusya bizimle ancak Besarabya'da sınırdaş olup bu hâlde savaş hattımız on saat kadar olarak muhafazası kolay olur. Bu lâyiha okunduğunda fevkalade teessüf ettim ve dedim ki,

"Bu belirtilen sınır Kırım savaşından önceki sınırımızdır. Sulh anlaşmasıyla Besarabya bölgesi Boğdan'a katıldı. Rusyalı Tuna'dan uzaklaştırıldı. Rusya elinde Tuna'ya katılır bir nehir bile bırakılmadı. Sulhun asıl ruhu Rusyalının Tuna'dan ilişiğini tamamen kesmek maksadı idi. Şimdi Rusyalının Eflâk ve Boğdan'a girmesine politika engel olsa Rumeli tarafında Rusyalı ile buluşamayız. Muharebemiz ancak Karadeniz'de veya Anadolu kıtasında olması gerekir".

Redif Paşa çantasından haritasını çıkardı. Gördük ki Kırım muharebesinden evvel yapılmış bir haritadır. Lakin kendisi ona

aldanıp bizim sözümüze hiç önem vermedi. Derhâl Dîvân Kalemi'nden hudutnâme getirildi. Görüldü ki ayağı Tuna'ya katılan Bolgrad Gölü bile Boğdan arazisine katılmış. Redif Paşa pek fena bozuldu. Meclis heyeti de teessüf etti. Çünkü her devletin sınırlarını lâyıkıyla bilenler erkân-ı harbiyesidir. Bizim erkân-ı harbiyemiz henüz Devlet-i Aliyye sınırlarını bilmiyorlar. Böyle bir heyet ile Rusya'ya karşı hareketimizin pek tehlikeli olacağı gözü görenlere belli oldu.

Biz henüz askeri ümeramıza sınırları öğretmek üzere iken Rusyalı Turla Nehri'ni geçti. Zaten Rusyalının kuvveti çok olduğundan başka bizim yanlışlarımızdan da çok yararlandı. Nizami askerlerimizin yetmeyeceği anlaşıldığından vilayetlerde bulunan süvari zaptiye askerlerinin savaş mevkiine sevk olunması emredildi ve yürütülme işi fakirin Nezaretine havale kılındı. Bunun üzerine bir taraftan bunları savaş mevkiine sevk etmekle birlikte bir taraftan da onların yerlerine mahallerince geçici süvari tertibiyle meşgul olduğum sırada birçok yardımcı asker tertibi de bize havale edilmiş idi. Bu yolla Devletin sınırlarına gerek zaptiye, gerek yardımcı ve aşiret atlısı olarak sevk etmiş olduğum askerin miktarı yüz bini geçmiştir. Bunların takım takım sevki ve masraflarının karşılanması büyük bir meşguliyet idi.

Dersaadet'te toplanan taburlar peyderpey savaş mevkiine sevk olunmakta olduğundan Payitaht'ın korunması için Dersaadet İslâm ahalisinden *Mevkib-i hümâyûn askeri* adıyla bir tür talimli asker tertibi de fakirin uhdesine ihale buyrulmakla bin iki yüz elli üç senesinden yetmiş dört senesi sonuna kadar doğmuş bulunan yani yirmi yaşından kırk yaşına kadar olan Müslüman erkek nüfus her hangi rütbe ve memuriyette bulunursa bulunsun vücutça özürleri olmadığı hâlde mevkib-i hümâyun taburlarına kaydolunarak askerî talimle mükellef olacağı ve fakat bilfiil hizmet eden mahalle imamları, sıbyan ve rüşdiye hocaları, askeri mektepler, Tıbbiye-i mülkiye

ve Mekteb-i Sultanî talebesi askeri hizmetten müstesna olacağı ve İstanbul ile Bilâd-ı Selâse on sekiz seçim dairesine bölünüp her dairede ümera ve askeri zabitten bir zatın başkanlığı altında olarak mahalleri ileri gelenlerinden olmak üzere beşer zatın azalığa seçileceği ilân olundu ve fakirin başkanlığı altında askeri ümera ve bazı seçkinlerden oluşan bir komisyon kurularak Bâb-ı Seraskerî kapısı yanında bulunan odalar komisyona tahsis edildi.

On sekiz dairede yirmi dört tabur piyade ve asilzâdelerden ve bazı servet sahibi evlâdından olarak bir bölük de süvari oluşturuludu ve kol kol muallimler tayin edilerek gece-gündüz önemli talim işine itina olundu. Bir-iki ay içinde tüfek tutmaya ve toplu ve düzenli olarak hareket etmeye alıştılar. Bu Mevkib-i hümâyûn askerine mahsus olmak üzere süvari ve piyadelerine başka başka birer tür elbise örneği yaptırılıp padişah tarafından da beğenilip kabul edilince her biri kendilerine bu örneğe uygun birer kat elbise yaptırdı. Gücü olmayanlara da mahallelerinin zenginlcri tarafından yardımla yaptırılmaya başlandı. Bir-iki ay içinde yedi-sekiz taburun elbiseleri tamamlandı. Süvarilerinin elbisesi ise pek güzel ve atları iyi idi. Mevlid-i şerif alayı Sultan Ahmed Camii'nde düzenlenip o vakit elbisesi tamam olan taburlarımız Bâb-ı Hümâyûn içinde bulunan Darphane Meydanı'na gayet gösterişli bir şekilde dizildi. Süvari bölüğü de bir tarafa yerleştirildi. Padişah gösterişle ata binmiş olarak Orta Kapı'dan çıkıp ve böyle bir güzel gösterişli asker topluluğunu görünce ferman-ı hümâyûnlarının böyle az bir müddet içinde uygulanmasından dolayı fevkalâde hoşlandı ve mutlu olarak gözlerinden yaş geldi.

Bak belâya ki bazı zevat bundan dolayı bize düşmanlık ve kıskançlıklarından dolayı,

"Mevkib-i hümâyûn askerine güvenilir mi ve Dahiliye nazırının nezareti altında asker bulunmak uygun olur mu? Cevdet Paşa'nın gücüne diyeceğimiz yok ama bu kadar güçlü adam

da işimize elverir mi" yollu sözler söylemişler. Mahmud Paşa da Mevkib-i hümâyûn askerinin nezaretini Tophane Nezaretine bağlatmak emeline düşmüş idi. Bundan dolayı bu gibi sözlerin etkileriyle Mevkib-i hümâyûn askerine padişahın güveni yok oldu ve bu güvensizlik askere de hissettirildi. Payitaht halkı padişah uğrunda can feda etmeye hazır iken böyle güvensizlik eserleri gösterilmesinden dolayı gücendiler. Padişah aleyhine Payitaht'ta ilk defa bu husustan dolayı bazı fikirler ortaya çıkmıştır. Keşke bu asker yapılmayaydı da kamuoyunda da böyle bir ukde ortaya çıkmayaydı.

Dâhiliye Nezaretine ait olan dahili işlerin yürütülmesine özenle birlikte askeri işlerle de meşgul ve askeri mecliste dahil bulunduğumdan ve kâh sabahleyin ve kâh akşam üstü Mâbeyn-i hümâyûn'a da gidip geldiğimden yirmi dört saat içinde uyku için ancak üç-dört saat kadar vakit bulabilirdim. Sadrazam Edhem Paşa ise bizi çekememekte imiş. Kısacası olağanüstü çalışma ve gayretimiz düşmanların çoğalmasına sebep olmuş. Bizim valilikle bir tarafa gönderilmemize çalışılıyormuş. Düşmanlarımızın bu garazları birden oluşmayıp fakat bu sene Zilhiccesinin üçünde memuriyetimiz Evkâf-ı Hümâyûn Nezaretine çevrildi. Ben de memnun ve müteşekkir oldum. Zira pek bitap düşmüş idim. Daha sonra 95 senesi S birinde uhdemize Suriye Valiliği verildi. Bundan bir mertebe daha memnun oldum. Zira ordularımız bozulmuş. Rusyalı Edirne'ye gelmiş, Dersaadet'e doğru geliyor. İngiliz donanması da Boğaz'dan içeri girmek istiyor. İstanbul Rumeli muhacirleri ile doldu, anılması acı verir bir hâle düşüldü. Böyle bir karışık vakitte Suriye valiliği bana bir büyük nimet ve inayet idi.

Mısra: *Nifak etmişler amma manevî himmet buyurmuşlar.*

O sırada Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye Cemiyeti azasından Abdüssettar Efendi *Mecelle*'nin mukaddimesinde bulunan usul ve kaideleri şerh eylemiş olduğundan ona bir takriz yazılmış idi. Suretini buraya kaydedeyim:

Zatı benzerlerden ve nezairden münezzeh olanı tesbih ederim. Hem batında hem zâhirde en yüce mesel onundur. Beyan nimetlerini ve eşsiz inayetlerini bize minnetiyle ihsan ettiği için O'na hamd olsun. O'ndan hidayet ve başta ve sonda himaye dileriz. Şeriatın başı miracın sahibi olan seçkin peygamberine ve al ve ashabına salat ederiz. O ashab ki dirayet ve rivayet yollarını sirac-ı vehhac gibi aydınlattılar. Sadede gelirsek; Ahkam-ı Adliye diye isimlendirilen mecelle tashih edilmiş meselelerin toplandığı ve tedkik edilmiş fürû' konularını toplayan bir eserdir. Hacmi küçük faydası büyüktür. Bu faydalarının başında da esma-i hüsnâ adedince tesbit edilmiş asıllar ve kurallar gelir. Bunların lafızları veciz, manaları kapsayıcıdır. Böylece bu mecelle engin bir deniz ve üstün bir nehir haline geldi. Denilebilir ki o hakikatler mahzeni ve dakik meseleler hazinesidir. Öyle ki mukaddimesi mücmel bir metin mesabesinde, muhtevası ise onun tafsilatlı şerhi hükmündedir. Sanki mukaddime bir aynadır, meseleler ise onun temessülleridir. Nitekim tüm bu bablar ve fasıllar mukaddimedeki asıllarda mündemiçtir. Söz konusu asılları gereğince öğrenen neredeyse bütün fürû meselelere vukufiyet kesbeder. Kaldı ki bu asıllar birbirini tahsis eder, birbirinden istisnalar yapar. Bu yüzden onların remzlerini ancak fıkıh ve usul-i fıkıh ilmine dair köklü bir melekeye sahip olan çözebilir. Bu yüzden bu asılların şerhi mecelleyi telif etme sorumluluğunu alan cemiyet üzerine farz-ı kifaye gibidir. Bu cemiyetin üyeleri namına zeki ve yüce fakih Abdüssettar Efendi'nin ne büyük emeği var. Zira bu vecibeyi eda etmek için mezkur asılları izaha yönelik hummalı bir çaba içerisine girdi. Bu çabanın neticesinde bu asılların perdelerini kaldıran sıralarını keşfeden ayrıntılı bir şerh meydana getirdi. Ona bizden teşekkür ve takdirler, Mevla azze ve celleden de hikmeti ve cömertliği mucebince ecir ve mükafatlar olsun.

El-fakir Ahmed Cevdet[14]

14 (Çeviri Ahmet Emre Polat)

Suriye'ye varıp mümkün mertebe Vilayetin işlerini düzeltmeye başladığımız sırada Kozan'da ortaya çıkan isyanı bastırmak için özel görevle Kozan'a gitmem için Ramazan içinde Sadaret telgrafı geldi. Beyrut, Mersin ve Adana yoluyla Kozan'a vardım. Orada eski Serasker İzzet Paşa'yı buldum. Asâkir-i şâhâne, Ahmed Paşa'nın topluluğunu dağıtmış ise de dağınık bölükler ile sarp dağlarda nahiye nahiye gezmekte olduğundan ele geçmesi zordu. Halbuki kış gelirse iş gelecek seneye kalıp uzayacağı düşüncesi zihinleri rahatsız etmekte idi. Yürütülen akıllı tedbirler ve kendisiyle yapılan düzgün haberleşme semeresi olarak Ahmed Paşa gelip teslim oldu. İş son buldu. İzzet Paşa ile birlikte Adana'ya geldik, bu görevimizi de tamamladık.

Yukarıda geçtiği üzere Kozan'da isyan çıktığı sırada Gâvur Dağı'nda karışıklık belirtileri görülmekle Kozan'a gidip oradan Adana'ya dönüldüğü sırada bazı vasıtalarla Gâvur Dağı'nın huzurunun devam etmesi çarelerine teşebbüs etmiş idim. Bu kere Kozan işleri bitince İzzet Paşa'yı Adana'da bırakıp Payas'a gittim ve Gâvur Dağlılardan lazım gelenlerin çağrılmasıyla gerekli nasihatler ve mahalli memurlara da yeterli uyarılar yapılarak karadan Belen, Antakya, Cisr-i Şuğur, Hama ve Humus yoluyla Şam'a vardım.

Suriye Vilâyeti, Midhat Paşa uhdesine tevcih buyrulmakla ayrılışıma dair bir Sadaret telgrafı buldum. Sonra Midhat Paşa'nın Şam'a ulaşmasının ardından Beyrut'a gelip posta vapurunu beklerken bu doksan beş senesi Zilhiccesinin dokuzunda padişah tarafından uhdemize Ticaret Nezaretinin tevcih ile Dersaadet'e dönüşümüzde emredici bir adet Sadaret telgrafı aldım ve birkaç gün sonra posta vapuruna binerek Dersaadet'e geldim ve Ticaret Nezareti dairesini yeniden şubelere bölerek düzenlemekle meşgul oldum. Yukarıda geçtiği gibi Ticaret Nezaretinde bulunduğum müddetçe haftada bir gün de Mecelle

Cemiyeti'ne devam ederek cemiyete havale olunan bazı hususlarla meşgul olurdum.

Abdülkerim Paşa hakkında ve cevabı

Yukarıda işaret olunan Rusya seferi asılsız sebeplerle meydana çıkarıldı. Rusya İmparatoru savaş kapısının açılmasını istemezdi. Midhat Paşa onu savaş ilanına mecbur etti. Müslüman halkı heyecanlandırarak cenge hırslandıran odur. Sanki, tüfeği o doldurdu. Damat Mahmud Paşa üst tetiğe çıkardı. Redif Paşa ateş etti. Bu üç kişi devletin başını bu felâkete uğrattı. Savaş faaliyetlerinde de büyük büyük kusurlar meydana geldi. Nihayet Rusyalılar İstanbul kapılarına kadar geldiler. Şam Valiliği mübarek bir memuriyet imiş ki bu sebeple gözüm İstanbul'da Rusyalıları görmedi.

Savaşlarda meydana gelen hatalar da İstanbul'un kumanda işine müdahalesinden ibarettir. Sonradan Abdülkerim Paşa hakkında yazılmış olan iddianâmeye cevaben adı geçenin takdim eylemiş olduğu lâyihadan durum güzel anlaşılır. Bu yüzden sureti buraya eklenmiştir.

Müddeî-i Umumî Ali Nizamî Paşa tarafından verilen lâyihadır

Rusya devleti Saltanat-ı seniyye'ye savaş ilan etmesi üzerine Devlet-i Aliyye tarafından da sağlam savunma tedbirlerine teşebbüsle gerek Anadolu ve gerek Rumeli cihetleri hududu boylarına nizamiye, redif, muavine askerleri, mükemmel levazımat ve mühimmat gönderilmişti. Bütün halk da vatan savunması için malen ve bedenen gayret ederek her tarafın korunmasına çalışmakla Devlet sınırlarının tamamının düşmandan korunması yeterli bir hâle konulmuştu. Özellikle Tuna boyunda şimdiye kadar benzeri görülmemiş surette peyderpey düzenli olarak çeşitli ve mükemmel yeni silahlarla donanmış yeterli kalabalık bir kuvvet yığılarak ve

Tuna Nehri'nde de benzeri görülmemiş büyük ve mükemmel zırhlı Donama-yı Hümâyûn konuşlandırılmıştı. Devlet ve milletin muhafazası ve mülkün düşman saldırılarından korunması bu kuvvetin çabuk ve şiddetli savunmasına ve onun da savaş tekniklerine uygun olarak güzel sevk ve idaresi Seraskerlik makamının tayiniyle birtakım zatlara ısmarlanmıştı. Rusya ile geçmişte yaplan savaşlarda ise Devlet-i Aliyye bu kuvvetin yarısına bile sahip olmadığı ve Rusya'nın Karadeniz'de ve Tuna Nehri'nde gemiye sahip olarak kuvveti de şimdikinden aşağı bulunmadığı hâlde Rusya askeri Tuna'yı güç ile yalnız bir mahalden geçebilmiş ve Balkan'ı aşamamış idi. Bu defa karadan ve denizden bu kadar kuvvet mevcut bulunmuş ve Rusya yalnız Tuna'yı geçmek için kırk-elli bin adamı gözden çıkarmış iken yeterli savunma ve karşılık görmeksizin Tuna'yı iki yerden geçerek bunca fenalığı icra eylediği gibi önemli bir mevki tutulmuş iken sonradan orası da boşaltılarak Tırnova yolu açılmış ve Tırnova doğal bir istihkâm gibi olduğu hâlde yeterli kuvvet bulundurulmamış olmasından dolayı Rusya pervasızca Byela'dan gelerek Tırnova'yı istilâ etmişti. Sonra da zahmetsizce Balkan'ı aşıp biline mevkilere gelmiş ve Pâyitaht'ı tehlikeye düşürmüş ve bu da o kadar kuvvetin kalelerde kapanıp kalarak Tuna'yı geçmiş olan düşmanın böyle süratle ilerlemesine engel olacak tedbirlere baş vurulmamasından doğmuştur. Bu kadar kuvvet mevcut bulunmuş ve nehir kuvvetleri kumandası da kara kuvvetleri kumandanına verilmiş iken Rusya'nın engelsiz Tuna'yı iki yerden geçerek bunca hasarları icra ile askerî namusu lekelemeye sebebiyet verenlerden biri de eski Serdar Abdi Paşa'dır. Zira adı geçenin görevi mühim olduğu gibi sorumluluğunun derecesi da o nispette bulunduğu açık iken vakit ve zamanıyla Tuna'nın önemli noktalarını takviye edip muhafazaya yeterli olacak kuvvetin tayininde ve şayet Rusların Tuna'yı geçip de istilâ edeceği beklenen yerlerin halkının mal ve canlarının bir dereceye kadar güvenli yerlere ulaştırılmaları

için mahalleri hükumetlerince alınması gereken tedbirlerde kusuru meydanda ve özellikle Rusya'nın bir-iki mahalden yani Ziştova ve Niğbolu taraflarından Tuna'yı geçeceği zikrolunan mahaller karşısında yürüttüğü manevralar ve görünen hazırlıklar ve savaş gereçleriyle bayağı belli olduktan sonra oralara yeteri kadar asker yetiştirilmesi işinde çalışıp gayret etmek şöyle dursun Ziştova'dan geçen düşmanın Balkan cihetine ilerlemesini engellemek için de hiç bir tedbire başvurulmadığı beyana gerek olmamış, kısacası adı geçenin sahip olduğu görevin yüksek derecesini asla önemsemeyip yalnız Şumnu'da ikametle,

"Düşman Tuna'yı geçti ve Balkan'ı aşıp Edirne ve oradan İstanbul'a gelecektir" dehşetli haberlerini Dersaadet'e ulaştırmak için vakit harcamıştır. Bundan belli olacağı gibi Rusya'nın öyle engelsiz Tuna ve Balkan'ı geçerek mülken, malen ve nefsen ettiği bunca tahribat, hasar ve telefatın başlıca sebeplerinden biri adı geçen Abdi Paşa olup bu da kasten veya cahillikten olmak gerekeceğine ve bu ihtimalin her hangisi olursa olsun kendisi büyük sorumluluk altında bulunduğundan adı geçenin muhakeme altına alınarak ortaya çıkacak suçlama derecesine göre hakkında kanunen gerekecek işlemin yürütülmesine Dîvân-ı Harb heyetinden Saltanat-ı seniyye ve büyük Osmanlı milleti adına talep eylerim.

Fi 14 Şaban 94/24 Ağustos 1877
Müddeî-i Umumî
Ferik Ali Nizamî

Cevap lâyihası

Ferik saadetlü Ali Nizamî Paşa hazretleri tarafından düzenlenip Dîvân-ı Harb'de taraf-ı acizaneme verilip gösterilen müzekkere acizleri tarafından okunmakla cevaben aşağıdaki ayrıntılar verilmiştir.

Şöyle ki, Rusya'nın Devlet-i Aliyye aleyhine savaş ilanından önce Devlet heyetince iş, görüşme mevkiine konularak etrafıyla konuşulduktan sonra Rusların tekliflerini kabul edilmesi devletin namusunu lekeleyeceğinden ve büyük Osmanlı Devleti'nin bu teklifi kabul etmesinden ise son dereceye ve mahvoluncaya kadar savaşıp yüce namını o şekilde koruması Meclis-i Umumî'de kararlaştırılmıştı. Allah'ın yardımıyla sınırlarımızda savunma sebeplerinin hazırlanması sırasında Saltanat-ı seniyye'nin o vakitki mevcut kuvveti nispetinde Varna mevkii de dahil olduğu hâlde Vidin'den Dobruca bölgesini bitimine kadar müstahkem ve diğer mevkilere de ancak yüz yetmiş tabur asâkir-i şâhâne yerleştirilmesi mümkün görülebilip işbu kuvvetle ve nehirden de deniz kuvveti ile mümkün olduğu kadar savunmaya çalışılması ve olağanüstü lüzumdan dolayı Edirne'de de kırk bin kişilik bir ihtiyat kuvveti bulundurulması ve Sofya mevkiinin de kuvvetini artırılmasına karar verilmişti. Bu yolda tertip edilen plan da vükelâ-yı izam hazarâtı hazır bulundukları hâlde hazret-i padişah huzurunda okunmuş idi. Sonradan yayınlanan padişah iradesine uyularak ve görevli olarak Rumeli cihetine gittiğimde öncelikle askeri mevkileri görmek ve gerekli düzenlemeyi ona göre yapmak için devletlü Ahmed Eyyub Paşa hazretleriyle birlikte Rusçuk'a ulaştığımızda Tuna bahriye kumandanı olan ve Tuna Nehri hakkında mükemmel bilgilere sahip olduğu bilinen Ferik saadetlü Hüseyin Paşa hazretlerini orada bulunuyordu. Tuna'nın aşağı cihetindeki askeri mevkilerden dönüşte kendisiyle nehir tertibatına dair müzakere olunmasına karar verilmiş olduğu hâlde Rusçuk'a dönüşümüz sırasında adı geçen Hüseyin Paşa hazretlerinin Dersaadet'e aldırıldığı haberi alınmıştı. O sırada adı geçen zatın oradan ayrılmasının uygun olmadığı Dersaadet'e yazılmış ve adı geçenin Donanma-yı hümâyûn kumandanlığı için daha çok lüzumu olduğu cevabı alınarak üzülmüş idik.

Şumnu'ca da gerekli düzenleme yapılmak üzere Ruscuk'tan oraya gelindi. Bir müddetcik sonra Rusyalının Devlet-i Aliyye aleyhine savaş ilan etmesinden dolayı tekrar Rusçuk'a gidilmiştir. Her şeyden evvel icra olunacak tedbir uzaklaştırma olduğu hâlde adı geçen Hüseyin Paşa hazretlerinin yerine Tuna kumandanı tayin edilen Ârif Paşa'nın geç kalması ve sonradan Tulça'ya gelmiş ise de o vakte değin Rusyalının Tuna'nın aşağı sahilinde yayılması hasebiyle Tulça'dan nehirle yukarıya çıkamayıp orada kalmasıyla nehrin yukarı cihetindeki gemiler kumandasız kalmıştı. Hem nehir tedbirleri görüşülmek ve hem de yine Ârif Paşa'nın kumandasında olarak nehrin Potbaşı'ndan yukarısındaki donanmaya kumanda etmek üzere nehir idaresi reisi bulunan Mirliva Dilâver Paşa'nın memuriyeti zikredilmiş ve inha olunup buna Dersaadet'ce de müsaade olunması üzerine Dilâver Paşa Potbaşı'nda bulunan gemileri düşmanın saldırı girişimleri aleyhinde kullanmak için o taraflara gönderdi. O aralık Ârif Paşa'nın da karadan Maçin'e gelerek orada Dilâver Paşa'yı bulup memuriyetine Dersaadet'ten emir almadığı cihetle adı geçen paşayı işe karışmaktan men etmiş ve Donanma süvarilerine de adı geçen paşanın emrine uymamalarını tembih ederek Rusçuk'a gelmiş olmasıyla ve bu hâlden dolayı ardından Dilâver Paşa da Rusçuk'a gelmesiyle adı geçen paşanın memuriyeti ve bundan maksat ne idiği paşaya anlatılmış idi. İşte o sırada bu iki paşa ve diğer bazı erbâb-ı vukuf ile yapılan görüşmelerde mevcut gemilerin düşman mermilerine dayanabilecek, onlara karşılık verecek kuvvet ve büyüklükte ve yeterlilikte olmadığından nehrin elde tutulabilmesi ve Seret Köprüsü'yle karşı cihet demir yollarının tahrip edilmesi hakkında olan düşüncelerin yürürlüğe konulabilmesi, malum olan iki zırhlının Tuna'ya geçirilmesine bağlı olduğu ve suların taşkınlığından adı geçen gemilerin nehre gönderilmeleri mümkünattan olduğu tahakkuk etmiştir. Bunun üzerine bu konuda Dersaadet'e defalarca başvurulmuş ise gereği yapılmamıştı.

Sonradan vilayetin valisi devletlü Ahmed Paşa hazretlerinin Şumnu'yu teşrif buyurmaları ve bu zatın denizcilik işlerine tam vukuf ve bilgileri cihetiyle arz edilen düşüncelerin uygulanabilmesini çaresi sorulmuş ve yapılan görüşmeler ve geçmişte yapılmış haberleşmenin durumu da belirtilmesi üzerine Ârif Paşa'yı da Şumnu'ya çağırarak aralarında yapılan görüşmelerde de Tuna Nehri'nin elde tutulabilmesi ve arz edilen düşüncelerin uygulanabilmesi için isimleri tayin olunarak iki zırhlıyla birkaç ahşap geminin her hâlde nehre alınması çok lüzumlu göründü. İşbu gemilerin önem dereceleri ehli vasıtasıyla bildirilerek bu suretle daha önceki uyarılarımı teyit ettirebilmek ve artık Bahriye Dairesi'nce bir şey denilmesine ve çok ertelemeye mahal kalmamak maksadıyla tarafımdan yapılan hatırlatma üzerine keyfiyeti Ahmed Paşa hazretleri doğruca Babıâli'ye yazmış olduğu hâlde bahriye konusuna müdahale etmemesi gerekeceği anlamında ve uyarı şeklinde hem adı geçene ve hem de tarafıma Sadaret telgrafları gelmişti. Bunun üzerine zikri geçen hususun adı geçen tarafından yazılması kendisinin bahriye hususlarında tam bilgili olmasından dolayı teşviki gerekir düşüncesiyle tarafımdan yapılan hatırlatmalardan dolayı olduğu ve işaret edilen şeklin teşviki çok önemli ve gerekli bulunduğu tarafımdan tekrar tekrar cevaben Babıâli'ye yazılmıştı. Fakat bu işaretin dikkate alınması şöyle dursun cevap bile alınamamıştır. Eğer önce ve sonra arz ettiğimiz maruzat dikkate alınmış olsaydı düşmanın harekat ve saldırıları, gereği gibi engellenir ve işin başka renk kazanmasına sebep olur idi. Ne fayda ki bu kadar hatırlatma ve dikkat çekmeler sonuçsuz kalmıştır. Hatta Tuna kıyılarının nerelerine torpil konması ve hangi mevkilere ne türlü gemiler tertibi lazım geleceği beyanıyla gereğinin yapılması Tuna'ya gitmemden evvel Tuna umum kumandanlığı tarafından Seraskerlik makamına ve oradan da Bahriye Nezaretine ne yolda tebligat yapılmış ve işaret edilen Nezaret tarafından ne cevaplar verilmiş olduğu kayıtlara bakıldığında

belli olacağı açıktır. Evet deniz kuvvetlerinin kumandası da tarafıma yüklendiğinin ve bundan dolayı Bahriye Nezaretine bir şey terettüp etmediğinin bu Nezaret tarafından dile getirildiği daha önce Seraskerlik makamından cevaben yazılan telgrafta gösterildiği veçhile gerçi bahriye kuvvetinin umumi şekilde kumandası yani savaş gemilerinin talep olunacak işin tayin ve verilmesi kara kuvvetleri kumandanlığına havale edilmesi tabii ise de hangi gemilerin nasıl işde ve ne suretle istihdam edilmesinin ve diğer ayrıntılarının Bahriyye tarafından görevli kumandana ait olmaması mümkün olmayacağı gibi Hüseyin Paşa'nın Bahriye Nezareti tarafından kaldırılmasıyla nehirce mükemmel bilgisi olan böyle bir zatın tam işe başlama zamanında yok olması ve halefinin vaktiyle ulaşamaması ve Tuna'ca bilgisizliği ve bahriye kuvveti kumandan ve ümerası arasında görüşülerek pek gerekliliği ortaya çıkan ve önce sonra isimleri belirtilerek istenmiş olan gemilerin gönderilmemesi ve Ârif Paşa tarafından sonradan belirtildiği üzere asker ve istihkâmlarımız olmayan mahallere gemi göndermemek üzere Bahriye dairesinden kendisine sert ve mükerrer emir verilmiş olması gibi sırf Bahriye dairesinden kaynaklanan ve Tuna kıyılarının elden gitmesine sebep olan kusurlardan dolayı da tarafıma zerre kadar sorumluluk yüklenemeyeceği açıktır.

Arz edilen sebeplerden dolayı vakta ki Rusyalı karşı kıyıları istihkamlar ile takviye ve büyük çaplı toplar ile donattı. Artık zaten ufak tefek şeylerden ibaret olan nehir kuvveti bütün bütün hareket etmeye muktedir olamayarak bulundukları mevkide kaldığından ve zaten Dobruca'da bulunan askeri kuvvetlerin miktarı az olmakla beraber mevkii de bilindiğinden düşmanın oraya geçebilmesi beklenmekle o bölge halkının içerilere alınması lüzumu, ilgisi dolayısıyla o vakit Tuna valisi bulunan devletlü Sadık Paşa hazretlerine hatırlatılması üzerine keyfiyet paşa hazretleri tarafından Babıâli ile

haberleşilip kararlaştırılarak gereğinin yapılması için zikri geçen kalelerin mülkiye memurlarına gerekli talimatlar verilmiş idi. Nehir kuvvetlerinin düzgün tertip ve kullanılması sekteye uğratılmasından dolayı gerçi istifa etmekliği bile göze aldırmış isem de vaktin ve sıfat-ı hamiyetimin müsasit olmadığını tarife ihtiyaç duyamam.

Adı geçen tasarıda bütün Devlet sınırlarının her tarafı takviye edilerek düşman savunmasına yetecek bir hâle konulmuş ve Tuna boyunda muntazam yeterli büyük bir kuvvet bulundurulmuş olduğu söyleniyor. Gerçekte Tuna boyu gibi önemli ve seçkin bir serhaddin istihkamlardan arınmış olması ve nehirde bulundurulacak gemilerin gerektiğinde barınabilmesi için elde muntazam limanlar bulunmaması Devlet heyeti tarafından beş-altı sene önce teessüfle görülmüştü. Gerekenin yapılması için devletlü Ahmed Eyyub Paşa hazretleri ve saadetlü Blum Paşa ile Bahriye ve Erkân-ı harbiye ümerasından oluşan özel bir komisyon kurulup reisliği uhdeme tevcih buyrularak o tarafa gidilmiş ve Tuna boyunun gereken yerleriyle Varna ve Şumnu mevkilerine istihkâmlar ve Rusçuk ile diğer yerlere donanma için limanlar inşa olunmak ve hatta Köstence ile Boğazköyü arası da istihkâm ile tutulmak üzere işe başlanılmasının ardından memuriyetim Erzurum'a çevrilerek ve zikredilen komisyon dağılarak bu teşebbüs kuvveden fiile çıkarılamamış idi. Her tarafı takviye edilmiş denilen ve boyu iki yüz saate yakın bulunan Tuna sınırını yalnız Şumnu, Vidin, Rusçuk, Silistre mevkileri müstahkem olup Tutrakan ile Niğbolu mevkilerinde de ufak tefek istihkâm bulunuyordu. Sınırın diğer yerleri istihkamsız ve düşmanın saldırılarına açık bulunduğu malum olduğu gibi bu müstahkem sayılan mevkilerle Şumnu ve Varna mevkilerine yapılması o zaman kararlaştırılan istihkâmları da bu defa Tuna'ya ulaştığımda henüz bitmemiş bir şekilde bulduğumu ve bunların bitirilmesine ve bazı gereken yerlere

yeniden istihkâm inşasına fevkalade çalışılıp özen gösterilmiş ise de mezkur komisyonun başladığı istihkamlardan halen bazıları tamamlanamadığını Dîvân yüce heyetinin malumatlarına havale eder ve bu durumu Erkân-ı harbiye reisi saadetlü Paşa hazretlerinin gördükleriyle ispat eylerim. Bu sınır üzerinde büyük bir kuvvet yığıldığı bahsine gelince 19 Şaban 94 tarihli mühürlü cevabımda da yazıldığı veçhile bu savaş mevcut kuvvetlerimizin yeterliliğine güvenerek düşmana galip gelmek ümidiyle yapılmayıp sırf Devlet-i Aliyye'nin namusunu son dereceye kadar savaşla korumak için seçilmiş ve bu konuda her türlü fedakârlık göze aldırılmış idi. Mümkün olduğu kadar savunma için o vakitki mevcut kuvvetten Tuna cihetine yalnız yüz yetmiş tabur asker ayrılmış idi ki bunun elli taburu Sırbiye hududundan Niğbolu'ya kadar olan mevkileri muhafaza etmek üzere Vidin için, otuz taburu Niğbolu da dahil olduğu halde oradan Tutrakan'a kadar sahilleri muhafaza etmek üzere Rusçuk için, yirmi taburu Tutrakan mevkii dâhil olduğu hâlde oradan Boğazköyü'ne kadar mevkileri korumak üzere Süistre için, sekizi Dobruca ve istihkâmlarını korumak ve her tarafa ihtiyat olmak üzere ellisi de Şumnu ve on ikisi de Varna için idi. Vukuf erbabının malumu olacağı gibi şimdiki silah ve ona göre yapılmış olan malum mevkiler istihkamlarına nispetle bu miktarı arz olunan askerin külliyeti şöyle dursun arz edilen mevkiler için yeterli olacağı zannolunmaz.

Geçen savaşta Devlet-i Aliyye şimdiki askeri kuvvetlerinin yarısına bile sahip olmadığı ve Rusya'nın kuvveti ise şimdikinden aşağı bulunmadığı hâlde güç ile yalnız bir yerden geçebildiği ve Balkan'ı aşamadığı ve bu defa ise bu kadar kuvvet varken Rusyalı yalnız Tuna'yı geçmek için kırk-elli bin adamı gözden çıkarmış iken savunma ve karşılık görmeksizin Tuna'yı iki yerden geçtiği belirtiliyor. Devlet-i Aliyye'nin geçen meselede Tuna kıyılarında bulundurduğu kuvvet şimdikinden

pek de az olmadığı gibi Rusyalının bu defa Tuna cihetine getirdiği askeri kuvvetlerinin miktarı, geçen meselede getirdiği askerin iki mislinden pek çok fazladır. Bundan başka Memleketeyn askeri de bu kuvvete eklenmiş ve yardımcı olmuştur. Rusyalının bu defa Rumeli cihetine saldırmak için olan girişim ve hazırlıklarının derecesi bizzat İmparotor'un ve veliahdının orada bulunmasıyla anlaşılır. Düşmanın askeri kuvvetlerinin miktarının çokluğunu adı geçen Ali Nizami Paşa hazretlerinin "Rusyalı Tuna'yı geçmek kırk-elli bin kişiyi gözden çıkarmıştır" buyurmaları da ispat ediyor. Buna karşı bizim elimizde bulunan kuvvet ise yüz yetmiş taburdan ibaret gibi idi. Rusya geçen meselede gerçekte yalnız Dobruca tarafından saldırabildi. Çünkü Memleketeyn'de o zaman şimendifer gibi bir nakliye vasıtası olmadığı için yukarılara asker ve mühimmat sevk edemezdi. Saldırı vasıtaları -ki birtakım ağır eşyadır- o vakit bunları karadan yukarılara nakledemeyeceği gibi nehirden de istihkâmımız önünden geçiremez idi. Şimdi ise hâl tamamen bunun aksinedir. Bundan başka düşmanın o vakit Memleketeyn'de kaçış hattını Avusturyalının tehdit etmesiyle orada bir ihtiyat kuvveti tutmaya mecburiyeti ve yabancı müttefiklerimizin nüfuzlarının etkisi ve onlardan asker beklenmesi de mevcut idi. Bunlardan ve geçen mesele sırasında Ulah-Boğdan askerinin düşmana yardımcı olmamasından ve Sırbistan'ın saldırı işaretleri, Bulgaristan'da isyan düşüncesi ve Karadağ meselesi bulunmamasından dolayı hazır meselenin açıkça önceki savaşla kıyas kabul etmeyeceğini Dîvân'ın muhterem heyeti de tasdik eder. Saltanat-ı seniyye'nin umum kuvveti gerçekte geçenki meseledeki genel kuvvetinden pek çok fazladır. Fakat bizim konumuzdaki Tuna cihetindeki kuvvettir.

Adı geçen tasarının bir fıkrasında da Byela gibi önemli bir mevki elde iken sonradan tahliye olunarak Tırnova yolunun açıldığı ve Tırnova doğal müstahkem olduğu hâlde orada

yeteri kadar asker bulundurulmamasından dolayı düşman Byela'dan gelip Tırnova'yı zapt ettiği ve sonra engelsiz Balkan'ı geçtiği gösteriliyor. Vukuf ehlinin malumu olduğu ve ayrıntılı ve sağlam bir haritaya başvurulduğunda herkesçe malum olacağı üzere Byela denilen mevki Rusçuk'tan Tırnova'ya giden şosenin yanında Yantıra suyunun kestiği noktanın önünde bulunan bir köy olup orada zikredilen suyun üzerindeki köprüye de Byela Köprüsü denmiş ve bu köprüden geçen şose, gerçi Tırnova'ya gider ise de bu yol Ruscuk'tan gelenler için bulunmuştur. Ziştova'dan ise bu Byela'nın dört-beş saat açığından geçer ve doğruca Tırnova'ya gider mükemmel bir şosesi bulunduğu gibi Ziştova'dan Selvi'ye gider şoseden ayrılarak Tırnova'ya başka bir şose yol daha vardır ki Rusyalı Tırnova'ya bu yollardan gelip Byela'dan geçmemiştir. Bu hâle göre Byela mevkiinin elde tutulması düşmana Tırnova'ya yol vermemek demek olmayacağı cihetle ehemmiyeti olmadığı gibi belki öyle azıcık kuvvetle orada durması ne derece tehlikeli olacağı fen erbabının malumudur. Zira Byela mevkii Ruscuk'a dokuz-on saat olup Ziştova'daki düşman ise Yantıra'nın uygun yerlerinden geçerek orada bulunan kuvvetin arkasını alması pek mümkündür. İşte bu mahzur düşüncesiyle ve zaten orada kuvvet tutulmasından bir şey istifade edilemeyeceğine ve düşman bu suretle arkasını alır ise kurtarmak için elde kâfi kuvvet bulunmamasından dolayı Rusçuk fırkasından orada bulunan müfrezeye fennen lüzum görünmesinden dolayı Rusçuk'la bağlantı kurulması için Terstenik cihetine doğru çektirilmiş idi.

Tırnova'nın doğal müstahkem olduğu hâlde az kuvvet bulundurulmasından dolayı düşman tarafından zapt olunmuş olduğu bahsine gelince Şumnu'dan bilhassa Tuna umum kumandanı bulunan devletlü Ahmed Eyyub Paşa hazretleri tekrar kontrol için Tırnova ve Niğbolu cihetlerine gittiği sırada zaten da malumum olduğu veçhile Tırnova'nın istihkâm

verilerek az kuvvetle tutulması mevki gereği mümkün olamayacağını beyan etmiş ve buranın savurma haline konulması yirmi beş otuz tabur bulundurulmasına bağlı olup elde bulunan ve miktarı belli olan askeri kuvvetlerden ise orası için o kadar asker ayrılması mümkün olmadan orada yalnız dahili huzurun korunması için Miralay Ali Hamdi Bey kumandasıyla zaten orada bulunan dört tabur terk edilmiş ve bu hâl tekrar tekrar Dersaadet'e yazıldığı gibi Tırnova'da dört tabur bulunduğu takdim olunan jurnalde de yazılı bulunmuş idi.

Balkanların tutulması ise zaten Dersaadet'e ait ve bunun için Edirne'de bulundurulmak üzere kırk bin kişilik bir ihtiyat kuvveti tertibi mukarrer idi. Tuna cihetinde bulunan kuvvet oralar için yeterli olmadığı hâlde bununla Balkan'ın da korunması mümkün olamayacağı herkesçe malum olup Balkan cihetinin zaten tarafıma ilgisi yok iken yine orası için tertipli kuvvetin gereği ve süratle gereğini yapılması durmadan ve tekrar tekrar Dersaadet'e yazılmıştır.

Tuna cihetine ulaştığım dakikadan başlayarak zaten oralarca olan mevki bilgilerime kanaat etmeyip çok mevkileri tekrar ve bizzat dolaşarak ve bazı mahallerde de Ahmed Eyyub Paşa ve Ferik saadetlü Necib Paşa'yı ve ordunun erkân-ı harbiye reisi bulunan Mirliva saadetlü Rifat Paşa'yı göndererek tekrar bilgiler alıp elde bulunan askeri kuvvetlerin vaziyetine, eksik istihkâmların tamamlanmasına, gereken yerlere yeniden istihkâm inşasına, mükemmel olmayan mühimmat ve levazımatın malum olan hâlin tahammülüne göre artırılması ve tamamlanmasına fevkalade ve elden geldiğinden çok vazife gereği çalışılıp gayret olunmuş ve düşman her nereden saldırıya kalkıştı ise askersiz hiç bir yer bulamamıştır. Fakat malum olduğu ve tekrar arz olunduğu veçhile bu tertibat elde bulunan sermayeye göre tayin edilememiştir. Nerede ne miktar asker bulunduğu her vakit yazıldığı gibi bu konuda jurnal dahi takdim olunmuş ve bu jurnal icap eden

zatlar tarafından elbette okunup incelenmiştir ve yer yer tetkik için mevkileri dolaşan padişah hazretlerinin yaverlerince de görülmüştür. Bütün kıyıların korunması cihet cihet arz edilen mevkiler için tertipli askere havale ve icabı şekilde kumandası zikredilen mevkilerin kumandanlarına ihale olunmuştur ki büyük kumandanın icraatı bundan ibaret olabilir. İşte bu tertibatın meyvesidir ki düşman şimendifer hattını elde edebilmek için Tutrakan ile Rusçuk arasında bulunan yerlerden saldırmayı fevkalade istemiş ve buna çok kere ve pek çok çalışmış ise de her yerde karşısında savunma kuvvetleri bularak başarılı olamamıştır. Evet düşmanın asıl maksadı bura ile beraber Niğbolu'dan geçmek olduğu hissolundu ve pek çok yerlerden de o şekilde haber verildi idi. Gerçekten oralardan saldırmaya fevkalade çalıştı, ama yol bulamadı. Eğer istediği mahalden saldırmakta ısrar edeydi gözden çıkardığı belirtilen kırk-elli bin kişiden fazla daha pek çok telefat verip de yine muvaffak olamazdı. Dobruca bölgesinin zaten mevkii malum olup mevki gereği orada bulunan kuvvetin sayısının azlığı da arz edilmeye muhtaç olmadığı cihetle oraca dayanağımız sırf donanmaya olduğu hâlde donanmadan arz edildiği üzere istenen hizmet ve fayda hasıl olmamasıyla düşman oradan tabii saldırıya fırsat bulmuş ve fakat Ziştova mevkii böyle olmayıp mevkiinin icabına göre askerle tutulmuş yani hakkı olduğu veçhile Ahmed Paşa livasıyla muhafaza edilmiş olduğu gibi karşısı göllük ve bataklık olduğu ve hiç bir veçhile düşmanın geçmesine fennen elverişli olmadığı kesin olan bir mahal bulunduğu ve oradan düşman saldırısının beklenmediği hâlde arz edildiği gibi maksadı olan yerlerden saldırıya muvaffak olamadığından ve olamayacağını da kesin anladığından ve evvelce de arz olunduğu veçhile düşmanın bu defaki hazırlıkları kusursuz bulunduğundan hiç hissedilmeyen birçok vapur, istinbot, duba ve sal gibi saldırı araçlarıyla geceleyin Ziştova'ya saldırıya mecburen kalkışmış ve her ne kadar orada da mümkün olduğu kadar

savunmaya yeterli asker bulunuyorsa da her nasılsa saldırmaya fırsat bulmuştur. Düşmanın arz olunduğu veçhile geçiş imkanlarının mükemmel olmasıyla birdenbire oraya hayli kuvvet geçirmiş ise de buna karşı tez elden gönderilecek askerin Rusçuk'tan sevki lazım gelmiştir. Hâlbuki Ruscuk'ta bulunan askeri kuvvet zaten lüzumlu olduğu kadar bile olmadığı gibi o sırada düşman Ruscuk'un alt taraflarından da saldırmaya çalışmakta olduğundan ve o cihetlerden saldırısı daha zararlı olduğu gibi arz edildiği üzere düşmanın Ziştova'dan saldırısı zaten ve fennen umulmayıp bir sahte saldırı olması da ihtimâlden uzak olmadığından derhâl, yani düşmanın saldırmakta olduğu haberi alındığı anda Eşref Paşa hazretleri Rusçuk'tan Byela'ya doğru ancak bir liva kadar asker gönderebilmiş ve bu kuvvet Ziştova'dan oraya çekilen Ahmed Paşa livasıyla Byela'da karşılaşmıştır. Fakat o vakit oraya geçmiş olan düşman askerinin kalabalık olduğunu haber almaları cihetiyle Rusçuk'tan giden liva Byela'dan öteye geçmemiştir. Bu haber alındığı gece hemen Rusçuk'tan Ziştova'ya zırhlı sevkiyle denizden de bir iş görülmesi taraf-ı acizanemden Eşref Paşa hazretlerine yazıldığı gibi Tuna bahriye kumandanlığına tayin edilmiş olan devletlü Vesim Paşa hazretleri henüz Şumnu'ya gelip orada olması cihetiyle âcizane işaretime kuvvet olmak üzere adı geçeni uykudan kaldırarak gerekenlere tarafından telgraflar yazdırılmış ise de o vakit de denizden bir iş görülememiştir. Bu olaylar ardından Şumnu'dan hemen bir liva askerin yani altı taburdan ibaret olan Safvet Paşa livasının hem oraya sevk olunacak kuvvetin olmak ve hem de Hıristiyanların sezilmekte olan fesat düşüncelerinin gerçekleşmesine meydan verilmemek üzere Osman Pazarı'na doğru sevk edildiği gibi düşmanın sağ kanadını tehdit etmek üzere Vidin'de bulunan Osman Paşa'ya da malum kuvvet ile hemen harekete hazırlanması emri verilmiş ve Şumnu'daki iki piyade fırkasından biri düşmanı sol kanadından tehdit etmek ve hem de Balkan cihetini gözetmek için

yine Osman Pazarı'na doğru sevk olunmak üzere hazırlanmış ise de o aralık behemehâl Ziştova'daki düşman üzerine asker sevk olunması Meclis-i Askerî kararıyla kesin olarak Dersaadet'ten emir buyrulması cihetiyle zikredilen piyade fırkası on yedi tabura çıkarılabilerek yine Şumnu'da bulunan süvari fırkasıyla beraber Ahmed Eyyub Paşa hazretlerine katılıp Rusçuk'a doğru yola çıkarılmıştır. Şumnu'dan Ziştova'ya asker sevki yedi-sekiz güne bağlı olduğundan diğer yönlerden ise bu hareket âcizane düşüncece ve aslında evvelce tasarlanan hareket gibi sağlam ve faydalı görülememiş ise de zikrredilen emre uyularak bu fırka Gürçeşme mevkiine kadar ilerleyip Rusçuk'tan da on iki tabur ile Eşref Paşa hazretleri gelip orada süvari fırkası düşman süvari fırkasıyla çarkalaşmaya başlamıştır. Fakat o sırada eski Serasker devletlü Redif ve Namık Paşa'lar memuren Şumnu'yu teşrif buyurmuş olduklarından artık işçe âcizane elimde o kadar kuvvet kalmadığı gibi Ahmed Eyyub Paşa fırkasının düşman üzerine varması isabetli olmayıp düşmanı üzerine çekerek kendisiyle elverişli bir mahalde savaşması uygun olacağından bahisle o şekilde hareket ettirilmesi Nâmık Paşa tarafından görev gereği uygun buyurulmasıyla o şekilde gereği yerine getirilmiştir ve ardından da İstanbul'ca bir plan hazırlandığından artık düşman üzerine varılmayıp şimdilik düşmanı oralarda oyalandırmak lazım geleceği irade buyrulmuştur.

Evvelce Osman Paşa hazretlerine Vidin'den hareket için emir verilmiş olduğu arz olunmuş idi. İşbu emir verildiği sırada Rusyalının Timok Nehri'nin alt tarafından saldıracağı Dersaadet'ten hatırlatılması ve Rusyalının bir-iki güne kadar Florina'dan saldıracağı yine Dersaadet'ten Osman Paşa'ya da yazılması cihetiyle Osman Paşa hazretlerinin hareketi bir kaç gün kadar tabii ertelenmiş ise de Plevne'nin mevkiinin önemine ve Osman Paşa'nın behemehal gelip Plevne'yi tutması çok önemli ve lüzumlu olduğunu yakinen bildiğimden

bu konuda Redif ve Namık paşaları ikna ederek Osman Paşa hazretlerini Plevne'ye çektim ve lazım gelen talimatı verdim ve o talimatı İstanbul'a da arz eyledim. Düşman Plevne'nin önemini takdir ederek orasını ele geçirmek fikriyle defalarca saldırmış ise de hamd olsun bozulmuş ve bu manevra düşmanın sağ kanadını kırmış idi. Eğer kumanda işine karışılmamış olsa idi ve hâlin gerektireceği suretle serbest kalsa idim, düşman Balkan'a doğru ilerleyemezdi ve bu hâl erbabının malumudur. Ne çare ki uzaktan kumanda işine karışılması işe başka renk kazandırdı. Evet böyledir. Çünkü âcizleri arz edildiği gibi Safvet Paşa livasını Osman Pazarı'na hareket ettirdiğim sırada o cihetlerin her bir mevkiini layıkıyla bilen Gürlova halkının ihtiyarlarını davetle askerle birlikte hareket etmelerini nasihat etmiş ve bu halktan silâh kullanabilecekleri yeni silahlarla silahlandırılmış ve Aziz Paşa fırkasını da sevk etmek üzere bulunmuş idim. Fakat buna muvaffak olunamayarak bu fırka diğer kumanda ile evvela Ziştova tarafına hareket ettirildi ve Eşref Paşa hazretleri de on iki taburla Rusçuk'tan çıkıp birleşti. Bu sırada Rusçuk'ta bulunan Padişahın seryaveri saadetlü Paşa'nın yaptığı uyarılardan dolayı Rusçuk'ta kuvvet kalmadığından düşman alt taraftan geçmeye çalışmakta olup asker yetiştirilmez ise Rusçuk elden gideceğinden bahisle oraya asker yetiştirilmesi Mâbeyn-i Hümâyûn tarafından emir ve ferman buyrulmakla hemen oraya asker sevkine mecburiyet doğdu. İşte bu fırkanın diğer kumandalar ile oralarda yararsız vakit geçirmesi düşmana meydan vermekle ve Tırnova'nın hâli ve kuvveti zaten arz olunduğu gibi Osman Pazarı'nda olan asker de yetecek derecede olmadığından düşman Selvi cihetinden Tırnova'yı da tuttu ve mülhakata ilerledi. Bunun üzerine Safvet Paşa livasının iki taburu Kızan'a gönderilerek orası tutulduğu gibi Osman Pazarı'nda kalan asker de yine Dersaadet tarafından İslimye cihetine hareket ettirilmiş olduğu sonradan haber alındı. Haci Karandok Bey eşliğinde Edirne cihetinden Şumnu'ya gelmekte

olan Çerkez süvarilerinin orada durdurulması tarafımdan İslimye mutasarrıflığına yazılmış olduğu hâlde sonradan Rauf Paşa hazretlerinin orayı teşriflerinde anılan asker adı geçen hazretleri tarafından tamamen Şumnu'ya gönderilmiş iken sonradan bunlar ve Şumnu'da bulunan diğer süvariler Dersaadet'in emriyle mecburen Balkan'ın öbür yüzüne sevk olundu. Düşmanın bu suretle ilerlemesi üzerine yine evvelce tasarlanan plandan güzel bir sonuç elde edileceğindeki kuvvetli ümit düşmanın şu perişan hâlinden büyük bir istifadenin elden çıkarılmaması düşüncesi ile yine bu manevranın yapılması zımnında gerekli girişimlere acizlerini zorlamasıyla Redif ve Namık paşaları ikna ederek fırkanın Kadı Köyü'nden yine Osman Pazarı'na hareketi hakkında Ahmed Eyyub Paşa hazretlerine emir verildi. Artık Tutrakan cihetinden o kadar korku kalmadığından orada bulunan Âsaf Paşa zikredilen Ahmed Eyyub Paşa fırkasıyla Hezargrad'da birleşmek üzere on taburla Tutrakan'dan hareket ettirildi. Hatta Şumnu'da bulunan Tırnova mutasarrıfı çağrılarak zikri geçen iki Paşa hazır oldukları hâlde askerin idare şekli müzakere edilerek hazırlıklar için Osman Pazarı'na gönderildi ve bu hareket de Dersaadet'e yazıldı. Fakat layıkıyla bilmediğim sebeplerden dolayı yine Dersaadet'ten Redif Paşa'ya yapılan bildirim üzerine bu hareket de ertelendi. Eğer bu manevra icra olunmuş olsa idi Allah'ın yardımıyla düşmanın sol kanadı da kırılarak pek büyük güzel sonuçlar alınabileceği ehlinin yanında malum ve musaddaktır. Bunun ardından Şumnu'dan Salim Paşa livası hemen Cuma ve Osman Pazarı tarafında olan kuvvete eklendiği gibi Osman Paşa'nın zaferinden dolayı layıkıyla yararlanmak üzere yine bu manevranın icrası çaresini aramakta iken kaderin sevkiyle Dersaadet'e dönüşümüzü icap ettirdi. Düşmanın o sıradaki yenilgisinden yararlanılamayarak şimdiye kadar kuvvet kazanmasına meydan bırakılmasından dolayı halen üzülmekten kendimi alamam.

Kısacası anılan tasarıda bildirildiği gibi âcizleri boş olarak Şumnu'da oturmadım. Yalnız tertibat ve icraat için vücudumun tahammülünden çok mevki dolaştım. Askerin fazla olarak bir neferi bile kalelerde kapanıp kalmadı. Kaleler için zaten mürettep asker yeterli sayıda olmayıp bunlardan düşman savunması için çıkarılan ve gereken yerlere tabya edilen miktarından başka kalelerde kalan asker o kalelerin mümkün mertebe korunması için gerekli olan askerin üçte biri nispetinde bile değildi. Vidin'den Osman Paşa hazretleri hareket ettirildi. Rusçuk'tan Eşref Paşa hazretleri çıkarıldı. Hatta bunun için arz edildiği gibi feryat olunmuş idi. Şumnu'da en az seyyar olarak elli altmış tabur bulunması gerekirken kaleyi dahi muhafaza etmek için kırk beş tabur ancak var idi ki bu da yalnız istihkâmların korunmasına yeterli değildi. Bundan da seyyar fırka ve müfrezeler düzenlenip çıkarıldı. Bu icraat hep her bir neferinden bin türlü faydalar elde edilecek şekilde yürütüldü. Sahilin her ciheti askerle tutuldu ve hepsinin kumandası sahiplerine tevdi olundu. Lakin malumdur ki büyük kumandan her livayı, her taburu, her bölüğü bizzat kumanda edemez. Hangi kalede lüzumsuz olarak ne kadar asker kalmış ve düşman nereden saldırmaya çalışmış da karşısında püskürtücü bir kuvvet bulamamıştır. Zaten Tuna umum kumandanı meydanda olup âcizleri yalnız işlerin tamamına nezarete memur olmam gerekirken el birliğiyle ve bu veçhile işlerin ayrıntılarına da fevkalade çalışıldı. Düşmanın harekatına karşı ve eldeki kuvvete göre mümkün olan ve lazım gelen tertibatı icra ettim.

Fakat ne harici ve dahili düşmanımızın ve ne de mevkilerin halinden bilgileri olmayan zevat taraflarından kumanda işine karışılması yüzünden malumat üzerine kararlaştırılmış ve edilecek teşebbüsler semeresiz bırakılmıştır. Kumandaya hariçten müdahale olunmasından devletlerce nasıl kötü durumlara düşüldüğü tarihlerde yazılıdır. Dersaadet, Rumeli'nin

önemini takdir etmedi. Rumeli için düzenlenmesi kararlaştırılan kuvvet Rumeli'ye nisbetle o kadar önemi olmayan Anadolu'ya ve hiç bir faydası olmayan Sohum'a harcanıp yok edildi. Bu kuvvetin süratle düzenlenip tedarikini defalarca hatırlattım. Rumeli için askere olan ihtiyacı Erkân-ı Harb reisi saadetlü Mahmud Paşa hazretlerine de arz ettim. Hâl böyle iken Dersaadet'in hatasından dolayı niçin sorumlu olayım. Dersaadet'i korkuttu denilen telgrafı, âcizleri geçen seneki Bulgaristan meselesinde onların haydutluklarının defedilmesiyle uğraştığım sırada Bulgarların fikir ve tavırlarına ve kendilerinin fesat ve haydutluk için Rusyalı tarafından fırka, alay ve tabur şeklinde yazılarak organize olduklarına yakinen vukuf ve malumat edinmiş bulunduğuma ve Rusyalının devlet muharebesinin kuralları dışında ve adeta haydut sınıfında Bulgurlar aracılığıyla Balkan'ı aşmaları sezilmesinden pek doğru ve samimi bir hatırlatma idi. Hatta Süleyman Paşa hazretlerini Edirne cihetine getirip İstanbul'un eski hatasını düzelten o telgraftır. Acizlerinin bu hatırlatması takdir edileceği yerde şimdi bununla itham edilmeme çalışıldığına teessüf etmemek mümkün değildir.

Tekrar tekrar arz ettim ki sahillerin tamamı tutulmuş idi. Onu için halkın geri çekilmesine hacet görülememiş ve bununla birlikte kendilerini korumaya yardımcı olmak için zaten orada bulunan ve sonra getirtilen silahlar Rusçuk Sancağı Müslüman halkına verilerek silahlandırılmış olduğu gibi gerekenlere silah verilmek üzere bir miktar silah daha Dersaadet'ten getirtilerek vilâyete gönderilmiştir ve her suretle halkın korunma işine çalışmak ve gayret etmekten geri durulmamıştır. Bununla beraber halk işi Babıâli'ye ait maddelerdendir. Hatta bu işin mülkiyeye ait olduğu lâyihada da belirtiliyor. Şurasını da arz etmekten kendimi alamam ki, malum olduğu üzere Devlet-i ebed-müddetin hizmetinde bu yaşa gelmiş ve inip binme gücünden de düşüren bir hastalığa

da yakalanmış olduğum cihetle padişah hazretlerinin merhametleri sayesinde duacıları zümresine katılmamın zamanı gelmiş iken baba ve dedelerimin hemen tamamı kimi lağım ile atılarak ve kimi kılıç ve tüfek ile can vererek o taraflarda din ve vatan kurbanı oldukları için bunlara katılmak şiddetli arzusuyla ve Hanedan-ı Saltanat-ı seniyyelerinin kemter bendesi ve nimetlerinin perverdesi bulunduğum veli-nimetimiz padişahımız efendimiz hazretlerinin irade-i şahaneleri şevkiyle iftiharla birlikte bunca zorluklara katlanmış ve sahip olduğum yalnız bir canımı atalarım ve vatanım yolunda ve padişahımın uğrunda vermeye hazır olduğum hâlde arz edilen teşebbüslerin bir kısmı arz edildiği gibi sekteye uğratılmış ve bunun bir çaresini görmek ve semeresini devşirmek ile uğraşmakta iken tam meyvesini toplama zamanında mahrumluk reva görülmüştür.

Hiç bir insaf nazarında takdir ve övgüden başka bir surette görülemeyecek güzel hizmetlerim bilmem neden dolayı takdir olunmadıktan başka kabahat gibi görülerek askerî namusu ihlâl eder surette büyük büyük hakaretlerle hapis ve tevkif olunduktan başka bir de sırf İstanbul'un hatasından ileri gelmiş bazı uygunsuzluk tarafıma yüklenip isnat olunarak bunları ya kasten ve bilgisizlikten yaptığım, layık olmayan bir şekilde öne sürülmüştür. Kasıt kelimesinin manasından çıkarılan maksadı şimdiye kadar her yerde sadıkane ettiğim hizmetlerle ve yalnız evlâd u iyâlimi barındıracak bir çürük haneden başka hiç bir şey ve gelire sahip olmamaklığım ve bilgisizlik kaba tabirinin de âlemin insafına müracaatla reddederim. Zaten kendimi bu din ve devlet uğrunda feda etmiş olduğumdan işbu maruzatımı muhterem heyetin insafına havale ve işi Cenab-ı Âdil-i Mutlak'ın adalet ve merhametine ihale ederek yine geçmiş teşebbüslerin semeresiz bırakıldığına teessüfle beraber Padişahımız efendimiz

hazretlerinin her hâl ü kârda büyük zaferlere mazhar olmaları duasına devam eylerim.

Fi 24 Ağustos sene 93/5 Eylül 1877

Şer'i senetlerin tanıksız mazmunuyla işlem yapılabilecek şekilde düzenlenmesine dair Mecelle Cemiyeti'nde bir adet nizamnâme düzenlenerek 1296 senesi Cemaziyelevvelinin dördü tarihiyle basılıp yayınlandı.

Sadaret'ten Başvekâlet'e

Hayreddin Paşa Sadaret'te makamında istiklâl isteyip padişah tarafından da buna muvafakat olunmadığı için istifa edince Sadaret-ı uzmâ vekâleti fakirin uhdesine verildi. Dokuz-on gün kadar Sadaret makamına ait olan işleri vekâlet suretiyle idare ettikten sonra Sadaret'in kaldırılmasıyla Ârifi Paşa başvekil oldu. Ancak çok duramayıp azledilerek bu doksan altı senesi Zilkadesinin üçüne rastlayan Rumi Teşrinievvelin altısında Başvekâlet mansıbı Adliye Nazırı Said Paşa'ya ve Adliye Nezâreti de fakirin uhdesine tevcih buyruldu.

Fransızcadan kanun tercümesi

Daha önce Mecelle Cemiyeti'nde bir adet muhakeme-i hukukiye usulü kanunnâmesi lâyihası kaleme alınıp Şûrâ-yı Devlet'te de tasdik olunduktan sonra Meclis-i Meb'ûsân'a verilmiş idi. Savaş çıktığından dolayı bunun Meclis-i Meb'ûsân'da tasdik edilmesine vakit müsait olmadı. Hayli seneler önce Fransa'nın muhakeme-i cezaiye usulü tercüme olunarak Şûrâ-yı Devlet'te defalarca gündeme alınmış ise de Fransa usulünün bizim hâlimize uyması zor olduğu ve özellikle Fransa'da bu usulün esası yerinde bulunan savcı sınıfı henüz bizde bulunmadığından büyük değişikliğe bağlı olduğundan iş sürüncemede kalmış idi. Said Paşa büyük sürat ve acele ile savcı

sınıfını açarak her vilâyete adliye müfettişleri tayin ettirip zikredilen kanunnâmeler ile beraber birer adet adliye teşkilatı ve icra kanunnâmelerini Fransızcadan tercüme ettirip Fransa'da yürürlükte olan harç tarifesine uygun olarak bir de tarife kaleme aldırıp hepsini birden yürürlüğe koyuvermiş idi. Hâlbuki bu kanunların memleketimize uyması için derin derin düşünerek değiştirilmesi gerekirdi. Bununla birlikte bunlar acelece tercüme ettirilmiş olduğundan bazı yerlerinde tercüme yanlışlıkları da vardı. Bir de hiç bir vakitte adliye işlerinde istihdam olunmamış ve o yolda bilgi ve tecrübe kazanmamış olan binlerce adam birden adliye memuru yapılmış ve çoğu yeterlilik ve yetenekten mahrum idi. Bunun yanında her tarafta mülkiye memurları tarafından şikâyet olunmaya başladı. Sefaretler ise bu kanunları tanımayıp özellikle muhakeme-i cezaiye usulünü kesinlikle reddeylediler. İşte bu kere Adliye Nezaretine geldiğimde böyle büyük bir kargaşalık içine düştüm. Devamlı olarak pek çok karma karışık işlerin düzeltilmesiyle meşgul oldum.

Zengibar Hükümdarı Seyyid Bargaş'a Mecidî nişan verilmesi

Daha önce Zengibar Hükümdarı Seyyid Bargaş hazretlerine bir adet Mecidî Nişanı gönderilmiş olması üzerine onun tarafından yüce Hilâfet makamına gelmiş olan Arapça teşekkür mektubuna cevap yazılması fakire havale edilince ona cevaben Arapça bir adet nâme-i hümâyûn müsveddesi kaleme alınmış olduğundan sureti bu mahalle kaydolunur:

Cevap nâme-i hümâyûn

(Besmele, hamdele, salat ü selam) Allah'ım müreffeh eyle, fakirliğe, zillete düşürme.

Aziz, eşi benzeri olmayan, mülkün mutlak sahibi, şanı yüce Cenab-ı Allah, Zengibar ülkesinde İslam'ın dizginlerini elinde tutan Hazret-i Emir Bergaş'ın, güzel eserlerini ve yüce

iktidarını devam ettirsin ki O, en güzel hasletlerle donatılmış, Yüce Allah'ın bol yardımıyla kuşatılmıştır.

Allah'tan O'nun yöneticiliğini yüceltmesini, kudretini yükseltmesini, isteğine ulaştırmasını, ülkesini geliştirmesini talep eder ve "*İyi ve güzel davranışlarda bulunanlara en güzel mükafat ve daha da fazlası vardır. Allah dilediğini yapar. Mutlak hükümranlık hakkı Allah'ın elindedir. Allah en iyi işiten ve en iyi bilendir*" ayetlerinin ifadesi doğrultusunda onu güzelleştirmesini dileriz.

Birlik-beraberlik kokusuyla bezenmiş, Cennet kokularını getiren rüzgar esintileri gibi olan dostluk rüzgarı ile en muteber ve samimi duaların ve bol esenlikler temennisinin hediyesinden sonra;

Yüce şahsınızın göndermiş olduğu değerli mektubunuzu aldık. Bu mektubunuz dostluğun ve vefanın tam olarak devamına, samimiyetin mükemmelliğine işaret etmekte, aradaki dostluk ve samimiyetin göstergesi olarak gönderdiğimiz Mecidî nişanın ulaştığını haber vermektedir.

Bizim İslam dini hükümlerini hâkim kılmak hususunda [müslümanlar arasında] dostluk ve birliği sağlamaktan başka bir hedefimiz yoktur. Allah'ın birliğine inananların kalplerini birleştirmeyi gerçekleştirmekten başka gayemiz de bulunmamaktadır.

Bizden önceki atalarımız da "*Andolsun Zikirden (Tevrattan) sonra Zebûr'da da, Yeryüzü iyi kullarıma kalacaktır diye yazmıştık. İşte bunda, Allah'a kulluk eden topluluk için yeterli açıklama vardır*" ayet-i kerimesinin ifadesindeki manayı yerine getirmek için davet edildiklerinden beri bu yolu kendilerine hedef edinmişlerdir. Biz o atalarımızın izlerini takip etmekteyiz.

Atalarımız; Allah onları "*O, sizi yeryüzünde halifeler kılandır*" ayetiyle şereflendirdiğinden beri sadakatle ve halis

niyetlerle İslam topluluklarının, yöneticilerinin ve kumandanlarının birlik-beraberliğini sağlayabilmek için doğudan batıya, uzaktan yakına, kuzeyden güneye ülkelere seferler yaptılar. Ve en son gaye olan "*Allah'ın lütuf ve ihsan*"ına nail oldular.

"Gerçekten biz seni yeryüzünde halife yaptık" ayeti gereğince sevgi ve samimiyetle İslam dininin temel prensiplerini korumak için farzları ve nafileleri hakkıyla yerine getirdiler.

Bu Rabbimin bir lütfudur. Bol nimetleri için ben ona olabildiğince hamd ederim. Yeterli ikramları için de şükrederim.

Tam bir birliğe ve dayanışmaya delalet etmekte olan işbirliği arzunuz dostluk ve samimiyetin güçlendirilmesi için sebep oluşturmaktadır.

Yüksek şahsınızdan umulan ve temenni edilen, mektuplaşmaların ve yüksek işbirliğinin artması için çaba göstermenizdir. Zira [İslam toplulukları arasında] samimi sevginin yaygınlaşması meliklerin aralarındaki dostluk ve vefa ile gerçekleşir.

Denizde balıklar yüzdüğü, gökte melekler Allah'ı tesbih ettiği sürece ülkeniz asla yıkılmasın, devletiniz daim olsun, nimetleriniz kesintiye uğramasın.

Peygamberlerin efendisi hürmetine âmîn. Sene 1297 (1880)[15]

Hukuk Mektebi'nin açılması

97 senesi Recebinin birinde Said Paşa azledilerek yerine Kadri Paşa başvekil oldu. Adliye Nezareti dairesinde yapılmakta olan Hukuk Mektebi tamamlandığından Recebin on sekizine rastlayan Rumi 96 haziranının on dördüncü günü Başvekil Kadri Paşa ve padişah tarafından gönderilmiş olan Mâbeyn-i Hümâyûn İkinci Kâtibi Süreyya Bey, Maarif-i Umumiye Nazırı Münif Paşa, Nafia Nazırı Hasan Fehmi Efendi, Adliye Müsteşarı Vahan Efendi, Mekteb müdür, hocaları ve talebesi hazır

15 (Çeviri: Ayhan Özyurt)

oldukları hâlde bu Hukuk Mektebi açıldı. Şöyle ki bütün katılanlar ayakta oldukları hâlde acizleri tarafından şifahen bir konuşma yapıldı. Ardından Süreyya Bey tarafından da bazı iradeler ve padişah iltifatları tebliğ edildi.

Acizleri tarafından yapılan konuşma budur:

Efendilerim

Hukuk ilminin lüzum ve faydası malum olup bizim buna ne derece muhtaç olduğumuz herkes indinde bilinmektedir. Nice müddetten beri Dersaadet'te bir hukuk mektebi açılması arzu olunuyordu. Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye'nin kuruluşunda bunun bir derece daha önemi arttı. Buna başlangıç olmak üzere o vakit Adliye dairesinde hukuk ilmine dair bazı dersler düzenlendi. Sonradan Mekteb-i Sultanî talebesinden bir sınıf ayrıldı. Orada hukuk ilmi okutulmaya başlandı.

Ancak şimdiye kadar böyle müstakil bir hukuk mektebi açmaya muvaffak olamadık. Çalışmadık değil, çalıştık, ama her nasılsa uygun vakit bulamadık. Meğer vakt-i merhûnuna bağlı imiş. Yani bu önemli iş de birtakım önemli kuruluşla birlikte padişah hazretlerinin zamanına ait olacakmış. Padişah hazretlerinin zamanlarının, geçmiş asırların gıpta edeceği zaman olduğuna bu mektebin bugün açılması da yeni bir delildir. Bu önemli tasavvurun fiile gelmesi Maarif-perver kadri yüce bir zatın başvekâleti zamanına tesadüf etmekle müftehiriz ve bunu hayırlı bir fal sayarız.

Efendiler, öğreneceğiniz ilmin kadri pek büyüktür. Bilirsiniz ki hesap, hendese ve kimya gibi akli ilimleri öğretmek için bir peygamber gelmedi. Ama şer'i kanunları telkin ve tebliğ için ulü'l-azm peygamberler geldi. Bu konuda başka delil getirmeye hacet göremem. Veli-nimet-i bî-minnetimiz padişahımız Hilafet bezeği Sultan II. Abdülhamid Han efendimiz hazretleri de mektebinizi himayeleri altına aldılar. Mektebinize büyük şeref ve itibar verdiler. Açılış töreninde bulunmak üzere Başvekillerine emr ü ferman buyurmuşlar ve

özel himayelerine delil olmak üzere havass-s-ı bendegânından birini de göndermişler. Padişah hazretlerinin bu lütuflarının şükründen biz de âciziz, siz de âcizsiniz. Fakat inşaallahu taâlâ öğrenimi tamamlayarak Devlet-i Aliyye'ye güzel hizmetler edersiniz de bu veçhile teşekkür ifası yolunda bulunursunuz. Padişahımızın talepleri de budur. Hemen Cenab-ı Hak ve Feyyaz-ı Mutlak ömr ü şevket ve iclâl-i hazret-i padişahîyi uzun ve sayelerinde böyle yeni yeni hayırlı kuruluşları görmekle hepimizi müftehir ve memnun buyursun.

Süreyya Bey tarafından yapılan konuşmanın özeti:

Evvelâ taraf-ı zî-şeref-i hazret-i tâcdârîden bilcümle talebeye lütfen irsal ü ihsan buyrulan selâm-ı selâmet-encâm-ı hazret-i pâdişâhînin teblîğinden ve saniyen Mekteb-i Hukukun taht-ı himâye-i maarif-vâye-i şehriyârîye kabul buyrulmuş olduğunun tebşir ü iş'arıyla beraber Mekteb-i Mülkiyye-i Şâhâne'den bâ-şahâdetnâme çıkan şâgirdânın nişân ihsan ve sâir mükâfatın bî-dirîg u şâyân buyrulmasıyle her birerlerinin iltifât-ı felek-derecât-ı cenab-ı zıllullahî'ye nâiliyyetle mesrûr u şâdân oldukları gibi işbu Mekteb-i Hukuk'dan çıkacak olan şâgirdânın da mazhar-ı iltifat ve te'attufât-ı merâhim-âyât-ı velî-ni'met-i bî-minnet olacakları tebşîrâtından ve bir de talebenin kemâl-i sa'y ü gayretle derslere devam ve ilm-i hukuku kemâ-yenbagî tahsile ihtimâm eylemeleri fermân-ı şâhânesinin iş'ârı ile ba'de't-tahsil zat-ı melek-simât-ı hazret-i şehriyârînin ve vatan ü milletin kendilerinden beklediği hidemâtı bi-hakkın ifâya sa'y ü verziş eyleyecekleri kaviyyen me'mûl-i şâhâne idüğünün emr ü tebliğinden ibarettir.

1 gün teberrüken *Mecelle*'den derse başlanmak kararlaştırıldığı hâlde *Mecelle* hocası gelmemiş olduğundan çaresiz tarafımızdan *Mecelle'nin* birinci maddesi okutulmuştur.

Bu Kırkıncı Tezkire'nin eklerinin bundan sonra kısım kısım takdim olunması düşünülmektedir. Fakat burada bir muhtıracıkla söze son vereceğim. Malum-ı âlîleridir ki bir zamanın

olayları üzerine en az bir asır geçmedikçe ilân olunamaz. Bundan dolayı bu Kırkıncı Tezkire'de anlatılan durumların çoğunun gizli tutulması gerekir. O konuda emr ü ferman hazret-i men-lehü'l-emrindir.

Fi 2 Zilkade sene 99 ve 2 Eylül sene 98/15 Eylül 1882

Tezkire No. 40'ın Tetimmesi/Eki

İran şahına nâme-i hümâyûn

İran şahının amcazadesi Hüsamüddevle 1297 senesi haccetmek üzere Dersaadet yoluyla Mekke-i-Mükereme'ye gidip bu 1298 senesi başlarında dönerek Dersaadet'e gelmiş, İran'a gider iken yanına askeri ümeradan Mirliva Süleyman Paşa katılarak İran şahına bir adet nâme-i hümâyûn gönderilmiştir. Bundan asıl maksat Van ve Hakkari tarafında Kürtlerin mercii olan Halidî şeyhlerinden meşhur Ubeydullah Efendi geçen sene bir hayli Kürtlerle İran sınırını geçip İran memleketine büyük zararlar vermiş ve İran devletini ürkütmüştü. Bu sene de harekete hazır bulunduğu cihetle İran devleti tarafından pek çok şikayetler yapılarak Şeyh'in cezalandırılması istenilmiş ve Şeyh'e karşı Rusyalı tarafından da İran devletine yardım vaat edilmiş olduğundan iyi niyet göstererek İran şahına teminat vermekten ibarettir. Bu nâme-i hümâyûnun müsveddesi fakir tarafından kaleme alındığından buraya kaydolunması uygun görülmüştür.

İran şahına nâme-i hümâyûn

Âlî-hazret gerdûn-rif'at keyvân-menzilet hurşîd-tal'at Cemsîd-menkabet Ferîdûn-fer Hümâyûn-eser masdar-ı âsâr-ı celâdet mazhar-ı envâr-ı celâlet mu'addil-i nehâr-ı nasafet mükemmil-i bahâr-ı şefakat mâh-ı münîr-i sipihr-i bahtiyarı şâh-ı serîr-i serverî vü kâmkârî müte-vessid-i cây-gâh-ı

Keyânî müstenid-i çâr-bâliş-i cihân-bânî zü'd-devleti'r-râsiha ve'l-izzeti'ş-şâmiha mâlik-i memâlik-i îran-zemîn kehfü'l-islâm ve'l-müslimîn cemîlü' ş-şiyem eclîlü'l-himem devlet-penâh saadet-destgâh hâkân-ı Cem-câh ka'ân-ı bâ-intibâh Nâsırud-dîn Şâh lâ zâlet ebvâbı muvâlâtihî ve serâdakat mesâfâtihi merfû'atih...huzur kaânilerine ve *elkıyet aleyhi mahabbetihi matla'ından rû-nümâ ve ehille-i edille-i müvâlât ü müvâhâta berâ'etü' l-istihlâl-i hakîkat-nümâ olan şerâif-i tekrîmât-ı ihlâskârî ve letâ'if-i ta'zîmât-ı ihtisâs-şi'ârî ithaf u ihdâ olunduktan sonra müdde'â-yı hullet ü musâfât bu veçhile beyân u isbât olunur ki cihet-i câmi'a-i İslâmiyye ve fehvâ-yı "el-mü'minûne ıhvetün" iktizâsınca beyne'd-devleteyni'l-aliyyeteyn yek-cihetî vü ittihâdın istikrârı ve beyne'l-hazreteyni'l-fahîmeteyn der-kâr olan alâka-i mahabbet ü musâfât ve râbıta-i meveddet ü müvâlâtın istimrârı ehass-ı âmâl-i sıdk-iştimâl-i muhâlasat-şi'ârî olmaktan nâşî dâima tecdîd-i libâs-ı vedâd ve temhîd-i esâs-ı ittihâd için vesîle taharrîsinden hâli olmadığım hâlde ammi-zâde-i ka'ânîleri sa'âdet-nısâb fehâmet-intisâb Hüsâmü'd-devle'nin ifâ-yı farîza-i hac içün bu taraflara gelip gitmesi bu ümniyye-i hayriyyeye vesîle-i münâsibe ittihâz edilmiştir. Müşârün-ileyhin zehâb u iyâbınıda "tehâbû fillah" vetîresince hakkında ihtirâmât-ı kâmile icrâsıyla mevzû-ı bahs olan müdde'â-yı ihlâs ü ihtisâsa bir delîl-i cedîd gösterilmiştir ve bu kerre ol cânib-i hakâyık-câlibe avdetinde (---) Bey dahi ana terfik olunmağla bi-lütfihî Taâlâ ol tarafı bâhirü'ş-şerefe muvâsalatında bu bahsi şifâhen dahi takrîr ve gerek hudûd işlerine ve gerek husûsât-ı sâireye dâir mevdû-ı hâfızası olan niyyât-ı hasene ve efkâr-ı hâlisânemizi güzelce îzâh u tefsîr edeceğinden teblîğâtına vüsûk u i'timâd ve gıbbe itmâmi'l-me'mûriyye ahbâr-ı sıhhat ve selâmet-i keyânîleri ile bu tarafı dahi hisse-mend-i mesâr etmek üzere hemen avdetine ruhsat verilmesi mercû ve mütemennâdır.*

Hudûd mes'elesine gelince re-yı münîr-i müşkil-güşâ ve zamîr-i mihr-nazîr-i âlem-ârâlarına rûşenâdır ki tebe'a-i İrâniyyeden olan ekrâd ile diğer sunûf ahâlî beyninde rû-nümâ olan ihtilâfât üzerine beri taraf ekrâdından ba'zıları bi-hasebi"l-cinsiyye mu'âvenete seğirtmekte oldukları lede'l-istihbâr "Ve inne tâifetâni mine'l-mü'minînaktetelû fasalahû beynekûm...[16] emr-i münîfine imtisal ve "fettekullahe ve aslahû zâte beyneküm"[17] mazmûn-ı şerifi lazım gelenlere teblîğ olunmağla berâber hudûd üzerine mikdâr-ı kâfi asâkir-i nizâmiyye sevk ü ta'biyesine isti'câl olunmuş ve bu sûretle gidenlerin arkası kesilip gideceklerin dahi önü alınmış idüğü cihetle asâkir-i İrâniyye bi's-suhûle muhâlifinin te'dîbine muvaffak olmuş idi. İşte bu teşebbüsât-ı hâlisâne bu tarafin ihlâs-ı niyyet ve hulûs-ı taviyyetine burhân-ı celîdir ve bundan böyle dahi her hâl ü kârda ve siyyemâ bu asr-ı işkâl-âsârda tarafenden "te'avenû ale'l-birri ve't-takvâ" mü'eddâsına tevfik-i hareket ve yek-dîğeri ihtâra müsâra'at lâzime-i hâl ü maslahat olduğu bâhir ü bedîhîdir. Binâen-alâ-zâlik lâyih-i hâtır olan ba'zı husûsâtı müterettib-i zimmet-i ihlâs u muhâdenet olduğu üzere teblîğ ü ihtâr ile taharrî-i tarîk-i salâh u felâh muvâfık-ı mazmûn-ı hikmet-meşhûn-ı inne ürîde ille'l-ıslâh görülmüştür.

Şöyle ki, hudûd üzerinde rû-nümâ olan ahvâl-i ihtilâliyyenin başlıca sebebi İrân me'murlarından ba'zılarının rızâ-yı adâlet-intimâ-yı keyânîlerine münâfi ve kâ'ide-i hikmet ü hükûmetin hilâfı olarak ekrâd hakkında vukû'a getirdikleri mu'âmelât-ı gayr-ı mülâyime olduğu tahkikât-ı vâki'adan anlaşılmış ve hâlbuki vâdî-i muhâlefette dolaşanlar te'dîb ü terbiye buyrulmuş ve şân-ı hükûmet-i İrâniyye yerine getirilerek "el-afvü zekâtü'z-zafer" mazmûnuna mürâ'ât zamânı gelmiş olduğuna nazaran şimdi kâ'ide-i "...ve'l-kâzımîne'l-gayza ve'l-âfine

---

16 Kur'ân-ı Kerim, Hucurât suresi, âyet: 9

17 Kur'ân-ı Kerim, Enfal suresi, âyet: 1

ani'n-nâs"[18] *bu bâbda birinci esâs ittihâz olunup da tedâbîr-i lâzime ana binâ edilerek "afallahu ammâ selef" müeddâsına ri'âyet ve* "erhamû azizen kavme zill"*muktezâsınca icrây-ı lâzime-i mürûet ve "Faslahû beynehümâmâ bi'l-adli ve aksıtû innallahe yuhibbü'l-muksitîn"*[19] *emr-i münîfine tevfik-i hareket edilse ve memurîn-i mülkiyye ve askeriyenin,*

Beşirîne zebânî ve lütf u hâşî
Tüvânî ki filî be-mûyî keşî

tarîka-i enîkasınca devâm-ı sülûk ve hareketleri için ta'lîmât-ı lâzime ve tenbîhât-ı kâmile ihsân buyrulsa ihtilâfât-ı vâki'a külliyyen ber-taraf olarak iki taraf dahi,

Garaz ez saltanat der în âlem
Râhat-ı hâtır fakîrânest

vefkınca hissedâr-ı fevâid-i bî-şümâr olur ve ol hâlde hudûd işleri cânibeynin hâlisâne teşebbüsâtıyla bi's-suhûle hüsn-i sûret bulur i'tikâd-ı kavîsindeyim.

Ba'de-ez-in dahi âfitâb-ı vedâd ü müvâlât sipihr-i ittihâd ü ittifâkda nur-efşân-ı musâfât olarak şol ki lâzime-i dîn ü millet ve mukteza-yı levâzım-ı şerî'attır kemâ-hiye hakkuhâ taraf-ı kaânîlerinden mer'î olmak ve ebvâb-ı mufâvazât ve mürâselât meftûh tutulmak me'mûl-i hayriyyet-şümûl-i şâhânemizdir.

Hemîşe bedr-i fîrûz-ı bahtiyârî ez ufk–ı ittifâk ve yegânegî...
Fi sene 1298

Sis Katoğikosluğu hakkında tasarı

Bir vakitten beri Ermeni patriğinin Devlet-i Aliyye hakkında ortaya çıkan haince davranışları Babıâli'ce söz konusu olduğu

18 Kur'ân-ı Kerim, Âl-i İmrân suresi, âyet: 134
19 Kur'ân-ı Kerim, Hucurât suresi, âyet: 9

hâlde bu sırada Dersaadet'e gelen Sis katoğikosu da Patrikhâne'nin tahakkümünden şikâyet etmekle Sis Katoğikosluğu hakkında bilgi ve kanaatim sorulduğundan katoğikosluklar hakkında tarihi ve resmi bilgileri içeren bir lâyiha kaleme alınarak Babıâli'ye takdim olunmuştur. Sureti buraya kaydolunur:

Sis Katoğikosluğu hakkında tasarı

Ermenilerin papaları yerinde bulunan ve katoğikos denilen umumi reislerinin aslında makam ve mezheplerince en eski ruhani merkezleri Eçmiyazin Kilisesi olduğu hâlde Tatar kavminin o havaliyi istilâları üzerine Ermeniler etrafa dağıldıkları sırada katoğikos da Ermenilerce kutsal sayılan bazı mezhebe ait emanetleri alıp beri tarafa kaçmış ve Kozan havalisinde yerleşerek Sis'teki manastır ve kiliseyi inşa edip orasını ruhanî merkez yapmıştır. Fakat katoğikosun bu şekilde Eçmiyazin'den kaçışında akrabasından biri de Van tarafında bulunan Ahtamar'da kalıp bir kilise inşa etmekle o da ol tarafça Ermenilere bir umumî reis olmuştur ve iki kilisede de katoğikosluk boşaldıkça onların torunlarından biri seçilmekle ikisinde de katoğikosluk mirası sürmüştür.

Tatarların kahır ve galebeleri yok olduktan sonra Ermeniler Eçmiyazin'de toplanıp yine eski mabetlerini mamur ettiklerinde eski katoğikos neslinden Sis'te katoğikos bulunan zatı emanetler ile beraber Eçmiyazin'e gelmek üzere davet etmişler ise de bu familya hayli müddetten beri Sis'te yerleşmiş olduklarından Eçmiyazin'e gitmediğinden o tarafın piskoposları içlerinden birini Eçmiyazin katoğikosluğuna seçmişler. Bu cihetle Ermeniler için üç umumi reis ortaya çıkıp bunlardan Eçmiyazin katoğikosu seçim yoluyla, Sis ve Ahtamar katoğikosları da miras yoluyla belirlene-gelmişlerdir. Revan havalisinin Ermenileri Eçmiyazin'i, Kürdistan tarafının Ermenileri Ahtamar'ı ve Kozan, Maraş ve Haleb cihetlerinin Ermenileri Sis'i kendilerine merci bilmişler ve bu üç

katoğikos da zeyt-i mukaddes [kutsal yağ] denilen belesan yağını çıkarıp piskopos rütbesi vermeleriyle üçü de Ermenilerin papaları makamında birer umumi reis bulunmuşlardır.

Eçmiyazin kilisesinin kıdeminden ve katoğikosları genel seçimle tayin olunmasından ve Ermenilerin çoğunluğu o tarafta olduğundan diğerlerinden daha çok şöhret bulmuş ve Dersaadet'teki Ermenilere de merci olmuştur. Bu yüzden her sene Eçmiyazin'den İstanbul'a ruhani reisler gelerek İstanbul Ermenilerinden para toplarlar ve bazı İstanbul'un zengin sarrafları Eçmiyazin'e surreler (kese-hediye) gönderirler idi. Yakın zamanda Rusya devletiyle İran devleti arasında zuhura gelen savaşta Rusyalı Revan Eyaletini zapt etmekle meşhur Kazzaz Artin diğer Ermeni muteberlerini toplayarak aralarında konuşmadan sonra:

"Revan Eyaleti şimdiye kadar İran devleti elinde bulunup biz Eçmiyazin'i bu tarafa çekiyor idik. Şimdi orası bir kuvvetli devletin eline geçti. Bundan sonra orası bizi çeker. Bu ise Devlet-i Aliyye'nin Ermeniler hakkında derkâr olan emniyet ve güvenine halel getirebilir. Hâlbuki Devlet-i Aliyye'nin mali işleri ve bütün devlet memurlarının işlemleri Ermeni sarraflarının elindedir. Bu emniyete halel gelir ise bunca servet kaynağımız elimizden gider. Biz bundan sonra mümkün mertebe Eçmiyazin'den ilişki bağlarımızı kesmeliyiz" diyerek Eçmiyazin'e gönderilen keselerin kesilmesine dair bir karar verdirmiş ve keyfiyeti gizlice o vakit Reis-i küttab makamında bulunan Akif Paşa'ya bildirerek Ermenilerin Rusya tarafına temayülünden kendileri maddeten büyük zarara uğrayacakları gibi Devlet-i Aliyye'ye de manen zarar geleceğinden bahisle keselerin kesilmesinden dolayı Rusya Elçiliğinden gelmesi muhtemel tebliğatın dikkate alınmamasını hatırlatmıştır. Gerçekte o vakit Rusya Elçiliği tarafından İstanbul Ermenilerinin Eçmiyazin'e olan eski bağlantılarına halel getirilmemesi iki devletin çıkarlarına uygun olacağından bahisle

bu keselerin kesilmemesi için tekrar tekrar tebliğat yapılmış ise de Akif Paşa baştan savma cevaplar ile geçiştirmiştir. Bu hususa dair Akif Paşa ile Rusya Elçiliği baş tercümanı aralarında geçen konuşma ve tartışmaların durumu Babıâli'ce seleften halefe duyulan ve bilinen müteselsil rivayetlerdendir.

İşte o vakit İstanbul'ca Sis Katoğikosluğuna ehemmiyet verilerek İstanbul Ermeni Patrikliği dairesindeki kiliselerde Sis Katoğikosunun ismi okunmaya ve Sis'te piskoposluk rütbesi alan ruhani reislik her tarafta tanınmaya başlamıştır. Fakat İstanbul Ermeni Patrikliği dairesinde bulunan Ermenilerin ileri gelenleri iki kısım olup birtakımı Kazzaz Artin'in seçtiği yeni yol üzere Sis Katoğikosluğuna bağlılığı isteyen takım idi. Diğeri eskisi gibi Eçmiyazin'e bağlı kalmak düşüncesinde bulunanlar olup Rusyalılar da politikaları gereğince tabii ki bu ikinci kısmı sahiplenmişlerdir. Eçmiyazin kilisesi Ermenilerin eski merkezi olduğundan katoğikosu birinci sayılır ise de Sis katoğikosu da Ermeni mezhebince kutsal sayılan emanetler kendi ellerinde bulunmak ve eski katoğikosların neslinden olması münasebetiyle üstünlük iddiasından geri durmamışlardır. İstanbul Ermeni patriği her kim olursa olsun bir piskopos olup mezhepçe ruhanî reis olmadığı cihetle belesan yağı çıkaramaz ve piskoposluk rütbesi veremez ise de devletçe bir büyük rütbede bulunarak gerek Sis ve gerek Ahtamar katoğikoslarının devlete ait olan işlerinde onlarla Babıâli arasında aracı olduklarından her vakit İstanbul Ermeni patrikleri her tarafça nüfuzlarını yürütmüşlerdir. Çünkü devletçe katoğikosların ruhanî güçleri aranmayıp Babıâli'ce resmen Ermeni patriği tanınmakta olmasıyla Ortodoks mezhebinde bulunan Hıristiyanların birinci ruhanî reisleri olan İstanbul Rum patriğinin sahip olduğu ayrıcalıklar tamamıyla Ermeni patriğine de verilmiştir. Bu cihetle Ermeni patrikleri Sis ve Ahtamar işlerine bazen haklarından çok müdahale etmişlerdir.

1261 senesi Cemaziyelahiri başlarında çıkarılmış bir adet berat-ı âlî münderîcatına nazaran Ahtamar manastırında katoğikos namıyla eskiden beri Ohan Rahib beratsız ikamet etmekte olduğu hâlde vefat etmiş olduğundan diğer marhasalıklar gibi İstanbul Ermeni Patrikliği tarafından istida ile özel marhasa tayin olunmadıkça kimseye marhasalık ve katoğikosluk ettirilmemek üzere o vakit İstanbul patriği tarafından verilen takrir üzerine çıkarılan padişah fermanı gereğince bundan böyle katoğikosluk unvanı olmamak üzere Erzurumlu Karabet Rahip marhasa tayin olunmuştur. Sonradan boşalma meydana geldikçe o şekilde çeşitli tarihlerde beratlar verilmiş ise de 14 Cemaziyelahir 93 tarihinde yine Ermeni patriği tarafından yapılan inha üzerine katoğikos unvanıyla Haçadur Rahip seçilerek Ahtamar katoğikosluğuna tayin olunmuştur. Fakat beratında katoğikosluğun levazımından olan yağ çıkarmak ve piskoposların azil ve tayinlerine muktedir olmak maddeleri şartlar arasına konmamıştır.

1279 tarihinde Ermenilere mahsus olarak yapılan nizamnâme lâyihasının değiştirilmesi ve düzeltilmesi için Babıâli'de kurulan komisyonda Sis katoğikosluğu hakkında yürürlükte olan veraset usulünün kaldırılmasıyla katoğikosluk boşalınca yalnız Sis dairesi piskoposlarına hasredilmeyerek genel seçim ile katoğikos tayin olunması gibi Sis'e dair bazı maddelerin nizama alınması Ermeniler tarafından istenilmiş ise de o vakit Kozan Dağları Kozanoğulları elinde bulunduğundan oraya dair nizama bir şey katılması uygun görülmeyip her ne vakit Kozan bölgesi itaat ve inzibat altına alınır ise o vakit bu gibi maddelerin nizamnâmeye eklenmesi hususuna karar verilmiş idi.

Ardından Fırka-i Islâhiye ile Sis'e varılarak Kozan ve havalisinin zapt ve ıslahı işinde Sis Katoğikosu Kirağos Efendi ile Kozan Ermeni ileri gelenlerinin epeyce yardımları görülmüş idi. Ancak bu ıslahat esnasında Kirağos ölünce yerine

akrabasından Nigoğos adlı piskopos o bölge piskoposlarıyla halkın ileri gelenleri tarafından katoğikosluğa seçilerek düzenledikleri mahzar Babıâli'ye takdim olunmuş idi. O vakit ise Dersaadet'teki Ermeni ileri gelenleri iki fırka olup biri Sis katoğikosluğuna önem vererek daima Eçmiyazin'e baş vurmak ihtiyacından kurtulmak üzere Sis manastır ve kilisesini güzelce tamir ve Sis ile Adana arasındaki yol düzeltilerek manastır bağlarından olmak üzere hanlar inşa edilmek fikrinde bulunup manastırın tamir masraflarına yardım için devlet tarafından da beş yük kuruş kadar akçe ihsan buyrulmak gibi bazı imtiyazlar gösterilmek düşünülmüş idi. Diğer fırka da bağlantılarını Eçmiyazin'e hasrederek Sis katoğikosluğunu ehemmiyetten düşürmek fikrinde olup yabancı devletlerden bazısı da politikası gereğince bu fırkayı sahiplenmekte idi ve Eçmiyazin taraftarı olan bu ikinci fırka o vakit Patrikhanece birinci fırkaya galip gelerek Nigoğos'un katoğikosluğu reddedildiğinden Patrikhane ile Sis kilisesi arasında ihtilâf ve ayrılık meydana geldi. Sis piskoposları ve Kozan Ermenileri ileri gelenleri eski usul üzere katoğikoslarını kendileri seçmeye hakları olup Patrikhane'nin vazifesi anların istidalarını Babıâli'ye arz ile kapı-kethüdalığı derecesinde bir aracılıktan ibaret olduğunu iddia ederlerdi. Patrikhane heyeti ise bu konuda veraset usulünün kaldırılmasıyla genel seçime baş vurulmak gerekliliğini savunurlardı. Bu veraset usulünün kaldırılmasına dair henüz Ermeni nizamnâmesine bir madde eklenmemiş olduğu hâlde o vakit hemen Patrikhanece Nigoğos'un seçimi hakkında olan zikredilen mahzarın reddiyle genel seçime baş vurulması oy çokluğuyla karar altına alınmış idi.

Kozan Ermenileri ise işin ertelendiğini görerek hemen bazı seçkinlerle piskoposlar manastıra girip ve zeyt-i mukaddes [kutsal yağ] dedikleri belesan yağı ile Nigoğos'un saçlarını yağlayıp katoğikosluk makamına geçirdiler ve kilise

emanetlerini kendisine teslim ediverdiler. Bu muamele Ermeni Patrikhanesi'ne pek ağır geldiyse de Patrikhane'de Katoğikos aleyhine kullanılacak bir rûhâni kuvvet olmadığından Patrik'in devlet sayesinde sahip olduğu iktidarı kullanarak Nigoğos'u zorlayarak istifaya mecbur eylemek üzere Dersaadet'e çağırılması Babıâli'den istendi.

Sislilerin hareketi âdet ve geleneğe dayalı olup Patrikhanece Sis hakkında tasarlanan hususlar da henüz nizamnâmelerine eklenmemiş olduğundan dolayı bunda devletin nizamına aykırı bir hareket de olmadığından Nigoğos hakkında bir zorlama yapılmasına bahane yok iken Patrikhanece çoğunlukla verilen kararın icrasına her nasılsa o vaktin hükmünce müsaade buyurularak Nigoğos zorla Dersaadet'e getirilerek Patrikhaneye teslim ve hakkında adeta cani muamelesi yapıldı ve hayli müddet İstanbul'da tutuklu kaldı. Onun bu tarafa getirilmesi üzerine Patrikhane tarafından Mıgırdıç adında bir marhasa Sis katoğikosluğu kaymakamı tayin edilerek Sis'e gönderildiyse de Sisliler kabul etmedikleri cihetle manastıra giremeyip Ayntab'a vardı, Protestan mezhebine girdi yakayı kurtardı.

Sonra Patrikhane'ce ortaya çıkan ihtilâf üzerine pek çok görüşmelerden sonra oy çokluğuyla verilen karar gereğince Sis katoğikosluğu hakkında yürürlükte olan veraset usulüne aykırı olarak genel seçime başvurarak seksen dokuz senesinde Sis katoğikosları neslinden olmayan diğer Mıgırdıçad bir piskopos Sis katoğikosluğuna seçilmiş ve Patrik'in takriri üzerine çıkarılan berat-ı âlîde eski şartları üzere belesan yağı çıkarmak ve dairesi dâhilinde olan piskoposları azil ve tayin edebilmek maddeleri de eklenmiştir. Mıgırdıç bu berat-ı âlî ile Sis'e varınca Kozan Ermenileri padişah fermanına itaatle ister istemez manastır ve kiliseyi ona teslim ettiler ise de kendisine kabul yüzü göstermedikleri cihetle Sis'te duramayıp o

vakitten beri Haleb cihetinde dolaşmakta ve ekseriya Maraş'ta ikamet eylemekte bulunmuştur.

Eçmiyazin taraftarlarının açıklandığı üzere galip gelmesinden yararlanmak üzere Eçmiyazin katoğikosu tarafından ruhani işlere nezaret eylemek için Dersaadet'e bir vekil gönderip resmen Babıâli'ye durum bildirildiyse de Babıâli tarafından kesinlikle reddedildiği Mezahib Odası'nda mahfuz bulunan seksen beş ve seksen altı tarihli muhabere evrakında münderiçtir. Bir de Dersaadet'te tutuklu bulunan Nigoğos her ne kadar katoğikosluktan istifa etmek üzere zorlanmış ise de istifa etmeyip hâlbuki onun üzerinde bulunan ruhani rütbesi baki oldukça Mıgırdıç'ın katoğikosluğu geçerli olup olmayacağı Ermeniler arasında tartışılarak birçoğu bundan dolayı zihinlerini şüpheden arındıramadıklarından Patrikhane tarafından Nigoğos bir manastıra sürülüp hapsedilerek sonunda istifaya mecbur edilmiştir. Lâkin bu karmaşalar arasında Sis katoğikosluğu işleri bozulmakla Kozan ve Maraş cihetlerinde pek çok Ermeniler mezhep değiştirerek birçoğu Katolik ve bir miktarı protestan oldular. Mıgırdıç ise âciz ve şaşkın kalarak H. doksan senesinde Babıâli'ye özel adamla takdim eylediği dilekçesinde Ermenilerin Katolik mezhebine girmelerinden ve bu hâl ile yakında Sis katoğikosluğu mahvolarak ruhani mercileri Eçmiyazin'e münhasır kalacağından bahisle ayrıcalıklarının genişletilmesini ve nakdi yardım yapılmasını istemekle durum Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ'da görüşülüp icabına bakılmak üzere Hariciye Nezaretine havale buyrulmuş ise de onun üzerine bir işlem yürütülmeyip iş hâli üzere kalmıştır.

Sis katoğikosluğunun durumunun karışmasından dolayı o havalideki Ermenilerin mezhep değiştirmeye meyilli olmaları Ermeni Patrikhanesi'ni dahi fazlasıyla etkiledi. Hâlbuki işi Patrikhane dağıttı. Sonra da toplayamadı ve şimdi mülkiye memurları tarafından Ermeniler hakkında sahiplik tavrı gösterilerek bu yolda işin önünü alabilmek üzere Nezaret-i

acizîye müracaat eyliyor ve daha önce Sis işlerine hak ettiğinden çok fazla karışmış iken şimdi Katoğikos'un müstakil olduğunu söylüyor. Hâlbuki Mıgırdıç'ın Sis'e gidip de manastırda ikamet ederek mezhep işlerini düzenlemeye çalışması için Patrikhane tarafından kendisine söylendiğinde onun tarafından da bazı teklifler ileri sürüldüğü ve sonunda ya Sis'e gidip de işinin başında bulunması veya istifa eylemesi Patrikhane tarafından kendisine söylendiği yapılan haberleşmelerden anlaşılmıştır.

Hâlbuki Sis manastır ve kilisesi şimdi büyük tamire muhtaç olup Mıgırdıç'ın ise o havalide hiç nüfuzu olmadığı cihetle katoğikosluğu dairesinden yeteri kadar para toplayıp onu tamir edebilmesi pek zordur. Bununla birlikte bu kere Maraş'tan memuriyet merkezi olan Sis'e gelip de o bölge piskoposları ve bazı ileri gelenleri ile birleşerek hem manastır ve kiliseyi tamir etmek ve hem de geçinecek kadar gelir bulmak üzere bu esnada davet mektupları göndermiş idi. Bu ise Haleb Vali-si'ne endişeye sebep olarak Mıgırdıç'ın oradan kaldırılması için telgraf çekmekle Babıâli tarafından alınan emir üzerine kendisinin Dersaadet'e gönderilmesi telgrafla bildirilmiştir.

Adana vali vekili Akif Efendi ise bu konuda kendisine özgü bir düşünce ve yorumdadır. Şöyle ki: 3 Cemaziyelahir sene 97 ve 1 Mayıs sene 96 tarihli Başvekâlete takdim eylemiş olduğu bir adet dilekçesindeki iddiasında bazı tarihi bilgilerden ve Ahtamar ve Eçmiyazin katoğikoslukları üzerine cereyan eden rivayetler bir dereceye kadar o tarafa kuvvet verebilir ise de Sis Katoğikosluğu cismani bir nokta hâlinde bulunduğundan bahsederek Sis Katoğikosu Mıgırdıç Efendi'nin yağ çıkarmak için bu defa Adana'ya gelerek geçici olarak Sis'e geçmek arzusunda bulunuşu üzerine söz konusu olan samimi ve gizli görüşmeler arasında Sis denilen memleket medeniyete uygun bir yer olmadığı gibi zaman geçmesiyle manastırın da yapıları ve geliri yok olup harap olduğundan Sis

manastırının diğer uygun bir mahalle nakil ve değiştirilmesine dair yukarıdaki bilgi ve yorumların içeriğine tamamen aykırı olarak Mıgırdiç Efendi'de gördüğü meyil ve arzunun bir derece daha dikkat çekmesi üzerine derhâl tasdik tasavvur ve hayalleriyle beraber gerçekte katoğikosluğun Haleb ve Adana gibi bir mahalde bulunmasındaki iyilikleri sıralamış ise de kendileri Kudüs-i şerif arzusunda bulunup hatta Haleb Valisi Said Paşa'nın da bu konuda destekleyeceğini söylemiştir, diye hikâye ettikten sonra gereğine göre kendilerinin resmen istidaya kadar sevk edilip edilmemesi hususunda izin istemiştir.

Âkif Efendi'nin verdiği bilgiler ve yorumları gerçeğe hiç uygun görülmez. Mıgırdıç Efendi nasıl bir dil kullandı, maksadı ne idi bilmem. Fakat Sis manastırını diğer mahalle naklettiremeyeceğini kendisi çok iyi bilir. Eğer mümkün olsa Kazzaz Artin gibi vaktiyle Dersaadet'te nüfuz kazanmış kişiler onu İstanbul'a nakledip Ermeni patrikliği ile birleştirerek Eçmiyazin'den tamamen bağlarını koparırlardı. Bir müddetten beri Sis katoğikosu yukarıda geçtiği üzere Maraş'ta ikamet ettiği gibi başka bir beldede de ikamet edebilir. Ancak her nerede bulunursa bulunsun yağ çıkarmak için behemehâl Sis'e gitmeye mecbur olacağından başka yerde ikameti geçici ve iğreti bir keyfiyet olur. Yok eğer yağ çıkarmak için de Sis'e gitmeyecek olursa o hâlde katoğikosluk lafzı lafta bir unvandan ibaret kalır ve mezhebi törenlerin icrası için Sis katoğikosluğu mülhakatı da Eçmiyazin'den yağ getirtmeye ve piskoposluk rütbesi almak için behemehâl Eçmiyazin'e gitmeye mecbur olacaklarından Eçmiyazin taraftarlarının arzuları tamamıyla gerçekleşmiş olur. Şu hâle göre başlangıcı ve bitimi belirsiz ve bilinemez olan bir hususta Mıgırdıç Efendi'ye resmen istida ettirmek üzere hükumet tarafından teşvike çalışmak hiç münasebet almaz.

Sis'in cismani bir nokta hâlinde olması yorumu da gerçeğe aykırıdır. Zira Ermenilerin oldukça çok bulundukları Revan ve Van taraflarına burası pek uzaktır ve bu bölge Ermenileri hep Türkçe konuşup Ermenice bilmezler. Böyle hususlarda ise dilin büyük etkisi vardır. Bir de Sis Katoğikosluğu dairesindeki Ermenilerin sayısı çevrelerindeki Müslüman nüfusa göre çok çok azdır. Sis kazası merkezinde bulunan Ermenilerin miktarı üç yüz elli dolaylarındadır ve bütün Kozan Sancağı'ndaki Ermenilerin miktarı iki bin dört yüz hane kadardır. Adana Sancağı'ndaki Hıristiyanların toplamı bin yüz küsur hane olup bunların da bir miktarı Katolik veya diğer mezheptedir. Maraş Sancağı'nın havi olduğu yirmi iki bin yedi yüz bu kadar haneden ancak dört bin altı yüz küsuru gayrimüslim olup içlerinde biraz Yahudi ve bir haylicesi de Ermeni mezhebinde olmayan Hıristiyanlardır. Bu sancakta Ermenilerin çokluk üzere topluca bulundukları yer mahut Zeytin kazasıdır. Hâlbuki buradaki Ermenilerin toplamı bin yedi yüz bu kadar haneden ibarettir ve Haleb Vilâyetinin havi olduğu doksan yedi bin yedi yüz bu kadar hanenin seksen altı bin beş yüz bu kadarı Müslüman ve sekiz yüze yakın miktarı Yahudi olup geri kalan on bir bin bu kadar hanesi Hıristiyan oldukları hâlde çeşitli mezheplere bölünmüş olarak az bir kısmı Ermeni'dir. Bundan dolayı Sis'in Ermeniler için cismani bir toplanma merkezi olamayacağı açıktır. Bu cihetle Ermenilerden zihninde fesat olanlar ancak Kürdistan cihetine nazarı hasretmektedirler. Bununla beraber o bölgede on beş seneden beri Katolik ve proteston mezhepleri moda hükmüne girmiş olduğu cihetle günden güne Ermeniler azalmaktadır ve az vakit zarfında Zeytin Ermenilerinden birçoğu Katolik olmuşlardır. Yapılan açıklamalara göre Sis katoğikosluğu meselesi Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ'da önemle görüşülerek bu konuda bir hareket hattı seçilmesi çok lüzumludur.

Fî sene 1298/1881

Tekmile/Ek - *Sis katoğikoslarının ellerine emanet olarak bırakılmış olan bir el iskeleti ki gümüş ile kaplanmış ve vaktiyle Eçmiyazin'den naklolunmuştur, Ermenilerin inancınca Cercis'in iskelet olmuş elidir. Mıgırdıç Maraş'ta bulunduğu müddetçe bu el de yanında idi. Bu kere Dersaadet'e gelecek olduğunda Katoğikosluk dairesinden çıkmış olacağı cihetle Sis Ermenileri onu alıp Sis Manastırı'ndaki emanet odasında saklamışlardır.*

Sultan Abdülaziz Han'n katli meselesi ve zanlıların yargılanması

Bu esnada cennet-mekân Sultan Abdülaziz Han hazretlerinin nasıl katledildiği meselesi ortaya çıktı ve işbu doksan sekiz Cemaziyelevvelinde padişah bu konuyla çok meşgul oldu. Katline teşebbüs eden üç bekçi makulesi kişilerle kurenadan Fahri Bey ve bu işde bulunan Binbaşı Necib ve Namık Paşazâde Ali Bey ile bu emri veren Damat Fethi Paşazâde Mahmud Paşa ile beraber o vakit Mâbeyn-i Hümâyûn müşiri bulunan diğer Damat Nuri Paşa Yıldız Saray-ı hümâyûnunda tutuklanarak sorgu altına alındılar. İzmir Valisi Midhat Paşa ile Manisa'da ikamet üzere bulunan eski Sadrazam Büyük Rüşdü Paşa da sanık olduklarından onların soruşturmasını yürütmek için bir soruşturma heyeti ile İzmir'e gitmek üzere 98 senesi Cemaziyelahirinin on yedisine rastlayan Mayısın dördüncü [16 Malıs 1881] Pazartesi günü memur olarak Mâbeyn-i Hümâyûn'a gitmiş idim. Önceden Şûrâ-yı Devlet reisi olan Örfî Paşazâde Ali Paşa İzmir valiliğine tayin buyrularak bizimle birlikte gitmeye hazırdı, ancak görevi ilan olunmamıştı. Midhat Paşa ise keyfiyeti evvelce araştırıp haber almış olduğundan tutuklanacağı gece askerin hükumet konağını abluka etmek üzere hareketinden yarım saat evvel İzmir'deki Fransız Konsoloshanesine kaçmıştır.

Mâbeyn-i Hümâyûn'da iken İzmir müddeî-i umumîsine Midhat Paşa'nın teslim olunmasını talep eylemesi için telgraf yazdım. Midhat Paşa ise İtalya konsolosuna,

"Ben İstanbul'a giderim ama yabancı bayrağı altında giderim" yollu sözler söylemiş olduğu İzmir kumandanı olup bu kere vali vekilliğine tayin olunmuş olan Hilmi Paşa'ya söylemiş olduğuna dair Hilmi Paşa tarafından telgraf geldi. Bunun üzerine Midhat Paşa'ya tebliğ olunmak üzere Hilmi Paşa'ya bu telgrafı çektim,

Midhat Paşa'ya tebliğ olunmak üzere İzmir Valiliği vekilliğine

İzmir'de Fransız devleti konsoloshanesine firar eyledikleri hakkında resmi bildirim yapılmamış olsaydı kesinlikle güvenilmezdi. Özellikle "İstanbul'a gitmekten çekinmem. Ancak bir yabancı sancağı altında olarak giderim" yollu ifedeleri belgeli olarak haber alınmasaydı inanılmazdı. Adaletle idare olunur medeni milletlerin memurları kişisel durumlarından dolayı sanık bulunan zatı sahiplenmeyecekleri açıktır. Mahkemelerimizin dost ve düşman gözlerinde ne derece güven verdiği belirtmeye muhtaç değildir. Muhakemeye karar verildiği hâlde adliye kanunlarına uyularak açık muhakeme icrası tabii olmasıyla beraber muhakemenin alacağı sonuç zatlarının savunmasına göre olur. Kaldı ki padişah hazretlerinin lütuf ve merhametleri eserlerinden olmak üzere bir saygıdan dolayı özel surette soruşturulmalarının orada yürütülmesi için bir soruşturma heyeti ile bizzat İzmir'e hareket etmek üzere bulunduğum hâlde şu suretle meydana gelen hareketlerinin işitilmesi yüce hâl ve şanlarına ve uymaya mecbur olduğumuz adalet kanununa tamamen aykırı görülmüştür. Bundan dolayı zorlamaya hacet kalmaksızın hemen kanun dairesine dönerek adli zabıtaya teslim olmalarını hatırlatır ve telgrafla cevap larını beklerim.

Fî 5 Mayıs sene 97/17 Mayıs 1881

Buna cevaben Midhat Paşa'dan aldığım telgrafta, hükümden önce hayatı garanti edilirse teslim olacağı yazılı olduğundan ona cevap yazılmak üzere iken Midhat Paşa'nın konsoloshaneden kışla-i hümâyûna naklolunduğu İzmir telgraf memuru tarafından haber verilmekle cevap yazmaya hacet görülmemiştir. Çünkü Midhat Paşa'nın teslimi için padişah tarafından özel bir surette Fransız elçisine etkili bir telgraf çekilip o da Paris ile telgrafla haberleştikten sonra Midhat Paşa'nın himaye olunmaması için İzmir konsolosuna kesin emir vermekle Midhat Paşa çaresiz Kumandan Paşa'ya teslim olmuştur ve Kumandan Paşa onu konsoloshaneden alıp kışla-i hümâyûna nakledip tutuklamıştır. Biz de sorgulama heyetiyle İzmir Valisi Ali Paşa'yı alıp İstanbul vapur-ı hümâyûnuna binerek Cemaziyelahirin on dokuzuncu çarşamba günü akşam üstü Dolmabahçe önünden hareketle ertesi akşam üstü İzmir'e vardık. Derhâl Vali Paşa çıktı. Kumandan Paşa ile beraber Midhat Paşa'yı kışladan alıp vapur-ı hümâyûna getirdiler. Hemen o gece sorgulanmaya başlandı. Rüşdü Paşa'nın Manisa'dan İzmir'e getirtilip sorgulanması padişah iradesi gereğinden ise de İzmir'e nakli mümkün olmayacak derecede hasta olduğu evvelce tabipler tarafından haber verildiğinden bu kere vapurun tabibi İshak Bey ve belediye dairesi tabibi Kumandan Paşa ve padişah yaverlerinden olup İzmir'de bulunan Hüsnü Bey ile birlikte Manisa'ya gönderildi. Manisa'ya vardıklarında Kumandan Paşa tarafından gelen telgrafta Rüşdü Paşa'nın İzmir'e gelmesini mümkün olabileceği bildirilmiş idi.

Bu sırada Rüşdü Paşa'nın diğer vapur ile Dersaadet'e nakli Hüsni Bey'e verildiğinden hemen sorgulanmasını kesip Midhat Paşa'yı koruma altında Dersaadet'e getirmemiz için Serkurenâ-yı şehriyârî tarafından telgraf emri geldi. Biz de hemen Cemaziyelahirin yirmi ikinci cumartesi günü sabahleyin İzmir limanından demir alarak gece Seddülbahir önlerinde kaldık ve ertesi akşam yani Pazartesi gecesi saat dört kararlarında

Dolmabahçe önünde demir attık ve Midhat Paşa'yı Yıldız Kasr-ı hümâyûnu bahçesine çıkardık. Biz de oraya çıkıp gece Mâbeyn-i hümâyûn'da kaldık. Ondan sonra Midhat Paşa'nın sorgulanması orad a tamamlanmıştır. Rüşdü Paşa'nın sorgulanması için de Temyiz Mahkemesi Ceza Reisi Lebib Efendi İzmir'e gönderilmiştir.

İşte bu sırada gazetelerle yayınlanmak üzere bir lâyiha kaleme alınıp padişah iradesiyle Vakit gazetesinde yayınlanmıştır. Sureti aşağıda yazılıdır:

Lâyiha

Bazı tanık olanlardan öğrenildiğine göre Sultan Abdülaziz Han hazretlerinin "tezkiye"sinde üç türlü söz işitilmiş "Allah affeyleye" "Allah rahmet eyleye" "Allah şefaatine nail eyleye." Bu üç sözün meziyetlerini anlamak için Müslümanlarda yapılmakta olan tezkiye usulünün izah edilmesi gerekir. Şöyle ki: Her kim olursa olsun cenaze namazı kılınacağı vakit müezzin efendi tarafından ölen erkek ise "er kişi niyyetine" ve kadın ise "hatun kişi niyyetine" diye seslenilir. Onun üzerine cenaze namazı kılınır. Daha sonra imam efendi ölünün tezkiyesine başlayarak "Cemaat bu zatı nasıl bilirsiniz" diye sorar. "Ölülerinizi hayır ile yâd edin" hadis-i şerifinin anlamına uyarak kimse kötü söz söylemez. En kötüsü susmaktır. Bütün cemaatin susması Müslümanlarca çok nadir olmuştur. Çoğunluğu hayır ile yâd eyler. Fakat dikkat olunursa çıkan seslerden ölenin hakkında halkın düşüncelerinin derecesi anlaşılır. Günahkâr bir adam ise "Allah affeyleye" derler ve hâli belli değilse "Allah rahmet eyleye" deyip ancak bunda da derecesine göre sesler bazen hafifçe dillerinin ucundan ve bazen candan gönülden çıkar. Halkın hüsnü zannına ermiş bir büyük zat ise "Allah şefaatine nail eyleye" diyenler bulunur. Sultan Abdülaziz Han hazretleri bir hafta evvel şanlı bir padişah olup göz ucuyla iltifatına mazhar olmak için herkes vesile ararken "er kişi niyyetine" sözünün hazır olanların

sinirlerini ne derece titrettiğini tarif mümkün değildir. Fakat hakkında kamuoyu muhtelif idi. Çünkü kendi kendini öldürmüş olduğu yayıldığından buna inananlar "Allah affeyleye" diyerek bu günahının af ve mağfiret buyrulmasını Cenab-ı Hak'tan niyaz etmişlerdir. Tereddüt ve şüphe üzere bulunanlar da candan gönülden "Allah rahmet eyleye" demişlerdir. Bazı dikkatli kişiler ise yayıldığı gibi kendi kendisinin kol damarlarını kesmesine aklen imkân görmediklerinden şehitliğine inandıklarından "Allah şefaatine nail eyleye" diyerek şehit olduğunu ima etmişlerdir. Birtakım hainler -ki kemiklerindeki ilikleri bile şehit hazretlerinin ekmek ve nimetiyle meydana gelmiştir - onun hayatını yok ettiklerinden başka ahirete günahkâr gittiğini yayarak sevenlerin kalplerini bu yüzden de dağlamışlar ise de -Cenab-ı Hak ömür ve şevket-i şahanelerin uzun buyursun- padişah hazretleri bu kere gerçeği ortaya çıkarmışlardır.

Yakında yapılacak açık yargılamanın birinci faslında Sultan Abdülaziz Han hazretlerinin sabren ve gadren katledildiği kimsenin tereddüt ve şüphesi kalmayacak şekilde açığa çıkacağından hainlerin ezalarının verilmesinden önce halk dilinde Sultan Aziz'in elkâbına şehit unvanı ilâve olunacağı açıktır.

Lebib Efendi İzmir'den döndü. Suçlama heyeti istenildi. Derhâl heyeti Saray-ı hümâyûn'a gönderdik. Evrakı incelediler. Bekçi ve korucu makulesinden Pehlivan Mustafa, Cezayirli Mustafa ve Mehmed adlı şahıslar ile Sultan Abdülaziz'in kurenasından Fahri Bey, Binbaşı Necib ve Namık Paşazâde Ali Beyler, Damat Nuri ve Mahmud Paşa ile Midhat ve Rüşdü Paşaları ve Kaymakam İzzet Bey ile Sultan Murad'ın kurenasından Seyyid Bey'i suçladılar. Bu sırada Sultan Murad'm annesi de suçlanmıştır.

Yıldız Kasr-ı Hümâyûnu bahçesinin Ortaköy cihetindeki Malta Karakolhanesi önünde çadırlar kuruldu ve bir büyük çadır mahkeme yapıldı. Haziranın on beşinci Pazartesi günü

muhakemeye başlandı. Akşama kadar sürdü, bitmedi. Ertesi sabahleyin yine muhakemeye girişildi. Akşama kadar sürdü. Nihayet iki Mustafa, Mehmed ve Fahri'nin taammüden adam öldürme, Necib ve Ali Beyler, Nuri, Mahmud ve Midhat paşaların katilde ortak, İzzet ve Seyyid beylerin kâtile yardımcı olarak suçlu olduklarına karar verildi. Ertesi gün saat üçte yine mahkeme açıldı. İzzet ve Seyyid beylerin onar sene müddetle küreğe konulmalarına ve diğerlerinin idamlarına hükmolunarak hüküm alenen kendilerine bildirildi. Daha sonra Mahkeme-i Temyiz heyeti de Yıldız Kasr-ı Hümâyûnu'na çağrılıp bahçedeki çadırda toplandı. Cinayet İstinaf Mahkemesi'nin ve diğer belgeleri ile Midhat Paşa tarafından verilen itiraz dilekçesi okunarak Cinayet İstinaf Mahkemesi'nin ilamı tasdik edildi. Ancak mahkumların Saray-ı Hümâyûn'da tutulup sorgulanmaları, Saray-ı Hümâyûn bahçesinin bitişiğinde bulunan Malta Karakolhanesi yanında çadır kurulup da mahkeme yapılması, Temyiz Mahkemesi'nin de Saray-ı Hümâyûn bahçesindeki çadırda toplanması, kısaca sorgulanma, muhakemenin özel bir şekilde yapılması ve hükmün verilmesinde acele edildiğinden Midhat Paşa'nın layıkıyla savunmaya vakit bulamadığı bahanesiyle şikayet eylemesi itiraza sebep olarak halk arasında dedi-koduya sebep oldu. İngilizler ise Midhat Paşa'yı sahiplendiklerinden bu durumları bahane ederek söylenmeye başladılar. İngiliz elçisi de gayrı resmi Midhat Paşa'nın affını padişaha tavsiye etti. Bunun üzerine padişah tereddütte kaldı. Nihayet mahkumları İzzeddin Vapur-ı Hümâyûn'una bindirerek Taif'e gönderilmek üzere Ramazan'ın ikinci günü Cidde'ye gönderdi.

Bayramdan sonra Mekteb-i Hukuk'un ikinci sınıfı açıldı ve birinci sınıf talebesine haftada bir defa belâgat-ı Osmaniye okutmaya ve okutulan derslerin özeti zapt olunarak *Belâgat-ı Osmaniye* adıyla bir risale yazmaya başladım.

Şûrâ-yı Devlet azasından Ekrem Bey'in *Ta'lim-i Edebiyat* adıyla yazdığı risalenin bu esnada basımı tamamlandığından ona yazılan takrizin suretidir:

Ta'lim-i Edebiyat'a Takriz

Belagat ile hakikatin tadına varan ediplere açıktır ki Osmanlı dilinin aslı Türkçe olduğu hâlde Arapça ve Farsça ile karışık ve içi çe girmiş hoş bir dildir. Sanki manalar terzihanesinde Arap tarzı üzere biçilmiş ve Farsça usulü üzere dikilmiş olan Türkçe süslü dibaya bürünmüş bir bediü'l-beyanın şirin edalı şahididir. Zaten gramer sigalarında en mükemmel bir dil olduğu hâlde diğer dillerden aldığı kelimelerle hayliden hayli zengindir. Arapça ve Farsçanın nice meziyetlerini ihtiva etmesi yönünden edebiyatça da gayet nazik ve rengindir. Ancak edebiyatını kolaylıkla öğrenmeye vesile olacak oturmuş usüller konulmamış olduğu cihetle hemen halef, selefin yoluyla yetinmiştir. Hâlbuki yüz sene insan için bir asır ve dil için bir devirdir. Asırların geçmesi ve devirlerin dönmesi ile gerek insan toplulukları ve gerek dilin lehçe ve şivesi nice değişiklik ve başkalaşımlara uğrar. Önceden söylenmemiş fikirler sanki her mevsimde bir çeşit hoş giysiye bürünür ve her toplulukta bir çeşit tatlılık ve nüktelerle görünür. Bundan dolayı her dilin edebiyat öğretiminin usulü devrin mizacına uygun alması gerekir. Bu Hamidî bilim ve eğitim çağının güzel eserlerinden olmak üzere bu kere zamanın ediplerinin seçkin ve önde geleni Mahmud Ekrem Beyefendi geçmişlerin eserlerini inceleyerek çıkardığı kuralları toplayarak Osmanlı edebiyatının öğretilmesi hakkında bu güzel kitabı yazmış ve edebiyat yoluna gidenlere kılavuz caddesi olacak bir güzel çığır açmıştır. Allah çalışmasını kutlu eylesin.

İşbu bin iki yüz doksan dokuz senesi Şabanı başlarında Mekteb-i Hukuk dersleri tatil edilmiş ve *Belâgat-ı Osmaniye* risalesi de tamamlanmıştır.

Başvekil değişimi

O sırada Said Paşa azledilerek Abdurrahman Paşa başvekil oldu. Ancak Abdurrahman Paşa mutasarrıflık ve valilik memuriyetlerinde bulunup İstanbul'ca bir işde kullanılmamış ve mahsus meclislerde bulunmamış olduğu cihetle Başvekalet'e ait olan büyük işlerin tesviyesinden aciz kaldı. Bu sırada Mısır meselesi pek çok nezaket ve önem kazanmış olduğundan Abdurrahman Paşa hemen azledilerek yine Said Paşa başvekil olmuştur. Daha önce bazı sebeplerden dolayı Said Paşa ile aramız açılmış idi. Bu kere başvekil olunca işe bıraktığı yerden başladı ve azlimize kalkıştı ise de padişah tarafından müsaade buyrulmadı. Bunun üzerine birbirimize bazı açıklamalar yaparak bir dereceye kadar barıştık. Lâkin bazı önemli meseleler üzerine yapılan görüşmelerde fikirce aramızda az-çok farklılık bulunurdu. Bu cihetle kalben yine benden hoşnut olmaması tabii ise de görünürde şöylece bir dostluk üzere geçinirdik.

Bin üç yüz senesi muharreminin on dokuzuna rastlayan 1298 Rumi senesi Teşrîn-i sânîsinin yine on dokuzuncu cuma günü Said Paşa azledilerek yerine Vefik Paşa başvekil oldu. Vefik Paşa ile aramız bozuk olduğundan o gün bizim de Adliye Nezaretinden ayrılmamız gerçekleşti. Vefik Paşa tahammül edilmez tavır ve davranışlarından dolayı kırk sekiz saat sonra azledilerek Said Paşa yine makama geldi ve bu kere Sadaret unvanına sahip oldu. Lâkin biz mazul olarak bırakıldık.

Bu boş günlerde Cevdet Tarihi'nin onuncu cildi bitirilip bastırıldı ve on birinci cildi beyaza geçirildi. 1301 senesi başlarında on ikinci cilt de tamamlandı. *Kavaid-i Osmaniye*'nin de eksikler i tamamlanarak yeniden düzenlendi.

Sene 1302 - On ikinci cildin basımı tamamlanıp bir nüshası Viyana Sefiri Sadullah Paşa'ya gönderilmekle gelen mektubunun sureti aşağıda yazılıdır:

Ma'ruz-ı bendeleridir ki

Târîh-i Osmanî'nin on ikinci cildi elimize ulaştı. Yüce isimlerinin şöhretini âlemde devam ettirecek böyle bir nefis eserin iltifatlarla süslenerek hediye edilmesinden dolayı nail olduğum iltifat kulunuz için pek büyük övünç vesilesi olduğundan doğrusu nasıl teşekkür edeceğimi bilemem. Kitabı bir kaç defa gözden geçirdim. Mükemmelliğine hayran oldum. Eğer sekiz seneden beri içinde yaşadığım Batı edebiyatı âlemi, kulunuzu Şark'ın hayali mübalağalarına bigane etmemiş olaydı "kitâbü lev inne'l-leyle yermî..." tembihini benzetme makamında söylerdim. Fakat şimdiki ülfet sebebiyle övgüsünü gerçek benzerlerine kıyasla vasfetmeye mü- mecburum. Eser-i âlîleri edebi mükemmelliği ve siyasi seçkileriyle Thucydide ve Tacite'in tarih kitaplarına denk ve ledünniyata dair hoş imaları ise benzersizdir. Öyle bir büyük muvaffakiyet doğrusu alkışlarla tebrike ve kemal sahibi yazarını fahrü'l-üdebâ [ediplerin övüncü] unvanıyla sıfatlandırmaya hakkıyla şayandır.

Yazık ki on ikinci cilt eserin sonudur. Gerçekte yeniçerilerin kaldırılması Osmanlı tarihine yeni bir asır açtığından söz orada kesilebilirse de bu olay Devlet-i Aliyye'nin ıslahat devrine ve Batı medeniyeti milletleri ile başlangıç olduğundan ardından gelecek olayları başkası yazacak olsa başlangıcını araştırıp yazmada tecrübe kazanan bilgin gibi yazmak yani Tarih'i mukaddemata eki belli olmayacak surette bağlayabilmek zor olur.

Bununla birlikte Tarih'ten asıl maksat olayların ayrıntıları olmayıp siyasi ve medeni önemli meselelere bakış noktası olan olayların muhakeme ve mukayesesi olduğundan kırk bir senesinden sonrakileri yazacak tarihçi tartışmalı bir meseleye tesadüf edecektir. Hâlli, tarihce önemli ve lüzumludur. Bu mesele ise yeniçeriliğin kaldırılmasıyla Devlet-i Aliyye'ye verdiği sonuçlarla komşumuz olan Rusya devletinde strelitz askerinin kaldırılmasından doğan sonuçların kıyaslanmasıdır.

Şöyle ki strelitz askeri nasıl Rusya ıslahatına engelse yeniçeriler de Osmanlıların ilerlemesine engeldi ve iki devletin düşünce ve faal kuvveti olan siyasi teşkilatı yine bir diğerine aslında benzer ve aynıydı. İmdi engel ve gerekçe iki devlette de benzer iken sonuç neden farklı oldu. Zira strelitz askerinin kaldırılmasıyla Rusya'nın kuvvet ve kudretini olağanüstü arttı. Biz de ise yeniçerilerin yok edilmesi devletin geçmişteki büyüklüğünü iade edemedi.

İşte böyle bir kıyaslama üzerine yapılacak yorumlar ve verilecek hükümler pek faydalı olursa da eklenecek olaylarda bu konuya değinecek kalem çok muktedir olması lazımdır. Tarihi konuların çetin ve zorlarında tek halledici olan ustalık sahibi âsafanelerinin eseridir. Onun için on ikinci cildin sonuna devam edilmezse gerçekten üzücü olur.

Bazı Avrupa tarihçileri derler ki, "Sultan Mahmud himmeti büyük ve azmi kuvvetli bir padişah olup ıslâhata pek çok emek sarf etti ise de yüksek fikirlerini fiile getirecek devlet adamlarına sahip olamadığından yalnız engelleri kaldırmakla ıslahat binasının arsasını düzeltti ve hazırlayabildi." Bu cihetle o asrın adamlarını layıkıyla anlayabilmek üzere eserlerine alınmış özgeçmişlere ve resmi ve özel belgelerin içeriklerine çok dikkat ettim. İçlerinde göz dolduracak bir adam bulamadım. Halet Efendi'nin Ali Ağa ile olan yazışmasına bakılırsa hâl daha iyi anlaşılıyor. Bu yazışma o vaktin önemli maddelerine dair iken tutarlı ifadelerden ve manalardan arınmış olmasına şaşılır. Böyle eserlerden efendimizin nasıl anlam çıkardıklarına hâlâ hayretteyim.

Teşekkür borcunu ödemek için başladığım mektup zat-ı âlilerinin iltifatlarının sevinciyle pek uzun olduysa da maksat kemalat meclisleri şerefinden mahrumiyeti bir miktar giderilmiş olmakla mazur görüleceğimi ümit ederim. Baki hidiv hazretlerinin yüksek teveccühlerinin bu çakerleri hakkında

devam etmesi dileğiyle... müsted'âdır. Her hâlde emr ü ferman hazret-i men-lehii'l-emrindir.

Viyana, fî 28 Teşrin-i sânî sene 1884
Sadullah

Cevap

On ikinci cildin ulaşmasına dair ve teveccühlerinin fakir hakkında devamını müjdeleyen bir adet iltifat mektupları ulaştı. Sevinç ve iftihara sebep oldu.

İşbu âcizane ve nâçizâne eser hakkında yazılan övücü sözler onun değerinden çok fazladır. Çakerlerinin özel dilekleri devletli güzel görüşlerinin devamını ihtiva etmesi dolayısıyla bendelerince kadir ve kıymeti ise fevkaladedir. Tarih-i âcizînin hatimesi olan Vak'a-i Hayriyye [Yeniçeriliğin kaldırılması] Devlet-i Aliyye için yeni bir asra başlangıç olduğundan orada söz kesilebilirse de bu olay Rusya'da strelitz ocağının kaldırılmasına benzer olduğu hâlde sonuçlarının aksine olması yani strelitzin kaldırılması Rusya'nın kuvvetinin artmasına sebep olmuş iken yeniçerilerin yok edilmesi o neticeyi vermemesi tarihçe önemli bir meseledir Burası da sonrasını yazan tarihçinin kaleminden çıkması düşüncesinden dolayı Tarih'in ilerisine devam edilmesi padişah iradesindendi. Hâlbuki nice seneler isimsiz gibi sâlnâmelerde yazıldıktan sonra adı unutulmuş olan Encümen-i Dâniş tarafından âcizâne hisseme ayrılan tarihi bölüm zikredilen olaya dek yazılmak üzere tayin edilmiş ve irade-i seniyyesi de o şekilde çıkarılmış olduğundan zikredilen olaya gelindiği gibi fakirin görevi bitmiş ve devamı âcizane halefim olan Vakanüvis Efendi'ye kalmıştır. Kaldı ki zamanımıza yatlaştıkça iş ağırlaşıyor. Olayların gerçeklerini açıkça yazmak değil ima etmek bile güçleşiyor. İlerisini artık geleceklere bırakmak halin icabındandır.

Yeniçerilerin yok edilmesi, strelitz askerinin kaldırılmasına bazı yönleriyle benzer ise de bu iki kaziyenin pek çok cihetleri

farklıdır. Şimdi bu cihetleri saymakla derin bir bahse giremeyiz. Fakat yüzeysel olarak bakıldığında bunu onunla kıyas etmek farklı bir kıyas olur.

Malum ya devlet denilen kuruluş evvelâ üç katmana ayrılır ki bunlar saltanat dairesi, milletin ileri gelenleri ve eşrafı ile halktır. Bu üç sınıf denk ve birbirine uygun olursa toplumun ahengi düzgün olur ve yoksa bozulur. Bozuk sözler buruk sesler işitilir. Sonra bu üçten hangisi önce davranıp da ahengi düzeltirse toplum pek çok vakit onun havasını çalıyor ve hükumet o perdeden dem vuruyor.

İngiltere'de ilk başta asilzâdeler sınıfı davranıp ıslahata kalkıştıklarından onların arzusuna uygun meşruti bir hükumet kurulmuştur. Fransa'da yüksek ve orta tabaka davranamayıp iş alt tabaka eline geçerek cumhuriyet yoluna gitmiştir. Rusya'da ise ıslahata yüksek tabakadan başlandı. En sert bir mutlakıyet hükumeti kuruldu. Bizde de ıslahata Saltanat-ı seniyye tarafından başlanmış olduğu cihetle yeniçerinin kaldırılması strelitz askerinin kaldırılmasına benzer. Ancak yeniçeri Devlet-i Aliyye'nin kalbinde bir kanser hastalığına benzerdi. Strelitz askeri ise Rusya'nın omuzunda bir ur idi. Yeniçerilik Osmanlıların iliğine işlemiş ve ocaklar milliyetçilik makamına kaim olarak devlet dairelerinin her tarafını istilâ eylemiş olduğuna göre devletin aslından sayılmış idi. Onun kaldırılmasıyla Müslümanların asabiyetine zaaf geldi. İdare şubeleri taraf taraf açılan yerleri nizamiye askerleriyle dolduramayıp o türlü boşlukları doldurmak için pek çok dâhili ıslahat yapılması gerekliydi. Devlet-i Aliyye ise merkezi olmayan idare altında idare oluna-geldiği ve eyaletlerin biri diğerine benzemeyip her biri idarece başka yol almış olduğundan her tarafın özel durumlarını düşünerek gerekli ıslahatı ona göre yapmak lazım gelirdi. Bunu yapabilmenin ne kadar çok vukuf ve maharete bağlı olduğu anlatmaya muhtaç değildir. Strelitz askeri yeniçeri gibi Rusya'nın aslından

sayılmayıp kavmiyet ve milliyete bağlı olmayıp onu kaldırılmasıyla yalnız daire-i askeriyede açılan yer nizamiye askerleriyle dolup taştı. Rusya'nın dâhiliyece olan zorlukları bizim zorluklarımız kadar değil idi. Dahili ıslahatça ihtiyaçları bizim ihtiyaçlarımız kadar değil idi ve Petro orduyu düzenlemekle beraber devletine lazım olan ıslahatı icra ediverdi. Bizim bu yolda olan ihtiyaçlarımız daha çok olduğu hâlde gereği gibi teşebbüs olunmadı. Ara sıra yapılan teşebbüsler de hikmete ve memleketin halini icabına uygun değil idi.

Malum ya bir tasavvuru kuvveden fiile çıkarmak üç unsurun birleşmesine bağlıdır. Bunlar ilim, irade ve kudrettir. Yani yapmayı bilmek ve çok ısrarlı bir şekilde yapmayı istemek ve yapabilmektir. Bu üç unsur bir adamda veya bir tüzel kişilikte mevcut olduğu hâlde her şeyi yapar ve birisi eksik olsa iş aksar. Petro'da bu üç unsun mevcuttu. Zira kendisi sağlam iradeli olduğu hâlde o vakte göre gerekli bilgileri elde etmek üzere Avrupa'nın en medeni yerlerini gezip dolaşmış, servet ve güç kudretin ne gibi şeylerden meydana geldiğini araştırıp incelemişti. Bundan dolayı strelitz ocağını kaldırarak kudret kazandığı gibi gerekli ıslahatları derhal uygulayarak sanayi ve ticaretin ilerlemesi yollarının sağlanmasına gayret etmiş ve memleketince ilerleme yolları olan şeylere yoğunlaşıp sadece taklit yoluna gitmemiş idi ve icra edilmesi mümkün bir yol alıp boş yere teori ile uğraşmamış idi. Hatta kölelerle idare olunan çiftlikat sahiplerinin ayrıcalıklarına dokunmamış idi. Çünkü devletine kuvvet vermek için o gibi şeylere mecbur değil idi. Mısırlı Mehmed Ali Paşa'nın hâli ona biraz benzer. Çünkü Mısır'da ıslahata engel olan Kölemenler bigane bir kavim olup halkla bağları yoktu. Onlar aradan kalktığı gibi memleket her türlü ıslahata elverişli oldu. O da sefahat yolunda Avrupa'yı taklit etmeksizin sırf ilerleme yolları ne ise onların açılmasına çalıştı. Gerek

askerce gerek mülkçe bilgili adamlar yetiştirdi ve Mısır'da az vakit içinde sağlam bir hükumet meydana getirdi.

Sultan II. Mahmud Han, kuvvetli niyet ve sağlam irade sahibi bir zat olup Saltanat-ı seniyye'yi yeniçerilerin zorbalık ellerinden kurtarmak için ocakları kaldırarak emeline nail ve gerekli kudrete sahip oldu. Lâkin bizim durumumuz gereğince bir Avrupa seyahati edemezdi. Dahilen ve haricen gereken bilgileri elde etmek devletin akıl kuvveti yerinde olan vükelâya ait idi ve iş başında zamanın ihtiyaçlarına göre gerekli ıslahatları yapmaya muktedir zatların bulunması lazım idi. Hâlbuki o zaman iş başına geçenlerde bu ilim ve iktidar yok idi ve Hüsrev Paşa olmasa ihtimâl ki nizamiye ordusu da oldukça yolunda düzenlenemezdi. Vak'a-i Hayriye'den sonra devlet gemisinin dümenini eline alan Reis Pertev Paşa, tekke şeyhlerinin sözüyle hareket ederek Edirne Sulh Anlaşmasına sebep olan uğursuz seferin açılmasına ve daha sonra Cezayir'in elden gitmesine sebep oldu ve hayli müddet dahili ıslahata bedel dahili muharebelerle uğraşıldı. Memleket harap oldu. Devlet yorgun ve güçsüz düştii. Sonra da sırf taklit yoluna gidildi. Bunda da aşırıya kaçıldı. Binanın sütunlarının sağlamlığına bakılmadı. Süslerine özenildi. İlerleme yollarının sebep ve unsurlarını elde etmeye çalışılacağına malumat ve ayrıntılarına heves edildi. Bu yolda da memleketin uğradığı hasarların sayılması mümkün değildir. Eski ayakkabıların imalatını düzeltme yolunda işe başlamış olsaydık, az vakit zarfında ayakkabı dikicilerimiz çok iyi kundura dikmeyi ve kırmızı meşin yapan debbağlarımız en iyi kundura kerestesi yapmayı öğrenirlerdi. Acele kundura giymeye heves ettik. Kerestesiyle beraber dikicileri dışarıdan gelerek burada kazandıklarını çıkın çıkın altın edip memleketlerine gönderdiler. Bizim esnafımız ise mahvolup bitti. Nice sanayiimiz battı. Güzel gemiler yapıldıysa da bahriye (deniz) askerlerinin

fidanlığının deniz ticareti olduğu bilinmedi ve ticaret işinin teşvik edilmesine hiç çalışılmadı.

Bir aralık bazı zeki insanlar çıkarak devletin dış işlerini iyice yoluna koydular. Lakin onlar da memleketin hâlini bilmezlerdi. Bilmeyerek yaptıkları nizamlar genellikle memleketin bir tarafina uyarsa diğer tarafina uymazdı. Bu cihetle uygulanması mümkün olmazdı. Baksan-a devletin mahkeme-i kübrası [büyük mahkemesi] olan Meclis-i Vâlâ'da "teşkil-i tarafeyn" kaidesine uyulmaz ve evvel ve ahir kazasker efendiler "teşkil-i tarafeyn" etmedikçe muhakemeye başlamaz iken koca bir Meclis-i Vâlâ'da bunun gerekliliği bilinmezdi. Biz o zamanlarda ileri gidiyoruz derken ne kadar geri gittiğimizi ve kuvvetimizden ne derece düştüğümüzü çok sonra anladık.

Bu cümle ile beraber bizim bazı özel hâllerimiz var ki diğer devletlere yararlı olan bize zararlı olur. Onlara acil deva, bize öldürücü zehir olur. Burasını anlayıp ayırt etmek ise en ince meselelerdendir. Her yerde ticaretin genişlemesinin büyük faydaları olduğu söz konusu değildir. Ama bizde Avrupa ticaretinin genişlemesi bak neler yaptı. Müteveffa ihtiyar Hanson'un kendisinden işittim. Der idi ki: "İstanbul'a geldiğimde Galata'da on bir yabancı mağazası var idi. Bizimle on iki oldu" der idi. O zaman bu ecnebilerin davaları gümrükte bir komisyon eliyle görülürdü. Ticaretin serbestliği anlaşmasından sonra memleketimize o kadar yabancılar hücum etti ki idareleri pek müşkül oldu. Onlar için ayrıca mahkeme açmak gerekti. Yabacıları himaye belâsı bize yeterken belâ üstüne belâ olarak bir de karma mahkeme yapıldı. Ya o zaman hikmete uygun yolda bir ticaret mahkemesi yapmak mümkün değil miydi. Evet mümkün idi. Lâkin o zaman iş başında bulunanlar adli işlerin inceliklerini bilmezler ve erbabından öğrenmeye tenezzül etmezler idi. Hatta ticaret ne demek olduğunu bilmediklerine bu da yeterli delildir ki zikri geçen ticaret anlaşmasında yabancılar büyük ve

küçük ticaret edebilir maddesi yazılı olup esnafın dükkânlarındaki alış verişleri küçük ticaret tabirinde dâhil olduğunu bilmeyerek imza eylemiş oldukları bir müddet sonra Babıâli ile elçilikler arasında ortaya çıkan karışıklıktan anlaşılmıştır. "... Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?.."[20], *"Gerçekten Allah, size emanetleri ehline vermenizi... emreder"*[21] *Sathice bir bakalım derken konudan çıkıldı, söz uzadı. Maksat ise zat-ı âlilerinin teveccühlerinin devamı niyazından ibaret olmakla ol babda...*

bende

Ahmed Cevdet

Kemâl Beyefendi'nin acizleri tarafına gelen yazıları:

Hikmetli Tarih'lerinden birer iltifatlı hitabını hâvî olarak ihsan buyrulan iki cildi elimize ulaştı. Vacip olan teşekkürleri yerine getirmede şimdiye kadar zuhur eden kusurum bir taraftan sıhhatimin bozukluğu ve bir taraftan Tarih'in asıl konusu hükmünde bulunan Yunan fitnesi serpintilerinden bir dağdağa ile uğraşılmak mani olduğundan yüksek merhametli aflarına mazhar olmak ümidindeyim

Güneşte leke arar gibi hikmetli güzel eserlerinde eksiklik aradım. Bir eksik bulabildim. O da vaktiyle Encümen-i Dâniş'in verdiği bir rey üzerine bu güzel eseri bin iki yüz kırk bir olaylarında son verilmesidir. Hâlbuki okuyup inceleyenlere göre hiç olmazsa Mısır olaylarının bitimine kadar arifane tetkikleri ve hikmetli yorumlarından istifadeye şiddetle ihtiyaç açık idi. Maarif-perverâne yardımlarından ümidi kesmeyiz.

Bir de yüz otuz ikinci sayfadaki "devlet adamlarının fezâilinden ise fevâzılından bahs etmek evlâdır" ibaresi hakikate ve sözün gelişine göre "devlet adamlarının fevâzılından ise

---

20 Kur'ân-ı Kerim, Zümer suresi, âyet: 9

21 Kur'ân-ı Kerim, Nisa suresi, âyet: 58

fezâilinden bahsolunmak evlâdır'" tarzında olacak gibi görünür. Bu dizgi yanlışı ise bayağı kafa karıştırıyor. Baki yine her hâlde emr ü ferman hazret-i veliyyü'l-emrindir.

bende

Kemâl

Kemâl Beyefendi'ye cevap

Acizlerinin Tarih'inin on ikinci cildinin ulaşmasına dair bir adet keremli iltifat mektupları ihlâs ve hususiyet eline ulaştı. Büyük mutluluk ve övünce sebep oldu. Bu âcizâ eserimi tenezzülen başından sonuna dek tam bir dikkat ve özenle okumaları bendelerince gerçekten övünülecek şeydir. Arayarak bulunan iki kusurdan biri ki - Tarih'e kırk bir senesinde son verilip de hiç olmazsa Mısır olaylarının bitimine kadar yazılmamasıdır -gerçekte bir eksiktir. Fakat Encümen-i Dâniş'in kararı ve onun üzerine çıkarılan padişah iradesi gereğince görevim Vak'a-i Hayriyye'ye kadar olup ondan sonrası Vak'anüvîs Efendi hazretlerine ait olduğundan daha ileri gidilse görev dışına çıkılmış olurdu.

İkincisi ki "yüz otuz ikinci sayfadaki devlet adamlarının fezâlinden ise fevâzılından bahsetmek evlâdır" ibaresi hakikate ve sözün gelişine göre devlet âdemlerinin fevâzılından ise fezâilinden bahsolunmak evlâdır tarzında olacak gibi görünür. Bu dizgi hatası ise bayağı kafa karıştırıyor" diye izah buyrulmuş ve bu hatırlatmalarıyla edipler reisliği vazifesi yerine getirilmiştir. Bu hususta da kusurun itiraf edilmesi zaruridir. Fakat kabahat dizgicide değil yazarın kalemindedir. Daha doğrusu hata bendedir. Lakin fezâil yerine fevâzıl yazmakta değil hata ancak bundadır ki fezâil faziletin ve fevâzıl fazılanın çoğulu olup evvelkisi zati güzellikleri ve ikincisi diğerlerine yararlı olan çeşitli güzellikler demek olarak ikisi de yerinde kullanılmış ise de kırk bu kadar sene evvel Murad Molla Dergâhı'na devam ile Sami ve Nef'î'yi taklit ederek

şiire ve Veysî ve Okcuzâde'yi taklit ederek inşaya heves olunduğu sırada seci düşürmek için bellenmiş olan fevâzıl kelimesini şimdi hiç kimse kullanmadığı hâlde Tarih'e yazmak pek gariptir. Bu türlü garip kelimeleri kullanmanın belağatı bozduğu doğrudur. Fakat dalgınlıkla nasılsa kendimi Fatih Camii ile Murad Molla Dergâhı arasında tereddütlü bir hâlde düşünüp hayal ederek bu garip lafzı yazıvermişim. Buna, unutma demektense gaflet demek daha uygundur. Fakat o zamandan beri dilimiz bir kaç renge girdi. Pek çok değişiklikler gördü. Bir kaç kere dilini değiştirmiş ve hat ve imlâ usulünü bile şaşırmış eski bir tarihçinin bir cilt kitabında görülen kusur böyle bir hatadan ibaretse kendisince iftihara sebep olur ve beş- on kadar olursa mazur olur. Tazmin:

Yanlışlık halk için bol, özür seçkinler yanında makbul

Bereket versin ediplerden bu garip lafza dikkat eden olmadı. Görüp de ansızın itiraz etseydiler ne diyeceğimi bilemezdim. Lakin şimdi gafil bulunmam. Soran olursa: "Ne beis var İmrü'l-Kays'ın müsteşzirât kelimesi bin bu kadar yıldan beri harflerin zıtlığı örnek olarak söylenegelmiş ve Muallaka'sından çok meşhur olmuştur. Fevâzıl da varsın garip lafızlara örnek olsun" derim. Belki mahsus bunun için yazdım diyebilirim. Fezâil-i zatiyyeleri herkesi yanında müsellemdir. Bu hatırlatmaları da fevâzıl-ı inayet-meâsir-i kerimânelerinden sayarak özellikle teşekkür ederim.

1302 senesi olayları

Arpalık bedeli olarak kayd-ı hayat şartıyla tahsis edilip 95 mali senesi sonuna kadar memuriyetten başka olarak ayrıca alınmakta olan on bin kuruş zati maaş zikredilen tarihte yapılan maaşat nizamnâmesi gereğince kesilmiş idi ve bu mazuliyette tahsis buyrulan on bin kuruş mazuliyet maaşı ile geçinilmekte idi. İşbu bin üç yüz iki hicri senesi Saferinin altısına rastlayan bin üç yüz mali senesi Kânûn-ı evvelinden itibaren

mezkur zati maaşın da verilmesi hakkında padişah iradesi çıktığından - maaşımız yirmi bine yükselerek geçim dairemiz biraz genişlemiştir.

Mir'âtü'l-Haremeyn müellifi Eyyub Sabri Paşa'ya takriz makamında tezkire:

Hamâme-i hâme-i dilkeş-terâne ve fesâhat-nişanelerinin cümle-i escâ'-ı lâtîfe-i belîgânelerinden olmak üzere tasnifine muvaffak oldukları Mir'âtü'l-Haremeyn'in hediye edilen birinci cildi Harem güvercini gibi muhterem olarak inceleme eline alındı. Yok öyle değil aksine tepemize bir saadet Hüma'sı kondu. Basiret gözüyle okunup incelendi. Ardından ikinci cildi elimize ulaştı. Bir kat daha mutluluk ve övünce sebep oldu. Bu kutlu eserleri padişahın güzellikler zamanını süsleyen yeni eserlere pek güzel bir ilavedir ve doğrusu büyük ve üstün bir başarıdır. Çünkü ilan ve yayın duvarına asılan eserler her hangi fenne dair ise incelenmesi ve okunması o fenne mensup olan sınıfa münhasır kalır ve Sûk Ukâz'a çıkarılan güzel eserlerin değerini ancak ehli erbabı bilir. Her sınıf kendi vicdani mahsulüyle iftihar eder. Herkes merakı ne ise onun okunmasıyla zevk ve halâvet bulur. Beyitlerin taktiini şairler anlar. Binaların kroki ve palanlarını mühendisler merak eyler. İbn Hayyâm'ın rubaiyyatını okuyup da zevk almayan edip yoktur. Ama Hülâsatü'l-hisâb'ını okumakla meşgul olanlar içinde onun şair olduğunu bilmeyenler çoktur. Mukattaât-ı İbn Yemîn'i ezberlemek bir şaire göre konik parçalardan bir meseleyi bellemek kadar güç gelmez ve sanal kök hesabı bir matematikçiye göre Şevket ve Muhteşem rumuzlarının çözümünden kolay gelir.

Mir'âtü'l-Haremeyn ise benzeri olmayan ve herkesin talip olacağı güzel bir kitaptır. Çünkü muhazarat (faydalı bilgiler) dalında olduğundan edip arasında hüsn-i kabule mazhar olacağı şüphesizdir. Arap tarihini ve Arabistan coğrafyasını yazacak yazarlara kaynak olacak bir güzel kitaptır. Seçkinler

ve halk on yarım hacı olmak niyetiyyle okur. Hacılar da hac rehberi gibi yanında taşır. Resim ve fotoğrafla uğraşanlar onun ihtiva ettiği resimlere dikkat gözüyle bakarak nice kutsal yerleri kalp gözüyle görmüş olur. Hesap ve hendese ehli de onda yararlanacak pek çok şeyler bulur. Böyle genelin kabulüne mazhar olan benzersiz bir esere muvaffak olmalarından dolayı zat-ı vâlâlarını teşekkür lisanıyla tebrik ederim.

Cevdet

Şirvanî Ahmed Hamdi Efendi'nin Türkçe *Muhtasar Usulü'l-fıkıh* adlı risalesine dair kendisine yazılan tezkire:

Faziletli güzel kalemlerinin mahsulü olan Muhtasar Usulü'l-fıkıh'ın verilen basılmış sayfalarından yüz yüz sayfasını okudum. Bir çok güzel eserlerine üstün bir ilave ve değerli kitaplarına güzel bir lahika olan işbu teliflerini teşekkür lisanıyla tebrik eylerim.

İlm-i Usulü'l-fıkıh şer'i ilimlerin son derecesi olmakla füru-ı fıkh, hadis usulü ve kelâm ilmi gibi âlî ilimlerden sonra okutulur. Meanî ve beyan gibi Arapça fenler ise başlangıcı ve girişi hükmündedir. Bundan dolayı ilmü'l-usuli'l-fıkıh yestemiddü min külli fen denilmiştir. Kısacası bu kadri yüce ilim rivayet ve dirayetin okyanusudur ki dibine ulaşmak pek zordur. Dalgıçları bu asırlarda pek azalmıştır. Zat-ı âlîleri ise bu uçsuz bucaksız denize parlak inciler çıkarmış ve Osmanlı diliyle böyle iftihar madalyası olacak bir güzel eser meydana getirmiş olduğundan hayırlı çalışmaları övülmeye değerdir. Fakat fennin içindekilerin zorluğundan dolayı bazı konularında zihnim ilişip kaldığından kenarlarına hakikat siyakında bazı soruların kenara yazılmasını vacip Bir çok da istinsah eden ve dizgicinin hataları var ki böyle gerçeklerin aynası olan benzersiz eseri kirli paslı aynaya döndürmüş ve bazı konularını müteşabihata benzer bir hâle getirmiştir. Bunları sırf hatırlatmakla yetinirim. Zikri geçen evrakı

yukarıda yazıldığı gibi haşiyeli olarak iade ve takdim eyledim. Ol bâbda...

Kısas-ı Enbiyâ ve Tevarih-i Hulefâ adlı eserimizin dördüncü cüz'ü de bu üç yüz iki senesinde bitmiştir.

1303 senesi olayları

Kısas-ı Enbiyâ'nın beşinci cüz'ü de bu üç yüz üç senesi Muharreminde bitirilmiştir.

Cevdet Paşa'nın Şarkî Rumeli komiserliği, Bulgar-Sırp savaşı

16 Safer sene 1303, 11 Teşrin-i sânî Pazartesi günü Şarkî Rumeli komiserliğine memur buyrulduk. Sebebi aşağıda açıklanır:

Şarkî Rumeli Eyaleti Bulgarları Bulgaristan Eyaleti Bulgarlarıyla gizliden birleşerek Filibe civarındaki köylerden ihtilalciler toplanıp ansızın Filibe'ye gelip vali bulunan Gavril Paşa'yı alarak bir köye götürüp tutuklayarak birleşmelerini ilan eyleyip durumu Bulgaristan prensi Aleksandr'a bildirdiklerinde o da kabul ederek Sofya'dan Tırnova'ya gidip esasen işe bir karar verdikten sonra Filibe'ye gelip iki eyaletin birleşmesini ilân eylemiş idi. Bu surette ise Bulgaristan'da hâsıl olan kuvvet Berlin Anlaşmasınca kurulmuş olan dengeyi bozacağı iddiasıyla bir taraftan Sırplar ve bir taraftan Yunanlılar askeri hazırlıklara başladılar.

İki eyaletin birleşmesi aslında Rusya devletinin arzusuna uygundu. Bundan dolayı çok kimseler bunun Rusyalının kışkırtmasından dolayı bir durum olduğuna inanmışlardı. Hâlbuki Rusyalı bu sureti bir aralık kendisi icra ettirmek isterdi ve bir müddetten beri Avusturya Sırbistan prensini kendi tarafına çektiği gibi Rusyalı da Bulgarları kendi malı bilirdi. Prens Aleksandre ise kardeşi İngiltere Kraliçesinin damadı olduğundan

İngiltere politikasına hizmet edip bu ihtilâl de İngilizlerin fesatlıkları eseri olduğu anlaşıldı.

Bulgarlar tarafından birleşmenin kabulü için her devlete başvurulduğu gibi Rusya İmparatoruna da başvurulduğunda imparator tarafından:

"Rusya devleti Bulgarlar için bu kadar kan döktü, mal sarf etti. Böyle bir işe teşebbüs edecek olduklarında kendisine başvururlar sanırken Bulgarların böyle kendiliklerinden bir işe girişmeleri şaşkınlığa sebep oldu. Bu konuda kendisi tarafından asla yardım edilmez. Sorumluluk kendi üzerlerindedir" diye cevap verildi ve Bulgar askerleri içinde müstahdem yüz küsur subayı geri aldı ve Prens Aleksandr'ın azlini istedi. İngiltereli ise bu birleşmenin tasdik olunu-vermesini istedi.

Bu husus için Dersaadet'te bir konferans toplandı. Rusyalı Prens'in azlinden vazgeçtiyse de eski hâlin iadesini istedi. Diğer devletler de onu tasdik eyledi, İngilizler onlardan ayrıldı. Berlin Andlaşması'nın bazı maddelerinde değişiklik yapılması görüşünde bulundu.

Bu sırada Sırplar seksen bin asker donatıp üç kol olarak Bulgaristan üzerine hücum ettiler. Bir kolu Vidin üzerine gelip Vidin Kalesi'ni kuşatıp nahiyelerini zapt eyledi. Diğer fırkalar Sofya üzerine saldırdı. Aleksandre ise gerek Bulgaristan'dan ve gerek Şarkî Rumeli'den altmış bin asker toplayıp on binini Şarkî Rumeli muhafazasına bırakıp elli bin askerle savunmaya seğirtti ve Dragman Boğazı'nı zapt eylemiş olan Sırp birliğini vurdu dağıttı. Sonra son sürat diğer fırka üzerine saldırdı, onu da bozdu ve Sırbistan'a tabi olan Şehirköyü kazasına kadar gitti. Sırplar aman demeye mecbur oldu. Devletlere müracaat eyledi. Babıâli'den ve diğer devletler tarafından Aleksandr'a ateşkes teklif ve ısrar ederse karşısında Avusturya askeri göreceğini Avusturya devleti kendisine bildirdi. O da ateşkese mecbur oldu. O sırada bizim hemen asâkir-i şâhâne

ile Şarkî Rumeli'ye girip ve Filibe'ye varıp memleketi inzibat altına almamız şart görülürken gidişimiz ertelendi. Hâlbuki bir ay sonra sulh beklendiğinden o vakit Prens yine birliği korumak için zorluklar çıkarması kuvvetle muhtemel olduğundan şu müddet zarfında Şarkî Rumeli'ye girip yerleşmek hâl ve maslahata uygun görülüyordu. Ancak Edirne'de ordu müşiri bulunan Sarhoş Tahir Paşa bazı gereçlerin eksikliğinden söz edip bundan dolayı serasker bulunan Saib Paşa ile aralarında soğukluk meydana geldi. İngilizler de bir taraftan zihinleri bulandırarak asker sevkini ertelemeye çalışıyorlardı. İşin içinde daha başka şeyler var. Her ne ise fırsat günleri kaçırıldığından biz de hareket için emre bekleyerek vakit geçirmekte bulunduk. Hâlbuki Kânûn-i evvel geldi. Havalar soğumaya başladı. Bundan sonra askeri harekat güçleşti.

Kısas-ı Enbiyâ'nın dördüncü cüz'ü basıldı. Beşinci cüz'ü de bitti. Altıncı cüz'ü kaleme alınırken Mahkeme-i Temyiz birinci reisi Rıza Beyefendi'nin iltiması üzerine Kur'ân te'lifi hakkında Arapça bir risale kaleme alındı ve *Hulâsatü'l-beyân fî Te'lîfi'l - Kur'ân* ismi kondu. *Târîh-i Cevdet* yeniden düzenlenmiş idi ve yeni düzenleme üzere dört cildinin basılması bu sırada bitti.

Sivas Valisi Âbidin Paşa'dan mektup ve cevabı

Mesnevî-i şeriften tercüme ve şerhine muvaffak olduğum bu cildin huzur-ı âlî-i hidîvîlerine takdimine cesaret eyledim. Şerh-i çâkerânemin mahiyeti hasebiyle değil ancak Celâleddin Rûmî hazretlerinin Mesnevî-i şerifine -ki Avrupa'nın bile hayretini çekmiştir- müstenit olduğundan zat-i hidîv-i efhamîlerinin beğenmesine ve takdirine mazhar olur ise ömrümün sonuna kadar iftiharım sonsuz olacağının arzıyla ol bâbda ve her hâlde emr ü ferman...

Bunca önemli meşguliyetleri arasında mühimme-i hidîvâneleri vakit bularak Mesnevî-i şerifin şerhine ve hemen birinci kıt'asının basımına himmet buyrulmuş ve bir nüshası çâkerleri tarafına gönderilmiş. 30 Cemaziyelevvel 1303 tarihli mücevher gibi sözlerle süslü bir adet mektuplarıyla birlikte kullarının eline ulaştı. Tarif edemeyeceğim derecede sevinmeme sebep oldu. Bu şekilde ortaya çıkan gayret ve çalışmaları meşkur ve ehl-i dil mahfillerinde Mesnevi okundukça nâm-ı nâmîleri hayır ile zikredilmek riyasız duası teşekkür ve tebrik diliyle tediye edildi.

Mesnevinin hakikat beyan eden beyitleri sanki belâğat bahçesinin tarhları arasında el ele verip istekli şekilde hıram eden görülmemiş manalardır. Her beyti bir el değmemiş nadide edadır. Edasının gönül alan şivesi elhak şanı yüce şairine Tanrı'nın lütfudur. Rumuz ve işaretlerine herkes aklı erdiği kadar birer mana verir ve hayalinin haclegâhında dilediği gibi giydirip kuşatır. Bu kıyas üzere nice şerhler yazılmış ve tercümeler yapılmış ise de zat-i âlîleri zamanın diline tatbik ile şerhine itina buyurmuş olduğundan meslek-i âlîleri takdir ve istihsana sezadır. Mesnevi eskimez. Münderecâtı değişmez. Ancak asrın malumatına göre tatbikatı değişir. Zira her devrin bir nefesi ve her asrın fikirleri ve özel ıstılahları vardır. "Zamanın yenilenmesiyle hükümlerin değişmesi inkâr edilemez."

Vaktiyle bendeniz de Mesnevî-i şerife biraz emek vermiş idim. O manevi feyiz kaynağından bir yudum içmiş idim. Lakin hayli vakitten beri o sevda ve hevesler terk edilip başka vadilere gidilerek Mesnevi mütalaasına vakit bulamadım. Ruhlara neşe bahşeden meziyetleriyle safalanamadım. Bu yüce eserleri, eski hayalleri tazeledi. Bendenizi yine Mesnevi mütalaasına mecbur eyledi. Metin ve şerhi okudukça zevk

aldım. Renkli hayallere daldım. Lâkin bir yerinde ilişip kaldım. Müşküllerin halledilmesi isteği yolunda bazı düşüncelerimi aşağıda arz ve ifâde etmek üzere biraz sadedden çıkacağım. Affınızı rica ederim.

Bu değerli eserlerinin 19. sayfasında: "Mesnevî-i şerif altı ciltten ibaret olup altıncı cildin ikinci yarısıyla yedi cilt üzere bulunur" diye buyrulmuş. Bundan kasıt ne olduğunu anlayamadım. Hep Mesneviler altı defter bir cilt olarak halkın eelinde tedavül edegelmiştir. Şârih-i Mesnevi İsmail Ankaravî her cilt için birer önsöz olmak üzere altı önsöz yazmıştır. Nahifi de Mesnevî'yi altı cilt olarak nazmen tercüme edip altıncısını ikiye taksim etmemiştir. Gerçekte Hazret-i Pîr'in vefatından dört yüz altmış üç sene sonra yani bin yüz otuz beş tarihinde Mesnevî-i şerifin yedinci cildi olmak üzere meydana bir manzume çıkmış idi ki onda sufiyyenin önderlerinden olan Şeyh-i Ekber (K.S.) hazretlerinin yergi ve kötülenmesine dair nice beyitler bulunduğundan ve Şeyh-i Ekber'e büyük düşman olan Kadızâdelilerin atıp tuttukları zaman olduğundan bu yedinci cilde önem verilmiş idi. Mevlevî tarikatı ricali ise: "O manzume Mesnevi sahibi Mevlânâ Celâleddin Rumî (K.S.) hazretlerinin sözleri değildir. Onu İran şairlerinden biri yapıp Mesnevî-ı şerife ilhâk eylemiştir" diyerek onu şiddetli inkar ile inkar edegelemişlerdir.

Daha önce Dersaadet'te herkesin beğendiği ünlü iki Mesnevihân var idi ki biri Hüsam Efendi ve diğeri Murad Molla Dergâhı Şeyhi Murad Efendi'dir. Hüsam Efendi'nin dersini dinlemiş idim ve Murad Efendi'den hayli ders almış idim. Hatta Murad Efendi Dârü'l-Mesnevîyi inşa edip bin iki yüz altmış senesi Muharreminin dokuzuncu günü açarak eski öğrencilerine Mesnevî'den icazet verdikte bendeniz de icazet alanlar sırasında bulunmuş idim. O gün Mesnevîhânların mutlu bir günü idi ki Cennet-mekân Sultan Abdülmecid

Han hazretleri Dârü'l-Mesnevî'ye teşrif ile onları taltif buyurmuş idi. İşte o gün bizim aldığımız icazet şeş-cihet-i manevî olan Mesnevî'nin altı defterine münhasır idi. Zira Şeyh Murad Efendi yedinci cildi reddediyordu. Hüsam Efendi ise: "Mesnevî yedi cilttir diyenleri altı cilttir deyinceye kadar dövmelidir" der idi.

Kısacası bu bir eski maceradır. Bazılar yedince cildin Mesnevî'yi tamamlayan parçalardan olduğunu iddia etmişler. Meşhur mesnevihânlar ve Mevlevî şeyhlerinin çoğu Mevlevî nefeslerinden olduğunu kesinlikle inkâr ederek ondan uzak durmuşlardır. Zira Mevlânâ asrı ricalinden Sipehsâlâr hazretleri yazdığı menkıbelerde Mesnevi'nin yalnız altı cildini zikretmiştir ve Sadreddin Konevî (K.S.) hazretlerinin takriz ettiği Mesnevî, altı ciltten ibaret idi ve Hazret-i Mevlânâ altıncı cildin başında evvelinde:

Pîşkeş mî ârmet ey ma'nevî
Kısm-ı sâdis der temâm-ı Mesnevî

buyurmuştur. Mesnevî Şârihi Şem'î de "Altıncı cildin tamamlanmasıyla Mesnevi'nin son bulacağını Hazret-i Mevlânâ keşif ve kerametle bilmiştir" diye açıklamıştır. Altıncı cilt "Üç kardeş" hikayesiyle son bulmuş ve hâlbuki ikisinin durumu açıklanıp üçüncüsünün hâli belirsiz kalmış ve çok geçmeyip Hazret-i Mevlânâ dâr-ı bekâya gitmiştir. Eğer Mesnevî söylemeye ömrü biraz daha müsait olaydı o hikâyenin eksiğini tamamlardı. Hatta Sultan Veled (K.S.) hazretleri ona dair babasıyla geçen konuşmasını nazmederek Mesnevî-i şerife bir hatime yazmıştır. Evvelinden bir kaç beytini burada yazalım:

شد خمش كفتش ولد اى زنده دم　　مدتى زين مشنوى چون و الدم

بهر چه بستى در علم لدن　　از چه رو ديكر نمى كويى سخن

نيستش با هيچ كس تا حشر كفت　　كفت نطقم چون شتر زين پس بخفت

كل شئ هالك الا وجهه　　وقت رحلت آمد و جستن زجو

در دل آنكس كه دارد زنده جان　　با قئ اين كفته آيد بى زبان

مژده كا مد وقت ان كزتن رهم　　كفت در آخر رسيده عمر هم

İşte *bundan da altıncı cildin bitimiyle Mesnevî'nin bittiği yakinen belli olmuştur. O zamandan beri gerek Konya'da ve gerek diğer beldelerde Mesnevî'nin mevcut ve elde olan sayısız nüshaları hep altı ciltten ibaret iken dört yüz bu kadar sene sonra yedinci cildinin çıkıvermesi gayet uzak görülmüştür.*

Ancak çok gariptir ki Ankaravî de altıncı cildin şerhinde Mesnevî'nin altı ciltten ibaret olduğunu açıkladıktan sonra beşinci cildi şerh ederken yani yukarıda belirtildiği üzere otuz beş tarihinde zikredilen yedinci cilt meydana çıktığında onu da kabul etmiş ve altıncı cildin şerhini bitirdikten sonra onu da başkaca şerh ederek nice çok büyük zorluklar çekerek zannınca yedinci cildi inkâr edenlere cevaplar vermiş ve zamanının hükmü gereği Kadızâdelilere cemile göstermiş ise de Mevlevîlerin gözünde itibar eteği lekelenmiştir. Altı cilt üzerine yazdığı şerh Matbaa-i Âmire'de basılmış iken yedinci cilt üzerine yazdığı şerhi bastırılmayıp unutkanlık köşesine atılmıştır. İsmail Ferruh Efendi de Nahifî'ye zeyl olmak üzere zikredilen yedinci cildi nazmen tercüme edip o da itiraza hedef

olmuş ise de Mısır'da Nahifî tercümesi basıldığında ona zeyl olarak Ferruh Efendi'nin tercümesi de basılmıştır.

Ankaravî kendi muhaliflerine cevap verebilmek için bu yedinci cildin şerhinde o kadar uzak ihtimaller ve boş yorumlar ileri sürmüş ve o kadar perişan sözler söylemiştir ki kabul ve tasdiki şöyle dursun tasavvuru bile esrar içmeye bağlıdır. Zikri geçen bahisler o kadar boştur ki tafsil ile yazmaya değmez. Fakat numune olmak üzere bir iki bahsini kısa olarak hikâye edeyim.

Kısacası Hâtime-i Mesnevi'ye cevap verip der ki: "Sultan Veled hazretlerinin (K.S.) buyurdukları beyitler Mesnevî-i şerifin hemen altı cilt olmasına ve altıncı kısmın onunda son bulmasına tanıklık etmez. Farz edelim ki o zaman Hazret-i Mevlânâ'nın ömr-i şerifi bir dem kalmış ola. O bir demi Hak Taâlâ hazretleri ona nice günler ve aylar kadar uzatıp tayy-ı zaman eylese tuhaf değildir. Nitekim Bayezid hazretleri Mirac sırrını açıp bir müridi kalbinde onu inkâr ettiğinde diğer bir gün Şeyh'in seccadesini getirip camie giderken ona gusül gerekti. Pes o mürit o yere yakın olan bir akan nehre seccadeyi onun kenarına koyup daldı. Derhâl kendisinin başını çıkardığında Nil kenarında buldu ve Mısır'a gelip evlendi. Hatta oğlu kızı oldu. On beş sene sonra kendisine bir gün gusül gerekip Nil kenarına geldi. Nil suyuna daldı. Başını çıkardığında kendisini o seccade koduğu mevzide buldu. Elbisesini giyip seccadesini koltuğuna alıp camie geldiğinde Bayezid hazretleri de onun ardınca camie geldi. Ona tembih edip dedi: 'Zinhâr kalbinden bu gibi inkârı gider ki Hak Taâlâ bir dem içre bu kadar günleri ve ayları kaldırmaya kâdirdir. Pes bizim de inancımız oldur ki Hazret-i Mevlânâ o bir dem içre velilik kuvvetiyle bu kadar kitabı söylese ve o demden sonra vefat eylese Hüsameddin Çelebi de velilik kuvvetiyle hemen yazsa kâmil veliden bu kadar keramet ve harikulade

çok da değildir. Bu da Hazret-i Mevlânâ'nın kerametlerinden bir keramet olsun" -son.

Haydi biz de Ankaravî'nin bu hülyasını doğru kabul edelim. Lakin o son dem içinde Hazret-i Pîr yedinci cildi söylemeden altıncı ciltte eksik kalan Üç Kardeş hikâyesini tamamlamak değil miydi. Hüsameddin Çelebi zapt edememiştir, denilebilir mi. Bir dem içinde koca yedinci cildi zapt edip yazan zat bir hikâyenin kalan kısmını zapt edememiş, gaflet etmiş desek nasıl olur. Hülyayı da yolunda kurmalıdır. Yine Ankaravî der ki:

"Eğer denirse ki güft-gû âhır resîd... *diye buyrulmuş. Pes tekrar yine nutka gelse ve güft ü gûya başlasalar çelişki olur ve bir sözü söyledikten sonra ondan dönmek gerekir. Tanrı'nın velisinin şanına lâyık olmaz. Biz deriz ki asla beis yoktur. Bu keyfiyet kelâm-ı ilâhîde hem vaki olmuştur. Nitekim bir kelâmı söyledikten sonra ona aykırı bir kelâm söylemek ve bir hükmü bildirdikten sonra ona ters bir hüküm eylemek şân-ı ilâhîde zuhura gelmiştir ki kelâm-ı ilâhîde nâsih ve mensuh vaki olmuştur" -son.*

Ankaravî'nin evham ve hayallerine cevaba gerek yok ise de buradaki hatasını beyan etmeye mecburum. Fıkıh usulü ilminde beyan olunduğu üzere nesih ancak fer'i şer'i hükümlerde câri olur. Ama inanca dair olan usulde, geçmiş, hâl ve gelecek işleriyle ilgili haberlerde cari olmaz. Yoksa Allah'ın şanında cehil lazım gelir. Sübhanehu taalâ an vasmeti'l-cehli ve'n-nisyân... Bu suretle Ankaravî'nin neshe kıyasen Hazret-i Mevlânâ hakkında çelişkiye cevaz vermesi aslı esası olmayan bozuk bir kıyasa dayalı olduğundan bozuktur ve geçersizdir. Bendenize kalırsa yedinci cildin kusurlu ve düşük ibareleri onun Mevlevî sözleri olmadığına yeterli delildir. Başka şekilde ispata hacet yoktur. Okuyunca anlaşılır ki müellifinin Farsçası ham ve Arapçası eksik imiş. Önce girişine bak. Sıralı izafetler ve tumturaklı lafız ve ibareler ile gürleyip gider.

Lâkırdı çok ama Mevlevî nefesi kokusu yok. Sonra kelâm-ı mensur arasında şu beyti yazar:

Beyit
Men zi âdem nîstem...
Men be-dem ân âdem...

Bu beytin kelimelerinin zıtlığı Mevlânâ sözü olmadığına yeterli delildir. Esrarkeşlerin bu gibi çok sözleri vardır. Hele Bîdil'in bu türlü tuhaf beyitleri olup kısaca birisi budur:

Bîdil
Şu'le bûdem menve mîsoht nefes-i şem-i Mesîh
Men kadem mîzedem ve mest-i taleb bûd kelîm

İşte Bîdil'in bu beyti bizim Mesnevî taklitçilrimizin o beytinden daha hoştur hem de akıcıdır. Ancak hiç birinde Mevlev^inefesi kokusu yoktur. O beyitten sonra bu Mesnevî taklitçisi insanı yedi kısma bölerek der ki:

Tâife-i râ saâdet ve tâife-i râ şekâvet mâder zâ-dest...

Bu fikranın manasından vazgeçip söz tarafına bakalım. Bundaki "çûkî" ne demektir diye Farsçacılar arasında vaktiyle çok söz oldu. Lügat kitaplarına bakıldı. Ne olduğu bilinemedi. Meğer (çok) Türkçe veya vahdet edatı olarak [çoğu] demek imiş. Ankaravî böyle mana veriyor. Bundan dolayı daha önce yedinci cilde Acem düzmesi derler iken Özbek işi imiş dediler. Sonra zikri geçen taklitçi bir kabaca masal düzüp der ki:

Fasl-ı Temmuz der tef ü tâb âfitâb.....

Alacık, eski Türkçede çerge demek imiş, Ankaravî böyle diyor. Lakin gusül ya iğtisâl yerinde tağsîl demesi Arapçasının eksikliğinden dolayı olduğu hâlde Ankaravî buna ilişmiyor. Biz de artık onun nesrinden geçip de nazmına gelelim. Mesnevîsinin evvelki beyti budur:

Ey ziyâü'l-hak Hüsâmüddîn saîd...

Görüyorsunuz ki bunda Mesnevi çeşnisi yok. Gelelim ifadelerinin tutarlılığına. Sa'îd lafzı Hüsâmeddin'e sıfat olmağla nûnun meksûr okunması lazım gelir. Bu surette ise vezin bozulur. Devlet lafzı buraya yakışmıyor. Haydi yakışıksız olsun da mana tamam olsun diyelim. Hâlbuki dua makamında (bâdâ) *mı demek ister yoksa* (mebâdâ) *mı. Ankaravî bunun tercümesinde olsun ilâve ediyor ve* (bâdâ) *mahzuftur demek istiyor. Lâkin hazf yeri değildir. Aşağısı gittikçe kabalaşıyor ve fenalaşıyor. Mütalaaya lüzum yoktur. Fakat Şeyh-i Ekber hazretlerinin yerilmesi ve kötülenmesi hakkında olan beyitlerinden bir kaçını yazalım edelim. Bak ne´diyor:*

Mesnevî

Rûh-ı Fir'avn ânki tâhir güfte-est

.....

Bu taklitçinin (kvn-kûn) ve (pest) gibi edep dışı sözler söylediğine göre Mesnevî-i şerife ek yollu bir nazire yapmış olması hatıra gelir ise de Şeyh-i Ekber'i Mevlevî dilinden yermek ve küfürle itham etmek için bazı tutucular tarafından Hüsameddin adında bir kalleşe yaptırılmış diye Mevleviyye tarikatı ricali arasında dolaşan rivayet akla daha yatkındır. Her hâlde söz konusu olan yedinci cildin Mevlevî nefesinden olmadığı söz konuu değildir.

Biz de Mesnevi'ye sekizinci cilt olmak üzere bir manzume yapsak, bundan daha kaba ve daha aşağı düşmez. Lâkin bunun gibi o da Mesnevî'ye benzemez. Zira Mesnevî taklidi zor yüce ve güzellikleri bol bir kitaptır.

Mesnevi li-muharririhi

Mesnevî çûn şeş cehet şeş defterest

Lafz-ı Mevlânâ nazîr-i dîger-est

...

İşte efendim eser-i âlîlerini okurken böyle derin bahislere daldım ve bir kadri yüce bir zatta Ankaravî'nin yedinci cildin şerhini buldum, okudum. Yedinci cilt hakkında olan eski inancımda sabit kaldım. Bakî emr ü ferman.

Âbidin Paşa'nın cevabı

Şimdicik Dersaadet postası geldi. Mufassal emirnâme-i hidîv-i azamîlerini alıp okudum. Bağdad postası dahi Samsun'a doğru gitmek üzere olduğundan teşekkürlerimi arz etmek için bir hafta olsun sabretmeye kendimde güç göremedim. Bundan dolayıacele olarak bu kemterane mektubu yazmaya cesaret eyledim.

Kıymetli bol eserlerini okudukça hayrette kaldığım gibi Mesnevî-i şerifin yedinci cildi diye mevcut olan cilt hakkındaki beyanat ve hikmetli yorumları gerçekten şan ve iftihar sebebidir. İnsanlar içinde pek az insan bulunur ki her bir bahiste mah, her meselenin halline muktedir bulunsun. Zat-ı hidîv-i azamîlerinin varlığıyla her kim ki iftihar etmez ise (nîst bâd) ibaresine lâyık olur. Kısacası kemâlât-ı hidîvâneleri gibi ifade edilmesi mümkün olmayan bir şey var ise o da emirnâme-i hidîvânelerinden hâsıl olan kemterane sevincimdir.

Mesnevî-i şerife gelince sekiz seneden beri her sabah Kur'an-ı azîmü'ş-şândan sonra okumayı âdet edindim. Zira Celâleddin Rûmî hazretlerinin ruhaniyetinden başka ma'kulatta dahi benzerine ne eski Yunan, ne Roma ve ne de Avrupalılardan hiç bir hakîm, hiç bir müellife tesadüf etmedim. Mesnevî-i şerifi sırasıyla okudukça zevk, lezzet ve hayrete müstağrak olur idim. Bu zevk ve hayret de Mesnevî-i şerifin altıncı cildini ikmâl edinceye kadar uzadı. Yedinciye gelince her şey yedidir diye malumları olan nice nice mübalağaları görünce ve özellikle Mesnevî-i şerifteki azamet, hikmet ve belagat, şiir ve letafeti külliyen kaybedince yedinci cilt Celâleddin Rumî (K.S.) hazretlerinin eseri olmadığına kalben hükmettim. Lâkin yapılan tahkikatta görülen bazı zıtlıklar yüzünden şerh-i acizanemde bu hissiyatımın ilânını uygun gördüm. Hatta Paris'de basılan ve kırk altı ciltten ibaret bulunan Biographie Didot adlı kitapta bu yedinci cilt hakkında birçok tafsilat mevcut olup neticesinde Avrupa'da bile yedinci

cilt Hazret-i Celâleddin Rumî'nin eseri olmadığına hükmettiler. Ancak birçok defalar basılmış ve Mesnevi nam-ı celîlini haiz bulunduğundan o konuda susmayı daha münasip gördüm. Şu kadar ki zat-ı hidîvânelerinin emirnâmesinde yazılan Sultan Veled hazretlerinin buna dair olan beyitlerini aynen tercüme edip şerh-i acizânemin yirminci sayfasında derç eyledim ki bu beyitlerle malumları olduğu üzere Mesnevî-i şerif'in altı ciltten ibaret olduğu gün gibi aşikâr olur ve şerh-i âcizânemin yine on dokuzuncu sayfasında Mesnevî-i şerifin altı ciltten ibaret olup altıncı cildin ikinci yarısıyla yedi olur diye yazmaklığım Ankaravî'nin şerhinin altıncı cildinin yarısından sonra (tekmile-i cild-i sâdis-altıncı cildin tekmilesi) diye olan ibaresi ve basılan ciltlerde altıncı cildin ikincisi diye yazıldığından ve bazı bu tekmile yedinci dendiğinden ona dayanarak ve yedinci cildi kabul edenlerin itirazlarını yenilememek üzere o ciheti kapalı geçivermek istedim. Eğer doğrudan doğru Mesnevî-i şerif'in yedinci denilen cildi Mesnevî-i şerif'ten olduğunu kabul etmiş olaydım zikredilen on dokuzuncu sayfada: "Mesnevî-i şerif altı cilttir ve özellikle altıncı cildin yarısıyla yedi cilt olur" demez ve açıklamaz idim. Altıncı cildin yarısıyla yedi cilt olur demekliğimden Mesnevî-i şerif'in altı ciltten ibaret olduğu beyan edilmiş gibidir. Yoksa altı lafzını kâle almayarak "Mesnevî-i şerif yedi ciltten ibarettir" diye doğrudan doğru der idim ve yedinci cildi tamamen çürüten Sultan Veled hazretlerinin beyitlerini tercüme etmezdim. Bu kemterane arizamı tamamlamadan önce tekrar arz-ı şükran ve ubudiyete müsaraat ve hakk-ı çâkeranemde teveccühat-ı veliyyü'n-niamîlerinin bekasını istirham eylerim.

Âbidin

Ahmed Midhat Efendi'nin tezkiresi ve cevapları

Devletlü efendim hazretleri,

Tarih, müverrih denildiği anda "Tarih fenni usulünde yol açtı kendi kendiye" gerçeği beyan eden kelamın gerçek mazharı olan efendimizin hatırlara gelmemesi mümkün olamaz. Tarih ilminin bizce hemen hemen "esâtir" denilebilecek bir hâlden "tarih" yüce ismini hak etmeyi ispat sâye-i devletlerinde meydana gelmiş bir nimet olduğunu itiraf etmez ise tarih de küfrân-ı nimet etmiş bulunur. Eleştirili ve yorumlu tarih yazmak yolunda efendimize uydum. Bu yolda efendimizi geçmeye çalışır isem küstahlık mı etmiş olurum, hâşâ. Kılıcının ucuyla zafer meydanını gösteren serdarın yiğit fertleri o zafer şanını hemen kapmak için gösterdikleri kendini helâk edercesine acele etmelerine kıyasla yiğitlerin kılıçlarının uçları serdarın kılıcını geride bırakırlar. Yalnız tarih fenninde değil bütün telif âleminde efendimiz de Osmanlı yenileşmesinin yüce şanına layık olacak meydanı, kılıcı ucuyla gösterince bizim gibi fertlerin o meydana can atmalarından hasıl olacak şan da gerçekte kumandana ait olacağını düşündükçe tarih yazıcılıkta efendimize uyma şerefini kazanmak için daha ileriye geçmeyi bile küstahlık saymayacağım. "Mufassal" başlığıyla yazmaya başladığım genel tarihten giriş kısmına ait birkaç formayı üstadımızın huzuruna takdim eyledim. Maksadım taraf-ı devletlerinden bir takrize nail olmak değildir. İnancımca dalkavukluk, küçükler tarafından büyüklerin teveccühlerini çekmek için açıktan açığa yapılır yalancı bir tazim olduğu gibi takrizler de yine teşvik suretinde olmak üzere büyükler tarafından küçüklere edilir yalancı bir tabasbustur ki onlardan ne takriz yazan ne takriz yazılan hiç bir istifade edemeyeceği gibi okuyanlara da hiç bir fayda sağlamaz. Efendimiz gibi bir üstâd-ı kâmilden kendim için istediğim şey nasihat ve halk için istediğim şey de halkın tarih fenni hakkında uyarılmasıdır. Bir takriz velev ki "eser-i

hâme-i Ahmed Cevdet" olsun ondan hiç ciddi bir fayda sağlanamayacağına karşılık istediğim nasihat ve uyarıdan kulunuzca da halkça da büyük fayda muhakkaktır. Kulunuzca istifade muhakkaktır, zira Evliya Çelebi ve emsalinin yeniden yeniye basılarak "fenn-i tarih budur" diye kendilerine arz edilmekte bulunması, bu ilerleme asrının ve bu çağdaşların şanlarına yakışmayacağı hakikatinde bile halkça büyük bir gaflet görüyorum. Efendimizden başka müracaatım devletlü Vefik Paşa hazretleri, saadetlü Said Beyefendi ve Mekteb-i Mülkiye Müdürü Saadetlü Abdırrahman Efendi hazretlerine münhasır olduğu beyanıyla üstadımızın ellerini tam bir tazim ile öperek arizama son veriyorum. O konuda ve her hâlde emr ü ferman.

Cevap no. 1

Tarih ilminden ismi müsemmasına uygun olmak üzere yazmaya başlamış oldukları Mufassal'ın başlangıç kısmına ait olan 288 sayfası lütfen irsal buyrulmuş. Bir adet iltifat mektuplarıyla birlikte geldi. Masamın üstüne kondu, okundu, incelemeye alındı.

İltifat mektuplarının mukaddimesi bendelerini taltiften ibaret olup ancak övgü vadisinde çok mübalağa buyrulmuş, âcizleri göklere çıkarılmış. Yazarlık meydanının bir başkomutanı gibi hayal edilmiş. İşin sonunda takrize bedel nasihat istenilmiş. Kemterleri ise ancak çarhacılık ile fazılları ve edebiyatçıları kızıştırmak ve bu meydana at süren kemâl sahiplerini alkışlamak hizmetlerinde bulunarak onların fetih ve başarılarından övgüde hissedar olmaktayım. Edeceğim hatırlatmalar ancak keşif kollarının verebilecekleri yüzeysel ve kabaca bilgiler türünden olup kendimde zat-ı âlîleri gibi tarih ü edebiyat meydanında taş dikenlere nasihat vermek hakkını göremem.

Acizleri Devlet-i Aliyye tarihinin bir küçük kısmını yazarak tarih vadisinde açmış olduğum bir küçük çığırın ileride fazl u kemâl yolcularının himmetleriyle bir işlek yol olması emel ve ümidinde bulunduğum hâlde bu arzunun gerçekleşmesi zamana muhtaç olduğundan müddetî bâyîst ... meali bendelerinin hasbıhâli idi. Gerçi tarih ilminden ara-sıra yeni eserler yayınlandıkça sevinip iftihar etmekteyim. Ancak böyle bir ayrıntılı tarih çıkıp da o çığırın ana yol olduğunu görmeye ömrümün müsaade edeceğini ummazdım. Elhamdülillâh ömür müsait ve baht yaver oldu. Bu da Rabbimin fazlındandır.

Eğer takrizin kabulüne tenezzülen rağbet buyrulsaydı "kalem-i utârid-rakam-ı hakimânelerinden sâdır u münteşir olan âsâr-ı lâ-tuhsâ içinden bu te'lîf-i hikmet-elîf-i âlîleri kitâbe-i eyvân-ı keyvân ve ser-nâme-i kitâb-ı imkân denilmeye şâyândir. Camiü'l-bedâyi celîlü'l-menâfidir. Tarz-ı inşâsı da sehl-i mümteni'dır" demek gibi çok fıkralar yazacak ve hayli ıstılah paralayacak idim. Ancak zat-ı âlîleri takriz istemeyip nasihat istiyor. Âcizleri de kendimde o liyakat ve iktidarı görmüyorum. Bununla birlikte işin başında hatıra geleni söylemeye de bir engel olmadığından bazı düşüncelerin arzına cesaret ederim. O şartla ki hatâ çıkarsa en-nazratu'l-ûlâ hamaka *mazmunuyla özürlenmek hakkı baki ola ve arz edilen düşünceler uyulması olmasık için arz olunmuş manasına alınmaya. Zira bendeniz bazen herkese muhalefet eylerim. Siz de bana uyup da cumhura muhalefet eyleyiniz diye nasihat eylemem. İşte bu şartlar ile bazı hatıra gelenlerin arz ve beyanına başlıyorum.*

Sayfa 3. - "Fakat biz birçok fünunda olduğu gibi tarihte de en geride kalmış bir millet olduğumuzu... vd."

Müslümanlar diğer ilimlerde olduğu gibi tarih ilminde de yüksek bir dereceye ulaşmışlardı. Hatta meşhur İbn Haldun tarihi olayları muhakeme etmek yolunu açıp bir bağımsız

bir branş olmak üzere meşhur Mukaddime-i Tarih'ini yazmış idi. O zaman Avrupa'da ilim ve fenler gereği gibi yayılmayıp henüz İbn Sina'nın bazı eserleri çevrilerek okutulmakta idi. Müslümanlarda hemen bin tarihine kadar ilmi ilerlemenin hızı kesilmemiş idi. Edirne'de ve İstanbul'da mükemmel dârüşşifâlar yapılırken Avrupa'da bir kimse cinnet getirse içine şeytan girmiş diye ateşe yakarlardı. Ondan sonra biz geri geri gittikçe Avrupa'da ilim ve fenler olağanüstü bir şekilde yüksele yüksele bugün akıllara hayret verecek dereceye gelmiştir. Kısacası Devlet-i Aliyye'nin ilk yıllarında da ilmi ilerlemenin hızı kesilmemiş ise de yazarlar arasında Arapça kullanılıyordu. Hatta Katib Çelebi en mühim eserlerini Arapça olarak yazmıştır. Müneccimbaşı da Tarih'ini Arapça yazıp sonra Nedim onu Türkçe'ye tercüme etmiştir. Nedim'in şiirleri pek akıcı ve fasih iken bu tercüme şiirlerine oranla pek aşağı kalmış olduğuna bakılırsa Osmanlı dilinin henüz ilim ve fen dili olmadığı belli olur. Dilimiz hayli yıllar önce bir edebiyat dili olmuşsa da ilim ve fen dili olması yakın vakitlerdedir ve bir de Müslümanlarda diğer ilimlerle birlikte gelişen ilk ve orta çağ tarihleridir. Son çağ tarihini tamamlamak için Avrupa tarihlerine başvurmak zorundayız.

Sayfa 4. "Asıl maksat yeni çağdır".

Yeni çağa bakmamak himmet kusuru değil mi. Tarihin üç bölümü toplamak üzere bir genel tarih yazımına himmet buyrulup da diğer bir mufassal ihtiyacından halk kurtulmuş olsa duruma göre daha uygun olmaz mıydı.

"Fakat eski ve orta çağ da sessiz geçilmeyecektir... vd".

Evet, aşağıdaki ayrıntılı yorumdan anlaşılıyor ki eski ve orta çağ tarihleri etraflı okunarak uzun uzadıya muhakemesine girişilmiş ve bunların bağımsız birer tarih olarak meydana gelmeleri için yazılı-vermesi kalmış. Gerçekte bu da hayli külfetli bir iş ise de yazı makinesi diye edipler arasında meşhur olan bir zata göre güç bir şey değildir. Eski ve

orta çağ tarihlerini okuyup muhakeme zahmetleri ihtiyar buyrulduktan sonra bir zahmetcik daha edilerek yazılsaydı Mufassal o zaman mükemmel olurdu. Tarih-i Cevdet'e Devlet-i Aliyye'nin kuruluşundan başlanmadığı için bu soru ona da yapılırsa da onun yazarı görevlendirilmiş katip idi. Zira Encümen-i Dâniş'in kararına tabi idi. Zat-ı âlîniz ise iradeli katip olduğunuzdan ona kıyas olunamazsınız. İster iseniz bu tarizi istemediğiniz takrize bedel alabilirsiniz.

Sayfa 5. Tarihlerimize harita ilâvesi bir eski emel ve arzudur. Buna muvaffak olmalarından dolayı çok teşekkür olunur. Haritasız tarih yazmak ve okumak karanlıkta nişan almak ve karaltıya kubur sıkmak meseline benzer.

Fî Şaban sene 1303/Mayıs 1886

Diğer tezkire no. 2

"Bir zaman gelir ki Milat ile Hicret arasında yılların adedince hiç fark kalmadıktan başka... ilk."

Evet, öyle bir zaman gelir ve şimdiden hesapla sene, gün, saat ve dakikasıyla belirlenebilir ve yüz metre yüksekliğinde olan bir minarenin aleminden şerefesine kadar yirmi beş metre olsa o minarenin yerden şerefesine kadar yüz arşın ve alemine kadar yüz metre yüksekliği var denilmek gibi nadir uygunluk olur ve bunda hiç bir karışıklık olmaz. Zira ayın on iki dönmesinden ibaret olan ay senesi gerçek bir sene olup ay başları rüus uygun şekilde olan gerçek güneş senesine nispeti ilmen bellidir. Yanlışlık ve karışıklık ancak gün sayısına dayalı olan ıstılahi senelerde vaki olagelmiştir ve bu yolda en çok karışıklığa düşen Rumi tarihtir ki sene başı olan Martın birinci günü birinci ekinoks itidal-i rebi günü (ilkbaharda gece ile gündüzün eşit olduğu gün) orta günü iken hesabı pek yanlış bir şemsi ıstılahi sene olup günler sayısı bakımından sene sene farklılaşarak itidal-i rebi günü Martın

yirmi üçüne ve sene başı Kânûn-i sânî (Ocak) başına gelmiş idi. Gerçi Sezar adlı meşhur Roma imparatoru bu karışıklığın önünü almak üzere bir kural koymuş ise de ruhani reislerin yanlış hesaplarıyla filân ayın filân günü diye yerleşmiş olan putperest yortularını değiştiremediğinden bu rumi tarih cîc fennine uygun ve ay başları rüus uygun olacak şekilde ıslah edemedi.

Romalılar Hıristiyanlığa girdikten sonra da bu karışık tarih yürürlükte kaldı ve Hz. İsa (A.S.) ın doğumundan 325 sene sonra toplanan İznik ruhani meclisinde İsa'nın doğumu bu tarihe başlangıç alındığından ondan sonra Miladi tarih diye tanındı ve İsâ (A.S.) ın doğum günü Ocak ayı başlangıcına yakın olduğundan sene başı değiştirilmeyip Hıristiyanlar indinde de Ocak başı sene başı kabul edildi ve ona göre yortu ve paskalya günleri düzenlendi. Hâlbuki Sezar'ın hesabında küçük bir yanlışlık olduğundan her yüz otuz üç senede bir sene fark ederek İsa'nın doğumundan İznik Meclisi'ne kadar iki gün fark meydana gelmiş ve itidal-i rebi günü Mart'ın yirmi birine gelmeye başlamış idi. Daha sonraları Mart'ın on birine gelmeye başladı. Bu suretle paskalya ve yortu günlerinin şaşmakta olduğu görülünce 1522 miladi tarihte Garp kilisesince bir dereceye kadar düzeltildiyse de bütün Hıristiyanlar indinde geçerli olan ve kabul İznik Meclisi'nde kararlaştırılan paskalya ve yortu günleri değiştirilemediğinden İsa'nın doğumu ile İznik Meclisi arasındaki iki günlük yanlış baki kaldı. Şark Hıristiyanları ise bu değişimi asla kabul etmedi. Böyle türlü yanlışlığa ve karışıklığa düşen bir tarih fennen ve hikmeten sağlam bir ölçek sayılmaya değer değilse de Avrupa tarihçilerince bunun ölçek kabul edilmesi zorunludur. Çünkü her şahıs düşüncelerini kendi dili üzere kurup da sonra başka dile tercüme ettiği gibi her millet olayları kendi tarihi üzere düzenleyip diğer tarihleri ona göre kıyaslayarak bulur ve aksi insana ters gelir. Bu cihetle

her millet kendi tarihini muhafazaya mecbur olur. Baksan-a 468 hicri senesinde konan Celâlî tarihi güneş tarihinin daha doğrusu olmakla zîc ehli arasında sağlam bir ölçek olmak üzere muteber olup kullanılmaktadır. Lakin tarih başlangıcı konmaya İslâm ülkelerinde yaygınlaşamadı. Eğer hicretin başlangıcından geçerli olsaydı hep İslâm ülkelerinde geçerli olurdu zannederim.

Mufassal'ın 11. sayfasında beyan olunduğu üzere Avrupa tarihçilerinin milâdî tarihi saymaya başlangıç kabul etmeleri de bu inceliğe dayalı olmak gerektir. Yoksa tarihi üç kısma ayırdıktan sonra orta kısmın açıkça ortası bulunup da tarihi saymaya başlangıç kabul edilmesi veya ikinci kısmın milat tarihinden sayılması lazım gelirdi. Lâkin Avrupa'ca milat tarihi geçerli ve yürürlükte olduğundan onu tarihi saymaya başlangıç kabul etmeye mecbur olmuşlardır. Şu hâle göre bizce de hicret tarihi sayıma başlangıç olması tabiidir. Kaldı ki İsa'nın doğumundan dört-beş yüz sene geçinceye kadar olan zamanlar pek karanlık olduğu cihetle milat tarihi orta tarihlerin (çağın) başlangıcı sayılamamıştır. Şu hâle göre milat tarihinin saymanın başlangıcı sayılması genel olarak Avrupa'da yürürlükte ve geçerli bir tarih olmasından ileri geldiği anlaşılır.

Tarihin üç kısma bölünmesi bahsine gelince tarihin başları karanlık ve yeni asırlar tarihi aydınlık olmak hasebiyle ikiye ayrıldığı gibi arada bir de orta kısım sayılabilir ve bu kısmın bitişi, sonu ilim ve sanayiin yayılma vasıtası olan baskı sanatının ve daha birçok önemli olayların ortaya çıkma zamanı olması tabii gibidir. Ama başlangıcı tartışmalıdır. Zira Batı Roma Devletinin çöküşü Avrupa'ya mahsus bir değişikliktir. Genel olarak dünye tarihi için tabii bir başlangıç değildir. Hıristiyanlığın gereği gibi yayılması ve her tarafta etkilerinin ortaya çıkması milâdın altı yüz tarihlerinde olmakla yedinci yüzyıl başları orta çağ yoluna başlangıç sayılsa daha

çok hikmete uygun olurdu diyebiliriz. Hele bizlere göre Âdem (A.S.) zamanından İslâm zamanına kadar olan zamanlar hep eski tarih olup ondan sonra yeni çağ başlar. O zamana kadar olan tarihler bir kuru hikâyeden ibaret olup rivayetlerin doğruluğu veya yanlışlığını araştırmak, isnadın güçlülüğü veya zayıflığı incelemeye ondan sonra başlanmıştır.

Bu girişe göre tarih bizce eski ve yeni diye iki kısma ayrılır. Fakat matbaanın çıkış zamanını ayırma çizgisi sayarak yeni tarihi de iki kısma ayırabiliriz. Gerçekte bu gibi ayırmalar itibari şeylerdir.

Fî evâhir-i Şaban sene 1303

No. 3

Hâşiye-i Mufassal, sayfa 25. -"Kendileri düşünmek için fikirlerinin önünü eşeleyiverdik... vd."

Eşmeye eşelemeye ne hacet. Açıktan içinden geçenleri söyleyebilirsiniz. Tarihçilerin beyanına göre Âdem zamanından bu deme dek nihayet altı bin bu kadar sene geçmiş olması gerekir. İnsanların geçirdiği medeni hareketler ise bu müddete sığmaz. Bir kaç kat çok olması lazım gelir, diyebilirsiniz ve bu müddeti tarihi delillere göre tahmin ettiğiniz kadar takdir edebilirsiniz. Her ne kadar çok tahmin etseniz İslâm inancına aykırı olmaz. Zira dünyanın yaşı miktarına dair Kur'an âyetlerinde ve Peygamberimizin hadislerinde bir işaret ve açıklık yoktur. Ama bütün tarihçilerin ifadelerine aykırı düşecek imiş ne mahzur var. Tarihçiler bulduklarını yazmışlar. Yazdıklarını ispat edecek yeterli deliller yoktur. Çünkü tarihçilerin bu konuda senet ve kaynağı ancak Tevrat-ı şeriftir ve Tevrat-ı şerifin meydanda olan üç nüshası bir diğerine aykırıdır ve çelişmektedir. Şöyle ki Âdem (A.S.) ın yaratılışından Nuh (A.S.) ın tufanına kadar geçen müddet İbrani nüshaya göre 1656, Yunan nüshasına göre 2262 ve Samiri nüshasına

göre 1307 senedir. Bu ise pek aşırı bir farklılık olduğundan bu nüshaların bir diğerine üstünlüğü mümkün değildir ve üç nüshaya göre de Nuh (A.S.) ın tufan vaktinde altı yüz yaşında olduğundan Samiri nüshasına göre Adem (A.S.) ın vefatında Nuh (A.S.) ın iki yüz yirmi üç yaşında olması lazım gelir. Bu ise tarihçilerin birleştiği görüşe göre geçersizdir. İbrani ve Yunan nüshaları da onu yalanlar. Zira Hazret-i Nuh'un doğumu İbrani nüshaya göre Adem (A.S.) ın vefatından yüz yirmi altı sene ve Yunan nüshasına göre yedi yüz otuz iki sene sonradır. Bir de tufandan İbrahim (A.S.) ın doğumuna kadar olan müddet İbrani nüshaya göre 292 ve Yunan nüshasına göre 1.072 ve Samirî nüshasına göre 942 sene olup bu da aşırı farklılıktır. Yukarıda geçtiği üzere İbrani nüshaya göre İbrahim (A.S.) ın doğumu tufandan 292 sene sonra olup hâlbuki Nuh (A.S.) ın Tufan'dan sonra üç yüz elli sene yaşadığı Tekvîn bölümünün (sifrinin) dokuzuncu babının yirmi sekizinci âyetinde açıktır. Şu hâle göre Hazret-i Nuh'un vefatında hazret-i İbrahim'in elli sekiz yaşında olması gerekir. Bu ise tarihçilerin birleştiği görüşe göre yanlıştır, Yunani ve Samirî nüshaları da onu yalanlar. Zira Hazret-i İbrahim'in doğumu birinciye göre Hazret-i Nuh'un vefatından yedi yüz yirmi iki ve ikinciye göre beş yüz doksan iki senedir.

Kelâm-ı ilâhî'de ise çelişki aklen imkansız olduğundan Tevrat-ı şerifin bu bahsine dair olan âyetlerinin tahrif edilmiş olduğu anlaşılır. Hıristiyan tarihçilerden bazıları Yahudilerin Tevrat'ı tahrif eylemiş olduklarını iddia ile İbranî nüshasını çürütmüştür. Hâlbuki üçünün de sağlamlığı müsellem değildir ve hiç birisi delil olacak sağlamlıkta değildir.

Bir vakitten beri jeoloji ilmiyle ile meşgul olanlar yeryüzünün değişikliklerini ve buldukları eski eserlere bakarak âlemin ömrünü yukarıda geçtiği gibi Tevrat'ta yazılı olan müddetlerden çok takdir ediyorlar. O nüshalardan birinin sağlamlığını iddia edip inananlar bunu kabul edemezler. Onlar bu türlü

zorlukların halli çaresini düşüne dursunlar bize göre düşünecek bir şey yoktur. Bizce âlemin ömrü Allah'ın ilmi çerçevesinde olan durumlardandır.

Daha önce Terih-i Âlem adıyla yazılan genel tarihin birinci cildi 1292 senesinde basılıp o sırada Rumeli'ye gittiğimizden dolayı bir nüshası gönderilmiş idi. Yolculuk sırasında okudum. Gördüm ki yakın zamanda bulunan iskeletlerin yirmi sekiz bin senelik olduğu belirtiliyor ve İslâm inancına aykırı sanılarak küçük görülerek bazı yorumlara zorunluluk duyulmuş. Derhâl görüşlerin düzeltilmesi için müellifine bir mektup yazdım. Meseleyi izah zımnında o mektubun bir suretini hakikat meraklılarının huzurlarına takdim eyledim-son. (Mektubun sureti yukarıd ayazılıdır).

Fî Evail-i Ramazan sene 1303/1886 Haziran başları

Server Paşa'nın vefatıyla boşalan Adliye Nezareti fî 9 Ramazan sene 1303 ve 31 Mayıs sene 1302 [13Haziran 1886] tarihinde uhdemize tevcih olundu. Bu cihetle Midhat Efendi'ye yukarıda geçtiği gibi yazılmakta olan tezkirelerin arkasının kesilmesi lazım geldi. Bu memuriyette padişah güzel nazarlarına mazhar olarak daima havâss-ı vükelâdan oluşan encümenlerde bulunur olduk. Kur'ân'ın cem ve telifi hakkında bu sene Arapça olarak yazdığım *Hulâsatü'l-beyân fî Te'lîfi'l – Ku'ân* adlı risale de basıldı.

1304 senesi olayları

Osmanlı dili üzere yazmış olduğum *Hilye-i Saadet* bu sene Ramazan'ın içinde yayınlandı ve halk tarafından beğenildi.

Dahiliye Nazırı Münir Paşa'nın başkanlığında mali işlerin görüşülmesi için bir komisyon olup Dâhiliye nazırının odasında toplanılırdı. Maliye Nazırı Zihni Paşa, Nafia Nazırı Zühdü Paşa ve Hazine-i Hâssa Nazırı Agop Paşa da bu komisyona memur

idiler. Sonradan Maliye Nezareti Agop Paşa uhdesine tevcih ve Hazine-i Hâssa Nezareti de uhdesinde bırakıldı. Zihni Paşa Nafia nazırı ve Zühdü Paşa Bursa valisi oldu. Sadrazam'm başkanlığı altında mali işler için bir komisyon olup Dahiliye nazırı, bu fakir ile Agop Paşa ve Zihni Paşa da azalığına memur olduk. Evvelki mali işler komisyonu da kaldırıldı. Daha sonra Mısır ve Bulgaristan meseleleri ve diğer politik meseleler için Sadrazam'ın başkanlığı altında havâss-ı vükelâdan oluşan bir özel encümen kuruldu. Azası Şûrâ-yı Devlet Reisi Ârifî Paşa, Hariciye Razırı Said Paşa ile fakirden ibarettir. Sonra Maarif Nazırı Münif Paşa da bu encümen azalığına tayin buyrulmuştur. Sonradan Devlet-i Aliyye'ce lazım olan bayındırlık işlerinin yapılması için bazı maddelerin görüşülmesi de bu encümene havale buyruldu ve buna mahsus olan meselelerin görüşülmesi için Nafia Nazırı Zihni Paşa da encümende bulunduruldu. *Hilye-i Saadet'i* basan Miralay Ali Bey uhdesine mirlivalık rütbesi ihsan buyruldu.

1305 senesi olayları

Ali Paşa *Hilye-i Saadet'i* tekrar daha küçük boyutta olağanüstü güzel surette bastı.

4 Safer 1305 ve 9 Teşrin-i evvel 1303 [22 Ekim 1886] Cuma saltanat arabasıyla ve muhtasar alay ile Yıldız Saray-ı Hümâyûnu'na çağrıldık. Cuma namazından sonra Mâbeyn-i Hümâyûn Dairesi'nde düzenlenen Dîvân-ı Âlî'de huzûr-ı hümâyûna girişimizde zat-ı şâhâne fakire İmtiyaz Nişanı ihsan buyurdu. Şöyle ki, ayakta bulundukları hâlde nişân-ı hümâyûnu ellerine alıp,

"Babama ve amcama güzel hizmet ettin. Benim zamanımda da güzeli hizmetin görüldü. Adli işlerce de çok eserlerin var. Bunları takdiren bu nişanı kendi elimle sana takıyorum" diyerek nişân-ı hümâyûnu bizzat taktı. Fakir de cevaben dedim ki:

"Babanız cennet-mekân Sultan Abdülmecid Han hazretlerine tam bir bağlılık ve samimiyetle hizmet eyledim. Hüsn-i teveccühünü kazandım. Lâkin mükâfatını efendimizden aldım. Amcanız zamanında pek mühim ve büyük işlerde bulundum. Onların mükâfatını da efendimizden gördüm. Efendimize değerli bir hizmet edemedim. Hâlbuki durmadan türlü iyilik ve lütuflarınıza mazhar olup gidiyorum. Nişane-i teveccüh-i âlî olan bu nişân-ı hümâyûnun teşekkürü babında ise ne diyeceğimi bilemem. Lisanen olsun teşekkür vazifesini ifa edecek teşekkür sözlerini bulamam." Padişah,

"Estağfurullah. Senin hizmetini takdir ettiğim için bu nişanı taktım."

"Efendimizden nail olduğum lütuf ve inayetlerin binde birinin şükrünü ifaya muktedir değilim. Fakat kişi aczini ve kusurunu bilmek de bir nevi şükretmektir. Kullarının da teşekkür sermayesi bundan ibarettir. Cenab-ı Hak'tan dilerim ki ahir vaktimde Velinimet efendimize az çok hizmete bu kullarını muvaffak buyursun. Gerçi lütuf ve iyiliklerinize göre hizmet edemez isem de hiç olmaz ise tarih nazarında gereği gibi hizmet edemediyse de vazifesini yerine getirmeye çalıştı çabaladı, hizmet yolunda bulundu dedirsin. Hemen Cenab-ı Hak ömr ü şevket-i hümâyûnlarını uzun ve bütün düşmanlarını kahredip başını eğsin, âmîn." Sonra yine saltanat arabasıyla ve alay ile Bebek'deki sahilhanemize getirildik. Bu esnada Sadrazam ile diğer bazı vükelâ aleyhimizde çalışıyorlardı. Onların çalışmalarına bu teşrifat şifalı cevap oldu.

Hannovre'den Schumann'ın mektubu ve cevabı

Yüce Meşihat makamına Hannovre'de Baringirser sokağında üç numaralı hanede ikamet Schumann imzasıyla gönderilen mektubun tercümesidir:

Şark'ta nurlar yayan İslâmiyet'ten uzak olarak yoğun bir karanlık içinde yaşadığım cihetle kemterane kusurlarımın

kabul buyrulmasını rica ederim. Dinsizler içinde kaldım. Her ne kadar bunlar ismen Hıristiyan iseler de dinleri hakkında bir an düşünecek ve mülâhaza edecek olsalar bunun yanlışlığına kani olurlar. Luther'in ıslahatı gibi ıslahat neye yarar. Verimsiz bir toprak üzerinde çürük bir tohum hiç bir şey hasıl edemez. İşte bu sebepten dolayı birçok mezhepler zuhur etti. Yalnız İslâm dini dış saldırılardan sarsılmadı. Cenab-ı Hakk'ın koyduğu bu dini hiç bir şey çöküşe düşürememiştir. Sırf hakikat olan İslâm dinine kabulümle kelime-i şahadeti zikredebileceğimi kuvvetle ümit eder ve bundan böyle küffar arasında kalmamaklığım için İslâm şerefi ile müşerref olmak hususundaki âcizane talebimin kabul buyrulmasını istirham eylerim. Burada Türkçeyi öğrenmede büyük zorluklara tesadüf olunduğunu üzüntüyle arz ederken yüce Meşihat makamının cevabını dört gözle bekliyorum.

Bu mektuba cevaben Şeyhülislâmlık tarafından yazılmak üzere kaleme alınan mektup müsveddesi:

Efendi,

İslâm dini ile şereflenmek talebini içeren gönderdiğiniz mektubunuz geldi, memnuniyete sebep oldu ve o konudaki düşünceleriniz gerçekten takdir ve övülmeye değer görüldü.

Şu kadar var ki sizin İslâmınız bizim kabulümüze bağlı değildir. Zira İslâm dinince Allah ile kul arasında ruhbanlık silsilesi gibi bir vasıta yoktur. Bizim vazifemiz ancak insanlar adin telkin etmek, bilmediklerini öğretmektir. Bunun yanında Müslüman olmak bir çeşit dini tören yapılmasına veya kimesnenin kabulüne bağlı olmayıp sırf inanmak ve ikrar ile hasıl olur.

Söyle ki İslâm dininin esası Allahu Taâlâ hazretlerinin birliğine ve onun en sevgili kulu olan Muhammed (S.A.V.) hazretlerinin peygamberliğine iman etmektir. Yani kalben tasdik ve dil ile ikrar eylemektir ki Arapça 'Lâ ilâhe illallah Muhammedün resûlullah" ibaresiyle yerine getirilir. Bu şekilde iman eden kim olursa olsun kimesnenin kabulüne muhtaç olmaksızın İslâm'a girmiş olur.

Siz de mektubunuzda vaat eylediğiniz veçhile böylece iman ettiğiniz yani "Eşhedü en lâ ilâhe illallah ve eşhedü enne Muhammeden abduhû ve resûlüh" dediğiniz hâlde bizim kabulümüze muhtaç olmaksızın İslâm şerefi ile şereflenmiş olursunuz. Biz de Hakk'ın hidayetine mazhar olduğunuzdan dolayı sizi övünç ve sevinç ile tebrik eyleriz ve dünya ve ahirette din kardeşimiz olduğunuza tanıklık eyleriz, "Müminler hep kardeştir." İşte imanın kısa tarifi bundan ibarettir. Onu aşağıda bir derece açıklayalım:

İnsan ki akıl ve fikir ile diğer hayvanlardan seçkindir. Kendisini yoktan var eden Hâlık'ına ibadet için yaratılmış bir mahluktur. Bu ibadet iki sözle özetlenir ki Allah'ın emrine tazim ve yarattıklarına şefkattir. Bu iki ibadet türü her şeriatta mevcuttur. İbadetin yapılış şekline gelince bu hususta şeriatlar konması, şekil, azlık, çokluk, zaman, mekan, şartlar ve esaslar yönünden faklıdır. Halbuki ilahi şana yakışacak şekilde nasıl ibadet ve tazim olunmak lazım geleceği aklen bilinmez. Bundan dolayı Cenab-ı Hakk'ın insan cinsinden bazılarına peygamberlik makamı verip onlara melek aracılığıyla vahiy, suhuf ve kitaplar gönderip de şer'i hükümleri bildirmesi kulları hakkında pek büyük lütuf ve ihsandır.

En sonra nazil olan Allah'ın kitabı Kur'ân-ı Kerim'dir. Hükümleri kıyamete dek bakidir. İlk asırdan beri sayfalarda yazılı ve her asırda nice bin hafızın zihinlerinde mahfuz ve mazbut olarak tahrif ve değişmeden masundur. Peygamberlerin ilki Hz. Âdem ve sonuncusu Muhammed aleyhimisselâmdır. Aralarında pek çok peygamberler gelip geçmiştir. Sayısını ancak Allahu Taâlâ hazretleri bilir. Hepsinin efdali Muhammed ve sonra İsâ, Musa ve İbrahim ve daha sonra Nuh ve Âdem aleyhimisselâm'dır. Bütün peygamberler ümmetlerini hep kıyamet günü ile korkutmuşlardır. Bundan dolayı hep ölüler dirilip ve mahşer divanında toplanacaklarına ve muhasebeleri görülüp cennetliklerin cennete ve cehennemliklerin cehenneme gönderileceklerine iman etmek lazımdır. Herkes dünyada ne

işlemiş ise o gün birer birer muhasebesi görülecektir. Cihatla meşgul olan askerin her hâl ü hareketleri hatta uykuları bile ibadet kabilinden olduğu hâlde onlar dahi o gün hesap vermeye mecburdur. Yalnız şehitler bu hesaptan kurtulmuşlardır. Onlar sorgusuz sualsiz cennete gireceklerdir.

Yine hayır ve şerrin Allah'ın takdiriyle olduğuna inanmak ve hayrın yaratıcısı Yezdan'dır ve şerrin yaratıcısı Ehremen'dir demek gibi sapık inançlardan sakınmak lazımdır. Bundan dolayı mümin olan kimseye göre Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, kıyamet gününe, hayır ve şerrin Allah'ın takdir ve iradesi ile olduğuna inandım, demek lazım gelir ve böyle diyen kimse mümin olur. Fakat kâmil mümin olmak için farzları yerine getirmekle Cenab-ı Hakk'a ibadet, insan öldürmek, hırsızlık, zina ve livata gibi yasaklardan kaçınmak lazım gelir.

Kelime-i şahadetten sonra bir gece-gündüzde beş vakit namaz kılmak, sene başında bir kere malının zekâtını çıkararak fukaraya vermek, ramazan ayında oruç tutmak ve ömründe bir kere hacc etmek farz-ı ayn olur.

Bir mümin yukarıda geçtiği gibi Allahu Taâlâ hazretlerinin emirlerine uyup yasakladığı şeylerden kaçınmaz ise dinden çıkmaz. Lakin günahkâr yani fasık mümin ve ahirette geçici olarak azaba müstahak olur ve Allah'ın dileğinde kalır. Yani Cenab-ı Hak dilerse onu affeder ve dilerse onu günahı kadar cehennemde tutar. İman her günahı mahveder. Yeni Müslüman olan kimse henüz anasından doğmuş gibi günahsız olur ve ondan sonra işlediği günahlardan sorumlu olur.

Bir günahkâr işlediğine pişman olup da günahlarından tövbe ve istiğfar ve bizzat Cenab-ı Hakk'a niyaz eyler ise ilâhî affa nail olur ve günahlarını affettirmek için bir ruhani reisin aracılığına muhtaç olmaz. Fakat kul hakkı müstesnadır. Zira bir kul hakkını dünyada alamaz ise kıyamet gününde ister. Cenab-ı Hak ise âdildir, mazlumun hakkını zalimden alıverir. Yukarıda geçtiği gibi mahşer divanında muhasebe kaydından

kurtulan şehitler bile kul hakkından sorumludur. Her hâlde hak sahibiyle helâlleşmek lazımdır. Başka çaresi yoktur.

Buraları ruhbanlık usulüne alışmış olan milletlere pek tuhaf görünür. Bundan dolayı bu konuda sana biraz bilgi vereyim. Bir Hıristiyan çocuğu dünyaya gelir. İnsan defterine geçmek için ruhani resmi sıfata sahip haiz olan papazın vaftizine muhtaç olur. Büyüyüp evlenecek olunca nikâhını kendisi kıyamayıp papazın kıymasına muhtaç olur. Allah'a ibadet için kiliseye varıp da papazı bulmaya ve günahlarını affettirmek için papaza söylemeye muhtaçtır. Ölse yere gömülmek için papaz lazım olur.

İslâm dininde ise ruhbanlık olmadığından o gibi resmi törenlere dince ihtiyaç yoktur. Çocuk Müslüman olduğu hâlde doğar. Babası veya diğer velisi adını kor. Evlenecek olduğunda erkek ve karı kendileri veya vekilleri iki şahit huzurunda nikahlarını kıyarlar. Nikah kıyıcı ancak iki taraftır. Başkası kıymaya karışamaz ve ortak olamaz. Bir Müslüman dilediği yerde kendi kendine ibadet eyler. Günahlarını affettirmek için bizzat Allahu Taâla hazretlerine yalvarır. Başkasına sırlarını açmaz ve açmamalıdır. Öldüğünde de mahallesi ve beldesi halkından olan Müslümanlar onu kefenleyip defnetmeye mecburdurlar ve her Müslüman bu vazifeyi ifa edebilir. Bir ruhani reisin varlığı gerekmez. Kısacası bu gibi dini işlerde Allah ile kul arasında aracı yoktur. Hemen Hazret-i Peygamberin Allah tarafından tebliğ buyurmuş olduğu şer'i hükümleri öğrenip de gereğiyle amel etmek lazım gelir. Fakat cuma ve bayram namazlarını kılmak gibi bazı şer'i hükümlerin icrası Resulullah'ın halifesi olan Müslümanların sultanının iznine bağlıdır. Zira İslâm törenlerinin ikamesi onun mukaddes görevlerindendir ve onun emrine itaat eylemek en mühim bir dini vazifedir. Benim vazifem ise onun tarafından tevdi olunan dini işlerin vekaletle görmekten ibarettir.

Müslümanlara göre en çok itina edecek şeylerden biri de güzel ahlaktır. Kibir ve kendini beğenmişlik, bencillik ve gönül

kırma gibi kötü ahlâk Müslümana asla yakışmaz. Büyüklere hürmet küçüklere şefkat İslâm şiarıdır. Tevfik Allah'dandır ve selâm hidayete erenleredir.

Yukarıda beyan olunduğu üzere nail olduğum İmtiyaz Nişanı'nın tebrikine dair İran şehzâdelerinden olan Şeyh Reis tarafından gelen tebrik mektubuna yazılmış olan cevap mektubudur:

İltifat ve teveccühlerin en yücesini görmüş olduğum Şehzade hazretlerine bağlılık ve kulluktan gözümü hiçbir zaman ayırmadım; onun birliğini kolladım ve bu daima böyle olacaktır. Cismanî uzaklığın manevî yakınlığa engel olmadığı malumdur. Bu yüzden doğruluk ve sadakat vazifelerini makamı yüce olan şehzadenin huzurunda yerine getirmek için sürekli bir fırsat bekliyordum. Nihayet 'Kalpten kalbe yol vardır' sözü uyarınca yazışma yoluyla önce davranmış ve bu muhlis kula, kalemiyle yazarak imtiyaz nişanını tebrik bahanesiyle iltifat ve inayet buyurmuşlardır. Muhlis kulunuz, kendisini bu imtiyaza layık görmüyor. Bilakis bu, Allah'ın gölgesi olan padişahın -Allah saltanatını devam ettirsin ve adalet ile pekiştirsin- yüce lütfu iledir. Lütfunun, hizmetkârlarını ve uğrunda can verenleri kapsadığını biliyorum. Ne güzel bir saadet ve fırsattır ki basit çıkarlar için karşılıklı dostluk ve yakınlaşmaları feda etmemiştir. İhlas sahibi kimselerin nâmı ve yâdını unutmamış, tebrik vesilesiyle gönlü ve fikri bir olan dostlarını sevindirip şereflendirmiş ve ihlaslı kimselerin sevinç ve mutluluk lezzetini artırmıştır. Benzeri şekilde kendisiyle hemfikir olan kimseler hakkında merhamet ve cömertliklerin daima yerine getirilmesini ve onların unutulmuşlar arasında sayılmamalarını ümit ederim. Bâkî saadetli günler ve ikbal muradıyla.

Cevdet

1305 Cemâziyelâhiri sonları[1888 Şubatı ortaları][22]

22 (Çeviri: Dr. Elif Namoğlu)

Bu sene Temyiz Mahkemesi'ne İstida Dairesi adıyla bir üçüncü daire eklendi. Pek çok faydası görüldü ve Temyiz Mahkemesi şimdi tam Temyiz Mahkemesi oldu.

Muhtar Paşa'nın astronomiden *Riyâzü'l-Muhtar* adlı kitabına takriz

Nadir eserlerin seçkini ve güzel meyvelerin bahçesi olan Riyâzü'l -Muhtar'ın her babı bir hakikati gösteren kapı ve her faslı bir hoş inceliklerin tarhı olduğundan yoğun meşguliyetler arasında çalınan saat onun okunmasına hasredilerek büyük faydalar elde edildikçe yazarının hakikat kaleminin teşekkür ve övgü diliyle bârekallah denilmektedir.

İnce meseleler ve derin konuların gerçeğine ulaşabilmek için rahat zihin ve yüksek fikir ister. Fakirde ikisi yok. Sathice okumakla bahse karışmak ise abestir. Fakat bu fende bilgi eksikliğimden dolayı okuma sırasında aklıma takılan bazı zor bahislerin halli ricasıyla aşağıdaki konuları müşküllerin halledicisi olan yazarına müracaat olunur.

Zikredilen hoş kitabın 139 ve 181. maddelerinde fecr ve şafak hakkında gerek müctehidlerin görüşleri gerek ehl-i heyetin sözleri ayrıntılı olarak belirtilmiş. Tahkikatlarına teşekkürden başka bir diyecek yok. Fakat bu konuda öteden beri güçlükler olan bir meselenin halline dair Riyâz-ı Muhtar'da bir bahis bulurum sanırdım, aradım bulamadım.

Şöyle ki güneşin batımından akşam namazının ve şafağın kaybolmasında yatsı namazının vakitleri girer. Şafak ise bazı imamlara göre güneşin batmasından sonra batı ufkunda belli olan kızıllık ve İmam-ı A'zam hazretlerinin indinde o kızıllığı takip eden beyazlıktır. Sabahleyin bunun aksine olarak doğu ufkunda önce sağ ve sola yayılan beyazlık ve daha sonra kızıllık ortaya çıkar. İşte o beyazlık doğru

fecr ki onun doğmasıyla ittifakla sabah ve sabah namazının vakti girer ve oruç için imsak vakti olur. Fakat sonraki imamlar ihtiyat için iki dereceden fazlaca temkin verip imsak vaktini fecr-i sadıktan önce almışlardır. Ama fecr-i sadıktan önce doğu ufkunda ortaya çıkan dikdörtgen ve kurt kuyruğuna benzer beyazlık ki ana yalancı fecr denilir, onun hükmü yoktur. İşte bu bahsin şer'i ciheti budur. Gelelim hikemi cihetine:

Malum-a hava her tarafta yer küresini çevreleyen akışkan cisimdir ki sıcaklıkla genişler ve soğuklukla yoğunlaşır ve yere temas eden alt tabakası buharla karıştığından yoğundur, yukarı çıktıkça derece derece buhardan kurtulur. Bundan dolayı alt tarafına nispetle üst tarafı hafiftir/?. Zira ise kızıllık, sarılık, yeşillik ve mavilik gibi asli renklerden oluşmuştur. Güneşin ışığı havada yayılarak cevv-i nesimde/hava boşluğunda kırılarak bize ulaşır. mahrût-ı şuâînin konik ışın kaidesinin havi olduğu hava kısmı yere ışık salar ve yansır. Mahrât-ı şuaî kaidesinin dışında kalan hava kısmı karanlık kalır.

Bundan dolayı güneşini batışında ışınları yer yüzünden kaybolur ise de havada kalıp yere yansır ve güneşin batı ufkundan batışında mahrât-ı şuaî kaidesinin dışında kalan doğu tarafı karanlık basar ve ışık zayıflaşmaya başlar. Halbuki yansıyan ışınların farklılığıyla ışın renklerinin değişik olduğundan batı ufuk tarafı kızarır, sonra sararır ve daha sonra fecr-i sadık gibi ağarıp beyaz şafak denilir ve güneşin batı ufkundan on sekiz derece batışında beyaz şafak kaybolup batı ufkunu da karanlık basar. Gece yarısından sonra güneş yükselmeye başlar ve doğu ufkuna yirmi bir derece yaklaştığında ışıkları doğu ufku üstündeki karanlık havanın bir parçasına ulaşır ve derece derece aydınlanarak bir üçgen gibi olur ki koninin bir parçasıdır. Fakat yalnız başı

havanın buhardan/sisten kurtulan yüksek katmanlarında bulunarak aydınlanır. Ama alt tarafındaki yoğun buhar/sis öyle zayıf ışığın görünmesine engel olarak burası kara bulut gibi görünür. İşte yalancı fecr budur ve o karanlığa hatt-ı esved/siyah çizgi denir. Daha sonra güneşin on sekiz derece doğu ufkuna yaklaştığında ışınları kuvvet bulur, buhara galip gelir ve doğu ufkunda uzar ve yayılır. İşte beyaz çizgi budur ki üçgenin başı tarafındaki ziya-i sabık/eski ışığı bastırır ve sanki eski ışık onun yanında gizlenir. Bundan dolayı eski ışığa fecr-i kâzib/yalancı fecr denildiği gibi buna da fecr-i sadık denir. Kısacası güneş batımından sonra ortaya çıkan alâim-i sema/al-yeşil kuşak doğmadan önce de zuhur eder. Fakat yukarıda geçtiği gibi hava ve ışık hakkında yazılan girişin doğal sonuçlarından olmak üzere şafakta önce kızıllık ve sonunda beyazlık görünüp fecirde ise aksine önce beyazlık ve sonunda kızıllık görünür.

İşte geçmiş bilginlerden bize ulaşan bilgilerin özeti budur. Ancak yalancı fecr var da niçin onunla simetrik olmak üzere yalancı şafak yok. Yani güneşin doğu ufkuna yirmi bir derece yaklaşmasında doğu ufkunda sanki bir kara bulut üzerinde üçgen başı gibi bir aydınlık görünüp de niçin güneşin batı ufkundan yirmi bir derece batışında öyle bir aydınlık görünmüyor. Acaba bu konuda aşağıda ileri sürülen delillerde bir bozukluk mu var. Veya güneş yüzeyinin batı ufkunda görünen tarafıyla doğu ufkunda görünen tarafı arasında bir fark mı var. Yoksa gündüzün buhar küresinin dumanın ısınmasıyla doğu tarafının ebhireden hâlis ve safi olması ve gecenin soğukluğundan rutubet almasıyla batı tarafın bulanık ve karanlık kalması gibi bazı doğal sebeplerden dolayı fecr-i sadıktan iki üç derece önce yukarıda geçtiği gibi bir aydınlık görünür olduğu hâlde beyaz şafaktan iki üç derece sonra öyle bir aydınlık görünmüyor. Bilgili müellifin bunca üstün araştırmalarına bir ekleme olmak üzere bu müşkülün halli rica olunur.

Zikredilen kitabın 153. maddesinde İslâm bilginlerinin buluşlarından olan ihtiraâtından olan rub'-ı müceyyeb/ceyb her nevi düsturları halletmeye ve hesap etmeye âlet olup hâlen kullanılmakta olan logaritma cetvellerinin sonradan ona denk olarak bulunup onun yerine geçtiği ve fakat bu gibi ilim ve fenlerin o vakit öğretim ve öğrenim usulü resmi hendese ve eşitlik muamelesi gibi şimdiki ispatlayıcı vasıtaların yardımına tamamıyla sahip olamadığı, o zamandan kalma kitap ve risalelerin şimdi okunmasıyla belli olduğu ve rub'-ı ceybe dair müellifin okudukları olan sekiz-on adet kitap ve risalenin hepsinde meselelerin tamamı sözle hal ve istihraç edilmiş olduğundan zikredilen meselelerin şimdiki hey'et ve üçgenler düsturlarından birer düsur olduğu tek bakışta akıl edilip anlaşılamadığı bununla birlikte Oklidis'in hendese usulünün delaletiyle icat edilmiş kıymetli alet olduğu belirtilmiş.

Bu girişte şu sonuç çıkıyor ki onların hendese düsturlarını bilmedikleri hâlde yaratılıştan muntazam şekiller yaptıkları gibi İslâm bilginleri de cebir ve üçgen düsturlarını bilmedikleri hâlde sırf hendese usulü delaletiyle rub'-ı ceybi çizivermişler. Ama onun muadele ve müsellesât düsturlarını halledip hesaba âlet olduğuna vâkıf değiller imiş. Bu ise aklen pek uzak görünür.

Araplar hesap ilmini önce Hint'ten aldılar. Sonra Yunancadan bütün riyaziye/matematik kitaplarını Arapçaya çevirerek bu ilimlere daldılar ve daha sonra cebiri bularak Yunan bilginlerinin bilmediği düsturları buldular ve ceyb ve tamam-ı ceyb inceliklerine intikâl ile evtâr/ip yerinde ceybi/sinüsü kullanır oldular. İşte o zaman rub'-ı müceyyebi icat etmişlerdir. Eğer perspektif ilminin inceliklerini bilmeseler ve hey'et ve müsellesat düsturlarına vâkıf olmasalar öyle kıymetli bir âlet icat edemezlerdi. Rub'-ı müceyyeb Harizm'de icat olunduğu gibi cebir ilmini de ilk defa yazan Ebu Abdullâh el - Hârizmî'dir.

İslâm bilginleri matematik bilimlerine dair nice âletler icat edip pek çok kitaplar telif etmişlerdir. Ancak çoğu bize ulaşmamıştır. Çünkü bu gibi nazik ve ince bilim ve sanatlar, medeniyetin olgunluk derecesine erdiği zaman ortaya çıkar ve medeniyet düşüşşe geçtiği anlar da yok olur gider. Rub' tahtasının çizimlerine dair Ferganî'nin kitabı fen ehli arasında meşhur olduğu hâlde şimdi nüshaları kayıptır. Ama rub'-ı ceyb hakkında müellif tarafından okunan sekiz on adet kitap ve risale ancak namaz vakitlerini belirlemek için sırf rub' tahtasının kullanılış şekline dair yapılmış kısaltma kitaplardır ki onlara riyaziyenin ince konuları sığmaz ve onlarda bu türlü bahislerin mevcut olmamasından mucit ve buluşçuların da bu inceliklerinden gafil olmaları gerekmez. Gerçekte eskilerin bu gibi inceliklere dair yazdıklarının bulunmaması tuhaf görünür. Ancak tarihte benzeri çoktur.

201 senesinde İbn Vahşiyye'nin kadim Süryanî dilinden Arapçaya tercüme etmiş olduğu Felâhat-ı Nabatiyye okunur ise görülür ki o zaman Harran'da kadim Süryanî dili üzere yazılmış kitaplarla dolu eski zamandan kalma bir kütüphane ve onları öğretmeye muktedir bir de hâfiz-ı kütüb (kütüphane sorumlusu) var imiş. Kitaplar nerede, şimdi kütüphanenin yeri belli değil ve o kitaplardan biri ele geçse ne okuyan var ne anlayan, geçmişlerin en eski yadigârı olan Felâhat-i Nabatiyye tercümesinin şimdi âlemde ancak bir kaç nüshası var. Bir müddet sonra onlar da mahvolup gidecek.

Nabat eserleri şöyle dursun İslâm fethinden sonra Harran'da kurulmuş olan Arap eserleri de yok olmuştur. Şöyle ki Arapların Harran'da yapmış oldukları Firdevsiyye Camii'nin kubbesi mevcut ise de baykuş ve karga yuvası olmuştur. Nice müellifler yetiştirmiş olan medresesi ise bütün bütün harap olmuştur ve ilim ve fenlerin ışıkları Irak-ı Arap'tan Şark ve Garb'a yayıldığı sırada cebir ve mukabele bulunmuş ve ilk defa altı meseleye münhasır olmak üzere birinci ve ikinci

derece muadeleleri (cebir) bulunmuş idi. İmam Şerefeddin Mes'udî üçüncü derece muadelelerini istinbât/çıkarım ile cebir meselelerini/problemlerini yirmi beşe çıkarmıştır. Sonra asrının büyük filozofu olan Cemşid Gıyaseddin bu ilmin hurdelerini keşif ve istihraç ile sayısız meseleleri/problemleri ihtiva eden düsturlar buldu ve bunların kolay anlaşılır olanlarını Uluğ Bey namına yazıp takdim eylediği Miftâh adlı kitabında zikrederek zor anlaşılır olanlarını müstakil bir kitabında zikredeceğini beyan etmiş ise de o kitaba ulaşamadık. İik defa Bahriye Mektebi'ne riyaziyat hocası tayin olunan meşhur Gelenbevî İsmail Efendi de bin iki yüz üç senesinde hesap ilmi ile cebirden Türkçe yazdığı kitabında Cemşid'in o kitabına ulaşamadığını belirtmiştir.

Gariptir ki Gelenbevî'nin bu kitabını yirmi bu kadar sene önce bir zattan ödünç alıp okumuştum. Şimdi tekrar okumak üzere aradım bulamadım. Eğer yangınlarda telef olmamış ise İstanbul'un bir köşesinden çıkıp ele geçmesi umulur. Gelenbevî'nin mantık, kelâm ve tefsir ilmine dair pek çok eseri öğrenciler arasında okunmaktadır. Eğer öğrencilere lüzumlu olmasa onların üzerlerinde e örümcekler yuva yapardı. Ama cebir ve hey'et ilmine dair olan eserleri aransa bulunamaz. Daha garibini söyleyeyim, elbette gerçeklere aşina müellifin hatırlaması gerektir ki Dersaadet'te bulundukları zaman meşhur hattat ve hezârfen Şekerzâde'nin eserlerinden olan bir rub' tahtası ki bir ucu ezilmiş olduğu hâlde maharetli ellerine ulaşmakla ezik mahallinin tamirini irâde buyurmuş olmalarıyla bendelerine gösterildiğinde yaralanan mahallini yaptırmak ve üzerindeki yazılarını yazdırmak mümkün ise de üzerine sürülecek verniği yapacak adam bulunamadığından o tahtayı hâli üzere kullanmak evlâ olduğunu vasıtayla hatırlatmış idim. Hâlbuki medreselerde irtifa tahtası yapıp yazılarını yazdıktan sonra üzerine Şekerzade gibi verni süren adamlara yetiştim. Bu sanatı icra ettiklerini gördüm. Şimdi

bu sanatın erbabını bulamıyorum. Artık riyaziye inceliklerine dair olan eski eserlerin bulunamadığına hiç şaşırmamalıdır.

Yazılan ayrıntılardan anlaşılır ki sonrakilerin cebir ve mukabele meydanında ileri bir adım atmışlar ise de nereye bastıkları ve ne kadar yol aldıkları gereği gibi malum olmamıştır. Fakat onların bıraktıkları yerden Avrupa riyaziyecileri başlayarak bu ilmi olgunluk haddine ulaştırmış oldukları müsellemattandır. Kısacası sonrakiler riyazi ilimleri hayli ilerletmişler ise de eserleri henüz gereği gibi etrafa yayılmadan Şark'ın türlü türlü ihtilaller ile karmakarışık olmasından dolayı çoğu mahvolup gitmiştir. İşte o sırada rub'-ı ceybe dair olan birçok eser de mahvolmuş olmak gerektir.

Cemşid Gıyâsüddin zîc-i İlhanî cetvellerini yeniden tanzim ve yeniden birtakım zîc cetvelleri vaz etmiş ve ebat ve cisimler hakkında eskilerin uğradığı zorlukları halletmek için Süllem-i Semâ adlı risaleyi ve veler u ceybi ma'lûm olan kavsin sülüsünün veter ü ceybini (hipotenüs ve sinüs) istihraç için Veter ü Ceyb risalesini yazarak yıldızların tekavim, uruz ve efradını/bireylerini istihraç için Tabaku'l-menâtık adında bir âlet icat eylemiştir ve daha nice eserleri vardır. Lâkin çoğu bize ulaşmamıştır. Bununla birlikte anahtarı elde olduğundan okunduğunda asrında riyaziyenin ne mertebe ilerlemiş olduğu bir dereceye kadar belli olur. Ortaasya'da, özellikle Semerkand kütüphanesinde riyaziyeye dair haylice eski eserlerin mevcut olduğu rivayet edilse de oraların durumuna gereği gibi vukufumuz yoktur. Ama Ümm-i Dünya'nın cüyubu (ceybi, kütüphaneleri?) yoklansa ve köşe ve bucağı aransa bazı eski eserler bulunmak mümkündür. Yardım Allah'tan...

192. maddede "Arapça yevm/yem kelimesinin delalet ettiği de gündüz ile bir geceden oluşan yirmi dört saatte güneşin icra eylediği bir tüm devirden ibaret" diye buyrulmuş. Hâlbuki Arapça yevmin mebdei fecr-i sâdıkın ve gündüzün başlangıcı güneşin doğuşu olup ikisinin de bitişi ve geceni

başlangıcı güneşin batışıdır. Gece ve gündüzün toplamına ehl-i hey'et (astronomi bilginleri) şebanrûz derler. Yevmin bu manada kullanılmasına dair Arapça kitaplarda bir rivayet görmedim. Buna dair bir sağlam nakil var ise bildirilmesini rica ederim.

193. maddenin içindekilerin açıklanması için bir kaç söz ilâve edeceğim. Şöylli ki, eskiden Araplar yanında geçerli olan kameri senenin on ikinci ayı Zilhicce olup bir muharrem sene başlangıcı sayıla-gelmiştir. Ömerü'l-Faruk hazretlerinin halifelikleri zamanında hicret senesi İslâm tarihinin başlangıcı kabul edilip sene başı da bir Muharrem sayılmıştır. Çünkü Müslümanların Mekke'den Medine'ye göçleri Muharremde başlamış idi ki ashâb-ı kiram Muharrem ve safer aylarında bölük bölük Mekke'den Medine'ye göçmüşlerdi. Saferin son günlerinde Resul-i ekrem S.A.V.) hazretleri de Ebu-Bekri's-Sıddîk ile birlikte Mekke-i Mükerreme'den çıkıp alt tarafında ve Sevr Dağı'nda buluna mağaraya ulaştılar, üç gece orada kaldılar ve Rebiülevvelin biri olan perşembe gecesi mağaradan çıkıp Rebiülevvelin on ikinci Pazartesi günü Medine'ye bir saat mesafesi olan Kuba adlı köye ulaştılar. Daha sonra bir Cuma günü Kuba'dan hareket ile Medine'yi teşrif buyurdular. Medine-i Münevvere'ye girmeleri yevm-i i'tidâl-i harifî (23 Eylül, ekinoks) olan Terazi burcunun birinci derecesine tesadüf etmiştir.

197. maddede mali seneye dair yazılan açıklamalara aşağıdaki gibi bazı kısa bilgiler eklenmesi uygun görülmüştür.

Müslüman milletlerde geçeri olan hicri tarihin seneleri ve ayları kameri (ay hesabı) olduğu hâlde Abbasî halifelerinden Tâyi'lillah zamanında gelir ve girenin dengesi için söz konusu olan mali sene konmuş ve her otuz kameri sene yaklaşık otuz güneş senesi sayılmış idi.

Devlet-i Aliyye'nin ilk yıllarında timar ve zeamet sahipleri olan eyalet askerlerinin, vezir ve beylerbeyi gibi mülkiye

memurlarının tahsisatları mahallerince idare oluna geldiği cihetle Maliye Hazinesi muvazenesinden hariç tutulduğundan ve Dersaadet'teki ocakların tahsisatlarına karşılık tutulan gelirler de kameri aylar alındığından öyle bir mali sene seçimine gerçi hacet görülmezdi. Ancak güneş ayları itibarıyla toplanır bazı mukataalar olduğundan onların tevcihleri güneş senesi itibarıyla yürütülür ve bedellerine tefâvüt-i hasene adıyla birer miktar şey zammedilir idi. İşte bu cihetle Devlet-i Aliyye'de de itibari güneş senesi geçerli olmuştur. Bu mali sene ise bir itibarî olup zabıtası medhal-i âzer/sıcağın başlaması kuralıdır ki mart ayı her hangi hicri senede olursa ona nispet olunur ve her otuz üç senede bir sene atlanarak düzeltilir idi. Ancak 1087 senesinin siviş senesi olduğundan gaflet olunarak atlanmayıp güneş ayları itibarıyla deruhte olunan mîrî hizmetleri seksen yedi senesine mahsup olunmak üzere tevcih olunmuş ve birkaç ay sonra bunun yanlış olduğu anlaşılarak Babıâli'den izin alınarak düzeltilmiş idiği Hazine aklâmında kayıtlıdır. Daha sonra kameri aylar ile şemsi/güneş aylarının bir diğerine nispetiyle birtakım küsuratın birikmesinden Hazine'nin zarar gördüğü anlaşılarak bu işe önem verilir oldu. Hatta 1205 hicri senesinde eshâm-ı gümrük hakkında kameri/ay ayları şemsi/güneş aylarına çevrildi ve yukarıda geçtiği üzere bazı mukataalara zammedilen tefâvüt-i hasene hesabında Hazine'nin zarara uğradığı görülmekle 1209 senesinde bu yanlış da düzeltildi.

Sonradan zezamet ve timar usulü kaldırılarak öşür ve diğer gelirler doğrudan doğruya Hazine-i celile tarafından toplanır ve maaşlar ve tayinat hep güneş ayları itibarıyla verilir oldu. İşte bu suretle söz konusu olan mali sene yerleşmiş ve her otuz üç senede bir kere düzeltilmiştir. Hatta 1254 senesi de atlanmıştır. Sonra Fuad Paşa zamanında konsolid senedatı basıldığında 1288 senesinin yok olacağı hatırlanamadığından seksen yedi, seksen sekiz ve seksen dokuz senesi diye üç yüz bu kadar senesine değin yürütülmüş olduğuna sonradan

frkına varıldı ve bu yanlışlığın düzeltilmesinin gerekliliği Babıâli'ye hatırlatıldı ve bunu ispat için Takvimü'l-edvar adlı risale kaleme alındı. Onun üzerine 1287 senesinde acizlerinin başkanlığı altında bir komisyon kuruldu ki azası o zaman müneccim-başı bulunan merhum Tahir Efendi, Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye azasından müteveffa Vartan Paşa, asrımızın birinci riyazilerinden ve hâlâ feriklerden olup o zaman Mekteb-i Harbiye-i şâhâne hocalarından bulunan Vidinli Tevfik Paşa hazretleri ve rassad Kumbari ve komisyonun mütercimi Şehbâz Efendi idi. Enine boyuna görüşmelerden sonra başlangıcı yine hicret senesinden sayılmak üzere bir şemsi/güneş senesi konulmak üzere karar verildi ve Müneccimbaşı Tahir Efendi hicret gününden önce girmiş olan Mart ayının başlangıcı ne gün imiş ve güneş devri itibarıyla kaç sene olmuş buralarını çeşitli delillerle komisyonda ispat eyledikten başka hicret senesinden 1319 senesine kadar her bir güneş senesinin Martı kamer/ay senesinin hangi ayının kaçıncı gününde girdiğini belirten düzenlemiş olduğu cetvel de komisyonca tasdik olunmuş ve bu hususa dair düzenlenen mazbataya ekli diğer belgelerle birlikte Sadaret makamına takdim edilerek yayınlanmasına izin alınmış idi. Ne fayda ki o zaman Babıâli'nin bilinen durumu gereğince tavsiye olunan güneş senesi konmasına teşebbüs olunmak şöyle dursun 1255 [1839] tarihinde Hazine'de kâtip bulunan bazı zevat da o zaman bir siviş senesi olduğunu anlatarak bu kere de 1287 senesi atlanıp da mali senenin düzeltilmesini hatırlattılarsa da dinlenmedi ve mali senemizin zabıtası olan medhal-i âzer kuralı terk edilerek Abbasîler zamanından beri her otuz üç senede bir kere düzeltilen mali sene de mahvedilmiş oldu.

Sonra Meclis-i Maarif-i Askerî zikri geçen güneş senesini hiç olmazsa tarih ilmi için kullanmaya karar verip zikredilen mazbata ile eklerini istemişler. O zaman bendeniz Yanya valisi bulunduğumdan telgraf ile sorulmuş idi. Nerede olduğunu telgraf ile bildirdim. Aranmış bulunmuş ve zikredilen

meclise verilmiş ise de oraca fiilen bir şey yapılamayıp kalmıştır. Suriye valiliğinden dönüşümde o cetveli bastırmak üzere arattım bulduramadım. Erkân-ı harbiyeden bir zatın yanında kalmış olduğunu işittim. Lâkin ele geçiremedim. Başkanlığımda toplanan komisyonca yapılmış cetveli bulamadığıma şaşılmazsa ise yüzlerce sene önce yazılmış kitap ve risalelerin bulunamadığına hiç şaşılmamalıdır. Baskı sanatı olmasa asrımızın çoğu eserleri böyle mahvolup giderdi. Sübhane muhavvilü'l-hâl...

Muhtar Paşa hazretleri tarafından cevaben gelen yazı:

Riyâzü'l-Muhtar adlı acizane eserimin okumaları ve incelemeleri şerefini kazanmakta olduğu elimizin süsü olan yüce iltifat mektupları eklerinden anlaşılarak hakikaten teşekkür eyledim. Çünkü zaman gereği zikredilen eserin zat-ı âlilerinin mülahazalarına mazhariyeti benim için bahtiyarlık eseridir. Fakat ikinci babın tekmil bahisleri ve hiç olmazsa ikinci kısmın dördüncü faslı tamam okunabilse idi geçmişimiz hakkında cehil veya tesadüfi bir şey bulmuşlar gibi bir söz isnat edilmediği gibi sadece geçmişimiz şöyle âlim idi, böyle bilir idi, ama ne çare ki kitapları elimize geçmedi, sözüyle kalınmayıp aksine o kaybolan kitapların bazı pek kıymetli muhteviyatı kendilerinin bazı eserlerinden istidlalle müspet olarak açığa çıkarıldığı, kısacası eskilerin ilmi derecelerinin iki kere iki dört eder gibi ispatcılığını iltizam ederek bilfiil meddahı olmuş olduğum anlaşılır idi. Her ne ise eklenmiş kağıtlar üzerine terettüp eden acizane cevabi düşüncelerim ramazan aklıyla tasvir olunur şeylerden olamayacağı cihetle inşaallah bayramdan sonra onun da takdimiyle sevinirim. Ol babda... Gazi Ahmed Muhtar

Mühtedî Schumann'ın mektubuna Şelhülislâmlık'ın cevabı

Mühtedî Schumann'ın yukarıda geçen mektubuna Şelhülislâmlık tarafından yazılmak üzere kaleme alınan mektubun müsveddesi:

9 Şubat sene 88 tarihli Avzen adlı şehirden gönderdiğiniz mektup geldi. İslâm ile müşerref olduğunuz malum oldu.

Böyle Allah tarafından hidayete mazhar olduğunuzdan dolayı sizi tebrik eylerim ve sizin gibi bilgi sahiplerinden bir din kardeşi kazanmış olduğumdan dolayı Cenab-ı Hakk'a teşekkür ederim ve şimdi bazı dini hususların aşağıda açıklanması ve hatırlatılmasını borç bilirim.

Evvelki mektubumda beyan ettiğim gibi Müslüman olduğunuz gün geçmiş günahlarınız yok olmuş ve o günden itibaren sizin iyilik ve kötülükleriniz için yeni defterler açılmıştır. Artık farzları ve vacipleri yerine getirmeniz, yasaklananlardan kaçınarak güzel ahlaka özen göstermeniz lazım gelir.

İslâm bir sütun ile dört direk üzerine oturmuş çadıra benzer. Sütun kelime-i şahadet ve dört direği namaz, zekât, oruç ve hac'dır. Siz bu çadırın sütununu dikmiş olduğunuzdan altında istediğiniz gibi gölgelenmek üzere artık dört direğini de dikmelisiniz.

Ehl-i İslâma göre her şeyden evvel taharet ve temizlik lazımdır. Zira namaza durabilmek için abdest almak ve cünüp ise gusl etmek, bedeni, elbisesi ve namaz mahalli pislikten temiz olmak şarttır. Yirmi dört saatte beş vakit namaz kılmak farzdır. Bunların sünnetleri de vardır, fazlaca sevap için fazla namaz kılanlar da çoktur. Bu fazla namazlara nafile denilir. Nasıl abdest almak, nasıl namaz kılmak lazım geleceği fıkıh kitaplarında ayrıntılarıyla yazılıdır. Fakat nerede bir Müslüman bulursanız ondan abdest ve namazın usulünü öğrenebilirsiniz.

Zekât -ki mali bir ibadettir- zengin olan kimse malının şer'an belirli olan miktarını Allah rızası için fakir Müslümanlara temlik etmektir. Mesela yanında yıllanmış iki yüz dirhem gümüş nakdi olan kimse sene sonunda kırkta birini yani beş dirhemini vermek farzdır. Fazla bir şey vermeye mecbur değildir. Ancak kendiliğinden fazla olarak sadaka veren olursa Allah indinde sevaba girer.

Oruç, Ramazan ayında her gün fecir vaktinden güneşin batışına dek kendisini yiyeceklerden, içeceklerden ve cimadan men etmesidir. Nefis böyle şeylerden engellendikçe kırılır ve serkeşlikten vazgeçip hakkı kabule kabiliyetli olur.

Hac, Mekke-i Mükerreme'ye gidip Kabe'yi ziyaret ve Arafat'ta gerekli şartları yerine getirmektir. Sefere çıkmaya gücü yeter kimseye ömründe bir kere yerine getirilmesi farzdır. Arafat'ta her sene yüz binden çok hacı toplanıp hep birlikte olarak İslâmi şartları icra ve bir hatibin hutbesini dinlerler. Orada hutbe okumak ise Müslümanların halifesi tarafından önemli bir vekâlettir. Osmanlı halifeleri –Allah mülklerini daim etsin- bu yüce mansıbı Mekke-i Mükerreme mollalarına tevcih buyura-gelmişlerdir. Kısacası Arafat'ta İslâm kardeşliğinin bir büyük numunesi görülür. Müslümanlara göre ömründe bir kere olsun orayı görmek lazım gelir.

Farz amellerin asıl ve önemlisi namazdır. Zira namaz mali, bedeni ve kalbi ibadetlerin hepsini toplamıştı. Çünkü namazda setr-i avret şarttır. Elbise tedariki ise bir nevi masraftır ve insan namazda iken dünya kelâmı söylemez ve oruçlu gibi kendisini istek ve arzulardan men eder. Hâlbuki namazda kıyam, ku'ud, rükû, sücad ve kıraat olduğundan hep azası hareket eyler ve cismen Kabe'ye yönelmiş olduğu gibi kalben de tam bir huşu ile Cenab-ı Hakk'a yönelir, sanki bu âlemden bir başka âleme yükselip sefer ederek kalbi de ibadet ile meşgul olur. Bu cihetle namaz kılanın içi nurlu ve dünya kaygılarından temizlenmiş olur. Resul-i Ekrem (S.A.V.) hazretleri

kendisine bir keder arız olduğunda derhâl namaza durur ve onunla gam ve sıkıntı zamanını geçirir idi.

Biz bu gibi dini amelleri Cenab-ı Hakk'ın emirlerini yerine getirmekle ahiret saadetine nail olmak için eda eyleriz. Ancak dikkatle bakılırsa görülür ki bunların zımnında dünya saadeti de husule geliyor. Baksan-a namaz için şart olan taharet ve temizlik tıp ilminin tavsiye ettiği sağlık sebeplerine tamamen uygundur. Bu gibi uygun güzellikler hep peygamberin mucizelerinden sayılmaya değer durumlardır..

Zekât bahsine gelince, bu usulün insan toplumlarının selâmeti noktasından ne büyük öneme sahip olduğunu hakkıyla tarif pek çok ayrıntıya bağlıdır. Bu usul sayesinde fakirler, zenginleri kendisine tabii koruyucu bilir. Bundan başka fakirlere yardım Müslümanlar için tabii ve günlük işlemlerden sayılarak zekâtlarından fazla sadaka verenler çok bulunur, fakirler zenginlerin sofrasında oturur, yemek vaktinde gelen misafire buyrun denir, ikram olunur. Aç kalıp da ekmek isteyen fakire kim olursa olsun bir parça ekmek verir. Onun için Müslümanlar arasında açlıktan ölen yoktur, sözü darb-ı meseldir. Hizmetkârlar, efendilerinin yediğinden yer. Fakat efendiler önce yer, hizmetkârlar sonra yer. Geçimce zengin ile fakirin hâlleri yakın ve benzerdir. Camilerde ise tam eşitlik ve gerçek hürriyet vardır. Bu cihetle Müslümanlar arasında görülen toplumsal teşekküllerce bu iki sınıf arasında büyük bir mesafe görünmez. Hıristiyan devletlerinde olduğu gibi fukarayı zenginlerden ayıran çizgi bir tür şiddet ve kesinliği içermediğinden iki sınıf halk arasında ayrılık ve düşmanlık eserleri görülmez. Bundan dolayı İslâm'ın geçmişinde komünist, sosyalist ve nihilist gibi ayrılık mezhepleri yoktur. Gelecekte de İslâm toplumları için o gibi fırkalardan tehlike çıkması hatıra gelmez. İslam dininin her tarafta süratle genişlemesi ve yayılması ve İslâm toplumlarının bunca buhranlı zamanlarda ve büyük zorluklar arasında dinlerine

sadakatleri ve inançlarında sebatları hep bu hakikatlerin gerekleri ve doğal eserlerindendir.

Kısacası, İslâm kanunları hep hikmet ve maslahat üzerine kuruludur. Ancak İslâm dinine yabancı olanlardan bazı kişiler birtakım İslâmi kurallara itiraz ederler ve bazı eksik veya yalancı bilgiler üzerine en tabii olan şeyleri fıtrat ve hikmete aykırı gibi göstermek isterler. Kısacası İslâm dininde caiz olan eş boşaması ile çok kadınla evlenmenin nasıl kayıt ve şartlara bağlı olduğunu bilmediklerinden bunlardan dolayı İslâm dinine kusur yakıştırıyorlar. Ama İslâm milletinin iç durumlarını bilenler bu iki kuralın ne derece edep ve güzel ahlâkı korumaya esas olduklarını bilerek itiraz dillerini çekerler/susarlar. Bu konuda aşağıda size bazı kısa bilgiler vereyim.

Nikâh, zevç ile zevce arasında bir akittir ve akit eden kendileridir. Fakat iki şahit huzurunda olması şarttır. Bu cihetle nikâh muamelattan sayılırsa da diğer yönüyle de ibadettir ve nefsini haramdan korumak ve çocuk doğurup yetiştirmek niyetiyle nikâh nafile ibadetlerden üstündür ve sünnet-i müekkededir. Resul-i Ekrem (S.A.V.) hazretleri buyurmuştur ki: "Nikâh bizim sünnetlerimizdendir ve sizin en kötüleriniz bekârlarınızdır ve ölülerinizin en rezili bekârlarınızdır." Bundan dolayı bedeni ve mali gücü olan kimseye göre bekâr durmak caiz değildir. Hele şehvet galebesiyle zina gibi büyük bir günaha girmek korkusu olursa nikâh vacip olur. Fakat eşlerin hukukuna riayet ve zevceye zulüm ve baskıdan kaçınmak da vaciptir. Bu hususta kendi hâlinden emin alamayıp da zevcesine zulmedeceğini bilen kimseye göre de nikâh asla caiz olmaz. Zira zulüm ve baskı kullara dair bir günahtır. Zinadan sakınmak ise hukukullahdandır ve iki hak çakıştığında kul hakkı önceliklidir ve her hâlde kadınlara müdara ve güzel muamele etmek lazımdır.

Nikâh akdi ile zevç zevcesinden meşru surette faydalanmaya malik olur. Ancak zevcenin hürriyetine asla halel gelmez.

Zevcesi kendi malında dilediği gibi tasarruf eder, alır, satar. Zevci ona müdahale edemez. Zevç ise zevcesi için lazım olan barınak, yiyecek ve giyecekleri sağlamaya mecburdur. Hatta uzak diyarlara gidecek olsa birlikte gitmek üzere zevcesini zorlayamaz. Bununla birlikte zevcesinin nafakasını kesemez.

Bir insanın azasından yararlanmak aklen ve hikmeten kimsenin hakkı olamaz iken Cenab-ı Hak onu nikâh ile meşru kılmıştır. Bundan dolayı nikâhın meşruiyeti bir nimettir. Şu hâle göre boşama da nimete küfran demektir. Resul-i Ekrem (S.A.V.) hazretleri: "Evleniniz, hem de boşamayınız, zira boşamakla Arş-i Rahman titrer" diye buyurmuştur. Kısacası Allah indinde boşama nefret edilmiş bir iştir. Ancak bazı tabii sebepler vardır ki boşamayı gerektirir ve şer'an özür sebebi olur. Kısacası nikâhtan asıl maksat nefsini haramdan korumak ve çocuk doğurup terbiye etmek iken bu iki maksattan biri hasıl olmaz ise çaresine bakmak tabii işlerdendir. Şer'-i şerif ise her hususta orta yol ve her hükümde adalet arar. Bu bahsi izah için size bazı misaller göstereyim.

Zevc ile zevce arasında ahlakça farklılık olup da anlaşamayarak aralarında nefret ve kavga çıkarsa ikisinin akrabaları tarafından birer hakem tutulur. Onlar arayı bulmayı başarırlarsa ne âlâ, başaramazlar ise ne yapmalı. Madem ki güzelce geçemeyecekleri cihetle karı-koca hukukuna uyamayacaklar ve ilahi emirleri yerine getiremeyecekler, artık boşanmaktan başka çare bulunur mu? Varsınlar böyle nikâh akdi ile bağlı oldukları hâlde çekişedursunlar demek hikmet ve maslahata uygun olur mu. Nikâhtan başlıca bir maksat günahtan korunmak iken iki taraf arasında düşmanlığın devamına sebep oluna bilir mi ve zevç iktidarsız olduğu takdirde kadı tarafından ona bir sene mühlet verilir. Bu müddet zarfında yine zevcesiyle birleşemez ise kadı tarafından ayrılırlar. Madem ki nikâh akdi ile zevcenin başı bağlanmıştır ömrünün sonuna kadar koca yanında kocasız dursun demek

hikmet uygun olamaz ve vaktini tamamen ibadete yalnızlığı seçen kimse zevcesiyle musahabeti terk etse ara sıra zevcesiyle musahabet eylemesi için kendisine emrolunur. Böyle dünyayı terk eden kimse hiç olmaz ise dört gecede bir gece zevcesiyle musahabet eylemelidir. Dört gecede bir gece zevcenin hakkıdır. Aksine zevç eğer cimaa çok müptelâ olup da zevcesi bundan rahatsız olsa zevcenin takatinden çok cima etmemek için zevcine kadı tarafından emrolunur ve ona bir sınır tayin kılınır. Bu surette zevç de nefsini zinadan korumak için bir karı daha nikâh etmeye mecbur olur. Lâkin pek güç bir hâle düşer. Zira barınak, elbise ve yiyecekçe iki karıyı eşit tutmak ve bir gece birinin yanında yatarsa bir gece de öbürünün yanında yatmak lazım gelir ve eğer bu veçhile eşitliğe uymaz ise günahkâr olur. Yine zevcesinden çocuğu olmayan kimse o şekilde değişik zevce alsa ona ne denilebilir.

İşte bu gibi sebeplerden dolayı dörde kadar karı almak caiz olur ise de değişik zevceler arasında anlatıldığı üzere adalet ve zulümden kaçınmak, bir karının dört gecede bir gece hakkını gözetmek ve bu şekilde adalet edemeyeceğinden korkan kimse bir zevce ile yetinmek vaciptir. Bundan dolayı Müslümanlar içinde çok zevcesi olanlar nadir bulunur. Bu bahislerin nazariyesinden geçelim de bir kere de ortaya çıkardığı sonuçlarına dikkat nazarıyla bakalım.

Görüyoruz ki Hıristiyanlar içinde pek çok bekâr adamlar bulunuyor. Pek çok kızlar kocasız kalıyor. Ama Müslümanlar içinde bekâr az bulunur. Kız çirkin ve fakir de olsa genellikle kendisine bir koca bulur. Halkı sırf Müslüman olan beldelerde meyhane ve kumarhane olmadığı gibi kerhane de olmaz ve sanki insan cemiyetinin doğal ihtiyaçlarından imiş gibi fuhuş için teşkilât ve tertibat yapmak hatıra gelmez ve fuhşiyattan doğan bulaşıcı hastalıklar ortaya çıkmaz. Elhamdü lillâhi alâ dîni'l-İslâm.

Mülkün yönetilmesi ve işlerin idare edilmesi hakkında konan İslâmi kural ve şarlara dikkatle bakılırsa görülür ki bu kural ve şartlara tamamıyla uygun hareket eyleyen devlet bir taraftan adalet ve hakkaniyete en uygun şekilde hürriyet esaslarını kapsayan ve diğer taraftan mutlak hükumete mahsus olan inzibat ve iktidar hususlarını üstlenen meşru bir hükumet olarak siyasilerden hiç birinin tasavvur edemediği surette kudret ve kuvvetini temin etmiş olur.

İzah edilen şeyler güzelce tetkik ve mütalaa olunursa İslâm dininin yalnız ahiret saadetini değil aksine dünya saadetini de sağladığı belli olur.

Zikredilen mektubunuzun cevabı bundan çok tafsilata tahammüllü değildir. Bu kadarcıkla yetinmek hâlin gereklerine uygundur. Hemen Cenab-ı Hak sizi ve bizi tevfikât-ı ilâhiyyesine mazhar buyura amîn, bi-hürmeti Seyyidi'l-münselîn...

Bin üç yüz dört senesinde Mahkeme-i Temyiz azasından iken Mekke-i mükereme mollası olan Abdüssettâr Efendi -ki *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye'nin* fıkhi kaidelerinin on kaidesi üzerine yazdığı mufassal şerhini bu senenin Şabanı başlarında fâzıl-ı yegâne, a'lem ü efkah-ı zamane olan Şam Müftüsü Mahmud Hamzavî Efendi'ye göndermiş idi. Mahmud Efendi tarafından o şerh üzerine yazılan takrizin hatimesinde:

"Es'eluhu Teâlâ en yübârike fîhi ve fî emsâlihi fi'l-ümemi ve kemâ sehhele aleyhi'l-mebdee ve yessere lehü'l-muhteteme..."

diye yazılmış ve bu takriz bu senenin Şevvalinin ortalarında Dersaadet'e iade edilmiş idi. Ardından Settâr Efendi Mekke-i Mükereme'ye gitti ve Zilhicce'nin on altıncı [5 Eylül 1887] gecesi orada vefat etti. Bir ay geçmeden yani bu bin üç yüz beş senesi Muharreminin onunda [28 Eylül 1887] Mahmud Efendi de Şam'da vefat eyledi. Takrizlerde böyle hüsn-i hatimeye dair söz yazılmak mutat değil iken Mahmud Efendi'nin o veçhile takrizi keramet değil ise tuhaf rastlantılardandır.

1306 senesi olayları

Riyazü'l-Muhtar'a takriz yolunda takdim edilmiş olan âcizlerinin lâyihası üzerine Muhtar Paşa hazretleri tarafından gönderilen 25 Şevval sene 1305 tarihli cevap lâyihası hakkında bazı âcizane ve kâsırane düşüncelerdir.

Riyazü'l-Muhtar'a ait düşünceler

Nâdire-i rüzgâr olan Riyazü'l-Muhtar'ın her gönül açan her bölümünü araştırma ve incelemeye meslkeki bilgim yeterli olmadığı gibi enine boyuna okumaya da vaktim müsait olmadığından şöylece bir kuş bakışı gözden geçirerek faydalarından yararlanmak belki sofra süsü olarak onu takriz yolunda sahibini alkışlamak üzere bir lâyiha takdim olunmuş ve bu lâyiha sade-dilâne denilecek derece tekellüfsüz kaleme alınmış idi. Hâlbuki ona bir hasmane bir bahse girişme ve takrize taşlama gözüyle bakılmış ve hatıra gelmedik manalar verilmiş olduğuna üzülmek gerekirse de olumlu ve olumsuz fikirlerin çarpışmasından nice hakikat şimşekleri zuhura gelip Riyazü'l-Muhtar'a üstün eklemeler olan bir cevap layihasına nail olarak memnun ve müteşekkir kaldım. Bununla birlikte her türlü yanlışlığı def etmek için aşağıda düşündüklerimi yazmaya mecbur oldum.

Fecir ve şafak hakkında soru bir öğrenme sorusu olup bu konuda verilen malumata çok çok teşekkürden başka bir diyeceğim yok. Şu kadar var ki şafağı sonu ile fecrin başlangıcı hakkında: "O vakit güneş ufuk altında bize göre on dokuz ve çoğu Avrupa gözlemcilere göre on sekiz derece aşağı inmiş bulunur"" diye buyrulmuş .Gerçekte Ebü'l-Vefâ, Ebü'r-Reyhân, Tûsî ve Ebü't-Tâhir el-Mardînî gibi sonraki araştırıcılar on dokuz dereceyi kabul etmişlerdir. Ama usta gözlemcilerin eskileri fecrin doğuşu ile şafağın şafağın kayboluşu güneşin ufuktan on sekiz derece inişindedir, derlerdi. Şimdi

Avrupa gözlemcilerinin görüşü de onların sözlerine uygun düşmüştür. Bunula birlikte eskilerin muradı güneş gövdesinin ve sonrakilerin muradı üst kavisinin batışı olmak ihtimâli hatıra geliyor.

Riyazü'l-Muhtar'ı yukarıda geçtiği gibi sathice okuduğumda en çok nazar-ı dikkatimi çeken köşesi rub'-ı müceyyib bahsi idi. Çünkü Araplar Yunanlılardan aldıkları riyaz ilimlerle uğraşarak cebir ilmini buldukları sırada rub'-ı müceyyebi de icat eylemişler idi. Ancak onun ne şekilde bulunduğu ve nasıl ince fikirler üzerine imal edilmiş olduğuna dair yeterli izahat ve gerekli açıklamalarelde edemedik. Bir aralık riyaziyeilerin ileri gelenlerinden bazıları gerçek sırrını keşfederek bazı eserler yazmaya kalkışmışlarsa da eserleri görülemedi. Bu kere Riyazü'l-Muhtar'da bu bahisleri görünce fevkalade memnun olmuş idim. Ancak 153. maddesinin ifadesinin tutarlılığını itiraza değer gördüğümden samimi olarakhatırlatmaya kalkışmış idim.

Şöyle ki 153. maddede "Rub'-ı müceyyeb her nevi düsturları halletmeye ve hesaplamaya âlet olduğu ve fakat bu gibi ilim ve fenlerin usul ve öğretimleri resmi hendese ve cebir işlemleri gibi şimdiki ispat delillerinin yardımına mazhar olamadığı o zamandan kalma kitap ve risalelerin okunmasıyla belli olduğu" münderiç bulunmuştur. Hâlbuki geçmiştekilerin bu gibi ince fen ve sanatları kısa ve özet yazmak alışkanlıkları olup "huzu'l-ilme mine'l-efvâhi'r-ricâl" diyerek işaret ve îmâ ile geçiverirlerdi. Eski vakitlerde şimdiki ayrıntı ve kolaylık yok idi. Bununla birlikte geçmiştekilerin birçok eserleri zorlu zamanın ellerinde telef olmuştur. Bundan dolayı elde olan kısa olanlardan o zamanın öğrenme ve öğretme usulleri layıkıyla anlaşılamaz.

Sonra yine aynı maddede: "Rub'-ı müceyyebe dair okumuş oldukları sekiz-on adet kitap ve risalelerin hepsinde meselelerin tamamı lafzen hal ve istihraç edilmiş olduğu" yazılıdır.

(Lafzen) tabiri ise (manen) karşılığı olduğundan itiraza yer olduğu açıktır. Bu cevabi layihalarında Arapların koymuş oldukları terimlere karşılık şimdiki riyaziyecilerin kullandıkları işaretlerin ne derece kolaylığa sebep olduğu izah edilmekle lafzen tabiri harfler ve işaretler mukabili/karşıtlığı olarak kullanılmış olduğu anlaşılıp bunda ise anlaşılmazlık olduğundan itiraz eden kimse mazur olur. Bu mananın anlaşılmazlığı ise bir mühim bahsin hal ve izahına sebep olmuştur. Zira cebir ilminin icat edeni Araplar ve mükemmel hâle getirenler Avrupalılar olduğu kabul edilen gerçeklerden bulunduğu hâlde evvel ne idi ne oldu, burasının bir mahalde tarifi görülmedi. Bu kere gerçekleri yazan kalemleri bu meseleyi güzelce izah etmekle ona göre şimdi cebir ilminin bir tarihçesi yazılabilir. Bununla birlikte cezir/kök işareti Arapça kitaplarda (H) olup sonra (Z) ve daha sonra (V) şekline girmiş olduğunu zamanımızın riyaziyecilerinden bazıları tahkik etmiştir. Diğer işaretler hakkında aramalarımız tamam değildir.

Yine zikredilen maddede: "Rub'-ı müceyyebin Öklidis'in hendese usulü delaletiyle bulunmuş bir âlet olduğu" yazılıdır. Hâlbuki acizlerinin düşüncesine göre İslâm bilginlerinden cebri bulup hendeseye tatbik ve usul-i müsellesâtı/trigonometri istikmal ile nice riyazi incelikleri çıkardıkları sırada rub'-ı müceyyebi icat eylemişlerdir. Yoksa yalnız usul-i hendesenin delâleti kâfi değil idi demek isteyip senedimi aydınlatmak için bazı bilgilerimi yazıvermiştim. Kaldı ki onlar nice rub'-ı müceyyeb gibi nice riyazi hassas âletler icat eylemişlerdir ki şimdi çoğunun adı bile unutulmuştur. Bundan dolayı eskilerin hesapları dakikalara münhasır iken Uluğ Bey zîclerinde saniye hesapları ilâve olunmuştur. O tafsilâttan zımni bir maksat da Mısır'da eskilerin bazı eserlerinin bulunması beklendiğinden zat-i devletlerini araştırmaya teşvik idi. Bir de Cemşid'in Miftâh'ı zat-ı âlilerince görülmesi lazım bir eser olduğundan bir kere manzur-ı devletleri olmasını arzu ederek

ona dair hayli şeyler yazmış idim. Şimdi de o arzudayım. Sizin ifadenizden Araplar hesap ve cebir bilmiyorlardı demek manası çıkıyor demedim ve öyle bir şey hatırıma gelmedi. Bu mana nereden çıkarıldı anlayamadım. Araplar hesap ve hendeseyi öğrendikten sonra cebir ilmini buldukları sırada rub'-ı müceyyebi icat eylemişlerdir demekten rub'-ı müceyyebi cebrin yardımıyla icat etmişlerdir demek manası çıkabilir. Başka mana çıkmaz.

Gelelim yevm/gün lafzının manasına. Riyazü'l-Muhtar'da: "Arapçada yevm lafzının medlulü de gündüz ile bir geceden oluşan güneşin yirmi dört saatte icra eylediği tam devirden ibaret olduğu" yazılı olduğundan kaynağının bildirilmesi rica edilmişti. Çünkü Arapça lügat kitaplarına başvurulduğunda görülür ki yevmin miktarı güneşin ve fecr-i sadıkın doğuşundan güneşin batışına kadar olan müddettir ve çoğu ulema sondaki şık şer'i ıstılahtır, derler. Ebü'l-Bekâ külliyatında beyan olunduğuna göre yevm lafzı lügat olarak mutlak vakte mevzudur ve örfen güneşin yeryüzünün üstünde bulunduğu müddettir. Şer'an fecr-i sadıkın doğuşundan güneşin batışına kadar olan zamandır. Nehâr (gündüz) ise güneşin doğuşundan batışına kadar süren zamandır. Kâmus Tercümesi'nde bilinen yevmdir ki gün denir. Müellif'in Besâir'de beyanına göre yevm fecrin doğuşundan güneşin batışına kadar ve nehar/gündüz güneşin doğuşundan geçerlidir diye yazılıdır.

Kısaca, Arapça yevm mutlaka vakit demektir. Fakat fecrin doğuşundan veya güneşin doğuşundan güneşin batışına kadar olan müddete de denir. Yirmi dört saatten ibaret olan tam bir devre Arapça yevm denildiğine dair Arapça kitaplarda sağlam bir nakle rastlanmamıştır. Bu makamda Araplar (yevm ve leyle) veya (yevm bi leyle) derler. Eski zîc ve hey'et kitaplarında da bu şekilde kullanılagelmiştir. Son zaman ehl-i zîcinden bazıları kolaylaştırma ve müsamaha yolunda bazen (ve leyle) lafzını kaldırarak yalnız (yevm) demişler ise de

*diğerleri bu makamda (şebanrûz) kelimesini kullanmışlardır. Ama şimdi insanlar arasında yevm lafzının şebanrûz manasında kullanıldığını bilmiyorum. Bazı şer'i kitaplrdan alınan nakiller ise iddia edileni ispata medar olamaz. Belki iddia edilenin zıddını ispat eyler. Zira şer'i kitaplarda yevm denildiğinde fecrin doğuşundan güneşin batışına kadar olan vakit demek olur. Fakat bazen iltizami delalet yoluyla geceyi gerektirir. Nitekim leyl/gece de bazen bu şekilde yevmi gerektirir. Bu konuda mutabık delaletle iltizami delaleti fark etmelidir. Meselâ (*akımtü hünâ selâseti eyyâm) *denildiğinde burada üç gün ikamet eyledim demek olur. Fakat üç günün arasında iki de gece bulunmakla sözün istilzam yoluyla orada iki gece daha ikamet eylemiş olduğu anlaşılır. Ama üç gün üç gece ikamet manası çıkmaz. Nitekim* (akimtü hünâ selâseti leyâlî) *denildiğinde burada üç gece ikamet eyledim demek olur. Fakat aradaki iki gün de dahil olur ama üç gece ve üç gün ikamet manası çıkmaz. Yine geceleyin* (lâ yükellimehü yevmen) *diye yemin etse yemin konuşma vaktinden geçerli olduğundan o gecenin kalanı dahil ve ertesi güneş batımına kadar süreyi kapsar. Ancak bundan yevm lafzının bir şebanrûza denmiş olması lazım gelmez. Nitekim gündüzün* (lâ yükellimehü leyle) *diye yemin etse o günün bakiyesi tebean yeminde dâhil ve ertesi güneş doğuşuna kadar olan müddeti kapsar. Lâkin bundan leyle lafzının bir şebanrûza denmiş olması lazım gelmez. Yevmin Türkçesi olan gün de gece karşıtlığı olan vakit demek olup bir tam devre gün denmez ve henüz fen erbabı arasında öyle bir ıstılah da olmadığından şimdi Türkçe olarak yazılan kitaplarda şebânrûz denilmek lazım gelir. Fakat yevm gibi gün lafzı da iltizami delâlet yoluyla geceyi müstelzim olur. Buu ay otuz gündür denilmekte bu ayda tam otuz gün bulunur demek olur. Lâkin iltizami delâlet yoluyla bugünlerin geceleri de hatıra gelir. Yoksa gün lafzı şebanrûz manasına olmak gerekmez.*

Hicret günleri hakkında hadis bilginleri ve tarihçilerin rivayetleri çok farklıdır. Sahih-i Buharî'de bu hususa dair olan rivayetler Resul-i Ekrem (S.A.V.) hazretlerinin Kuba'ya teşrifleri Rebiülevvel'de Pazartesi günü olduğu ve orada üç günden on güne kadar ihtimâli olan bir müddet ve bir rivayette on dört gece ikamet buyurduğu beyanından ibaret olup o Pazartesi Rebiülevvel'in kaçıncı günü olduğu açıklanmamıştır. O gün rivayete göre Rebiülevvel'in birinci günü idi ve başka rivayette iki gece geçmiş idi. Bu rivayet Sahih-i Müslim'de vardır. Bazı hadis bilginleri Rebiülevvel'den on iki gece ve bazıları on üç gece geçmiş idi deyip Sahih-i Buharî şârihlerinden Hafız bin Hacer hilal rivayetinde farklılığa yükleyerek bu iki rivayetin arasını bulmuştur. Bir rivayette Rebiülevvel'in yarısında, başka bir rivayette yedisinde ve diğer bir rivayette sekizinde idi. Kuba'ya Peygamberimizin teşrifi cuma günü idiği rivayeti de vardır. Bazıları Kuba'da ikametlerinin müddeti dört gece, bazıları yirmi iki gün idi, dediler. Resul-i ekremin Mekke'den çıkışı da ihtilaflıdır. İbn İshak ve Sâhib-i Megâzî Rebiülevvel'in birinci günü olduğunu belirttiler. Onlara göre perşembe günü çıkmış olması lazım gelir. Hâkim ise çıkışı Pazartesi günü olduğu gibi Medine'ye ulaşması da Pazartesi idiğinden rivayetler mütevatirdir dedi.

Muhammed bin Musa el-Hârizmî ise Mekke'den perşembe günü çıkmış idi diye rivayet etti. Hafız bin Hacer de Mekke'den çıkışı perşembe günü ve mağaradan çıkışı Pazartesi gecesi idi diye bu iki rivayetin arası bulunmuş olunur dedi. İbn Abbas hazretlerinden rivayet olunduğuna göre Resul-i Ekrem Pazartesi günü doğmuş ve Pazartesi günü nübüvvet ile görevlendirilmiş ve Pazartesi günü Hacer-i Esved'i yerine koymuş ve Pazartesi günü hicret buyurmuştur. Tarihçilerden bazıları Resul-i Ekrem'in cuma gecesi mağaraya girip rivayete göre on gün ve sağlam görüşe göre üç gün durmuş ve Pazartesi gecesi mağaradan çıkarak Rebiülevvel'in on ikinci Pazartesi

günü Kuba'ya ulaşmış ve dört gün Kuba'da ikametten sonra cuma günü Medine'ye teşrif buyurduklarını beyan ettiler. İbn Haldun ise Kuba'yı Rebiülevvel'in on ikinci Pazartesi günü teşriflerini beyanla yetinip diğer konulara girmemiştir.

Bu kadar farklılıkların içine dalıp da doğruya yakın olan rivayeti seçmek hayli müşkül bir iştir. Hele ayların ve günlerin tayini pek müşküldür. Mahmud Felekî onu ric'î hesabı ile bulmuş olduğunu yazmışsa ra hesap cetvelini meydana koymamış. Merhum Müneccimbaşı Tâhir Efendi bununla yıllarca uğraşıp gerçi düzenlediği cetveli acizlerinin lâyihasının girişinde beyan olunduğu gibi komisyona vermiş idi. Lâkin o da hâlâ kayıptır. Şimdi bu gibi konularla uğraşmaya hâl ve zaman müsait değil. Yanımızda Tâhir Efendi gibi bir usta muhasip de yok. Bundan çok mütalaanın arzına vakit de müsait değildir. Bakî emr ü ferman.

Muhtar Paşa hazretlerinden gelen mektup:

Giren yeni sene sırasında eski milli geleneklerimiz veçhile mülakatlar vukuuyla kutlama törenlerinin karşılıklı icrasına mani olan uzaklık o sevgili görevin yerine getirilmesi için arizanın aracılığını zorunlu kıldı. Sağlam dostluğumuzdan dolayı yazmaya lüzum göremem. Zira adaletli kalpleri insanlığın istediği güzelliklerin içini ve dışını muhtevi olduğunda tereddüt yoktur.

Gelelim âfâkî bahsine. Mantıkî aydınlık denilen fecr-i kâzibin/yalancı fecrin ağustosun yirmi üçünden beri sabaha karşı alafranga saat ikiden başlayıp fecr-i sadıkın girişine kadar İskenderiye'den şimdi görünmekte ve bu hâl Kasım gününe kadar devam edeceği anlaşılmaktadır. Şu kadar ki şimdi mehtabın görünmesi engel olmaya başladı. Maksadım şimdi İstanbul'da da ortaya çıkan hâlin dikkate alınması idi. Lâkin ne çare ki mehtap engelleyecek ise de hiç olmazsa bu Muharrem ayı mehtabı geçtikten sonra olsun dikkat olunması mümkündür. Hâsılı medareynin/oğlak ve yengeç dönencesi

dışındaki beldelerde senede ancak iki ay müddet görülecek olan fecr-i kâzibin/yalancı fecrin görülme vakti geldiği gibi yalancı şafağın Kânûn-ı sânîden başlayarak senede dört ay görüleceği vakit de yaklaşmaktadır. Sırf durumu arz ve haber vermekle bilgili zatlarının teveccühlerinin artması için cesaret edildi. Fî 12 Muharrem sene 306/18 Eylül 1888

Daha sonra Muhtar Paşa'dan 26 Muharrem 1306 ve 2 eylül 1304 tarihli ayrıntılı bir mektupla hicret gününün hangi gün olduğuna dair bir hesap pusulası geldi.

Cezayir-i Garp kardinali Lavigerie Avrupa'nın bazı şehirlerinde dolaşıp esaret usulünün devamının İslâm dininin gereklerinden olduğunu söyleyerek Avrupa'nın kamuoyunu İslâm milleti aleyhine düşürmek üzere konuşmalar yapmakta olduğundan Ali Sedad Bey tarafından yazılmış olan cevap mektubu *Tarik* gazetesinin 1630 numaralı nüshasında yazılıdır.

1306 hicri senesi olaylarının kalanları

Osmanlı hanedanı aleyhine yayınlar ve verilen cevap

Bu sırada Viyana ve Roma ve daha sonra Romanya gazetelerinde birtakım hezeyanlar yazıldı. Kimi diyor ki:

"Osmanlı hanedanını hükumetten düşürmeli" Kimi diyor ki:

"Yok şimdiki hâlde bütün Hanedan'ın kaldırılması hâle uygun değildir. Yalnız şimdiki padişahın indirilmesi yeterlidir ve bu hususun icrası Avrupa devletlerine göre bir borçtur. İstanbul'da da bu görüşe yardım edecek kimseler çoktur" Allah hepsine lanet etsin. Bunun üzerine padişah iradesiyle bir lâyiha düzenlenip takdim edilmesi emredildiğinden kaleme alınan layiha aşağıya alınmıştır:

Bazı yabancı gazetelerinde Osmanlı hanedanı ve özellikle Padişah hazretlerinin zatı aleyhine yayınlanan saçma sapan makalelerin sebepleri hakkında çâkerane bilgi ve tespitlerimi

içeren bir lâyiha takdimi İsmet Bey kulları vasıtasıyla emr ü ferman buyrulmuş olduğundan kasır hatırımıza gelen mütalaalarımız aşağıda arz olunur. Şöyle ki:

Gerek mutlaki hükumet olsun gerek meşruti hükumet olsun bütün medeni devletlerde hükümdarların her nevi itirazdan salim ve her hâlde mukaddes olmaları devlet düzeni ve hükumet iktidarı açısından gayet mühim bir esas olup Zat-ı hazret-i padişahîleri gibi Saltanat ve Hilafet'i cem etmiş olan bir hükümdar hakkında bu esasın ne mertebe önem ve kutsallık kazandığının ayrıntılı anlatımına ihtiyaç yoktur. Bu esasa göre her devlette özellikle Devlet-i Aliyyelerinde vükelâ-yı devletin her türlü teşebbüsleri, işlemleri ve her türlü ifade ve icraatları padişah hazretlerinin zatını her türlü itiraz ve sorgulamadan uzak tutacak yolda olmak fariza-i zimmettir. Devletçe icrası lazım ve fakat itirazdan kurtulamayan hususlara rastlandığında içte ve dışta yapılpacak itirazlara göğüs gerip kendilerini siper etmeleri ubudiyet vecibesidir. Devletin ruhu mesabesinde olan sırların gayet gizli tutulması lazımdır, hatta bazı önemli işlere müsteşarların bile haberdar edilmesi izin verilmez. Hele Mâbeyn-i Hümâyûn ile Babıâlileri arasında cereyan eden özel muamelelere dışarıdan kimsenin vukufu asla caiz olmaz. Kulları devlet hizmetine girdiğim zamandan beri geçmişten gördüğüm usul, muamelat ve tarihlerde tahkik ettiğim olaylar gereğince mülk ve devletin selâmeti bu yolda olduğunu idrak eylemiş olduğumdan her hususta ve her işlemde bu inceliğin iyice korunmasına çalışıp gayret etmekte kusur etmemişim zannederim.

Bir müddetten beri Devlet-i Aliyyelerinde bu gerçeklerin aksine olarak dil kullanılmak ve her hususun padişah buyruğuna bağlı olduğunu yayarak Saltanat tarafına itiraz çekmekten sakınmamak âdet oldu. Özellikle şimdi yapılan araştırmalar ve ortada bulunan belirtilere göre Babıâli'nin muamelâtı bu gerçeklerin gerekleriyle uygun olmadığı anlaşılır. Sanki

şunun bunun itirazlarına uğrayan muamelâtın manevi sorumluluğundan kurtulmak ve bazı yabancıların şikâyetlerine karşı savunmak üzere, reddi mümkün olmayan padişahın iradelerine uygun muamele etmek mecburiyeti itiraz makamında öne sürülmekte ve hususi tezkireler elden ele dolaşmakta imiş. Bu tavır ve hareketin hükumet bağını tehlikeye düşüreceği ise tereddüt ve şüpheden varestedir. Müslüman kavimlerin esenliği ve kurtuluşunu Osmanlı saltanatının devamında arayan samimi bendegâna göre bu hâllere üzülmemek mümkün değildir. Zira bir hükümdarın yukarıda geçtiği gibi itirazdan masun olması mutlaki hükumet şöyle dursun meşruti hükumetlerde bile devlet işlerinin yönetimine müdahale etmemek manasını içermeyip ancak devlet erkanının metbuları olan hükümdarların emirlerine asla hükümdarlık sıfatına eksiklik vermeyecek hikmetli bir şekilde icra etmeleri ve o emirlerin icrasından dolayı hale göre meydana gelecek itirazlara kendilerini siper eylemeleri mecburiyetinden ibaret olduğu devletler kuralına aşina olanlar indinde kabul edilen şeylerdendir.

Yoksa devlet ricalinden biri yürütmeye görevli olduğu hükümdar buyruğunun kendisince duruma uygun olmadığını hissettirirse hükumet düzenine halel getirmiş olacağı açıktır. Şimdi ise yukarıda geçtiği üzere her hususun padişah iradesine bağlı olduğunu yayarak yabancılar gözünde kendilerini mazur gösterenler bulunduğu söylenmektedir. Bu gibi sözler yukarıdan aşağı insanların her katmanında yayılarak sonunda gazetecilere sermaye olmaya başlamış ve bu keyfiyet Devlet-i Aliyyelerini kendi kötü niyetlerine uygun bir yola sokmak için yabancı devletlerin ellerinde âlet ittihaz olunmak istidadını hasıl eylemiştir. İşte kullarınca malum yayınların esası ve kaynağı bundan ibaret olarak tabii olarak yabancı devletler ve onların aletleri/maşaları olan gazeteciler sırası geldikçe kendilerine sağlanmış olan malumatı kendi

kötü niyetlerine uygun şekilde suiistimal etmektedirler. İşte bu türden olarak geçen sene bir İngiliz gazetesinde birçok hezeyanlar yazılmış idi. Sonra Elliot'un kötü niyetli yazıları meydana çıktı ve bu kere Viyana Correspondance de l'Est gazetesinde ve daha sonra Roma İtalya gazetesinde birtakım hezeyanlar yazıldı ve bu yayınlar Romanya gazetesine kadar sirayet ettirildi. Bundan garaz ise zannıma göre Devlet-i Aliyyelerini Üçlü İttifak'a katabilmek üzere Zat-ı hazreti padişahîlerini teshir edebilmek maksadına dayalı olmak gerektir.

Bütün vaktini, fikir ve himmetini Devlet-i Aliyyelerinin selâmetine, mülk ve tebaalarının mutluluğuna vakıf buyurmuş olan Zat-ı hazret-i cihandârîleri gibi bir pâdişâh-ı âlem-penâh hakkında izah edildiği üzere yabancıların itirazlarına vesile olacak şekilde dil kullanmak büyük hıyanet ve Devlet-i Aliyyelerine düşmanlık göstermek demek olur. Bu gibi önemli ve esas meselelerde elbette birtakım özel ve şahsi niyetlerin de etkisi olabilir. Bu konuda esaslı bir tedbir alınması gerekir ve şu hâlde Devlet-i Aliyyelerince Avrupa'nın hazırdaki durumuna göre ne yol takip etmek gerekeceği meselesi önemden uzak tutulmamak şartıyla devlet idaresince esas kurallara daha uygun bir yola gidilmesi ve vükelânın önemli işleri gizlilik dairesinde tutarak mahremiyeti temin edecek yolda davranmaları kullarınca yabancıların bu gibi suiistimallerine karşı birinci tedbirdir.

Devlet-i Aliyye Üçlü İttifak'a mı girmeli veya Rusya ile mi ittifak etmeli. Yoksa tarafsız mı durmalı. Burası en ince ve nazik bir bahis olup bu arizacığın ona tahammülü yoktur. Zikredilen gazetelerdeki yayınlar hakkında şimdi ne tedbir alınmasının uygun olacağı konusuna gelince yapılan yayınlar tamamen önemsiz denilemez ise de bunlara zahiren önem vermek ve yapılmamasını sağlamak yolunda sarfiyata girişmek bir çare olmadıktan başka aksine yayınlayanların şımarmasına ve işin daha çok önem kazanmasına

sebep olacağından tam vakarla gayet gizli olarak inceleme, takip ve gerekli tedbirlerin alınmasından geri durulmaksızın bunlara bir tür önem verilmiyor gibi gösterilmelidir. Yoksa nakden bazı fedakârlık yaparak veya başka suretle bu yayınların önü alınmak istenilirse kapanması müşkül bir kapı açılmış ve maksadın tersine hizmet edilmiş olur.

Kullarınca gerçek diye bilinen arz edilen durumlar tam bir samimiyetle arz olunup Velî-nimet-i bî-minnetimiz Padişahımız efendimiz hazretlerinin beka ve şan ve şevketinin muhafazasından başka bir maksat ve niyet olmadığını bunca senelerden beri tam bir bağlılık ve samimiyetle yapılan hizmet ve emeklerim adına arz ederim. Her hâlde emr ü ferman.[23]

Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye'ye bir fihrist olmak üzere *Rehber-i Tâlibân-i Mecelle* adlı risalenin müellifi Mehmed Ali Bey'e tezkire:

Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye'de *münderiç fikhi ıstılahları tek bakışta göstermek ve anlatmak üzere Rehber adıyla yazmaya başlamış oldukları faydalı kitabın girişi görüldü. Girişten maksadın ne olduğu ve ne gibi sonucun elde edileceği anlaşıldı. Şöyle ki fikhi ıstılahların mahiyetlerinin tarifi için Mecellenin bab ve fasıllarını aramak zorluğundan kurtaracağından genel olarak öğrencilere değerli bir başvuru kitabı ve yeni başlayanlara gerçekten rehber, kısacası herkese faydalı bir güzel eser olacağı vesika aynasında belli oldu. Hakimler mesleğinde olmadıkları hâlde hakimlere rehberlik etmek büyük fazilet ve fazla bir şeref ve meziyettir. Bundan dolayı zat-ı âlîlerini tebrik ederim efendim.*

İşkodra'nın ahvâline ve Arnavudluk'ta bir nevi yerli asker tanzimine dair bir adet lâyiha tanzimi şifahen emr ü ferman buyrulmuş olduğundan bu kere risale kılıklı bir lâyiha kaleme

23 "Muhtar Paşa'dan gelen 18 Safer sene 306 tarihli mektup ve melfufu buraya kaydolunacaktır" ibaresi yazılı olmasına rağmen mektup ve ek bulunamamıştır.

alınarak huzûr-ı hümâyûna takdim kılınmıştır. Sureti evrak içinde mahfuzdur.

1307 senesi olayları

Kısas-ı Enbiyâ'nın altıncı cildi tamam olarak basımına başlanmıştı. Bu kere yedinci cildi de bitmiştir. Onun basımı bittikten sonra yedinci cüzünün de Ramazan içinde basımına başlandı.

Romanya devleti tarafından fakire bir kıta nişan verilmiş idi. Bu kere takılmasına padişah tarafından izin verilmiştir.

Cevdet Paşa'nın nazırlıktan alınma sebebi

Kürt beylerinden Muşlu Kürt Musa Bey aleyhinde Ermeni Patrikhanesi'nin şikayetleri üzerine İngiliz Elçiliği onun cezalandırılmasını istemekle aksine padişah tarafından yabancıların kötü niyetlerine hizmet yolunda tebaasının mağdur edilmesi uygun görülmediğinden Musa Bey Dersaadet'e çağrılarak muhakemesinin burada yürütülmesi emrolundu. Patrikhane ve Sefaret de her nasıl olursa olsun Musa Bey mahkum edilsin diyerek türlü entrikalara teşebbüs etti. Daima İngiliz politikasının hizmetçisi olan Sadrazam Kamil Paşa da İngiliz elçisinden çok İngiliz olduğundan bizi de bu yola hizmet ettirmek istedi. Fakır ise hamiyet gereği onun zıddına gittik. Bundan dolayı bir kaç aydan beri azlime çalışıyordu, çare bulamıyordu. Sonradan Almanya tebaasından torlak bir genç hakkında Galata'da Voyvoda Konağı denilen karakolhânede çirkin bir fiil icra olunmuş diye bir dava çıktı. Gittikçe önem kazandı. Dersaadet'e naklolundu. Suçlama heyetince (savcılık) suçlandı. Ancak Cinayet Mahkemesi'nde çoğunlukla suçsuzluğuna karar verildi. Bundan Almanya Elçiliği şikâyet eyledi. Almanya elçisi istifa edip gideceğini bildirdi. İşte Sadrazam bunu da

eski telkinlerine ekleyip adeta padişahı tehdit edercesine azlimizi istemekle padişah da onay vermeye mecbur olarak bu isteği kabul etti.

Şöyle ki, Ramazan'ın yirmi birinci Cumartesi günü uhdeme Mecalis-i Âliye memuriyeti tevcih edilip Adliye Nezareti Evkâf-ı Hümâyûn Nazırı Rıza Paşa'ya, Evkaf-ı Hümâyûn Nezareti Nafia Nazırı Zihni Paşa'ya, Nafia Nezareti Rüsumat Nazırı Raif Paşa'ya ve Rüsumat Nezareti Hasan Fehmi Paşa'ya tevcih buyruldu. Yine adı geçen genç işinden dolayı Beyoğlu Mutasarrıfı Emrullah Efendi ile Şehremaneti Mektupçusu Nazım Bey'in memuriyetleri becayiş edildi. Ertesi Pazar günü akşamı iftar için Mâbeyn-i Hümâyûn'a gittim. Teravihten sonra huzûr-ı hümâyûna kabul ile gizlilik içinde padişahın fevkalade iltifatlarına mazhar buyruldum ve nazırlığa mahsus olan otuz bin kuruş maaştan fazla olarak ceyb-i hümâyûndan da aylık iki yüz altın tahsis buyruldu.

Geçen sene Girit'te ortaya çıkan ihtilâl, asker sevkiyle bastırılıp geçici idaresi için bazı değişiklikleri içeren bir ferman kaleme alınması için başkanlığımda bir komisyon kurulmuş idi. Kaleme alınan ferman gereğince hareket olunarak Girit'te sükunet sağlanmakla padişah tarafından icat edilen madalyanın bir altın kıtası da 1308 senesi Recebinin on dördünde fakire ihsan buyruldu.

Hususi olarak arz tezkiresi

Hıristiyanların Müslümanlar hakkında öne sürdükleri başlıca itirazları esirlik, boşama, kadınların kapanması ve çok eşlilik konuları olup misafir olarak çâker-hanelerine gelen Avrupa madamlarıyla kızım Aliye cariyeleri aralarında bu meselelere dair pek çok mübahaseler cereyan eylemiş olduğundan geçen sene Aliye cariyeleri bunlardan en mühim olanlarını toplayarak Nisvân-ı İslâm adıyla bir risale kaleme almış idiği geçende bir münasebetle arz olunmuş idi. O

sırada ise Aliye cariyelerinin Harem-i hümâyûn perestarları/ hizmetçileri sırasına geçirilmiş olduğu müjdelenmekle artık onun kalem eserlerinin basılmasına teşebbüsten önce müsveddesinin atebe-i ulyâ'ya arz ve takdimi kulluk görevlerinden görüldüğünden zikredilen risalenin bir suretini istinsah ile Südde-i seniyye'ye arz ve takdimini istirham ile her ne kadar bir nevi küstahlık ise de af ve merhamet-i seniyyeye sığınarak takdimine cür'et kılındığı tam bir ihlasla arz edilir.

Zilkade sene 1308 ve 10 Haziran 1307/22 Haziran1891

İzmir Bidayet Hukuk Reis-i evveli Esad Efendi'ye cevap yazısı

Hadis usulünden yazmaya muvaffak oldukları latif risalenin bir nüshası bir kıta iltifat mektuplarıyla birlikte elimize ulaştı. Gerçekten büyük iftihar ve sevince sebep oldu.

Çeşitli fenlerde maharetleri müsellem olduğu gibi bu diyarda garip kalmış olan hadis usulünü de akıcı ifade ile kolay yararlanılacak bir surette yazmayı başardıklarından dolayı zat-ı âlîlerini iftihar ile tebrik eylerim. Bu yüce eserlerini okudukça zevk aldım. Beyanat ve delilleri pek mükemmel buldum. Lâkin ilk bakışta göze çarpan bazı tabirlerini sormaya lüzum gördüm.

Şöyle ki, bu risalenin üçüncü sayfasında dâhî lafzı kullanılmış. Bu ise muhlislerine tuhaf geldi. Zira Arapçada dâhiye cin fikirli yerinde kullanılıp tâ'sı da mübalağa içindir, te'nîs için değildir. Çoğulu dühât gelir ki dilimizde de kullanılmaktadır. Arabın Dühât-ı Erbaa'sı meşhurdur. Arapça lügat kitaplarında dâhî kelimesi var ise de edipler arasında kullanılmaz. Zikredilen risalenin 85 ve 109. sayfalarında da zuhur yerinde tezahür denilmiş. Hâlbuki Arapçada tezahür lafzı olmadığı gibi dilimizde de asla kullanılmaz iken yakın

zamanda çıkmış büyük bir yanlıştır. İnşaallahu Taâlâ risalenin ikinci baskısında onun yerine zuhur yazılarak düzeltilir.

Risalenin 39. maddesinde: "Rivayet iki türlü olur. Biri dedi ve rivayet etti gibi şühûdî/di'li geçmiş zaman sigasiyle olur. Bu siga kesinlik ifade ettiğinden nakli belgeli olan yerlerde kullanılır. Diğeri denildi rivayet edildi gibi naklî/miş'li geçmiş zaman sigasiyle olur. Bu siga zayıflık ifade ettiğinden zayıf yerlerde kullanılır" denilmiş. Bu cümlelerin manalarını anlayamadım. Zira dilimizde mazi fiili şühûdî ve naklî (di'li geçmiş ve miş'li geçmiş) diye iki kısma ayrılır. Ame Arapçada mazi fiili böyle iki kısma ayrılmayıp iki şekilde de bir siga kullanılır ve şühûdî veya naklî olması karine ile bilinir. Meselâ filân geldi dediğimizde geldiğini gördüm demek olur ve gelmiş dediğimizde işittim ki filân gelmiş demek olur ve görmeden geldi denilirse yanlış olur. Ama Arapçada ikisi de (câe) *sıgasıyla ifâde olunur ve* (câe fülân ve sahbünâ) *denildiğinde filân geldi bizimle sohbet eyledi diye tercüme olunur ve (*sem'itü enne fülânün kad câe*) denildikde işittim ki filân gelmiş diye tercüme olunur. Yine Türkçe filân geldi dediğimizde bizzat bana söyledi demek olur ve demiş denilirse işittim ki demiş demek olur ve demiş yerinde dedi denilirse yalan olur. Ama Arapçada iki surette de* (kâle) *lafzı kullanılır ve makâm karinesiyle dedi veya demiş diye tercüme olunmak lazım gelir. Bundan dolayı râvîler onun di'li geçmiş zaman olduğunu belirlemek için* (semi'tü an fülânin innehu kâl) *derler. Risâlelerinin 48. maddesine dikkatle bakılacak olursa mesele pek güzel anlaşılmış olur.*

Risâlenin 81. maddesinde belirtilen tedlis fi'l-hadis bahsi de bu meseleden doğmuş olur. Meselâ bir râvînin şeyhi sika olmayıp da şeyhinin şeyhi sika olduğu hâlde rivayetine kuvvet vermek için kendi şeyhini yok sayıp şeyhinin şeyhine isnat ile (kâle fülân) diyerek sanki bizzât şeyhinin şeyhinden işitmiş olduğunu işaret ederse hadis müdelles ve râvî de tedlîs

ile ayıplanmış olur. Böyle şeyhinin şeyhine isnat ile (kâle filân) dedikte filân dedi yahut demiş manalarına muhtemel olduğundan onu nasıl tercüme edeceğimizi bilmeyip tahkike muhtaç oluruz. Ama Türkçe di'li geçmiş ve miş'li geçmiş zaman başka başka sığalar ile ifade olunduğundan dilimiz bu şekilde tedlîse müsait değildir.

Mürsel hadislerde de bu incelikleri gözetmek ve ona göre tercüme etmek vacip olur. Şöyle ki bir sahabî (semi'tü an Resûlillah...) *dedikte di'li geçmiş zaman manasında sarih olmağla Resul-i ekrem'den işittim şöyle dedi diye tercüme olunur. Amma* (semi'tü) *demeyip de yalnız* (kale Resûlullah) *derse dedi ve demiş mavnalarına muhtemel olur. Fakat mürselât-ı sahabe muteber olduğundan bu ihtimâl o hadisin sıhhatine zarar vermez. Zira kendisi bizzat Resûl-i ekrem-den işitmiş veya ondan işiten diğer bir sahabîden işitmiş demek olur. Ashâb-ı kiram ise hep udüldür.*

Şu kadar var ki biz buradaki (kâle) *yi dedi diye mi tercüme edelim yoksa demiş diye mi, burasını bilmek için tahkike muhtaç oluruz. Meselâ vahyin başlangıcı zamanında Kur'ân-ı azîmiş-şan nazil olurken Resulullah* (S.A.V.) *hazretleri şiddete kapılarak mübarek dudaklarını tahrik buyurmuş. Sahih-i Buharî'nin birinci babında buna dair İbn Abbas hazretlerinden* (Kâne Resulullah S.A.V. yuharrikü şefeteyh) *diye rivayet olunan cümleyi Resul-i ekrem dudaklarını tahrik edermiş diye tercüme etmek lazım gelir. Zira vahyin başlangıcı zamanında Abdullah bin Abbas henüz doğmamış idiğinden o hâli bizzat görmüş olmayıp diğer bir sahabîden işitmiş olduğu muhakkaktır. Ama tabiînden biri* (Kâle Resulullah S.A.V.) *dedikte di'li geçmiş zaman ihtimali olmadığından Resul-i Ekrem demiş diye tercüme olunmak tabiidir. Dedi diye tercüme olunursa yanlış olur.*

Gerçekte tarihçilerimiz çok defa geçmiş olayları hikâye ederken miş'li geçmiş yerinde vukuu muhakkak olduğunu

ima için di'li geçmiş kullanırlar. Lâkin bunda engelli karine olduğundan dilimize mahsus bir istiâre-i tebe'iyye olur ve makam-ı kitabîye yakışır. Ama hadis rivayeti gibi ciddi işlerde karinesiz iki manaya muhtemel olup da tedlise yüklenebilecek sîga kullanılması caiz olmaz.

Kısacası denildi sığasına miş'li geçmiş demeye bir vecih bulamadım. Dedi ve denildi ikisi de di'li geçmiş olup onların miş'li geçmişlerine demiş ve denilmiş sığalarıdır. Arapçada (kîle) *tabirine siga-i temriz denilmiş olması bahsine gelince risâlelerinin* 109. sayfasına müracaatla *bunun şekli malum olur ki ravinin hâlinin meçhul olması şüphe sebebi olduğu hâlde isminin zikrinden kaçınılarak meçhul sigasıyla (kîle) denilince rivayetinin zayıflığına delil olur. Yoksa* (kîle) *sığası da di'li ve miş'li geçmiş muhtemel olup yerine göre denildi veya denilmiş diye tercüme olunmak lazım gelir. Bir dilin diğer dile layıkı şekilde nakil ve tercümesi ne kadar güç bir iş olduğu geçen bahislerle de iyice belli ve açık olur.*

Bir Ramazan'da merhum Hafız Seyyid Efendi'den hadis usulü okurken hadis-i müdelles bahsine gelince (kâle) *ye dedi manası verdikten sonra onun bizzat veya bi'l-vasıta dinlemeye şamil sayılmasına aklım ermedi. Zira dilimizde dedi tabiri bizzat işittim yerinde kullanılmaktadır. Bunu bir kaç gün düşündüm, hayrette kaldım. İşin sonunda demiş tabiri dilimizde mazinin bir kısmı olup* (kâle) *sığası icabına göre dedi veya demiş diye tercüme olunmak lazım geldiğine güç hâl ile zihnim intikal edebildi. İşte o zaman bana dilimizin kurallarını yazıp da Arapçaya uygulanmasını icra etmek arzusu geldi ve bir müddet sonra Cenab-ı Hak bu arzunun gerçekleşmesini nasip etti. Elhamdü lillah...*

24 Zilkade 1308/1 Temmuz 1891

Vekiller heyetinde değişiklikler

Serasker Ali Saib Paşa'nın vefatı üzerine Mâbeyn-i Hümâyûn Müşiri Gazi Osman Paşa serasker olmuş idi. 1309 senesi Muharreminin yirmi dokuzuncu ve 1307 senesi Ağustosunun yirmi ikinci günü vükela değişimleri yapıldı. Sadrazam Kâmil Paşa, Şeyhülislâm Bodrumlu Ömer Efendi, Şûrâ-yı Devlet Reisi Ârifî Paşa, henüz serasker olan Osman Paşa, Dahiliye Nazırı Münir Paşa, Evkaf-ı Hümâyûn Nazırı Zihni Paşa, Nafia ve Ticaret Nazırı Raif Paşa ve Maarif-i Umumiye Nazırı Münif Paşa azledildi, Bahriye Nazırı Hasan Paşa yerinde kaldı, Hariciye Nazırı Said Paşa nezarette bırakılmakla birlikte Şûrâ-yı Devlet riyaset vekâleti de ona havale edildi. Mâliye Nazırı Nazif Efendi yine yerinde bırakıldı. Osman Paşa yalnız Seraskerlik'ten azledilip Mâbeyn-i Hümâyûn müşirliğinde bırakıldı. Girit fırka-i askeriyesi kumandanı ve Girit vali vekili Müşir Cevad Paşa Sadrazam, Şeyhülislâm Mektupçusu Cemâl Efendi şeyhülislâm ve Yıldız Kumandanı Ferik Rıza Paşa müşirlik rütbesiyle serasker oldu. Tophane Seraskerlik'ten ayrılarak Mekâtib-i Askeriye Nazırı Ferik Zeki Paşa'ya müşirlik rütbesi, memuriyetine ek olarak tevcih olundu. İzmir Valisi Rıfat Paşa Dahiliye, Selanik Valisi Galip Paşa Evkaf-ı hümâyûn, Bursa Valisi Mahmud Celâleddin Paşa Nafia ve Ticaret ve Zühdü Paşa Maarif nazırı oldu.

Sadrazam Girit'te bulunduğundan onun gelişine kadar Adliye Nazırı Rıza Paşa kaymakam nasp olundu. İki gün sonra da Cevad Paşa geldi. Tekrar hatt-ı hümâyûn ile Babıâli'ye gönderildi. Birkaç gün sonra Mahmud Paşa Girit valiliğine memur olarak yerine Ferik meşhur Vidinli Tevfik Paşa Nâfia ve Ticâret nazırı oldu.

Teşrifat karışıklığı

Zeki Paşa, gördüğü alayda nerede duracağını sormuş, Askerî teşrifatçı tarafından kendisine Bahriye nazırının alt tarafında durması tabii olduğu cevabı verilmiş. Ama Meclis-i Vükelâ'da teşrifatça farklılık ortaya çıkmıştır. Şöyle ki öteden beri vükelâ sağlı sollu Sadrazam'ın iki tarafında sırasıyla otururlardı. Bu kere Sadrazam'ın sağında Şeyhülislâm oturup ondan sonra askerî takımı ve onların karşılarında ve Sadrazam'ın solunda diğer vükelâ oturmak ve mümkün mertebe kıdeme uyulmak için Sadrazam'a şifahen Ser-kurena aracılığıyla bir irade tebliğ olundu. O da ilk defa Hariciye nazırı ile görüşerek Hariciye nazırından sonra bendeniz, sonra Dâhiliye nazırı ve daha sonra diğer nazırlar oturmak ve Adliye nazırı iki günlük kaymakamlığından dolayı mazbata mühürlenmesinde Serasker'den önde olmak üzere bir karar vermişler ise de Serasker buna itiraz etmiş ve iş karışıklıkta kalmış. Eski zamanlarda Sadrazamlar serdâr-ı ekremlik ile ordularda bulunduğu zamanlar İstanbul'da bir kaymakam bulunurdu ve Sadaret makamına ait işleri görürdü. Bu cihetle Sadrazam gibi diğer vükelâdan tabii olarak önde olurdu. Sonra Şefik Paşa kaymakam olup Sadrazam'ın gelişindeki yerinde durmuş idi.

Hayreddin Paşa Sadaret'ten istifa edince on gün kadar vekaletle Sadaret sandalyesinde oturup üç dört defa Meclis-i Vükelâ'da başkanlık eylemiş idim. Sonra Hayreddin Paşa'nın azliyle yerine başkası atanınca bu vekâlet dolayısıyla diğer vükelâya takaddümümüz hususu o zaman söz konusu olmuş iken ben gidip eski yerimde durdum. Bahis de kapandı. Rıza Paşa ise iki gün kaymakamlıkta bulunmuş ise de bu iki gün içinde Meclis-i Vükelâ olmadı. Bu cihetle Meclis'te reisliği olmadı. Şu hâlde Serasker'e takaddümü uygun olur mu diyerek bazıları Serasker'e hak veriyorlardı. Ben ise henüz Meclis-i Vükelâ'ya devam edemiyordum. Zira vükelâ değişikliklerine dair yayınlanan hatt-ı hümâyûnda azil, yerinde bırakılan ve tayin

olunan vükelânın isimleri hep zikredildiği hâlde bize dair bir söz olmadığından,

"Meclis-i Hâss-ı Vükelâ'ya gideyim mi" diye hâk-i pâ-yı hümâyûndan sordum. Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ memuriyeti uhdemizde olup ancak bir müddetcik devam olunmaması lüzumu anlaşıldı. Padişahın teveccühü ise acizleri hakkında berkemâl idi. Vükelâlığa mahsus olan maaşımı Hazine-i celîle'den almakta olduğum hâlde Ceyb-i hümâyûn'dan tahsis edilen aylık iki yüz altını da alıyordum. Kısacası Devlet-i Aliyye'ye geçen hizmet ve emeğimin mükafatını ancak padişah hazretlerinden görüp Cenab-ı Hakk'a şükretmekte idim.

Mekteb-i Hamidiye için yazılan ilmihâl

Daha önce Mekteb-i Hamidiye Müdürlüğü tarafından bir ilmihâl yazılması gerekli görülmüş idi. İbtidai mektepler için bir ilmihâl yapılıp da rüşdiyeler için daha ayrıntılı risaleler yazılmak lazım geleceği cihetle öncelikle iptidaiye mektebi için bu kere bir ilmi hâl müsveddesi kaleme alınarak zikredilen mektep müdürlüğüne gönderilmiş idi. Ona dair mektep müdürü Ferik Şükrü Paşa tarafından gelen tezkirenin suretidir:

Maruz-ı çâker-i kemîneleridir ki

Padişah hazretlerinin himayeleri altında olmakla övünen Mektebimizin öğretim şeklince lüzumu görünüp vaat buyrulan küçük ve büyük iki adet ilmihâlden küçüğünün müsveddesi bu kere Mektebimiz muallimlerinden Mehmed Hilmi Efendi eliyle . . . ilh.

Özel ariza

Hamidiye Mektebi için bir muhtasar ilmihâl yazılıp da sonra rüşdiye sınıfı için daha ayrıntılı risaleler yazılmak şifahen buyurulan hazret-i Hilâfet-penâhî iradeleri icabından olduğundan daha sonra enine boyuna düşünülerek ve zamanın hükmü gerekleri gözetilerek rüşdiye ve idadiye sınıfları

için akaidden ve fıkıh ilminden ibadetler kısmından risaleler yazılmak üzere öncelikle ibtidai mekteplerde okunacak kısa bir ilmihâl kaleme alındı ve temize çekilmiş sureti leffen arz-ı huzûr-ı âlî kılındı. Padişah hazretlerince uygun buyrulduğu hâlde basılması için Maarif-i Umumiye Nezaretine müracaat olunacağı arz edilir.

Diğer ariza

Hamidiye Mektebi için kaleme alınıp leffen Hilâfet-penâhî huzurlarına arz kılınan ilmihâl'in basımına müsaade buyrulduğu hâlde zannederim ki diğer ibtidai mekteplerine de yayılır ve şu hâlde bu ilmihâl'in basımından epeyce gelir elde edilir ve basılması Hamidiye Mektebi idaresine terk olunursa imtiyazı zikredilen mektebin çeşitli masraflarına kaynak olur. O babda emr ü ferman veliyyü'l-emri-ve'l-ihsân velî-ni'met-i bî-imtinân efendimizindir.

Yunanlı tabibin Mekke Hacılığı adlı kitabına cevap

Atebe-i ulyâ-yı mülûkâneye hususi ariza

Bir Yunanlı tabibin Mekke Hacılığı unvanıyla kötü niyetle yazıp ilan etmiş olduğu risaleye reddiye olmak üzere Haydar Paşa Hastahanesi tabiplerinden Kaymakam Şâkir Bey bendelerinin kaleme aldığı hikmetli kitabı ferman-ı hümâyûn gereğince okudum. Pek çok bilgiler olan güzel bir eserdir. Pek güzel savunmuştur. Yunanlı hakkında sert dil kullanmış ise de hakkı vardır. Onun kötü niyetli ve alay edercesine ifadelerine güzel karşılık vermiştir. Fakat çok hırslanarak bir iki yerde Yunanlı tabibin ayin ve mezhebine saldırmıştır. Bu sözleri de pek doğrudur. Ancak itiraz hedefi Yunanlı tabibin şahsı iken Hıristiyan dinine dokunur bahislere girişilince nice bin piskoposların ve papazların savunmaya kalkışmalarına sebebiyet verilmiş ve bu cihetle asıl konudan çıkılmış olur. Kısacası zikredilen kitabın mukaddimesinin beşinci sayfasında teslisten

[üçleme] söz ediliyor. Hâlbuki teslis inancı bilinen ilimlere aykırı olduğundan hikmet mekteplerine giren Hıristiyanlar bunu reddeylemeye mecbur olduklarından bu inancın yanlışlığı ortaya çıkarak kendi kendine çürümüş bir bahistir ve Hıristiyanların savunamayacakları bir meseledir. Lâkin burası o konunun yeri değildir. Bundan dolayı zikredilen sayfadaki "Teslis gibi temelinden çürük ve akl-ı selimce reddedilmiş olan ve hele ayin ve resimleri ise her gün gözümüzün önünde duran bir mezhebe mensup olan" ibaresinin metinden çıkarılması hâlin icabına uygun görünür.

Yine kitabının aslının 51. sayfasının sonunda "Burada sizin bu şu resimlere... vd" kısmına da lüzum yoktur. Üst tarafındaki savunmalar yeterlidir. Kaldı ki Hıristiyan tabiplerin çoğu dini kayıtlardan azade olduklarından bu Yunanlı tabip de 'ben bizim papazların icra ettikleri âyinlere inanmam ki savunma yerinde bana bu sözleri söylüyorsun' diyebilir. Yine 54. sayfasındaki,

"Ayâ sizin yaşlı ve genciniz, erkek ve kadınınız... vd." Kısmı da türdendir. Üst ve alt tarafındaki savunma ve karşılık vermeler o kadar kuvvetli ve susturucudur ki konudan çıkıp da Yunanlı tabibin milletine dokunmaya lüzum yoktur.

Yine kitabın aslının 15. sayfasının ekinde yazılı haşiyede: "Kanlı çömleğe dair izahları Kur'ân-ı azimüşşanı Fransızcaya yalan yanlış tercüme eyleyen Kazimirski adlı mütercim dibacesinin yedinci sayfasında yazdı" fıkrasındaki "yalan yanlış" kaydı incelenmesi gerekir.

Şöyle ki Kazimirski gerçekten bilgili bir adamdır. Kur'ân-ı Kerim'i güzel ve tarafsızca Fransızcaya tercüme ve Arapça tefsirlerde bulunan bazı konuları güzel özetlemiştir. Ve (mübeşşiren bi-resûli... ismuhu Ahmed) âyet-i kerimesinin tercümesinde Yohanna İncili'nde ki Paraklit kelimesinin Periklit'ten bozma olduğu bahsini meydana koyup İslam dinine hizmet eylemiştir. Onun tercümesini okuyarak Müslüman olan Hıristiyanlar var. Kendisinin de kalben Müslüman olduğuna inananlar var. Tercümesinin diğer bazı yerlerine de

bakıldığında hep böyle hakimane ve tarafsızca tercüme eylediği görülmüştür. Lâkin yukarıdan aşağıya tamamen okunup incelenmemiş olduğundan hiç de yanlışı yoktur denilemez.

Yakın zamanda Kazimirski tercümesinin Devlet-i Aliyye topraklarına girişi yasaklanmış. Ancak ne sebepten yasaklandığı belli değildir. Bazıları, içinde zararlı sözler var imiş diyor ve bazılar da Hıristiyan memurlar birtakım zararlı kitapların yasaklanması sırasında onu da kasıtlı olarak yasaklatmışlar, diyorlar. Şakir Bey, yukarıda geçtiği gibi yalan yanlış tercüme diyor. Eğer o tercümeyi tamamen okuyup da içinde gerçekten yalan yanlış şeyler olduğunu görmüş ise buralarını öğrenmek kullarınca pek mühim bir meseledir. Fakat buraları henüz tahakkuk eylememiş olduğundan şimdiki hâlde Kazimirski'nin tercümesine söz getirildiğinde yalan yanlış terkibinin kaldırılması uygun olur gibi hatıra geldiği samimi bir dille azr edilir.

Hamidiye Mektebi idaresinden yapılan istek üzerine ibtidai mekteplerinde okunmak üzere *Eser-i Ahd-i Hamîdî* unvanıyla kaleme alınmış olan ilmihâlin basımı 1309 Ramazanında bitmiştir.

1309 senesi sonlarında vükelaya birer adet altın liyakat madalyası ihsan buyrulduğu sırada fakire de bir adedi ihsan buyruldu.

1310 senesi başlarında zat-ı şâhâne şiirlerimin toplanmasıyla bir nüshasının takdimini emr ü ferman buyurdu. Fakir ise şairliği terk edeli otuz seneyi geçmiş idi. Her ne ise evrak-ı perişanı karıştırarak şiirlerimi bir dîvânçe şeklinde düzenleyip bir nüshasını padişah huzuruna arz ettim. Ardından bir adet Sanayi-i Nefise iftihar madalyası ihsan buyruldu.

Vükelânın tahsis edilmiş olan otuzar bin kuruş maaşlarına onar bin kuruş zammolunduğu sırada benim maaşıma da o şekilde on bin kuruş zammolunduğuna dair Sadaret makamından 25 Safer 1310 ve 4 Eylül 1308/17 Eylül 1892 tarihli bir adet tezkire geldi. Ceyb-i hümâyûn'dan tahsis edilmiş olan aylık iki yüz altın da başkaca alınmakta idi.

Takriz

Beyana hacet yoktur ki ölçülü söz söylemeye dinlemeye insanda tabii bir meyil vardır. Dillerin ölçüleri ise birbirine uymaz. Her dilin vezni/ölçüsü kendi seciyye ve şivesine göredir. Arapça ve Farsça şiirlerde sükun ve harekece vezin aranır ve med harfi bir sakin harf sayılır. Bununla birlikte ikisinin vezinleri birbirine uygun değildir. Farsçanın aruz ilmi Arapça ıstılahlar üzere toplanmış ise de gerçekte Arapça aruz ilminden başka bağımsız bir ilimdir. Ama Türk dilinde med yoktur. Med harfi olan elif, yâ, vav hareke alâmeti olarak kullanılır. Vezinlerinde de sakine itibar olunmayıp ancak harekenin sayısına itibar kılınır.

Osmanlı Devletinin kurucusu olan Sultan Osman Gazi hazretleri asrında Türkçe'nin kabası alınmış ve ortaya çıkan tatlı söylenişli Osmanlı dilinin şiirlerinde ilk başlarda Türk vezinleri kullanılmış idi. Hatta Osman Gazi hazretlerinin Türk vezni üzere kendi yüce fikirlerini içeren bir güzel manzumesi vardır ki müellifin şahitlerinden biri odur. Sonraki Osmanlı ediplerinin ise Farsça vezinlere itibar edip Arapça ve Farsça kelimeleri o kadar çok kullanmışlardır ki Osmanlı şiirleri bütün bütün Farsça şiirler tarzına dökülmüştür. Daha sonraları bazı Anadolu şairleri Türkçe vezinler üzere şiirler söylemişler ise de onlardan elde pek az şiir kalmıştır. Bu kere asrımız bilim erbabımızın seçkin ve önde geleni Faik Beyefendi Türkçe şiirleri araştırıp kullanılan vezinleri örnekleriyle birlikte bir araya getirerek hoş risaleyi telif ederek Türkçe aruz fennini zamanın edipleri topluluğuna hediye etmiştir. Minne'ş-şükri ve't-takrîz...

Fi 5 Şaban 1312/1 Şubat 1895
Ahmed Cevdet

Son

YEDİTEPE

19. YÜZYILDA

OSMANLI DEVLET YÖNETİMİ

Ahmed Cevdet Paşa, Tanzimat'tan sonraki hemen hemen bütün olayların içinde bulunan, kendisine her konuda başvurulan bir devlet adamıdır. Aynı zamanda geniş tarih bilgisine ve sosyal kültüre sahip olması bu eserin önemini artırmış ve o dönem için bir belge niteliğini kazanmıştır.

Bu eserde, Osmanlı padişahları Sultan Abdülmecid, Sultan Abdülaziz, Sultan V. Murad ve Sultan II. Abdülhamid zamanlarını idrak eden Paşa, bu dönemde tanık olduğu olayları tüm açıklığıyla yazmıştır. Zamanın padişahını, hanedan üyelerini, yöneticileri ve bilginleri gerektiğinde açıkça eleştirmiştir. Problemleri anlatırken konuya dair çözüm önerilerinde de bulunmuştur. On dokuzuncu yüzyılın siyasal ve sosyal hayatına vakıf olabilmek için en önemli kaynakların başında gelen Tezâkir, Cevdet Paşa'nın en önemli eserlerinden biridir.

yeditepeyayinevi.com
/ yeditepekitap
/ yeditepekitap
/ yeditepeyayinevi

9 786052 070949